

REPRINT FROM THE PANDIT.

व्याकरणदीपिका

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः

श्रीपरिडत्तवरवैद्यनाथभट्टविश्वरूपा-
परनामधेयेन श्रीरम्भट्टेन विरचिता

काशीस्थ(हिन्दू कालेज)रणवीरसंस्कृतपाठशालीय-
व्याकरणाध्यापकेन व्याकरणाचार्योपाधिकेन
गणपतिशास्त्रिणा संशोधिता ।

काश्याम् ।

मेडिकल हाल नामकमुद्रालये प्रकाशितम् ।

—:0:0:—

VAYÁKARANA DÍPIKA PĀNINÍSŪTRAVRITTI

BY

ORAMBHATTA

EDITED BY

VYAKARANACHARYA

Pandit Ganpati Shástri Mokate, Professor,
Central Hindu College, Benares.

Printed by Ambica Charan Chakravarti at the Mahamandal
Shastra Prakashak Samiti Press Ltd., and cover printed
and published by BHAGAVATI PRASAD B. A.,
at the Medical Hall Press, Benares,
for proprietors.,

E. J. LAZARUS & CO.

Medical Hall Press. Benares,

All rights reserved] 1916. [Price Rs, 8-8. मूल्य ८॥)

PK

521

58

1916

श्रीगणेशाय नमः ॥

व्याकरणदीपिका ।

ओरम्भट्टविरचिता ।

सर्वारम्भेषु यन्नित्यं श्रीशाद्यैरपि पूज्यते ।
गुरुरूपं गणेशाख्यं धाम तच्चिन्तयामहे ॥ १ ॥
भवानीशङ्करौ सर्वप्रपञ्चपितरौ नुमः ।
सदसद्रूपतातीतौ लीलाधृतसुविग्रहौ ॥ २ ॥
यत्कृपाङ्कुशघातेन निरस्ता वादिवारणाः ।
न शक्ताः पुरतः स्थातुं वाग्देवीं समुपास्यताम् ॥ ३ ॥
निर्मिता पाणिनीयव्याकरणस्य प्रदीपिका ।
ओरम्भट्टेन विदुषा सारेणाज्येन पूरिता ॥ ४ ॥
यस्या अध्यायरूपेषु कोष्ठेष्वष्टसु दीपिताः ।
चतस्रो वर्तयः पादाः प्रत्येकं सूत्रवर्तिताः ॥ ५ ॥
सुधीरत्नशलाकाभिर्यथेषु परिवृंहिताः ।
भक्त्यार्पिता सा शिवयोर्भूयाद्बुधमुदे चिरम् ॥ ६ ॥
सन्ति यद्यपि भूयांसे निबन्धाः प्राक्तना इह ।
तथाप्यस्य रहस्यन्तु सुधियो ज्ञातुमीशते ॥ ७ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदि-
कानाञ्च । कथमनुशासनम् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यवि-
विशेषवता लक्षणेन ॥

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयव-

रट् । लण् । जमङ्गणनम् । भभञ् । घढधष् । जव-
गडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।

इति माहेश्वराणि सूचाण्यादिसंज्ञार्थानि । संज्ञाश्च लाघ-
वेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थाः । एषामन्त्या इतः । लण्सूचेऽकारश्च । तेने-
रण्पर इत्यत्र तेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारे-
ष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्द्देशात् । न ह्यत्र ककारे
परेऽच् कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूचेण कृताः संज्ञाः प्रत्या-
हारशब्देन व्यवह्रियन्ते । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । संवृताका-
रस्य यथा विवृताकारादिभिः सावर्ण्यं तथा तुल्यास्यसूचेऽभिधा-
स्यते । लृकारोपदेशस्य प्रयोजनन्तु ऋतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैक-
ल्यात्कुमार्या लृतक इत्यसाधुः प्रयुक्तस्तमन्योऽनुकरोति कुमाल्यृतक
इत्याहेति । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यसाधुतातिदेशः । अशा-
स्त्रीयस्यातिदेशायोगात् । ऋप्रशिखः प्रकृप् इत्यत्र पुनर्द्विर्वचनस्वरि-
तास्तु न प्रयोजनम् । ऋकारे रेफभागस्य लत्वे कृते स एव ऋकार-
इति प्रत्यभिज्ञानादेकदेशविकृतन्यायेन सिद्धेः । अर्द्धविकारे न्याया-
प्रवृत्तिस्त्वप्रामाणिकी । अत्रैव भाष्ये संज्ञारितत्वात् । अथाप्यनृत इति
प्रतिषेधः कस्मान्न भवति । एवं तर्हि लृकारोपदेश एव ऋकारलृ-
कारयोः सावर्ण्यस्यैकदेशविकृतन्यायस्य चानित्यतां ज्ञापयन् चरि-
तार्थो नान्यथा । ग्रहणकशास्त्रेणाकारादिभिराकारादीनामिव ऋका-
रेण प्राप्त्वातद्ग्रहणस्य । ऋलृक्सूचशेषे भाष्ये “स एष सूचभेदेन
लृकारोपदेशः पुत्याद्यर्थः सन् प्रत्याख्यायते” इत्यत्र पुत्याद्यर्थ
इत्यस्य ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यस्यैकदेशविकृतन्यायस्य चानित्य-
ताज्ञापनेनानृत इति प्रतिषेधमप्रवर्तयन् पुनर्ऋदित्त्वदित्प्रयुक्तकार्य-

सङ्कारार्थ इत्यर्थे इति न तद्विरोधः । अग्ने इन्द्रेत्यादौ एकारावयव-
मिकारमादाय सवर्णदीर्घः प्राप्नुयादिति वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न
गृह्यन्ते अतो नुद्धिधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । विना-
सो नतिः । सा च नस्य णत्वम् । आनृधतुः । ऋप्रः । मातृणाम् ।
हयवरडित्यत्र हकारोपदेशः अट्, अश्, हश्, इण्, ग्रहणेषु हकार-
ग्रहणार्थः । अर्हेण । अड्व्यवाये इति णत्वम् । देवा हसन्ति ।
भोभगो इति रोर्यत्वम् । देवो हसति । हशिचेत्युत्वम् । लिलिहिद्वे ।
लिलिहिध्वे । विभाषेट इति वा ढः । यद्यपि यप्रत्याहारे रेफस्या-
न्तःपातात् स्वर्नयति कुण्डरथेनेत्यादौ अनुनासिकपरसवर्णौ प्राप्नुतः ।
मद्रहृद इत्यादौ द्विर्वचनञ्च । तथापि रेफोष्मणां सवर्णौ न सन्तीति
स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थौ अनुनासिकपरसवर्णौ रे
विषये न प्रवर्तते । अचोरहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य
कार्यित्वबाधान्न द्विर्वचनमपि रेफस्य प्रवर्तते । तदुक्तं भाष्ये । “नेमौ
रहौ कार्यिणौ किन्तर्हि निमित्तद्विर्वचनस्येति” । इको यणचित्यादौ
तु कार्यित्वेनेको निमित्तत्वं न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्योक्तं निर्दे-
शात् । तेन दध्युदकादौ न दोषः । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयो-
पध्मानीययमा अयोगवाहाः । तेषामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसं-
ख्यानम् । उरःकेण । सर्पिःषु । अचाड्व्यवाये शर्व्यवाये च णत्व-
षत्वे भवतः । यदि तु इकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःस्वित्यादौ
इणः परस्येति षत्वं स्यात् । चिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्ध-
त्वादुरिः कर्ता हरं स्मरेदित्यादौ न यणादय इति दिक् ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमित्यणिग्रहणेषु ग्रह-
णकशास्त्रे परेणैवाण्यग्रहणमन्यत्र पूर्वणैव । इण्यग्रहणन्तु सर्वत्र परे-
णैवेति द्रष्टव्यम् । जमङ्गणमित्यत्र मकारानुबन्धः अम् यम् डम् इति

प्रत्याहारचये उपयुज्यते । तच्च चयं जमङ्गनभभजित्येकस्मिन्नपि सूत्रे कृते निर्वहति । तथाहि पुमःखय्यम्परे हलोयमांयमिलोप इत्येतद्विषये ख्यभकारभकाराणां भकारभकारपराणामसम्भवान्न दोषः । डमो ह्रस्वादचि डमुग्नित्यमित्येतद्विषयेऽपि भकारभकारयोः पदान्तेऽसम्भवान्न दोषः । उज्भेदोपधतया तस्माक्किपि संयोगान्तलोपे सति उदितिरूपाभ्युपगमात् । लभेश्च किपि जश्त्वप्रसङ्गान्न तत्रापि तत्सम्भवः । न चैवमागमिनस्त्रयो ङणनेभ्यः परे अच आगमास्तु पञ्चेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति वाच्यम् । यथासंख्यमित्त्वञ्च हि विध्यर्थमिति वेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतम् । तदेवं मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः । जमन्ताडुइत्यौणादिको डो भकारान्तेभ्यो माभूदिति मकारानुबन्धः कर्तव्य इति वृत्तिस्वरसः । हलित्येतत्सूत्रं वल्रल्भलशल्षु हकारग्रहणार्थम् । रुदिहि । स्वपिहि । रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति वलादिलक्षणेऽ । स्निहित्वा स्नेहित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्वम् । अदाग्धाम् । भलो भलीति सलोपः । अलिङ्गत् । शल इगुपधेति क्तः । शपसहरिति तु नेक्तम् । हरिर्हसतीत्यादौ खरवसानयोरिति विसर्गापत्तेः ॥

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥

आत् ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ अभेदका गुणाइति प तपरकरणमेजर्थम् । तादपि परस्तपर इति खट्वैडकादिषु चिमाचचतुर्माचप्रसङ्गनिवृतये । भेदका गुणाः तपरसूचञ्चानि विध्यर्थमिति पञ्चे तु तत्कालानां सर्वानां ग्रहणार्थमाकारार्थमपि । दाक्षिः । पैलः । औपगवः । शालीयः । वृद्धिप्रदेशा मृजेर्वृद्धिरित्यादयः ॥

अदेङ् गुणः । १ । १ । २ ॥

अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ तपरकरणमिह सर्वार्थम् ।
खट्वाद्धुः । रमेश इत्यादौ चिमाचचतुर्माचनिवृत्तये । तरिता । चेता ।
स्तोता । पचन्ति । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्यादयः ॥

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यच्च गुणवृद्धी विधीयेते तच्चेक इति षष्ठ्यन्तं
पदमुपतिष्ठते ॥ तच्च सम्भवति सामानाधिकरण्ये सार्वधातुकार्धधा-
तुकयोः सिचिवृद्धिरित्यादौ इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण सम्बध्यते ।
मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यासम्भवान्मिदमृज्यो-
रवयवस्येक इति सम्बध्यते । अन्यथा तत्तद्विधायकैर्विहितयोगुणवृ-
द्धोरलोऽन्त्यस्येतिवदस्यापि स्थानिनियमार्थत्वे द्वयोर्नियमयोः सार्व-
धातुकेत्यादौ अविरोधेनेगूपस्यान्त्यस्येत्यर्थे अन्त्यस्येक इति वाऽर्थे
तच्च निर्वाहेऽपि मिदेर्गुणो मृजेर्वृद्धिरित्यादौ परस्परविरोधादनयो-
स्त्यागे सर्वादेशगुणापत्तिः । तरति । नयति । मेदयति । अहार्षीत् ।
मार्ष्टि । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञया विधाने नियमार्थमिति वृत्तिः ।
तेनेह न । दिवऔत् । द्यौः । पथिमथ्यूभुक्षामात् । पन्थाः । त्यदादी-
नामः । स इमम् । विधीयेते इत्युक्त्या वृद्धिर्यस्येत्यादावेतदनुपस्थि-
त्या शालीयादिसिद्धिः । इयञ्च परिभाषा याता, ग्लायति, उम्भिता,
मार्जन्ति, इत्यादौ आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां गुणवृद्धिव्यावृत्त्यर्थम् ।
भिन्नम् । मृष्टमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसम्पत्त्यर्थञ्चेति दिक् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके तन्निमित्तके इको गुणवृद्धी
न स्तः ॥ लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलुयादिभ्यो यङन्तेभ्यः

पचाद्यचि कृते यङोऽचिवेति यङो लुकि लुग्निमितभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धौ निषिध्यते । धात्विति किम् । लज्, लविता । तदमावे बहुव्रीह्यलामेन लोपनिमित इत्यर्थालाभात् । आर्द्धधातुके किम् । तोतोर्ति । तन्निमित्तके किम् । भेद्यते । मार्ज्यते । अच णिज्निमित्तके गुणवृद्धौ भवत एव । इकः किम् । अभाजि । रागः । भञ्जेश्च चिणि घञिचभावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्गुणस्य स्यात् ॥

क्ङिति च । १ । १ । ५ ॥

गित्किङ्ङिनिमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः ॥ जिष्णुः । चितम् । सुनुतः । मृष्टम् । मृष्टवान् । मृष्टः । मृजन्ति । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । अच सिचि वृद्धौ निषिद्धायामुवडादेशः । निमित्ते किम् । छिन्नम् । तुदति । इहापि यथा स्यात् । इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः । कामयते । अचादिवृद्धोर्गुणोपधावृद्धयो न भवन्त्येव ॥ मृजेः क्ङित्यजादौ वृद्धिर्वैष्यते ॥ * ॥ ममृजतुः । ममार्जतुः । मृजन्ति । मार्जन्ति । क्ङिति किम् । मरीमृजः । अजादौ किम् । मृष्टः । एतच्चेको गुणवृद्धौ इति सूचे भाष्ये पठितम् ॥

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धौ न स्तः ॥ आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । भविता श्वः ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अजिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ हल इति जाते बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । मङ्गा । तच्चेस्तृष्टः । तट् ।

शिक्षा । मङ्गल्यच मग्न इत्यादावुपधालोपायै मस्जेरन्त्यात्पूर्वा-
नुमिति वार्तिकेनान्त्यात्पूर्वे नुमि कृते सनजानां संयोगः । समुदा-
यस्यैषा संज्ञा न प्रत्येकम् । तेन सुदृष्टत्करोतीत्यच न संयोगान्त-
लोपः । मङ्गल तेषु इत्यादौ तु चयाणां द्वयोश्च । बहूनां समवधाने-
ऽपि भलादिप्रत्यये परे संयोगादिलोपविधानसामर्थ्यात्तद्विषये भवति ।
हलः किम् । तितउच्छ्वम् । संयोगान्तलोपः स्यादिति वृत्तिः ।
अनन्तराः किम् । पनसम् । सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति
सलोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥
अभ्र आं अपः । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । तथा
चाडोऽनुनासिक इत्यचानुस्वारः स्यात् । नासिकेति किम् । शक्तेत्यादा-
वनुदातेत्यादिना कलेपो माभूत् । अनुनासिकप्रदेशा अनुनासिकस्य
क्रीत्यादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

ताल्वादिस्यानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्य-
न्तन्मिथः सवर्णं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां
तालु । ऋटुरषाणां मूर्द्धा । लृत्तुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयाना-
मोष्ठौ । जमङ्गनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः
कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् ।
नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ इति स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो
बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तच्च
स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शनाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वरा-

णाञ्च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायान्तु विवृ-
तमेव । एतच्च सूचकारेण ज्ञापितम् । तथाहि । शास्त्रान्ते अअइति
सूचेण विवृतमनूद्य संवृतो विधीयते । तस्य च पूर्ववासिद्धमिति सूचे-
णाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चाकारः प्रत्येकमुदातोऽनुदातः स्वरितश्च ।
सोऽप्यनुनासिकोऽननुनासिकश्चेत्यकारस्याष्टादश भेदाः । एवमिकारो-
कारर्काराणामपि प्रत्येकम् । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् ।
एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन
यवला द्विधेति तेषां प्रत्येकं द्वौ । रेफोप्मणां सवर्णा न सन्ति ।
वर्गो वर्गेण सवर्णइति । आस्येति किम् । तर्प्ता । भरोभरीति
पलोपो माभूत् । प्रयत्नेति किम् । वाक् श्चोतति । प्रेति किम् ।
शचयोः श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् ।
तथाहि । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो
घोषोऽघोषोऽप्रप्राणो महाप्राण उदातोऽनुदातः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ७रूपौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चात्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्यञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो
वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिकृत्नीः । चख्रस्तुः । अग्निः ।
घृघ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः ।
तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामू-
लीयोपध्मानीयौ विसर्गः शपसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च ।

अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः
प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चान्यप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ।
बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यप-
रीक्षायामुपयोक्तव्यन्ते इतीहाभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पा-
दिताः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः ।
शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ँकश्च इति कपाभ्यां
प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयो । अं अः इत्यचः पराव-
नुस्वारविसर्गौ ॥ इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ चृकारलृकारयोः सव-
र्णसंज्ञा वाच्या ॥ * ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । लृवर्णस्तूभया-
न्तरतमो दीर्घो न सम्भवतीति ऋकार एव भवति । सवर्णप्रदेशा
अकः सवर्णे दीर्घे इत्यादयः ॥

नाज्भलौ । १ । १ । १० ॥

अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकार-
योश्च सावर्ण्ये प्राप्ते एतदारम्भः । आकारसहितोऽच् आच् स च
हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः ॥ दधि हरति । दधि शीतलम् ।
दधि षष्ठम् । दधि सान्द्रम् । अत्र हरत्यादिषु परेषु दधीत्यस्य
यणादि कार्यं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणक-
शास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । नाज्भलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमान्ना-
यिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तच्चाऽऽकारस्यापि
प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होठ इति ठत्वं न भवति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ । विष्णू
इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । तपरकरणमसदेहार्थमिति इतिः ।

अन्यथा यणादेशे ह्रस्वस्यायं निर्देश इति सम्भावनायामकुर्वह्यचेत्या-
 दावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अथासन्देहार्थमपि क्रियमाणं तपर-
 त्वं घटायेन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न पश्यतीति न्यायात् पुनं
 व्यावर्तयेदिति अग्नी इतीत्यादावपुनतवदिति पुताश्रये प्रकृतिभावे
 निषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो न स्यात् । स्याच्चाग्नी इत्यादावनुना-
 सिकः । नैष दोषः । द्विपक्षं हि संज्ञापरिभाषं प्रणीयते । यथोद्देशम् ।
 कार्यकालम् । उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । यत्र
 देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरि-
 भाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । कार्यकालमित्यस्य च कार्येण
 काल्यते स्वसन्निधिम्प्राप्यते इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्ति-
 लिङ्गचिन्हितसंज्ञापरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् । अत्र पक्षे तु तत्त-
 त्प्रदेशस्थस्य संज्ञापरिभाषस्य तत्प्रदेशे एवोपयोग इति प्रदेशान्तरे
 पुनः पुनः संज्ञापरिभाषमन्वेषणीयम् । तत्र तावत्संज्ञापरिभाषे यथो-
 द्देशे समाश्रीयमाणे पुनस्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वचासिद्धमिति सूत्रे शास्त्रासि-
 द्धत्वपक्षस्यैव वक्ष्यमाणतया द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातान्निर्विघ्नं प्रगृह्य-
 संज्ञायाः सिद्धत्वात् । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञा-
 परिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदानुद्दिश्य प्रयो-
 जनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजन-
 मिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुत-
 ग्राहिप्रतिपक्षपक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपक्षपक्षस्तु कार्य-
 कालपक्षः । ईदूदेत्किम् । वृत्तावच । द्विवचनं किम् । कुमार्यच ।
 मणीवोपृस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । प्रगृह्यप्रदे-
 शाः पुनःप्रगृह्या अचीत्येवमादयः ॥

अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अदःशब्दसबन्धिमकारात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ॥ अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । एतत्सूत्रं प्रति मीत्वमूत्वे नासिद्धे । आरम्भसामर्थ्यात् । कार्यकालपक्षे अनुनासिकप्रदेशैकवाक्यतापन्नम्प्रति मीत्वमूत्वयोरसिद्धत्वाभावेनानुनासिकप्रतिबन्धकत्वेन चारितार्थ्यापादनेतु तावन्मात्रप्रयोजनकत्वेऽणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसेनेत्येव सिद्धौ नह्येकमुदाहरणं सामान्यसूचारम्भप्रयोजयतीति न्यायेन संज्ञासूत्रप्रणयनवैयर्थ्यस्य तदवस्यत्वेनायाद्यप्रवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावोप्येतत्प्रयोजनमित्यध्यवसीयते । हे असुकेति तु न प्रयोगः । त्यदादीनां सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गादित्याहुः । अदसः किम् । शम्यच्च । मात्किम् । अमुकेऽच । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते ॥

शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मे इद्रावृहस्पती ॥

निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् ॥ इ उ विस्मये । इ इन्द्रः । उ उमेशः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । डितु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णमोष्णम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

अत्र चाङिल्लक्षणे एव तात्पर्यम् । अन्यस्य डित्वन्त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्त्ववयुत्यानुवादः । एव ज्ञाभ्र आं अप इत्यत्र सप्रम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डित्वादाडोऽनुनासिकश्चन्दसीति

प्रवर्तते । अनाडित्तिपर्युदासादेवाञ्चूपा निपाते लब्धे निपातेका-
ज्यग्रहणं स्पष्टार्थमुत्तरार्थं निपातग्रहणमिहैव कृतम् । एतेनाजित्येवै-
कत्वविवक्षया अच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्र-
हणे जातिग्रहणार्थम् । तेन धिप्सतीत्यादिसिद्धिः । तितउशब्दस्ये-
कदेशस्याउ इत्यस्यानुकरणे अउ अकरोदित्यचानुकरणं चानितीति
निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलमित्यपास्तम् । अच्समु-
दायस्याज्यग्रहणेन ग्रहणेऽपि स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छ-
रीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभाववच्चाच्समुदायस्याञ्चूपत्वा-
भावात् । अतएव भाष्ये क्षापकमेवात्तं न तु फलमित्यपृक्त एकेति
सुचस्यमेकग्रहणं क्षापकमिति तत्रैव सूचे भाष्ये स्पष्टम् ॥

ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् ॥ अहो ईशाः । निपातः
किम् । देवोऽसि । वायवायाहि ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे । १ । १ । १६ ॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतो परे ॥
विष्णो इति । विष्ण इति । सम्बुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वा-
द्विकल्पो माभूत् । सम्बुद्धिनिमित्तक इति किम् । चपो इत्यादौ प्रगृ-
ह्यत्वं यथा स्यात् । सम्बुद्धिपर इति व्याख्याने तु सेलुका लुप्तत्वेन
तत्परत्वाभावात् स्यात् । नलुमतेति निषेधानित्यत्वन्त्वगतिकगतिः ।
इताविति किम् । वायोऽव । अनार्थे इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः । १ । १ । १७ ॥

उज इतो वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ॥

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्रम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥

सप्रम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ सोमो गोरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । ईदूतौ किम् । अगना भवाति । सप्रम्या डादेशः । तपरत्वमसन्देहाय । सप्रमीति किम् । धीती । मती । ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥

दाधा ध्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवौ घुसंज्ञाः स्युः दाप्दैपौ विना ॥ तच्च दारूपाश्चत्वारः । डुदाज् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दौ । प्रणिदयति । देङ् । प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाज् । प्रणिदधाति । धेद् । प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाबिति किम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । घुत्वाभावादोदद्घोरिति न प्रवर्तते । द्रैप् शोधने । अवदातं मुखम् । इह घुत्वाभावादच उपसर्गात् इत्येतन्न । घुग्देशो नेर्गदनद्वेत्यादयः । इह दौदेङ्घेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्याच प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेचउपदेशेऽशितीत्यात्वं क्रियते । ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्तव्यः । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दौदेङ्घेटान्तु स्यानिबद्धावात्सिद्धं घुत्वम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूचे निर्देशात्प्रणिदयति

प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेत् भ्रान्तोऽसि । न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मः येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु दे दो धे इत्ये-
 ङन्तेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशसंपन्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन
 रूपान्यत्वेऽप्यनुकरता हीयते । दीडस्तु नेह ग्रहणम् । तदनुकरणे
 आत्वासम्भवात् । वार्तिकमते एजन्तानां दीडादीनामात्वविधानात् ।
 भाष्यमते एन्निमित्ते परतस्तद्विधानात् । तेन दीडस्तृजादावात्वे कृते-
 ऽपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति इति
 सूचकारस्य मतम् । नन्वस्मिन्यच्चे दाप्दैपावनुकृतौ । न वा । आद्ये
 अनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्त्ये
 अदाबिति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहा-
 दिति चेन्न । अदाबित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं सम्भाव्येत ।
 न हि लक्षणैकचक्षुषां दोदेडादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किञ्चिद-
 नुभूयते यदुलाद्ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम् । वार्तिककारमते तु
 प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिदयति
 प्रणिदयते इत्यादौ शिति न स्यात् । आत्वाभावात् । तथा देङ्
 रक्षणे, अदित, धेट्, व्यत्यधित, प्रणिदाता, प्रणिधातेत्यादावपि न
 स्यात् लाक्षणिकत्वादिति वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा
 च कात्यायनवार्तिकम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति । भार-
 द्वाजीयास्तु पठन्ति शिद्विकृतार्थमिति । तथा च दाधाप्रकृतयो घुरिति
 पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाधा-
 मेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्तिकमप्रत्याचक्षुः ।
 तथाहि । नेर्गदेतिसूचे तावदवश्यमप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिम-
 यते प्रणमयतेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृष्य

घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माशयेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैवं मीनार्तिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्वहणापत्तिः । माडो डकारानुबन्धस्यैव तच्चावश्यपठनीयत्वात् । अन्यथा मा माने, इत्यच्चातिप्रसङ्गात् । तस्मात्घुप्रकृतिमाडिति पाठेन प्रणिदयति, प्रणिदयते, इत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावदुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्याञ्च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गम् । तद्धि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैपग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन । न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दोदद्घोरित्यत्र घेयिनवृत्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोऽपि घुसंज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तच्च दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात् । न चैवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यनेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहण इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् तथा च प्रनिधारयति प्रनिधारयतीत्यच्चाप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उपसर्गस्तत्स्थान्निमितादुत्तरस्य तानेव गदादीन्प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । इदन्त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यच्चापि उपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यणत्वम् । एयर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषेविभाषेति विकल्प एव न तु नित्यणत्वमिति । स्यादेतत् । उपदिदीषत, इत्यत्र सनिमीमेति इस्भावः

स्यात् । वार्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूचभाष्यकारयोस्तु
नाऽसौ दोषः । सूचकृता दीडोऽननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वे प्रकृ-
तिग्रहणेऽपि घुसंज्ञायां तद्विरहादिति चेत्सत्यम् । वार्तिकमतेऽपि
नेयं दाप्रकृतिः एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात् । नचैवमादन्त-
त्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययाद्यसिद्धिः । तच्चाकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति-
वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्येत्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाय एज्विषये आत्वं
सिद्धान्तितमित्यन्यदेवत् । इदन्त्ववशिष्यते । भाष्यवार्तिकोभयमते-
ऽपि उपादास्तास्य स्वरः शिञ्जकस्येत्यत्र स्याध्वोरितीत्वं प्राप्नोति ।
तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उपदीस् त इति स्थिते
एज्विषये प्रवर्तमानमात्वं सिचोऽकित्वमुपजीवति यदि चात्र घुसंज्ञा
स्यार्ताहं स्याध्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यादतोऽकित्वमुपजीव्य
प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्तयत्येवेति । वार्तिक-
कृता तु दीडः प्रतिषेधः स्याध्वोरित्वे इति वचनमेव कृतम् । उभ-
यमतेऽपि दीडस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वम्भ-
वति । अतएव वार्तिककृता दीडः प्रतिषेध इत्येव नोक्तम् । किन्तु
स्याध्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूचमते तु न भाव्यं णत्वे-
नेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्तिकयोर्न केवलं सूचकृता सह विरोधः
किन्तु परस्परेणाऽपि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते, प्रणिदीन-
इत्यादावपि नित्यं णत्वम् । णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते
तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्याप्रकृति-
त्वात् । अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्र इस्मावापत्तेः । तदेवं प्रणिदा-
तेत्यादौ सूचकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्य-
कृता सह इतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथो-

तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्वाप्योक्तरीत्या सर्वत्र दीडि परे
नेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेऽपि शेषे विभाषेति व्यवस्थि-
तविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव
सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति सर्वमिदं
शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् ॥ यथा
कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्भवति । एवमौपगव इत्यत्रापि ।
यथा वृक्षाभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वम्भवति । एवमाम्यामित्य-
त्रापि । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः सभासन्नयनः । आका-
रमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति । दरिद्राधाताविवर्णान्तलक्षणो ऽच्च न ॥

तरप्रमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ कुमारितरा । कुमारितमा । घप्रदेशा
घरूपेत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या । १ । १ । २३ ॥

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ बहुकृत्वः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृ-
त्तिगणने कृत्वसुच् । बहुधा । संख्याया विधायै धा । बहुभिः क्रीतो
बहुकः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । बहुल्यार्थाच्छस्-
कारकादित्यनुवर्तमाने संख्यैकवचनाच्च दीप्सायामिति शस् । गण-
कृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्भा । ता-
वत्कः । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहु-
गणयोर्वैपुल्ये संघे च वर्तमानयोर्नैह ग्रहणम् । संख्यायतेऽनयेत्-
न्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । किन्तु संख्यावाचिनोरेव । अनियतबहुत्ववाचि-

नाञ्जेदनयोरेवेति नियमेन भूयादीनां निवृत्यर्थे संख्यासंज्ञा विधीयते ॥
 अध्यर्द्व्यग्रहणञ्च समासकन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्द्वनाधिकम् अध्यर्द्वम् ।
 अध्यर्द्वेन शूर्पेण क्रीतं अध्यर्द्वशूर्पम् । दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्वि-
 तार्थेति समासः ततः शूर्पादजन्यतरस्यामित्यजगृजो वा अध्यर्द्वपूर्वेति
 लुक् । अध्यर्द्वेन क्रीतं अध्यर्द्वकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।
 समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । समासे विधीयमाने समा-
 सनिमित्ते अन्यस्मिन् कार्ये च विधीयमाने इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो
 लुगपि लभ्यते । तथा चाध्यर्द्वपूर्वेति सूचे अध्यर्द्व्यग्रहणं न कर्तव्य-
 म्भवति ॥ अर्द्वपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ * ॥ संख्येत्यनुवर्तते ।
 पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः । समासकन्वि-
 ध्यर्थमित्येव । अर्द्वं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्वपञ्चमैः शूर्पैः
 क्रीतं अर्द्वपञ्चमशूर्पम् । पूर्ववदजगृजो वा लुक् । अर्द्वपञ्चमेन क्रीतं
 अर्द्वपञ्चमकम् ॥ अधिकग्रहणञ्चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ * ॥
 अधिकया षष्ठ्या क्रीतः अधिकषाष्टकः । अधिकषाष्टिकः । तद्वितार्-
 र्थेति समासः । प्राग्वतेषुज् । अनुक्रीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा
 नास्तीति द्विगुत्वमपि न । तेनाध्यर्द्वपूर्वद्विगोरिति लुक् न । ततः
 संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थ-
 मिति वचनाल्लुक् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन । नैतदस्ति । अर्ह-
 त्थार्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावान्नैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥
 संख्यायाश्चयासन्नेति सूचे चाधिकग्रहणं न कर्तव्यम् । संख्येत्येव
 सिद्धेः ॥

षण्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ षट् तिष्ठन्ति ।

षट् पश्य । पञ्च सप्तेत्यादि । संख्येति किम् । विप्रषः । पामानः ।
षट्प्रदेशाः षड्भ्यो लुगित्येवमादयः ॥

इति च । १ । १ । २५ ॥

इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ कति सन्ति । कृत्यद्रा-
क्षीः । संख्येति किम् । पातेर्इतिः । पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञा-
ऽपि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येण तद्धितस्यैव ग्रहणात् ॥

क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ कृतः । कृतवान् । निष्ठाप्रदेशाः
श्वीदितो निष्ठायामि चेत्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः ॥ तदन्तस्या-
पीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वचेति चल् परम-
भवकानित्यचाकच्च सिद्धयति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे, सर्वस्मै, सर्वस्मात्,
सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्व-
नामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः । सर्वादयश्च पञ्चविंशत् ।
सर्व, विश्व, उभ, उभय, इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्,
त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यान-
योः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्,
भवतु, किम्, इति । सर्वादयस्त्रिंशः । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य
वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्ताः । तस्येह पाठस्तूभकावित्य-
कजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभ-
यचेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोऽन्यचेति । अन्यच

द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः ।
 अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-
 प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तर-
 ङ्गत्वान्नित्येव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि
 संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्रिङन्तमिति ज्ञाप-
 कात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभा-
 वात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विवहुवचनविषये
 निर्द्वारणे वर्तेते । तच्चान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत्
 त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके ।
 एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्द्वे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु
 नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् । एकशब्दः
 संख्यायामेकवचनान्तः । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासं-
 ज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्त-
 र्गणकार्यञ्च तेषां न भवति । सर्वौ नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि ।
 अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् ।
 अतितत् ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् ॥ उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।
 दिङ्नामान्यन्तराल इति प्रतिषेदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह ।
 योतरा सा पूर्वा यस्या उन्मग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिय-
 हणं स्पष्टार्थम् ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामता न स्यात् ॥ त्वक्कं पिता यस्य

त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः । इह समासात्प्रा-
गेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिकविग्रह-
वाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तते । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो
भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पि-
तृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूचं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनी-
नां प्रामाण्यम् ॥

तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् ॥ मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-
वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥

द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न स्यात् ॥ वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं
निषेधो नत्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो
विहितस्यामः सुडिति व्याख्यास्यमानत्वात् ॥

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तच्च कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा
वा स्यात् ॥ वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावम्प्रत्येव विभाषेत्यु-
क्तमतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥

एते जसः कार्यम्प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः ॥ प्रथमे । प्रथमाः ।
चरमे । चरमाः । तयप् प्रत्ययः । ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये ।
द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्द्धे । अर्द्धाः । कतिपये । कतिपयाः ।
शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यव-
स्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ॥

एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या
प्राप्ता सा जसि वा स्यात् ॥ पूर्वे । पूर्वाः । एवं परादीनामपि ।
स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा
गायकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि
वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा ।
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि
वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे
अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तरं बहिर्योगेति
गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायै नगर्यै । अन्तरायां पुरि ॥
विभाषाप्रकरणे तीयस्य डि.त्सूपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयस्मै ।
द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अर्थवद्गृहणात्नेह । षट्ज्जातीयाय ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्च प्राचींश्चरान्निपाता इत्यादिभ्य अधिरो-
श्वरे इत्येतत्पर्यन्तं वक्ष्यमाणा अव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ स्वर, अन्तर,
प्रातर, पुनर, अनुतर, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्,
आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्,

ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा,
नक्तम्, नज्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि, वत्, ब्राह्मणवत्, क्षत्रिय-
वत्, सना, उपधा, सनत्, सनात्, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्,
कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्,
औषट्, वैषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा,
मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवा-
हिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरूक्,
धिक्, अथ, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् । आकृ-
तिगणोऽयम् । चादयो निपाताः । अव्ययप्रदेशा अव्ययादाप्सुप
इत्येवमादयः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ॥
परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रभृतयः प्राक्स-
मासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाजाविति ।
तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ॥ स्मारं स्मारम् ।
जीवसे । पिवध्वे ॥

त्कातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् ॥ कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अव्ययं स्यात् ॥ अधिहरि ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् ॥ कुण्डानि । सर्वनाम-
स्थानप्रदेशाः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धानित्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि
स्युरक्लीवस्य ॥ राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ ।
अनपुंसकस्य किम् । सामनी ॥

न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ उभयत्र विभाषाः
प्रयोजयन्ति । विभाषाप्रदेशेषु विभाषाश्वेरित्येवमादिषु प्रतिषेधविक-
ल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्तते ।
शुश्राव । शिश्वाय । शुश्रुवतुः । शिश्वियतुः ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥
यज् । इष्टम् । वप् । उष्टम् । ग्रह । गृहीतम् । सम्प्रसारणप्रदेशाः
सम्प्रसारणाच्चेत्येवमादयः । विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाऽश्र-
यणीया । अदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य हल इति-
दीर्घापत्तिस्तु यथासंख्यसम्बन्धात्परिहर्तव्या । द्युम्यामित्यादौ तु
दिव उदिति तपरत्वान्न दीर्घः । नन्वेवमपि अक्षद्युवावित्यादौ
ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न । संप्र-
सारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । वार्णादाङ्गं
बलीय इत्युवङ् एव प्रवृत्तेश्च । पूर्वरूपात्पूर्वं हल इति दीर्घस्य प्रवृत्त-
त्वेन तस्य संप्रसारणत्वाभावेन पूर्वत्वाप्राप्तेश्च । एतेनाक्षद्युश्चासा-

घरुणश्चाब्रुण इत्यादौ पूर्वत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् । हूतो जीन
इत्यादौ हल इति सूचारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्वाङ्गीकारेण पूर्व-
त्वनिष्पन्नस्य संप्रसारणत्वेऽपि दीर्घनिष्पन्नस्य तथात्वे मानाभावात् ।
अत एव समानाङ्गग्रहणप्रत्याख्यानानेन न फलभेदः ॥

आद्यन्तौ टक्तौ । १ । १ । ४६ ॥

टिक्तौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ भविता ।
यापयति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानियोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययः
परश्चेत्यनेन तु परत्वाद्वाध्यते । तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति ॥

मिदचो ऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्प-
रस्तस्यैवान्तावयवो मित् स्यात् ॥ तृणह इति निर्देशादयं बाध्य-
सामान्यचिन्तया स्थानियोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः । वनानि ।
यशांसि । मुञ्चति । रुणद्धि ॥ अन्त्यात्पूर्वो मरजेरनुषङ्गसंयोगादिलो-
पार्थम् ॥ * ॥ मग्नः । मग्नवान् । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् ॥

एच इग्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् ॥ हेशब्दमतिक्रान्तं
कुलं अतिहि । चिचगु । अतिरि । अतिनु ॥

षष्ठी स्थानियोगा । १ । १ । ४९ ॥

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानियोगा बोध्या ॥ स्था-
नञ्च प्रसङ्गः । अस्तेभूः । अस्तेः स्थाने इत्यर्थः । भविता । भवितुम् ।
ब्रूवो वचिः । वक्ता । वक्तुम् ॥

स्थाने ऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सादृश्यञ्च चतुर्दो ।
 स्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् । तच्च स्थानतो दैत्यारिः । अर्थतो वतण्डी
 चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेन वतण्डापत्यवाचिनो
 वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । वतण्डीत्यत्र
 वतण्डाच्चेत्यपत्ये यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गवादित्रा-
 ङ्डीन् । गुणतः । पाकः । त्यागः । प्रमाणतः । अमुष्मे । अमूभ्याम् ।
 तमप् किम् । वधरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वस-
 वर्णो वर्गद्वितीयो माभूत् किन्तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव
 यथा स्यादिति । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तृती-
 यया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति सम्भवे स्थानत-
 एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तदुक्तम् । यत्रानेकविधमान्तर्गते तच्च स्थान-
 नत आन्तर्यं बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत आन्त-
 र्यवानप्यकारो गुणो न भवति । किन्तु स्थानत एवान्तर्यवन्तावेका-
 रौकारौ भवतः ॥

उरण् रपरः । १ । १ । ५१ ॥

इति विंशतः संज्ञेत्यणुदित्सूचे वक्ष्यते । तत्स्थाने यो
 ऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ॥ तच्चान्तरतम्यात्कृष्णार्द्धिरित्यादौ
 रेफपरः । तवल्कार इत्यादौ लपरः । कर्तो । कारकः । किरति ।
 द्वेमातुरः । उः किम् । ई च खनः । खेयम् । अण् किम् । सुधातु-
 रकङ् च । सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥

स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तदन्त्यस्यालः स्थाने बोध्यम् ॥
 त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानषष्ठीति किम् । आर्द्धधातुकस्येदं तृच

चकारात् पूर्वा माभूत् । अलः किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुप्रंस्विति दत्वं परमानडुद्गामित्यादावन्त्यस्य पदस्य माभूत् ॥

डिञ्च । १ । १ । ५३ ॥

डिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् ॥ सर्वस्येत्यस्यापवादः । दध्ना । दध्ने । तातडस्तु यथा सर्वादेशत्वं तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेरलो बोध्यम् ॥ अलो ऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः । अलः किम् । ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । द्वीपम् । अत्र पातसमुदायस्येत्वं माभूत् ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥

स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अस्तेभूः । भविता । इदम इश् । इतः । अतो भिस् ऐस् अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्तयति च ॥ तृतीयान्ताद्वतिना स्थानिना तुल्यं वर्तते इति वाक्यार्थलाभात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् । काभ्याम् । कैः । इहाङ्गत्वातिदेशाद्वीर्घेस्भावौ । आवधिषीष्टेत्यत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि । न हि तत्रालाश्रीयते । रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये यद्यपि यजादावित्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रयुक्ता सुपि चेत्यस्याप्रवृ-

तिः । यादेशस्य यजादित्वात् । सुप्तवैकल्यात्तूपदेशस्याप्रवृत्तिः ।
 सुप्तं चेह यद्यपि ए, इत्यस्मिन्नलि वर्तते तथापि न तदलोऽसाधा-
 रणम् । भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः । एतेनारुदितामरुदितमित्या-
 दाविडागमोऽपि व्याख्यातः । प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्ये एव स्था-
 निवत्वम् । तेन नायकसिद्धिरित्याहुः । प्रत्यासत्त्यैव च यदूपवैकल्य-
 प्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तदूपमपि शास्त्रीयमेवापेक्षितम् । तेन जघसिथे-
 त्यादौ तासौ नित्यानिट्त्वस्याशास्त्रीयत्वेन तदनतिदेशादचस्ता-
 स्वदिति न भवति । इह कार्यतिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षेण
 तुल्यफलत्वाय यदूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तदूपातिरिक्तसर्वरूप-
 निमित्तकत्वमतिदेशस्यापि बोध्यम् । अत एव सर्वस्मे इत्यादौ
 न दीर्घः । षत्किम् । स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रय-
 मपि यथा स्यात् । आडो यमहन इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति ।
 आहत । आवधिष्ट । आजघ्रे । न चैवं तण्डुलानित्यादौ स्थानिव-
 द्भावेन प्रत्ययान्तत्वेऽपि स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं स्या-
 दिति वाच्यम् । अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयका-
 र्याभावात् । प्रत्ययान्तत्वाप्रत्ययान्तत्वयोर्विरोधात् । नचाप्रत्यय
 इत्यस्य पर्युदासत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेनाशास्त्रीयकार्यत्वात्स्थानिव-
 त्वमेव कथमिति वाच्यम् । पर्युदासलभ्याशास्त्रीयस्य शास्त्रीयत्व-
 स्वीकारात् शास्त्रतात्पर्यविषयत्वात् । आदेशग्रहणं किम् । आनुमा-
 निकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । एहः । पचतु । अन-
 त्रिधाविति किम् । तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिंश्च, विधौ माभूत् ।
 तत्र अला विधौ । यथा व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन
 विसर्गवदट्त्वमाश्रित्याड्यव्यवाये इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्व ।
 द्यौः । पन्थाः । हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ । द्युकामः ।

बलि लोपो न । अलि विधौ । यजेः क्तः । क इष्टः । हशिचेत्युत्वं न ।
अनल इत्युक्तेऽपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहे-
ऽपि विधिग्रहणं वलादेरित्यादावप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधार्थम् ।
तेन प्रपठ्येत्यादौ वलादिलक्षण इणन । नन्वेवमनुबन्धाश्रयकार्येष्व-
नलिविधाविति निषेधात्प्रदीव्येत्यादौ कित्वातिदेशो न स्यादिति चेन्न ।
अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे तेषां स्यान्न्यलत्वाभावात् । एकान्त-
पक्षेऽपि अन्तरङ्गेण लोपेन आदेशसम्बन्धात्प्रागेव तेषामपहारात् ।
न ल्यपीति लिङ्गाच्च । नन्वेवमपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशा-
त्कित्वातिदेशो न स्यादेव । तद्धि क्वाविशेषधर्मः । सेट्के तदभावा-
दिति चेन्न । न ल्यपीति लिङ्गादेव चात्र सूत्रे विशेषातिदेशस्याप्यङ्गी-
कारात् ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तो ऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्था-
निभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ अच सूत्रे भाषाभावयो-
रुभयोरप्यतिदेशो भवति । नपदान्तसूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणाल्लिङ्गात् ।
निगाल्यते । गणयति । अचः किम् । आगत्य । मलोपस्य स्थानि-
वत्त्वाद्गुस्वस्येति तुङ् न स्यात् । परस्मिन्निति किम् । आदीध्ये ।
दीधीड उत्तमैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तत्वादीवर्णयोर्दीधीवेव्यो-
रिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । नैधेयः । आतो
लोपो ह्यञ्लक्षणे ढक्प्रत्ययविधौ न स्थानिवत् ॥

**न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-
दीर्घजश्चरविधिषु । १ । १ । ५८ ॥**

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजा-

देशो न स्थानिवत्स्यात् ॥ कानि सन्ति । कौ स्तः । इत्यच्स्तेरल्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्नोः पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ।
द्विर्वचने । सुद्व्यपास्यः । वरे । यायावरः । यश्च यङ् इति वरच्
अतोलोपः । स चातो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् ।
यलोपे । यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच् । अतो लोपः । यलोपः । अल्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुङ्-
न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । स्वरे । चिकीर्षकः ।
सनाऽतो लोपः । लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानि-
वत् । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्डि । शिणन्ति । दीर्घे । प्रतिदीनः
जशि । सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि बहुलञ्छन्दसीति
घसलदेशः । घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । भलो भलीति सलोपः ।
धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । सहस्य स इति सूचात्स इत्यनुवर्तमाने
समानस्य छन्दस्यमूर्दुप्रभृत्युदक्त्विति सूचेण सः । चरि । जनतुः ।
स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अन्यस्तु स्थानिवदेव । अचिनीकोऽखट्टक, इत्यादौ चितेः कपीति
दीर्घस्य केऽणः, आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य च स्थानिवत्त्वात् ह्र-
स्वान्ते ऽत्यात्पूर्वमिति क्रमेण प्रवर्तते न च प्रवर्तते । किर्येगिर्योरित्या-
दौ व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्नो यणः स्थानिवत्त्वान्न भवति ।
वाय्वोरित्यादौ बलि लोपो न भवति ॥ क्लिलुगुपधात्वचङ्परनिर्हास-
कुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ अत्र क्वावित्यस्य कौ विधिं प्रति न स्था-
निवत् कौ लुप्रं च न स्थानिवदित्यर्थः । लवमाचक्षाणो लोः । अत्र
णिचि यट्टिलोपो यश्च कौ णिलोपस्तदुभयमपि कौ विधिमूठं प्रति न
स्थानिवत् । एत्येधत्यूठस्विति वृद्धिः । कुमारीमिच्छन्ब्राम्हणः कुमारी ।
क्यजन्तात्कर्तरि क्तिप् । अल्लोपयलोपौ । हलङ्यादिलोपः । अल्लोपस्य

स्थानिवत्त्वाद्यण् प्राप्नोति । क्वौ लुप् न स्थानिवदिति न भवति । किञ्च
सखीयतेः । क्विप् डस् सख्युः । इहल्लोपे यलोपेऽल्लोपस्य स्थानिव-
त्वात्परत्वात्क्विपो लोपं बाधित्वा यण् स्यात् । ततः क्विनिमित्तके
यलोपे सख इति स्यात् । डस्त्रिनिमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न
लोपः । स्थानिवत्त्वे तु व्यवधानात्तन्निमित्तकोऽपि न स्यात् । अत-
एव ख्यत्यात्सूत्रे क्वौ लुप् न स्थानिवदिति यणं परिजहार कैयटः ।
किञ्च गोमत्यतेः क्विप् गोमान् । इहल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सर्वनाम-
स्थानपरत्वाभावाद्नुम्न स्यात् । न चाधातुग्रहणस्याधातुभूतपूर्वस्यापि
नुमर्थताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्सामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वकृतव्यवाये सत्य-
पि नुम् स्यादिति वाच्यम् । गोमततेः क्विपि गोमानित्यादौ चरितार्थ-
त्वादिति दिक् । तस्मात्क्वौ लुप् नेत्येव शरणम् । इदं पुनरिहावधे-
यम् । क्वौ विधिं प्रतीत्येव सार्वत्रिकम् । क्वौ लुप्प्रमिति तु क्वाचित्कम् ।
अन्यथा पिपठिषतेरप्रत्यये ऽल्लोपे नपुंसकबहुवचने शौ पिपठिषीत्यच्चा-
ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाङ्गल्लक्षणनुमापतेः । अत एव कैयटेऽपि
दीधीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिम्प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्
न स्थानिवदित्याह । लुगित्यस्य लुका लुप् न स्थानिवदित्यर्थः ।
पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । आर्हादिति ठक् । तस्याध्यर्द्ध-
पूर्वेति लुक् । लुक्लुङ्घितलुकीति डीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण्
प्राप्नोति । लुक् न स्थानिवदिति न भवति । तथा पञ्चेन्द्राण्योऽग्ना-
यश्च देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । पञ्चाग्निः । सास्य देवतेत्यण् । तस्य
द्विगोलुङ्गनपत्य इति लुक् । ततो डीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वा-
न्डीषा सन्नियुक्तः आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्या-
येन निवृत्तिः । परतद्धितलुक्निमित्तायाः डीष्निवृत्तेः पूर्वयोरानुगैका-
रयोर्निवृत्तौ कर्तव्यायामचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति स्पष्टं

शब्दकौस्तुभे । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्गुणश्रयत्वाद्गु-
त्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथवा यस्येति लोपप्रसङ्गः । उप-
धात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । पारिखोयः । पारिखाशब्दाच्चातुरर्थि-
केऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्वात्पारिखे भव इति वृद्धादके-
कान्तखोपधादिति क्खे न स्यात् । न चैवं पठयतीत्यादौ वृद्धिः
स्यादिति वाच्यम् । यचोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तच्चे-
वायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अतएव चङ्परनिर्हासग्रहणं
सार्थकम् । चङ्परं णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्हासः तत्र न स्थ-
निवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन । वारि
आख्यदवीवरत् । न चेह नागलोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वाद् वृद्धौ
सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनागलोपित्वाभावात् । अत एव हलकले-
त्यदन्तनिपातनं सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चतेरौणादिकः
कप्रत्ययः । अर्क्कः । पाचयतेः क्तिच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्वे
णिलोपो न स्थानिवत् । इदन्तु पूर्ववासिद्धे न स्थानिवदित्यनेन
गतार्थम् । पूर्ववासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याय-
ज्यतेर्यायष्टिः । याजयतेर्याष्टिः । द्विवचनादीनि च न वक्तव्यानि
भवन्ति वरे यलोपस्वरवर्जम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपणत्व-
लत्वेषु ॥ * ॥ तस्य पूर्ववासिद्धेचेत्यस्येषु दोषः । प्रातिषेधो वक्तव्य
इत्यर्थः । वास्यर्थम् । काक्यर्थम् । स्फोरिति लोपो न । निगार्थते ।
निगाल्यते । अचि विभाषेति लत्वं भवति । मापवपनी । समासान्तस्य
नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान् डीवृत्पतेः
प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति ॥

द्विवचने ऽचि । १ । १ । ५६ ॥

द्विवचने इत्यावर्तते । तत्रैकं लक्षणादिना द्विवचननिमित्ते
इत्यर्थक्रमचीत्यनेन समानाधिकरणम् । अपरं कालावधारणार्थम् ।
द्वित्वनिमित्ते ऽचि परे ऽच आदेशो न स्याद्वित्वे कर्तव्ये ॥ कृते तु
द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेत्यर्थ इत्याहुः । चक्रतुः । चक्रुः ।
द्वित्वनिमित्ते किम् । दुदूषति । न ह्यूट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्र-
तुरित्यादावपि यण् स्यादेव । अतुसे द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्यातथा-
त्वात् । सूचन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति चेत्सत्यम् । इह
निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमा-
श्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुरोधात् । तदाहुः । तद्वा-
वभावितामात्रेणैह निमित्तत्वमिति । अचि किम् । जेघ्रीयते । देध्मी-
यते । अधिजगे । जग्ले । मग्ले । किञ्च भसेः क्सौ घसिभसोर्हलीत्यु-
पधालोपस्य निषेधो माभूत् । अन्यथा द्वित्वे बप्स्वानिति स्यात् ।
एस्वानिति चेप्यते । अचः किम् । असूषपत् । इह स्वापेश्चडीति
सम्प्रसारणे निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णे न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते पुनः
सम्प्रसारणम् । न सम्प्रसारणे इति निषेधात् । किञ्च ईजाते, ईजाथे,
इत्यादौ सम्प्रसारणे निषिद्धे द्वित्वोत्तरमभ्यासे सम्प्रसारणं न स्यात् ।
न सम्प्रसारणे इति निषेधात् । न च लावस्थायामेव सम्प्रसारणमिति
वाच्यम् । कित्वाभावत् । न च कित्वमपि प्रवर्ततामिति वाच्यम् ।
अन्तरङ्गैस्तिबादिभिर्बाधितत्वात् ॥

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

स्थाने इत्यनुवर्तते । तदर्थश्च प्रसङ्गे इति । शास्त्रतोऽर्थतश्च
प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य ।
महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । गौधेरः । पचेरन् । प्रासादात्प्रेक्षते । संज्ञा-
प्रदेशा लोपो व्योर्वलि ल्यब्लोपे कर्मणीत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ॥

अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यान्तावृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते । अतो न सङ्करः । लुक्श्लुलुपशब्देः कृतं प्रत्यया-
दर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशा लुक्त्तद्धितलुकि जुहोत्या-
दिभ्यः श्लुः जनपदे लुबिति । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः ।
जुहोति । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । विधिप्रदेशेषु
भाषिसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्रेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ अतृणेडित्यत्र हलादौ
पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्रेऽपि तस्मिन् भवति । स्थानिव-
त्सूत्रेण तु न सिध्यति । अत्रिवधित्वात् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययल-
क्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे
प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्येन यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रैव
प्रत्ययलक्षणं भवति न तु वर्णप्राधान्ये इत्येतत्फलितत्वात् । तेन
गवे हितं गोहितमित्यादाववादिकं नेति दिक् ॥

न लुमता ऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ॥

लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता लुप्रे प्रत्यये यदङ्गं तस्य
यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः ॥ गर्गाः ।
मृगः । जुहुतः । इह यज्ञशपोर्लुमता लुप्योरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः ।
लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त ।
उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः ॥ * ॥ परमवाचा । परमगोदुहा ।
परमलिहा । परमदण्डिना । परमदिवा । परमकुमार्या । इहान्तर्व-
र्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवात्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां चोः

कुः दादेर्धातोर्धः होठः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य दिव उत् इको-
ऽसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येते विधयः प्राप्ताः प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधा-
दपदत्वान्न भवन्ति । अपदादिविधौ किम् । दधिसेचौ । इह षत्व-
निषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । ननु भवेदेवं दध्ः सेचा-
विति षष्ठीसमासे । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्-
शब्दस्य पदत्वाभावात्स्यादेव षत्वमिति चेत् । अत्राह कैयटः ।
सोपपदाद्विच् नास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिषेचावित्यादि न भव-
त्येवेति । अन्ये त्वाहुः । प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानेऽपि पदादादिः
पदादिरिति पञ्चमोसमासेनात्र न षत्वमितीति दिक् । शब्दकौस्तुभे
तु उपपदसमासेऽपि सुबुत्पत्त्यनन्तरमेवात्रोपगन्तव्यः । धनक्रीते-
त्यादिसिद्धये तस्यानित्यताया आवश्यकत्वादित्यप्युक्तम् ॥ बहुदू-
र्वस्य चापदादिविधौ ॥ * ॥ बहुसेचौ । बहुसेचः । इहापि षत्वनिषेधे
कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न ॥

अचो ऽन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्गस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥
पचते । पचेते । टिप्रदेशाद्विहित आत्मनेपदानां टेरित्यादयः ॥

अलो ऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ पाचयति ।
भेदयति । उपधाप्रदेशा अत उपधाया इत्यादयः ॥

तस्मिन्निति निदिष्टं पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

सप्रमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य
पूर्वस्य बोध्यम् । इको यणचि । दध्यच्च । मध्यच्च ॥

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

पञ्चमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य बोध्यम् ॥ तिङ्ङुतिङः । अग्निमीळे । इह न भवति । ईळे अग्निम् ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ अग्नेर्ढक् । आग्नेयम् । अशब्दसंज्ञेति किम् । उपसर्गे घोः किः । दाधाभ्यो यथा स्यात् । घुधातोः शब्दार्थान्माभूत् । शब्दः शब्दशास्त्रं तच्च संज्ञेति सप्रमीसमासः न तु शब्दस्य संज्ञेति । अन्यथा कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः ।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥

अत्रैवाण परेण णकारेणेत्युक्तम् । प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण उदित्सु सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अस्य द्वौ । शुक्ली स्यात् । माली स्यात् । एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य । चिच्यतुः । निन्यतुः । ऋदोरप् । यवः । स्तवः । लवः । पवः । उरण् रपरः । कर्ता । किरति । कु चु टु तु पु एते उदितः । कुहोश्चुः । चकार । जगाद । अप्रत्यय इति निषेधस्तु उदित्सु न प्रवर्तते । उदित्करणसामर्थ्यात् । अप्रत्यय इति किम् । विधीयमानानां प्रत्ययादेशागमानां सवर्णग्रहकत्वं माभूत् । अत इज् । इदम इश् । आर्द्धधातुकस्येट् । भुवो वुक् । अम्मम्युद्धौ । तदेवम इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतारोदैतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूचारम्सामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । अननुनासिका यवला द्वयोः । रहौ तु स्वस्येव । यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्त्म् । तथापि तत्परिहाराय नाज्जलावित्यत्रैव यन्नः कृतो न विस्मर्तव्यः ॥

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञाः । अदि-
ति द्वादशानाम् । अतो भिस ऐस् । वृद्धैः । तत्कालस्येति किम् ।
खट्वाभिः । पञ्चमीसमासोदहरणन्तु वृद्धिरादैजिति ॥

आदिरन्त्येन सहिता । १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥
अच् । अण् । हल् । सुप् । तिङ् । इता सहित आदिस्तदुत्तरेषा-
मपि ग्राहको माभूत् एवमन्त्येनेता सहितः पूर्वेषां संज्ञा माभूदित्य-
न्त्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् । स ह्यन-
न्त्येनापि अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्ववति । न चैतदितेत्येतस्य वि-
रहे लभ्यते ॥

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥

येन शब्देन विधिर्विधीयते स तदन्तस्य आत्मान्तस्य समु-
दायस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ अन्येन चान्यस्य विधिर्भ-
वति । यथा चैवस्य संग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधते । एवमचो यदिति
अचा धातोर्यतं विधते इत्यजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
चेयम् । जेयम् । अयेम् । एरच् । चयः । जयः । अयः ॥ समास-
प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ * ॥ तेन द्वितीया श्रितेति कृष्णश्रित इत्य-
चैव भवति न तु कृष्णं परमश्रित इत्यादावपि । तथा नडादिभ्यः
फक् । नाडायनः । नेह । सौचनाडिः । अस्यापवादमाह ॥ उगिद्वर्ण-
ग्रहणवर्जम् ॥ * ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती । उगिदन्तत्वाङ्डीप् ।
अत इज् । दाक्षिः । अग्निनस्मन्यग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-

विधिं प्रयोजयन्ति ॥ अन् । राक्षेत्यर्थवता । साम्नेत्यनर्थकेन ।
 इन् । दण्डीत्यर्थवता । वाग्मीत्यनर्थकेन । अस् । सुपया इत्यर्थ-
 वता । सुस्रोता इत्यनर्थकेन । मन् । सुशर्मैत्यर्थवता । सुप्रथिमेत्यन-
 र्थकेन । तदन्तविधेर्वाचनिकमपवादमाह वार्तिककारः ॥ यस्मिन्वि-
 धिस्तदादावल्यहणे ॥ * ॥ अचि श्नुधात्वित्तीयडुवड् च यथेह भव-
 ति श्रियो भूवाविति । एवमिहापि सिध्यति श्रियः भूव इति ।
 तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरतो विशेषणेनैव ॥

वृद्धिं यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्यावयवानामचां मध्ये प्राथमिकोऽज् वृद्धिसं-
 चक्रः स वृद्धसंचक्रः स्यात् ॥ आम्रगुप्तीयः । वृद्धाच्छः । अचा-
 मिति जातो बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । शालीयः । एक-
 स्यापि भवति व्यपदेशिवद्भावात् । द्वा ब्राह्मणी तस्याः अयं क्षीयः ॥
 वा नामधेयस्य ॥ * ॥ पौरुषेयं नाम तस्य वृद्धसंचक्रा वा स्यादि-
 त्यर्थः ॥ उभयत्र विभाषेयम् । देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनाञ्च
 प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । “विधाय मूर्तिं कपटेन
 वामनीमिति” श्रीहर्षः ॥ गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ * ॥ नित्यं वृद्धसंचक्रा वक्त-
 व्येति शेषः ॥ कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरोठीयाः ।
 कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः । ननु पाणिनेश्चाचाः
 पाणिनीया इति न सिद्ध्यति । वृद्धाच्छं वाधित्वा इजश्चेत्यणः
 प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते यूनं लुगितीजो लुकि सति नायमि-
 जन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वानपायात् । नेतदस्ति ।
 इजश्चेत्यत्र हि कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते ।
 तच्च तत्रापत्याधिकारादन्यत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिना पारिभा-

षिकमेष गृह्यते न तु लौकिकमिति सिद्धान्तः । पाणिनिरिति च
यूनीञ् न तु गोत्रे । रूढस्यापत्यं रौढिः । अत इञ् । अनन्तरे गोत्रे
वा । न चैवमिजश्चेत्यण्प्रसङ्गः । न ह्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषे-
धात् । स्यादेतत् । यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते तर्हि
पिङ्गलकाण्व्यस्य छात्रः पैङ्गलकाणवाः इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् इष्य-
ते तु कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । कण्वो गर्गादिः । सत्यम् । अत-
एवापरितोषादुक्तं वार्तिककृता । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवदिति । शेषिका-
धिकारे प्राग्दीव्यतोऽणित्वा वा इत्यमतिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः ।
अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च लौकिकगोत्रग्रहणादोदनपाणिनीया इत्यादि
सिध्यतीति भावः । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्य
वर्जम् । कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वाचपलो हरितवर्णश्च कात्यः
तस्य छात्रा इत्यर्थेऽणोव भवति । जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ त्यदीयम् । तदीयम् । अदसीयम् ।
इदमीयम् । किमीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । उदीचां वृद्धा-
दिति फिञ् ॥

एङ् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥

यस्याचामादिरिति मण्डूकमुत्याऽनुवर्तते । एङ् यस्याचामा-
दिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्वेशाभिधाने ॥ एणीपचनीयः । ऐणीपचनः ।
गोनर्दीयः । गौनर्दः । भोजकटीयः । भौजकटः । णडिति किम् ।
आहिच्छवः । कान्यकुब्जः । विधेयसंज्ञासम्बन्धवलेन प्राग्ग्रहणमाचा-
र्यनिर्देशार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन क्रौडदेवदत्तशब्दयो-
रप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा । तेन क्रौडो देवदत्त इत्यणोव भवति ।
प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा । ततः काश्या-

दित्वावृद्धलक्षणौ ठञ्जिठौ भवतः ॥ शेषिकेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कौनगरञ्च
 वाहीकग्रामौ तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्जिठौ भवतः । शेषि-
 केष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः फिज् न । विकारे च नित्यं वृद्धेति
 मयरा न । तदेवं कुणिमतं भाष्यमतञ्चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशा-
 र्थमिति व्याख्यातम् । जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राञ्चः
 पुरुषास्तेषां यो देशस्तदभिधाने इति व्याचख्यौ । प्राचामित्यस्य श्रूय-
 मानदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न
 कल्प्य इति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्य-
 चावृद्धत्वादेव ठञ्जिठौ न भवत इति स्पष्टम् । किन्तु सैपुरिकी-
 त्यादि भाष्योदाहृतं वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देशे इति
 किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौमताः ।
 देशग्रहणेन नदी न गृह्यते । नदीदेशोऽग्रामा इति पृथगुपादाना-
 ल्लिङ्गात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्यम् । शरावती नाम नदी उत्तर-
 पूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्यान्दिशि व्यवस्थिता देशः प्राग्देशः ।
 उत्तरापरस्यामुदग्देशः । केचित्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगा-
 मिनी शरावतीति वदन्ति । उभययापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः ।
 वाहीकदेशस्तु प्राग्ग्रहिर्भूतः । यतूभयग्रहिर्भूत इति तन्न । अश्र-
 यात् त्यबिति सूत्रे भाष्यकारेण शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीको-
 भयरूपताभ्युपगमात् । एतच्च विवेचनं वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुप-
 योक्तव्ये इति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इत्यारम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनि-
 सूत्रवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

गाङ्गुटादिभ्यो ऽज्जिण्डित् । १ । २ । १ ॥

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽज्जितः प्रत्यया ङिद्वत्स्युः ॥
अध्यगीष्ट । अध्यगीषत । विभाषा लुङ्लट्ठडोरितीडो गाङ् । इह
विशेषणार्थ एव हि गाङादेशे डकार इति गाङ् लिटीति सूचे वक्ष्यते ।
कुटिता । कुटितुम् । अज्जित् किम् । कोटः । घञ् । चुकोट ।
अथ कथं लिखितुं स्वयमेव लिखिष्यतइति । न च कण्वादिभ्य
इत्येव षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण लिखेरपि कुटस्यादितयाच
संग्रह इति वाच्यम् । शकुनिष्वालेखने इत्यादिप्रयोगविरोधात् ।
हरदतस्तु सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया समादधौ । चुकुटिषतीत्यादौ
सनो ङित्वातिदेशेऽपि आत्मनेपदं यथा न भवति तथा तद्विधावेव
स्फुटीभविष्यति ॥

विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् ॥ उद्विजिता । उद्विजि-
तुम् । इट् किम् । उद्वेजनम् । इह वृद्धिर्यस्येति सूचान्मण्डूकपुत्या य-
स्यादिरित्यनुवर्तते । तेन इडादिः प्रत्ययो लभ्यते न तूत्तमैकवच-
नमिट् । तथा हि सति विजिणीयेत्येव स्यात् । आविजी भयचल-
नयोरित्यस्य रुधादेस्तुदादेशेह ग्रहणं न तु विजिर् पृथग्भावे
इत्यस्य जुहोत्यादेर्व्याख्यानादिति बोध्यम् । यत्तु तस्यानिट्त्वादित्याहुः । तन्न । विवेजियेति थलीट्सम्भवात् । न च कित्वेन
गतार्थता । तच्च पित्वेन कित्वाभावात् ॥

विभाषाणोः । १ । २ । ३ ॥

इडादिः प्रत्ययो डिद्वा स्यात् ॥ ऊर्णुविता । ऊर्णुविता । इट्
किम् । ऊर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं डिद्वत्स्यात् ॥ कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । पचेते पचेथे इत्यादौ डितो यत्कार्यमातो डित इतीय
सोऽपि भवति । नन्वेवं चिनुत इत्यादौ तास्यनुदात्तेदिति स्वराप-
तिरिति चेन्न । उपदेशग्रहणस्योभयसम्बन्धेन डिदुपदेशाददुपदेशा-
च्चेति पाठुभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अन्हिडोरिति पर्युदासेनोपदेशे
डकारवतो ग्रहणाद्वा । सार्वधातुकं किम् । कर्ता । हर्तुम् । अपि-
त्किम् । करोति ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिलिट् कित् स्यात् ॥ निन्यतुः । विभि-
दतुः । अपित्किम् । विभेद । असंयोगात्किम् । संप्रसे । डित्वे
प्रकृते कित्करणं यजादीनां क्तितीति संप्रसारणार्थम् । ईजतुः ।
ईजुः । पूर्वचापि कित्वं कुतो न कृतमिति चेत् । वक्तुः वक्तु इत्यत्र
संप्रसारणापत्तेः ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥
कित्वस्यावकाशः । ईजतुः । गुणस्य । चेतति । वधृते वधृथे इत्यत्र
पूर्वविप्रतिषेधात्कित्वम् ॥

इन्धिभवतिभ्याञ्च । १ । २ । ६ ॥

आभ्यां लिट् कित्स्यात् ॥ समीधे दस्यु हन्तम् । पुत्र
ईधे अयवर्णः । वभूविथ । अत्र धातिक्कम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वा-
द्बुवो व्को नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कित्त्वचनानर्थक्यमिति । अयं

भावः । इन्धेर्भाषायामिजादेश्चेत्यामा भाव्यम् । छन्दसि त्वमन्त्रे इति प्रतिषेधाद्यद्यप्यान्नास्ति तथापि छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे इति नलोपः । श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वाद्वात्ययाद्वा । भुवोऽपि वुक् नित्यत्वादेव गुणवृद्धी बाधिष्यते इति । एषैव सूचकृतोऽपि गतिः । अन्यथा बभूवेत्यचानिग्लक्षणायावृद्धेर्निषेधासंभवेन वुको नित्यतां विना गत्यन्तराभावात् । कित्वन्त्वहं बभूवेत्यच णित्वाभावपक्षे यल्लि च चरितार्थमिति न तत्सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेधं प्रत्याशा । अत एव च यङ्लुकि णल्यलोः शित्वा निर्देशात्किन्त्वाप्राप्तावपि बोभूव बोभूविथेति सिद्धयतीति प्रत्याख्यातं सूचं भाष्ये । अन्यग्रन्यदम्भिस्वज्जीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणान्तरम् देभतुः सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । तच्च कित्वपक्षे अन्यग्रन्योरेत्वाभ्यासलोपावपि वक्तव्याविति हरदत्तादयः । दम्भेस्तु षष्ठे वक्ष्यते एव । श्रेयतुः । शश्रन्त्यतुः । श्रेयतुः । जग्रन्त्यतुः । देभतुः । ददम्भतुः । सस्वजे । सस्वजे । इदं कित्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते श्रेयिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति माधवः । तच्च मूलं मृग्यम् । दभेश्च तिप्सिप्मिप्सु देभ देभिथ देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ ददम्भिथ ददम्भेत्येव ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ॥

गुधकुषक्लिशिभ्यः क्लो रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते इतरेभ्यो न क्ला सेडिति निषेधे प्राप्ते कित्वं विधीयते ॥ मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ ॥

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः ॥ रुदित्वा । रुदिषति ।
विदित्वा विदिषति । मुषित्वा । मुषिषति । ग्रहीत्वा । जिघृ-
क्षति । सुप्त्वा । सुप्सति । पृष्ठा । पिप्रच्छिषति । स्वपिप्रच्छ्योः
सनर्थे ग्रहणम् । क्त्वा किदेव हि ॥

इको भल् । १ । २ । ९ ॥

इकः परे भलादिः सन् कित्स्यात् । चिचीषति । तुष्टपति ।
चिकीर्षति । इकः किम् । गियासति । तिष्टासति । भल् किम् ।
गियविषति । किमर्थे पुनरिदमुच्यते । गुणो माभूदिति । दीर्घत्वं
गुणस्य बाधकं भविष्यति । एवमपि कृते दीर्घे गुणो भवेत् । दीर्घस्य
सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणेन मिनातिमपि ग्राहयित्वा कृतार्थत्वात् ।
मासाहचर्यान्मीग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ।
सिद्धान्तेऽपि एतस्या एव युक्तेस्त्वयाऽपि शरणीकर्तव्यत्वात् । ननु
कित्वाभावे एज्विषयत्वेन मीनातिमिनातीत्यात्वे कृते गामादा-
ग्रहणेष्वविशेषान्माग्रहणेनैव मीनातिमिनात्योरपि सिद्धेर्दीर्घविधान-
मकृतार्थमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । दीर्घेण गुणे बाधिते एज्विषयत्वं
स्वीक्रियते । न वा । नाद्यः । दीङ् दिदीषते इत्यत्रात्वापन्या
कित्वस्यावश्यकत्वात् । नान्त्यः । एज्विषयताया अभावेनात्वा-
संभवान्माग्रहणेन मीनातिमिनात्योर्ग्रहणस्याशक्यत्वाद्दीर्घविधानस्य
मिनातिमपि ग्राहयित्वा कृतार्थत्वे प्रत्यक्षे दृश्यमाने तदकृतार्थत्व-
बलेन दीर्घस्य गुणबाधकत्वेऽन्तेर्बालभाषणतुल्यत्वात् । अत एवा-
सति कित्वे यद्यनवकाशत्वाच्चिचीषतीत्यादौ दीर्घो गुणं बाधिष्यते
तदा ह्रीप्स-नीत्यत्र णिलैपमप्यविशेषाद्बाधेत । यदि च सामान्यग्रहणा-

विधातार्थं कृतार्थं दीर्घं स्त्रीप्सतीत्यत्र परत्वाणिलोपो बाधते तर्हि
गुणोऽपि बाधेत । तस्मात्किञ्च वक्तव्यमित्युपसंहृतं भाष्ये सङ्ग-
च्छते । अन्यथा मीनातीत्यादिना आत्वे कृते माग्रहणेनैव मीना-
तिमिनात्योर्ग्रहणे सिद्धे दीर्घविधानस्य सामान्यग्रहणार्थत्वाभावेन
सामान्यग्रहणार्थत्वेन कृतार्थं दीर्घं णिलोप इव गुणोऽपि बाधेतेत्यु-
क्तेरसङ्गत्यापत्तेः । मम तु कित्वाभावेऽपि दीर्घेणापि एज्विषयताया
अपहारात् आत्वासंभवेन दीर्घत्वस्य सामान्यग्रहणार्थत्वे सुस्थे
तदर्थं कृतार्थं दीर्घं णिलोप इव गुणोऽपि बाधेतेत्युक्तेर्न काप्यनुप-
पत्तिः । एतेन कित्वाभावे एज्विषयत्वेनात्वे कृते माग्रहणेनैव सामा-
न्यग्रहणं भविष्यतीत्यशङ्काकुलितचित्ते भाष्यकारेण सामान्यग्रहणा-
र्थत्वं न सुष्ठु निरूपितमिति वदन् कैयटोऽपि समाहितः । कित्वा-
रम्भे कित्वेनेव कित्वाभावेऽपि दीर्घेणैज्विषयताया अपहारात्
आत्वासंभवेन दीर्घत्वस्य भाष्यकारोक्तसामान्यग्रहणार्थत्वस्य सुष्ठु-
तरत्वात् । अन्यथा दिदीपते इत्यत्रात्वापत्तेः । एतेन दीर्घत्वस्य
सामान्यग्रहणार्थत्वमसंभवदेवेति मन्त्रा दीर्घेण गुणबाधमङ्गीकृत्य
णिलोपस्य तु येननाप्राप्तिविरहादेव बाधो न भविष्यतीत्याशङ्क्य
उत्तरार्थमवश्यमिको भलिति कर्तव्यम् । योगविभागः किमर्थ इति
परमवशिष्यते । सोऽपि कुटादौ कुङ् शब्दे इति कैयटमते दार्ढ्या-
न्तोऽपि न्यासकारमते ह्रस्वान्तस्तस्य चूकूपते इत्यत्र गु पुरीषोत्स-
गै ध्रु गतिस्थैर्ययोरिति पाठाच्च जुगूपति दुधूपतीत्यत्र च कृतार्थो
दीर्घः चिचीषतीत्यादौ परेण गुणेन बाध्येत स मा बाधीत्येवमर्थो
यद्यपि सम्भवति तथापि उहनेति वक्तव्येऽङ्गनेति प्रत्याहारग्रहणं
निरवकाशमेव । न च गमेरिडादेशस्येतिवार्तिकं प्रत्याख्यातुं
तन्वादिना सम्भवव्यभिचाराभ्यां गमेरचा विशेषयिष्यमाणत्वाद-

ग्रहणसार्थक्यं शङ्क्यम् । एवं हि उतो दीर्घ इत्युक्ता इङ्हनोरिति
 सूचयेत् । इण्कोरादेशस्यापि ग्रहणमिति पक्षेऽपि इङ्हनोरिति ब्रूयात् ।
 हना साहचर्याच्च इधातुरेव ग्रहीष्यते न तु इवर्णान्तः । यथान्या-
 सपाठेऽपि हनिसाहचर्याल्लुग्निकरणस्यादेशगमेर्यङ्हणसम्भवाच्च । न
 चैवमपि पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोप एव बाध्यतेति भ्रमितव्यम् ।
 उभयापवादतासम्भावनायामेव तदवतारात् । इह तु णिलोपेन
 सह येननाप्राप्तिविरहात् । न च बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोप-
 बाधो दुर्वार इति वाच्यम् । स्याशपां क्षीप्स्यमान इति निर्देशा-
 ल्लक्ष्यानुरोधाच्चेह बाध्यविशेषचिन्ताया एव युक्तत्वात् । एवं चाज्-
 ग्रहणसामर्थ्यस्य क्षीप्स्यमान इत्यादेर्ज्ञापकस्य च पर्यालोचनाकेश-
 परिहारार्थं लक्षणैकचक्षुषो बाध्यसामान्यचिन्ताभ्रमं वारयितुं योग-
 विभाग इति निष्कर्षयन्तः शब्दकौस्तुभकारा अपि प्रत्युक्ताः । दीर्घ-
 विधानस्य सामान्यग्रहणार्थत्वस्योपपादितत्वेन निष्कर्षमूलयुक्तेर्दीर्घ-
 विधानस्याकृतार्थताया एव विरहात् । तदेवं दीर्घे कृते गुणो
 माभूदित्येवमर्थे कित्वं वक्तव्यमिति स्थितम् । नन्वेतादृशकृतेन
 किमिति कित्वस्यावश्यकत्वं प्रतिपाद्यते न किं लुलूपतीत्यादिदीर्घेषु
 फलाभावात् दीर्घाप्रवृत्त्या गुणनिषेधार्थं कित्वमावश्यकम् । किञ्च
 दीर्घेण गुणस्येव ऋदित्वस्यापि बाधापत्त्या चिकीर्षतीत्यपि न
 सिद्धेदिति चेन्न । दीर्घेषु पर्जन्यबललक्षणप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । गुणनि-
 वृतिरूपफलस्यापि सत्त्वाच्च । मो राजीत्यचानुस्वारनिवृत्तिकलघत्वं यं
 विधिं प्रतीति न्यायेन ऋदित्वस्याबाधात् । तिसीर्षतीत्यादौ तु अकृते
 दीर्घे इत्वस्य गुणेन प्रतिबद्धत्वाद्दीर्घेण गुणबाधे सत्येवेत्वं लभ्यं न
 तु ततः प्राक् । एवं च यस्य तु विधेरित्यंशो ह्रस्व इव दीर्घे
 ऽप्यविशिष्टः ॥

हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

कर्मधारयोऽयम् । अन्तशब्दः परसमीपवाची । इक इत्य-
नुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । इक्समीपाद्भुलः परो भलादिः सन्
कित्स्यात् ॥ हलश्चेति सूत्रयितुमुचितम् । इकः पराद्भुलः परो
यः सन्नित्यर्थसङ्गतेः । गुहू । जुघुवति । विभित्सति । इकः किम् ।
यियक्षते । भल् किम् । विवर्धिषते । हल्यग्रहणं जातिपरम् । तृहू ।
तितृवति । धिप्सति । धीप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

इक्समीपाद्भुलः परौ भलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ
कितौ स्तः ॥ भित्सीष्ट । अभित् । इकः किम् । यक्षीष्ट । अयष्ट ।
आत्मनेपदेषु किम् । अस्माक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिच एवेदं विशेषणं
न तु लिङः । असम्भवात् । भलनुवृत्त्यैव लिङः परस्मैपदस्य
व्यावर्तितत्वाच्च । हलः किम् । चेष्टीष्ट । अचेष्ट । भल् किम् ।
वर्तिष्टीष्ट । अवर्तिष्ट । लिङ्सिचौ किम् । द्वेष्ट । द्वेक्ष्यते ॥

उश्च । १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ भलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः ॥
कृष्टीष्ट । अकृत । भलादी किम् । वरिष्टीष्ट । अवरिष्ट । लिङ्सि-
चोरितीङ् । तङि किम् । अकार्षीत् ॥

वा गमः । १ । २ । १३ ॥

गमः परौ भलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ॥ सङ्गमिष्टीष्ट ।
सङ्गंसीष्ट । समगत । समगंस्त ॥

हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥

कित्स्यात् ॥ अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् ।

आहसत । भलित्येव । अधानिपाताम् । यद्यपि सिजन्तस्याङ्गस्या-
त्मनेपदं डित्परमस्तीत्यनिदितामित्येव सिद्धं तथापि सिजन्तस्यो-
पधालोपो नेति विकरणप्रयुक्तोपधात्वमाश्रित्य लोपो नेति वा क्षाप-
नार्थमिदमितीदितो नुम् धातोरित्यत्र वक्ष्यामः । यद्यपीह लिङ्सि-
चावित्यनुवृत्त्या सिद्धं तथाप्यन्तरार्थमवश्यं कर्तव्यं सिज्यहणं स्पष्टा-
र्थमिहैव कृतम् । अन्यथा हि लिङि वधादेशो नित्यः । घानिपी-
ठेति चिण्वदिटि स्यसिच्सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या वधादेशाभावेऽपि अभला-
दित्वान्न कित्वमित्यादि व्युत्पादनीयं स्यात् ॥

यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥

सिच् कित्स्यात् ॥ उदायत । उदायसाताम् । उदायसत ।
गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् ।
आकृष्टवानित्यर्थः ॥

विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥

यमः सिच् किट्वा स्याद्विवाहे ॥ रामः सीतामुपायत । उपा-
यंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमने तु पूर्वविप्रतिषेधा-
न्नित्यं कित्वम् ॥

स्थाघ्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात्सिच्च कित्स्यात् ॥ समस्थित । सम-
स्थिपाताम् । अदित । अधित । भलित्येव । अदायिपाताम् । इह
वागम इत्यारभ्य पञ्चसूच्यामात्मनेपदेष्वित्यनुवृत्तिर्निष्फला । तथा-
हि । गमेः परस्मैपदे सिज् नास्ति अडा बाधात् । लिङ् तु न
भलादिः । हन्तेस्तु परस्मैपदे वधादेशो नित्यः । यमेस्तु यमरमे-
तीट्सकोः सतोर्भलादिः सिच् परस्मैपदे नास्ति । उपयमने तु
नित्यमात्मनेपदम् । स्थाघ्वोः परस्मैपदे सिवो लुक् ॥

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् ॥ शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ।

क्त्वा किम् । निगृहीतिः ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्विदिधृषः । १ । २ । १९ ॥

एभ्यः सेऽनिष्ठा किन्न स्यात् ॥ शयितः । शयितवान् ।

अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेषितः । शेषितवान् । प्रस्वे-

दितः । प्रस्वेदितवान् । जिष्विदेति भ्वादिश्च गृह्यते । जीद्विः साह-

चर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । जिमिदा । जिद्विदा ।

दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वे-

दितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेट् किम् । स्विन्नः । स्विन्नवान् ।

आदितश्चेति नेट् । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षे यो ऽभ्यनुज्ञायते

स क्त्वा निषेधस्य विषयः ॥

मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ॥

सेऽनिष्ठा किन्न स्यात् ॥ मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां

किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेऽनिष्ठा वा किन्न स्यात् ॥

द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः ।

प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदि-

तम् । क्कितम् । खितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्पाप-

णम् । सेट् किम् । कृष्टम् ॥ शब्दिकरणेभ्य एवेष्यते ॥ * ॥ नेह ।

गुह्यतेर्गुहितम् ॥

पूङ्गः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥

पूङः क्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् ॥ पवितः । पवित-
वान् । पवित्वा । क्लिशः क्वा निष्ठयोः । पूङश्चेति वेट् । न क्वा सेडिति
सिद्धे क्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥

नोपधात्यफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥

नकारोपधात्यान्तात् फान्ताच्च सेट् क्वा किन्न स्याद्वा ॥
गथित्वा । गन्थित्वा । गुफित्वा । गुंफित्वा । नोपधात्किम् । रिफ
कत्यनादौ । रेफित्वा । इह नोपधग्रहणसामर्थ्याद्गलो व्युपधादिति
विकल्पोऽपि न । ऋफ ऋफ हिंसायामिति धातुद्वयेन अर्फित्वा
ऋफित्वा ऋंफित्वेति वैशङ्क्यस्य नोपधग्रहणसत्वासत्त्वयोरविशेषात् ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च । १ । २ । २४ ॥

सेट् क्वा किन्न स्याद्वा ॥ वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा ।
लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । सेट् किम् । वक्त्रा । उदि-
त्वाद्देट् ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥

गभ्यः सेट् क्वा किद्वा स्यात् ॥ काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ।
वेति प्रक्रमात् । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृश तनू-
करणे । कृषित्वा । कर्षित्वा । न तु कृप विलेखने इति मूर्द्धन्या-
न्तः । अनिट्त्वात् ॥

रलो व्युपधाद्गुलादेः संश्च । १ । ३ । २६ ॥

उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्गुलादेरलन्तात्परौ
क्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते ।
दिद्योतिषते । द्युतिस्वाप्योरिति सम्प्रसारणम् । रलः किम् । देवि-
त्वा । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । घर्तित्वा । घिवर्तिषते । हलादेः
किम् । णित्वा । णिषिषति । सेट् किम् । भुक्त्वा । बुभुक्षते ।

उकालो ऽउभ्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊश्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽन्
क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाः ह्रस्वस्य गुणः । हे
हरे । दीर्घोऽकितः । पापच्यते । वाक्यस्य टेः प्लुतः । एहि कृष्णा ३॥

अचश्च । १ । २ । २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यच्चाज्विधीयते तच्चाच इति षष्ठ्यन्तं पद-
मुपतिष्ठते ॥ इको गुणवृद्धीत्यनेन तुल्यमेतत् । नत्वलोन्त्यस्य शेषो-
ऽपवादो वा । तेन शमामष्टानामित्यच शमादिभिरचो विशेषणात्
शाम्यतीत्यादिसिद्धम् । ह्रस्वो नपुंसके अकृन्सार्वेत्यादौ तु अजन्तस्य
प्रातिपदिकस्येति अजन्ताङ्गस्येति च व्याख्यानादलोऽन्त्यस्य ह्रस्वो
दीर्घश्च । अतिरि । अतिनु । चीयते । स्तूयते । नेह । सुवाग्
ब्राह्मणकुलम् । भिद्यते । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । अच टेरच
इति व्याख्यानादग्निचीरेत् । सोमसूरेत् । अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्
स्वसंज्ञया विधाने इति लभ्यते । नेह । द्यौः । पन्थाः । सः ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥

ताल्वादिषु समागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः
स्यात् ॥ प्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

स्पष्टम् । प्रदेशा अनुदात्तौ सुप्तितावित्यादयः ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरि-
तसंज्ञः स्यात् ॥ प्रदेशास्तित्स्वरितमित्यादयः । ननु समाहारः
स्वरित इत्युच्यते तच्च न ज्ञायते कस्मिन्नपकाशे उदात्तः कस्मिन्न-
नुदात्तः कियानुदात्तः कियाननुदात्त इत्यत आह ॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥

ह्रस्वग्रहणमतन्तम् । स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्वोध्यम् ॥
उत्तराद्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरन्त्वे श्रवणं
स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये विहिता । कृ १ वोऽश्वाः ।
रथानां न येऽराः । शतचक्रं योऽरह्यः । इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्नि-
मीळे इत्यादौ तूदात्तश्रुतिः । इत आरभ्य नवसूच्या इत उत्कर्षेण
अ अ इत्यतः प्राक् स्थापनेनास्य चिपाद्यामपि प्रवृत्तिः ॥

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ॥

सम्बुद्धिः सम्बोधना । अन्तर्भावितव्यर्थोद्बुधेः क्तिन् ।
न त्वेकवचनं सम्बुद्धिः । दूरादित्यपादानकारकान्वयाय क्रियाया-
एवाकाङ्क्षितत्वात् । दूरात्सम्बोधयति येन वाक्येन तदेकश्रुति स्यात् ॥
एका स्वराणामविभागेन श्रुतिर्यस्येत्यर्थः । आगच्छ भो माणवक
देवदत्ताः । अन्त्यस्य तु वाक्यस्य टेरिति प्लुतेनापवादत्वादेकश्रुति-
र्वाध्यते । दूरात्किम् । चैस्वर्यमेव । तत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याहु-
दांतः । गच्छेति तिङ्निघातः । भोः शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः ।
शेषयोरामन्त्रितनिघातः । कृचिमायाः सम्बुद्धेरग्रहणादागच्छत
ब्राह्मणा इत्यादावपि भवति ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्क्षसामसु । १ । २ । ३४ ॥

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन्वर्जयित्वा ॥
अग्निमूर्द्धा दिवः । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले चैस्वर्यमेव । अज-
पेत्यादि किम् । ममाग्ने षर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः ।
यथा जले निमग्नस्य । रूढश्चायमकरणमन्त्रेषु । यत्र जपतीति कल्प
सूचकृतां व्यवहारः । अतएव याजुषत्वादुपांशु प्रयुज्यमानानामपीषे-

त्वेत्यादीनां जपत्वाभावादेकश्रुतिर्भवत्येव । शाखाच्छेदनादिकं प्रति
 तेषां करणत्वात् । न्यूह्वा नाम षोडश ओकाराः । तेषु प्रथमसप्तमचयो-
 दशास्त्रय उदात्तास्त्रिमात्राश्च । इतरे च्योदशानुदात्ताः अट्टौकाराः ।
 एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थं ऽहनीति खण्डे स्फुटीकृतम् । सामशब्दो
 वाक्यविशेषस्य गीतिवाचकः । तदुक्तं जैमिनिना । गीतिषु सामाख्येति ।
 ए विश्वं समचिणं दह ३ । विश्वं अचिणं पाप्मानं सन्दहेति सम्बन्धः ।
 एशब्दो गीतिपूरणः । निपात इत्यन्ये । जपादिपर्युदासाच्च मन्त्रेष्वे-
 वैषा एकश्रुतिर्न तूहितादिष्विन्द्रशुबुर्वर्द्धस्वेत्यादिषु । उह्यमानस्या-
 मन्त्रत्वात् । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति ।
 आपस्तम्बश्चाह । अनाम्नाता अमन्त्रा । यथा प्रवरोहनामध्येयग्रह-
 णानीति । ननु स्वाहेन्द्रशुबुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यत एवेति चेत्सत्यम् ।
 ऊहितं यदमन्त्रभूतं अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेऽप्यर्थपरस्यानुका-
 र्यस्य लौकिकत्वमक्षतमेव । नन्वेवमुच्चैस्तरां वेति सूचाद्विकल्पानुवृ-
 त्त्यैव सिद्धौ विभाषा छन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् । नित्य-
 विकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव यज्ञकर्म-
 णीत्यस्य निवृत्तिसिद्धेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तूहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य
 पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थं तदपे-
 क्षितमिति चेन्न । पर्युदासेऽपि मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे वेति विषयवि-
 भागसम्भवादित्याहुः ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ॥

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । वषट्-
 शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते । सोमस्याग्ने वीही वौषट् । ब्रूहि
 प्रेष्येत्यनेन वौषट्शब्दस्यादेः पुन उदात्तो विहितस्तदपेक्षयायमुदा-

तत्तरोऽन्त्यस्य विधीयते । द्वयोरप्ययमुदात्तर इत्येके । तदा
याज्यावाक्यीयैकश्रुतिगतोदात्तापेक्षः प्रकर्षः । एकश्रुतेश्चोदात्तानुरा-
गोऽस्तीत्येकश्रुति दूरादित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अस्योदात्त-
स्येत उत्कृष्य शास्त्रान्ते कर्तव्यत्वेनोक्तत्वादसिद्धत्वात्पुतोदात्तत्वस्या-
प्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघातो न । पक्षे एकश्रुतिः ॥

विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् ॥ व्यवस्थितविभाषेणम् ।
संहितायां वैस्वर्यम् । ब्राह्मणे स्वेकश्रुतिर्वहुचानाम् । अन्येषामपि
यथासम्प्रदायं व्यवस्था । अत्र तन्त्रावृत्यादिना अछन्दसीति नञः
प्रश्लेषाद्वाषायामप्यैच्छको विकल्पो बोध्यः । अतएव विभाषाग्रहणं
चरितार्थम् । न च यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । छन्दसीत्युक्तेऽपि
तन्निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा पूर्वसूचस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च जपा-
दिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोऽपवाद इति वाच्यम् । एवं हि सति
परचैव जपादिग्रहणं कुर्यात् किं नञा किञ्च छन्दोग्रहणेनेति दिक् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च
प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् ॥ सुब्रह्मण्योऽम् १ ।
इद्रागच्छ २ । हरिव आगच्छ ३ । मेधातिथेर्मेष ४ । वृषणश्वस्य मेने ५ ।
गौरावस्कन्दिन् ६ । अहिल्यायै जार ७ । कौशिकब्राह्मण ८ । गौतम-
ब्रवाण ९ । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् ।
तित्वात्स्वरितः । तस्य टापा सहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्ग-
त्स्वरितः । ततो निपातेनाद्युदात्तेन ओम्शब्देन ओमाडोश्चेत्युदा-
त्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकादेश उदात्तेनेति तु न प्रव-

तते । अनुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः । ततः स्वरितस्य तूदात्त इति प्रकृत-
सूत्रेणैवोदात्त इति वृत्तिकारकैयटहरदत्तादयः । इन्द्रेत्यामन्त्रितमा-
द्युदात्तम् । आष्टमिको निघातस्तु भिन्नवाक्यत्वान्न भवति ।
द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । स चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः । तस्या-
नेनोदात्तः । न चात्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः । एतत्काण्डोत्कर्षस्यो-
क्तत्वात् । अतएवास्मिन्नुदात्ते शेषनिघातोऽपि न । तेन द्वावप्युदा-
त्तौ । आहुदात्तः । ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यानेनो-
दात्तः । न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः शङ्क्यः । प्रकरणो-
त्कर्षेणास्यासिद्धत्वात् । हरिव आगच्छेत्यचोक्तप्रक्रियया चत्वार उदा-
त्ताः । वकारश्चकारावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावे
आमन्त्रिताद्युदात्तः । धाशब्दस्योदात्तादिति स्वरितत्वेऽनेनोदात्तः ।
ततश्चत्वारोऽनुदात्ताः । वृषेति पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । पञ्चानुदात्ताः ।
गौरेत्यत्र गौरवदवस्कन्दतीति विग्रहः । पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । ततस्त्र-
योऽनुदात्ताः । अहेत्युदात्तौ । चत्वारोऽनुदात्ताः । कौशिकब्राह्मणेति
समस्तम् । कौशीत्युदात्तौ । चत्वारोऽनुदात्ताः । गौतेत्युदात्तौ ।
चत्वारोऽनुदात्ताः । श्व इत्युदात्तम् । सुत्यामित्यन्तोदात्तम् । संज्ञा-
यां समजेति क्यपो विधाने उदात्त इत्यनुवृत्तेः । आगेति द्वावुदात्तौ ।
छकारोऽनुदात्तः । मधवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते । असावित्य-
न्तः ॥ * ॥ असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । तस्मिन्नेव निगदे प्रथ-
मान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ गार्ग्यो यजते । जित्वादाद्युदात्ते
प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वविधिः ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तोपलक्षणमे-
तत् । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् ॥ दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत-
मञ्च ॥ * ॥ चादन्तः । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥

स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् ॥ देवदत्तस्य पिता
यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ॥

स्वरितस्य तूदात्त इति पूर्वसूत्रशेषस्यायमपवादः । अनयोः
स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत ।
द्वयोरप्यामन्विताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादिति स्वरितस्याने-
नानुदात्तः । एतत्प्रकरणोत्कर्षस्य चैतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । द्वितीय-
स्याष्टमिको निघातस्तु न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावा-
त्ततः प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्थत्वात् । ये तु देवा ब्रह्माण इति
सामानाधिकरण्येन व्याचक्षते तन्मते विभाषितं विशेषवचने इति पक्षे
विद्यमानतया द्वितीयस्य निघातः । प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिघातस्तु
वकारस्यैव । अस्मिन्यक्षे ब्रह्मग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥

स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात्संहितायाम् ॥ इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वति । कार्यं देवदत्तयज्ञदत्तौ । अनुदात्तानामिति
जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोश्च भवत्येव । संहिताग्रहणं
ज्ञापकमन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति । तेन तिङु-
तिङ इति निघातः पदपाठेऽपि भवति । अग्निं ईळे ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥

सन्नोऽनुदात्तः । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तथाभूतस्यानुदा-
त्तस्यानुदात्ततरः स्यात् ॥ अग्निं कन्या । नन्विमं मे गङ्गे इति
मन्त्रे शुतुद्रिशब्दस्य पादादित्वेन निघाताभावादाद्युदात्ततया
तस्मिन्यरे सरस्वतीतीकारस्य सन्नतर इष्यते एकश्रुतिरेव तु प्राप्नो-

ति । नवसूच्या उत्कर्षेणासिद्धतया सन्नतरायोगादिति चेन्न । अत्र
पाठेन नवसूच्याः परस्परं प्रत्यसिद्धत्वाभावबोधनात् । देवदत्त
न्यङित्यत्र तु न्यधीवेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण
इत्यञ्चत्यकारस्य स्वरितः पूर्वस्य सन्नतरं प्रति नासिद्धः । प्रकरणो-
त्कर्षात् ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशा वेरपृ-
क्तस्येत्यादयः । एकालिति किम् । दार्विः । जागृविः । प्रत्यय इति
किम् । सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचक्षाणः सुराः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥

समानाधिकरणावयवस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् ॥
संज्ञाप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयेत्यादयः ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥

समासविधायकं शास्त्रं समास इह गृह्यते । तत्र प्रथमानि-
र्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ द्वितीया श्रितादिभिः । कृष्णश्रितः ।
महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञार्थम् । लोके ह्यप्रधानमुपसर्जनमाहुः । तेन
राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्या इत्येवमयोः षष्ठीति सूचे प्रथमानिर्दिष्ट-
त्वाविशेषेऽपि राजैवोपसर्जनं न तु कुमारी । तेन तस्या न पूर्वनि-
पातो न वा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । नन्वेवं पाचकवृन्दारको गोग-
भिणीत्यादिषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातो न स्यादिति चेत् । वृन्दारक-
नागकुञ्जरैः पूज्यमानं चतुष्पादो गर्भिण्येत्यादौ विधिवाक्ये प्रथमा-
निर्देशस्यानन्यार्थत्वाददोषः । तस्मात्सति सम्भवे व्यवस्थापकमन्व-
र्थत्वमिति स्थितम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥

समासे इति वर्तते । समासार्थमलौकिकं विग्रहवाक्यं चेह समासः । तच्च यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्नतु तस्य पूर्व-निपातः ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः । निष्कौशाम्बिः ॥ एकवि-भक्तावपष्ट्यन्तवचनम् ॥ * ॥ नेह । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । एकदे-शिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वीत्यादि सिध्यति । न चात्र प्रमाणाभावः । अपथं नपुंसकमिति सूत्रे पञ्चख-ट्वीति भाष्योदाहरणस्यैव प्रमाणत्वात् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ बहुपटवः । अत्र प्रातिपदिकत्वेन पूर्वविभ-क्तिलुकि टकारोकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिः । अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् । डित्यादीन्यव्युत्पन्नान्यप्य-स्यैवोदाहरणम् । अर्थवत्किम् । घनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत् । अधातुः किम् । अहन् । नलोपो माभूत् । अप्रत्ययः किम् । हरिषु । करोषि । अत्र सुप्सिपोर्माभूत् । अप्रत्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

अर्थवदित्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रह-णे तदन्तविधिः । अर्थवदिति हि प्रशंसायां मतुप् । एकार्थभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । कृत्तद्धितान्तौ समासश्च एते अर्थवन्तः प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ॥ लिट् धुक् इत्यादावधातु-रिति कर्तृत्यादावप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् ।

एवमौपगव इत्यादौ तद्धितान्तेऽपि । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यच्च सङ्घाते पूर्वा भागः पदं तच्च चेद्व्यति तर्हि समासस्यैवेति । तेन चाक्रयस्य न । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥

क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ श्रीपं कुलम् ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥

स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन स्त्र्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तञ्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ चित्रगुः । निष्कौशाम्बिः । उपसर्जनस्य किम् । सुगौः । राजकुमारी । स्त्र्यधिकारोक्तप्रत्ययग्रहणान्नेह । अतिलक्ष्मीः । अति-श्रीः । कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेच्छृणु । उपसर्जनत्वस्य सप्तम्वन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदथे प्रति यद्युत्तरपदभूतयोगोस्त्रियोगुणीभाषस्तदेदम् ह्रस्वत्वम् । अतएव महासंज्ञाकरणम् । न चेह तदस्ति । गोः कुलं प्रति गुणीभावेऽपि गां प्रत्यतथात्वात् । कुमार्याश्च पुत्रं प्रति गुणीभावेऽपि स्वं प्रत्यतथात्वात् । शास्त्रीयञ्चैवेहोपसर्जनत्वं गृह्यते । कृत्रिमत्वात् । अतएव कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईयसन्तादयः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तो यो बहुव्रीहिस्तस्येत्यर्थः । बहूयः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी । क्लीबत्वविवक्षायां नपुंसकह्रस्वत्वमपीह न । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः । अन्ये तूपसर्जनह्रस्व

एव निषिध्यते नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेवेत्याहुः । बहुव्राहेः किम् ।
अतिश्रेयसिः ॥

लुक्त्तद्धितलुकि । १ । २ । ४६ ॥

तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
लुक् तावत्प्रत्ययस्यैव सम्भवति न तु तदन्तस्य । अतएवोपसर्जनमिह
लौकिकं न तु पूर्ववच्छास्त्रीयम् । असम्भवात् । न हि प्रत्ययमात्रं
शास्त्रीयमुपसर्जनम् । आमलक्याः फलमामलकम् । नित्यं वृद्धशरा-
दिभ्य इति मयटः फले लुक् । उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती ।
कुरुः । पूर्वसूचस्य निष्कौशाम्बिरित्यादौ सावकाशत्वेन पञ्चेन्द्राण्यो
देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्र परत्वानुगेव ॥

इद्गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि ॥ लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः
क्रीतः षट्ः पञ्चगोणिः । पूर्वाचार्यमतं दूषयितुमुत्थापयति ॥

लुपि युक्तवद्भक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिल्लिङ्गवचने स्तः ॥ कटुबदर्या अदूरभवो
यामः कटुबदरी । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालाः
क्षत्रियाः । पुंलिङ्गा बहुवचनविषयाः । लुपि किम् । लवणः सूपः ।
संस्पृष्टे लवणालुक् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो
यामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम् । अत्र वनस्पतित्वातिदेशे
विभाषौषधीति गत्वं माभूत् ॥ समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य
लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ मथुरापञ्चाला । वर्तिपदार्था एवा-
पेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुव-
न्तार्थं चेदतिदेशस्तर्ह्युत्तरपदस्यैवेति नियमार्थमिदम् । तेनेह न ।

पञ्चालमथुरे । अत एव मथुरागोदा इति भवति न तु मथुरागोदा-
विति । द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् । बहुवचनस्य किम् ।
गोदौ ग्रामो मथुरा च गोदमथुराः । अबहुवचनान्तलुबन्तपूर्वपद-
स्य नियमेन व्यावृत्तिर्माभूत् ॥

विशेषणानाञ्जाजातेः । १ । २ । ५२ ॥

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातं वर्जयि-
त्वा ॥ पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला
जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ निय-
मार्थमिदम् । तेन वचनं न युक्तवत् । हरीतक्याः फलानि हरी-
तक्यः ॥ गौरादिडीपन्तादनुदात्तादेश्चेत्यञ् । हरीतक्यादिभ्यश्चेति
लुप् ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ अयमपि नियम एव ।
खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥ मनुष्य-
लुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुब-
न्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा तृणमयः पुमान् । स इव चञ्चा
अभिरूपः । संज्ञायामिति कन् । लुम्मनुष्ये इति लुप् । चर्मविकारवि-
शेषो वधिका । स इव वधिका दर्शनीयः । तदिह द्वे वार्तिके आद्यस्य
तृतीयन्तु द्वितीयस्यापवाद इति स्थितम् । एवमनूद्य दूषयति ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥

तद्युक्तवद्वचनं अशिष्यं अकर्तव्यं कुतः संज्ञानां प्रमाणत्वा-
दित्यर्थः ॥ अयं भावः । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिकाः ।
किं तर्हि । जनपदानां संज्ञाः । ताश्च यल्लिङ्गसंख्यतया लोके प्रसिद्धा-
स्तत्र प्रमाणीभूता एव न तु तत्रानुशासनापेक्षा । यथा आपो दारा
गृहाः सिकता वर्षा इत्यादाविति । ननु विषम उपन्यासः । आपो

दारा इत्यादयो न यौगिका इति न युक्तम् । अनुशासनाभावात् ।
अतस्तत्र न लिङ्गसंख्याननुशासनापेक्षा । पञ्चालादयस्तु यौगिका एव ।
तस्य निवासो जनपदे लुबित्याद्यनुशासनोपलम्भात् । अतस्तत्र
युक्तवद्वचनं कर्तव्यमेवेत्यत आह ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥

न पञ्चालादयो यौगिकाः । योगाप्रख्यानात् । योगस्यावयवार्थ-
स्येहाप्रख्यानादप्रतीतेरित्यर्थः ॥ अयं भावः । न हि यौगिकत्वे अनु-
शासनं प्रयोजकं किं तर्हि योगार्थप्रतीतिः । सा च पञ्चालादिष्वपि
आपो दारा इत्यादिष्विव नास्तीति । नन्वेवं लुबनुशासनवैयर्थ्यम् ।
योगार्थाप्रतीतेरेव तस्य निवासो ऽदूरभवश्चेति तद्विस्तृत्येवानुत्पत्ते-
रिति चेन्न । इष्टापत्तेरित्याह । लुबिति । जनपदे लुप् वरणादिभ्य-
श्चेति लुबप्यशिष्य इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमप्यस्तीत्याह ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥

यदि हि पञ्चालादिशब्दो योगस्यावयवार्थस्य प्रमाणं बोधकं
स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥ दृश्यते च सम्प्रति विनैव क्षत्रिय-
योगं जनपदे पञ्चालशब्दः । न च भूतपूर्वगतिः । क्षत्रिययोगाद्वेशे
देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द इत्यत्र विनिगमकामावेन वैपरीत्यस्यापि
सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतोऽक्षादिष्वन्नानार्था एवेते इति तत्त्वम् ।
प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यमतमनूद्य दूषयति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाण-

त्वात् । १ । २ । ५६ ॥

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः ।

अर्थस्य लोकात् एव सिद्धुः । आख्यातस्य क्रियाप्रधानतया व्यभिचारान्नेत्यर्थः ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥

अतीताया रात्रेः पश्चाद्देनागामिन्याः पूर्वाद्देन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति ॥ ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राम्हणः पूज्यः ॥ सङ्ख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥ एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५९ ॥

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् ॥ वयं ब्रूमः । पत्रे ऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ पटुरहं ब्रवीमि । कथं तर्हि “त्वं राजा वयमध्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता” इति भर्तृहरिः । अचोन्नतत्वस्य विधेयत्वाद्व्यवत्येव । अनुवाद्यविशेषणपरत्वात्प्रतिषेधस्येति हरदत्तः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् नक्षत्रे यद्यभिधीयेते ॥ पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके । फल्गुन्योर्जाते इत्यर्थः । फल्गु-

न्यपाठाभ्यामिति टः । टित्वान् ङीप् । एकस्यां तु तारायां नैतो
प्रयुज्येते । उद्धृतावयवभेदे समूहे एव कृत्वात् ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् ॥ पुनर्वसुर्नक्षत्रम् । पुनर्वसू वा ।
लोके तु द्विवचनमेव ॥

विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ।

प्राग्वत् ॥ विशाखा नक्षत्रम् । पक्षे विशाखे । छन्दसीत्यनु-
वृत्तेर्लोके विशाखे इत्येव ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य

द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । बहुत्वं द्वित्ववद्भवति ॥ तिष्यश्च
पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्ष-
त्रेति किम् । तिष्यपुनर्वस्वो माणवकाः । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां
नक्षत्रेण युक्त इत्यणो लुबविशेषे इति लुपि जातार्थे सन्धिवेलेत्यणः
अविष्ठाफल्गुनीति लुक् । माणवकवृत्तिरयं द्वन्द्वो न तु नक्षत्रवृत्तिः ।
न चायं गौणः । यौगिकत्वात् । नक्षत्र इत्यनुवृत्त्या सिद्धे पुनर्नक्ष-
त्रग्रहणं तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानो यो नक्षत्र-
शब्दानां द्वन्द्व इत्यर्थलाभेन पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू इत्यत्र पर्या-
याणामपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । द्वन्द्वे किम् । यस्तिष्यस्तौ पुन-
र्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वस्ववः । तिष्यादय एव विपर्ययविषया इह
बहुव्रीहिणोच्यन्ते । अतो भवत्ययं नक्षत्रसमासो न तु द्वन्द्वः ।
बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वसु ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ॥

विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं नन्वेकशेषे निमित्तम् । उत्तरसू-
चादेवकारोऽपकृष्यते । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषा-
मेक एव शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते ॥ घटौ । घटाः । द्वित्वान्त्योः
क्षमा । वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन्निति श्रीहर्षः । श्रियै-
नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्येति च । सरूपाणां किम् । घटपटौ ।
एवकारापकर्षः किम् । मातृमातृभ्याम् । अत्र जननीपरिच्छेदतृवा-
चिनोर्मातृशब्दयोर्माभूत् । एवकारापकर्षे तु भ्यामादौ सारूप्येऽप्यौज-
सादिषु वैरूप्यान्न दोषः । एकविभक्तौ किम् । हरिणी मृगी हरित-
वर्णा च हरिण्यौ । इहापि यथा स्यात् । अन्यथा पुंवद्भावेन तद्वि-
तादौ वैरूप्यान्न स्यात् । एकेति किम् । कमल् कमलौ कमल इत्या-
दावेव स्यात् । अन्यत्र स्वसरि च स्वस्रोश्च स्वसृष्वित्यादौ क्वापि
न स्यात् । विभक्तिभेदेन वैरूप्यात् । तथोक्तौ तु समानायां विभक्तौ
यानि स्वरूपाण्येवेत्यर्थान्न दोषः । एकशेष इत्येकेति किम् । द्विब-
हूनामपि शेषो माभूत् । शेष इति किम् । अश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ
ह्युदात्तवत्वादिरूपान्तर्येण तादृश एक आदेशो माभूत् ॥ स्वरभिन्नानां
यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्वौ ।
अक्षस्यादेवनस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तः । देवनाक्षे तु
फिष इत्यन्तोदात्तः । परत्वाटाद्युदात्तस्य शेषः ॥ विरूपाणामपि-
समानार्थानाम् ॥ * ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ ।
कुटिलदण्डौ ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः

कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् ॥ गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् ।
गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवि-
तिभागवित्तिकौ । भागवित्तिशब्दाद्गोचार्थकेजन्तादूनि वृद्धाठक्
सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक् । अतोऽत्र कुत्सा सौवीरत्वञ्चा
परो विशेषः । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

स्त्री पुंश्च १ । २ । ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंश्च तल्लक्षण
एव विशेषश्चेत् ॥ गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्य-
नुवर्तमाने यजजोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । तल्ल-
क्षण इत्यादि किम् । भागवित्ती च भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्या-
यनश्चेत्यादौ माभूत् ॥

पुमान् स्त्रिया १ । २ । ६७ ॥

सरूपाणां मध्ये स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण
एव विशेषश्चेत् ॥ हंसी च हंसश्च हंसौ । सरूपाणां किम् । हंस-
श्च वरटा चेत्यत्र माभूत् । अन्यथा हंसत्वजातिसाम्येऽपि शब्दवै-
लक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादेकशेषः स्यात् । नन्वेवमपि
गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात्
तल्लक्षणविशेषाभावादिति चेन्न । इयमयमिति पदान्तरगम्यस्य तल्लक्ष-
णविशेषस्य सत्त्वात् । चेदेवशब्दोपादानसामर्थ्येन विशेषश्चेत्तल्लक्षण
एवेत्यन्वयेन तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे तात्पर्याच्च ।
स चेह विशेष्याभावादस्त्येव । इन्द्रेन्द्राण्यावित्यादौ तु पुंयोगकृत-
विशेषान्नैकशेषः । स्त्रीपुंसयोर्विशेषप्रयोजकता च प्रधानयोरेव गृह्यते ।
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् । तेन ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्साचेत्या-

दौ नैकशेषः । पुमान्किम् । प्राक् च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रपूर्वा-
दञ्जेः क्तिन्नन्तादस्तातेरञ्जेर्लुकि तद्धितश्चासर्वैत्यव्ययत्वादलिङ्गः प्राक्
शब्दः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितम्याम् । १ । २ । ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्तल्ल-
क्षण एव विशेषश्चेत् ॥ शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुल्कं वस्त्रम् ।
तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लञ्च
शुक्लञ्च शुक्ले । अस्येति किम् । उत्तरसूचे एकवद्भावानुवृत्तिर्माभूत् ।
तल्लक्षण एवेति किम् । हिमहिमान्यौ । अरण्यारण्यान्यौ । इह मह-
त्वकृतोऽपि विशेषः ॥

पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ॥ माता च पिता च पि-
तरौ । मातापितरौ ॥

श्वशुरः श्वश्रवा । १ । २ । ७१ ।

श्वश्रवा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते ॥ श्वशुरौ । श्वश्रू-
श्वशुरौ ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते ॥ स च देवदत्तश्च
तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च
यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । अहं च
भवांश्च आवाम् ॥ त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ * ॥

लिङ्गप्रतिपादकानीत्यर्थः । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च
यच्चदत्ता च तानि । पुत्रपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च
देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धं पिप्पल्यास्तत् अर्धपि-
प्पल्यौ च ते अर्धपिप्पल्यस्ताः ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते ॥ पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः ।
गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुषु किम् । ब्राह्मणाः ।
सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । सङ्घो बहूनां गृह्यते सामर्थ्यात् । अन्य-
थैकशेषस्यानेकविषयत्वात् किं तेन । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ।
वर्करा इमे ॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वा इमे ।
कथमुष्टा इमे इति । आरण्यत्वात् । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेका-
भावात् द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः
प्राग्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानो पन्थान इत्यादौ समा-
सान्तो न ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ धातुत्वान्नडा-
दयः । भवति । एधते ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेश आद्योच्चारणम् । उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥
प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । एधते । स्पधते । अनुदातेत्वा-
दात्मनेपदम् । भवान् । उगित्वानुम् । लणसूचेऽकारस्येत्वाद्प्रत्या-
हारः । उपदेशे किम् । अभ्र आं अपः । अच् किम् । मनिनो
मकारस्य माभूत् । अनुनासिकः किम् । चिरिणोति ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

इदं सूचमावर्तनीयम् । तत्रैकस्यायमर्थः । हलिति प्रत्याहा-
रसूचेऽन्त्यमित्स्यादिति । एवञ्चादिरन्त्येनेत्यनेन हल्संज्ञायां सिद्धा-
यां उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यादित्यपरस्यार्थ इति नान्योन्याश्रयः । शेते ।
डित्वात्तङ् । अइउणादिसूत्रेषु णादीनमित्वादण् अच् इत्यादिप्र-
त्याहाराः ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसंस्कारमकारा इतो न स्युः ॥ रामात् ।
पचेरन् । ब्राह्मणाः । पचतः । रामम् । अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् ।
अचो यत् । ऊर्णोया युस् । रुधादिभ्यः श्मम् । इदमस्यमुरितिज्ञा-

पकादनित्यमिदम् । तेन किमोऽत् क्तेति सिद्धम् । औत् इटोऽत्
इत्यत्र तु मुखसुखार्थस्तकारो नात्वित्संज्ञकः । तित्स्वरापत्तेः ॥

आदिर्जिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे आदिभूता एते इतः स्युः ॥ जिइन्धी । इटुः ।
टुवेष्टु । वेष्टुः । डुकृञ् । कृचिमम् । उपदेशे किम् । जिकारीयति ।
आदिः किम् । पटूयति ॥

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥ शिल्पिनि ष्वन् । नर्तकी ।
प्रत्ययस्य किम् । षोडश । आदिः किम् । अविषः । महिषः ।
अविमहीभ्यां टिषच् ॥

चुट् । १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ इतौ स्तः ॥ चफञ् । कौञ्जायन्याः । जस् ।
ब्राह्मणाः । शण्डिकादिभ्यो ज्यः । शण्डिक्यः । चरेष्टुः । कुरु-
चरी । सप्रम्यां जनेडः । उपसरजः । अन्नाणः । आन्नः । छफ-
टडानां ईय्, अन्त, इक, एय्, एते आदेशा वक्ष्यन्ते । चुञ्चुप्चण्पटो-
टचान्तु यादित्वादुपदेशे प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वम् ॥

लशक्वतद्धिते । १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्ववर्गा इतः स्युः ॥ ल्युट् ।
भवनम् । कर्तरि शप् । भवति । क्तक्तवतू निष्ठा । भूतः । भूत-
वान् । प्रियवशे वदः खच् । प्रियंवदः । ग्लाजिस्थश्च ग्सुः ।
जिष्णुः । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । डे । हरये । अतद्धिते
किम् । चूडालः । लोमशः । कर्णिका । कर्णललाटात्कनलङ्कारे ।

अत्र किति चेति वृद्धिः स्यात् ॥ इर उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अरु-
धत् । अरौत्सीत् । अवयवे अचरितार्थस्य स्वरितत्वस्य समुदाय-
विशेषकत्वात्स्वरितेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदम् । तेन रुन्धे इत्यादि
सिद्धम् ॥

तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् ॥ तथैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्व-
लोपार्थम् । जिटुडूनामलोऽन्त्यस्य माभूत् ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥

समानां समसंख्यानां अनुदेशः सम्बन्धो यथाक्रमं स्यात् ॥
नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । नन्दनः । ग्राही । पचः । अत्र
स्वरितेनेत्यपकृष्यते । तेन ख्यत्यादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । प्रति-
च्चास्वरिताः पाणिनीयाः ॥

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

इत्यभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । स्वरित-
त्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादि
यथोक्तं दिक् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङितदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्म-
नेपदमेव स्यात् ॥ एधते । स्पर्धने । बोभूयते । ऋतीयते । शेते । उप-
देशे किम् । चुक्रुटिषति । धातोः किम् । अच्युतत् । अटुदुवत् ।
कथं पुनर्धातेरिति लब्धम् । भ्वादिसूचान्मण्डूकानुवृत्त्या विभक्ति-
विपरिणामात् । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्यस्य वृद्ध्यः
स्यसनेरिति स्यग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्चङङोर्न दोष इति चेन्न ।

उपजनिष्यमाणेनापि ङिता उपसज्जातनिमित्तस्यापि परस्मैपदस्य
बाधापत्तेः । नियमो बलीयानित्यस्यापि पाक्षिकत्वाच्च । विकरण-
व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरित्यपि स्यग्रहणेन ज्ञापयितुं शक्यत्वात् ।

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

अनयोर्विहितस्य तस्यात्मनेपदमेव स्यात् ॥ सुप्यते ।
क्रियते । न चैवं कर्मणि घञ् न स्यात् को भवता लाभो लब्ध
इति । अकर्तरि चेत्यस्य त्वपादानादिरवकाश इति वाच्यम् । तुल्य-
जातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्तनात् । ननु लूयते केदारः
स्वयमेवेत्यादौ कर्मवद्भावेऽपि शास्त्रातिदेशेनैतदपेक्षया परत्वाच्चे-
षात्कर्तरीति परस्मैपदं स्यादिति चेन्न । तत्र प्राधान्यात्कार्यातिदे-
शस्यैवोपगमादात्मनेपदस्यैव परत्वात् । शास्त्रातिदेशेऽपि शेषात्क-
र्तरीत्यत्र कर्तरीति कर्तरि कर्मेत्यतोऽनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु
कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्यानाच्च ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तयात्मनेपदं स्यात् ॥ व्यतिलु-
नीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्म-
व्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजानः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते ।
व्यतिपाते । व्यतिपते । तासस्त्योर्लोपः । व्यतिसे । धि च ।
व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिपीत ।
व्यतिराते३ । व्यतिभाते३ । व्यतिबभे । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ।

कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात् । व्यतिगच्छन्ति । व्य-
तिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ हसादयो हस-

प्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेरप्रति-
षेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते क्षत्रियाः । कथं ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा
कर्णधनञ्जयाविति । योत्स्यमानाविति विवक्षितं न कर्मव्यतिहारः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाञ्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य
परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

आत्मनेपदं स्यात् ॥ निविशते । न्यविशत । अर्थवद्ग्रह-
णान्नेह । मधूनि विशन्ति भ्रमराः । कथमित्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के
निविशतीं भयादिति । अङ्गानि विशतीमिति पाठः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

अकर्चमिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्री-
णीते । परस्परसाहचर्येणोपसर्गणामेव ग्रहणान्नेह । वे क्रीणासीति ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्दोऽयम् ॥

विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥

विजयते । पराजयते । प्राग्बहुपसर्गग्रहणान्नेह । वे जयसि ।
परा जयति सेना । परा । उत्कृष्टा ॥

आङो दो ऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

आङ्पूर्वादुदातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं
स्यात् ॥ विद्यामादते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्य-
ग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपा-
दिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ पराङ्कर्मकान्न निषेधः ॥ * ॥
व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । कथं व्यादते विहगपति-

मुखं स्वकीयमिति । कर्चमिप्रायत्वात् । अकर्चमिप्रायार्थो ह्ययमारम्भः ॥

क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

चादाडः ॥ अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते ।
अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्री-
डति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥
समो ऽकूजने ॥ * ॥ कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमा-
याम् ॥ * ॥ ग्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । सहस्व कञ्चि-
त्कालम् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिञ्जेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ धनुषि
शिञ्जते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि
नाथः ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथते ।
सर्पिर्मै स्यादित्याशास्ते इत्यर्थः । कथं नाथसे किमु पतिं न भूभृ-
तामिति । नाथसे इति पाठः ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ गतं
प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्चागतं
प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ।
सादृश्यमात्रमिह विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यम् ॥ किरतेर्हर्षजीवि-
काकुलायकरणेषु ॥ * ॥ विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षादयस्तु विषयत्वेनो-
पाताः । तच्च हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले । षष्ठेऽपीदृशमेव
वार्तिकम् । तेन गण्वेवार्थेष्वपाञ्चतुष्पादिति सुङ् वीधीयते । अप-
स्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थो । श्वा आश्रयार्थो च । हर्षो-
दिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटो न । हर्षो-
दिमात्रसत्त्वे तु यद्यपि तङ् प्राप्स्तद्विधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृत्वस्या-
लेखनस्य चानिमित्तत्वात् । तथापि शब्दशक्तिस्वाभावात्सुडभावे
नेष्यते । तेन गजोऽपकिरतीत्येवेत्याहुः ॥ आङि नुप्रक्ष्योः ॥ * ॥
आनुते शृगालः । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । आपृच्छते

गुरुम् । शप उपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि
फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ कृष्णाय शपते ।
त्वत्पदै। स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं रूपं शपथं करोतीत्यर्थः ॥

समवप्रविभ्यः स्यः । १ । ३ । २२ ॥

सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः प्रति-
क्षायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजा-
नीत इत्यर्थः ॥

प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य
कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । स्थेयो
विवादपदनिर्णैता । तिष्ठन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिक-
रणेऽचो यत् ॥

उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । अनूर्ध्वेति
किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । ईहायामेव । नेह । ग्रामाच्छ-
तमुत्तिष्ठति । उत्पद्यते इत्यर्थः ॥

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

मन्त्रः करणं कारकविशेषो यच्च तस्मिन्नर्थे वर्तमानातिष्ठते-
रित्यर्थः ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपाद्वेषपूजासङ्गतक-
रणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं
तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्ये स्वरस्वतीति । देवतात्वारोपात् ।
नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्य-

र्थः । मिचकरणं तु प्रश्लेषं विनापि भवति । रथिकानुपतिष्ठते ।
मिचीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः सुधमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिद्युः प्रभुमुपतिष्ठते । उपति-
ष्ठति वा । लिप्सयोप गच्छतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥

उपातिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ भोजनकाले उपति-
ष्ठते । सन्निहतो भवतीत्यर्थः ॥

उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव ॥ उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः ।
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न त्वद्रवमिति परिमा-
षितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्ताप-
यति विलापयति वेत्यर्थः । चैवो मैवस्य पाणिमुत्तपति । सन्ताप-
यतीत्यर्थः । उद्विभ्यां किम् । निष्ठपति । ज्वलतीत्यर्थः ॥

आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह ।
परस्य शिर आहन्ति । कथमाजघ्रे विषमविलोचनस्य वक्ष इति
भारविः आहृष्यं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति
भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं
विनैव वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगन्यायेन तदर्थ्यावगतिर्यच्च तद्विषयम् ।
इह तु शब्दाध्याहारः । भेतुमित्यादि तुमुनन्ताध्याहारो वा ऽस्तु ।
विषमविलोचनस्य समीपमेव स्वं वक्ष आजघ्रे इति वा । मल्लो ह्यु-
त्साहाविष्करणाय स्वं वक्ष आस्फालयतीत्याहुः ॥

समो गम्यच्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ ॥

अकर्मकाभ्यामित्येव ॥ सङ्गच्छते । समृच्छियते । अकर्म-
काभ्यां किम् । ग्रामं सङ्गच्छति ॥ विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ वेतेरेव ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात् । संविते ।
संविदाते । संविद्रते । संपृच्छते । संस्वरते ॥ अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीति द्वयोर्यहणम् । अङ्विधौ त्वियर्तेरेव । लुप्रशपा
शासिना साहचर्यात् । परस्मैपदेष्विति तूतरार्थमनुवर्तमानमपि पुषा-
दिसूचेण योगविभागसामर्थ्यात्सर्तिशास्तीत्यनेनाङ्विधौ न सम्बध्यते ।
तेन मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षा-
ताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा सम-
रेताम् । मा समरन्तेति । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च ।
संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि
संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा
इति कथयद्भ्य इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां
कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ॥

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति ।
नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न
यः संशृणुते स किम्भुः ॥ उपसर्गादस्यतूह्योर्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति ।
समूहते ॥

निसमुपविभ्यो ह्रः । १ । ३ । ३० ॥

निह्रयते ॥

स्पृष्टायामाङः । १ । ३ । ३१ ॥

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पृष्टायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनो-

पयोगेषु कृजः । १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं तु प्रा-
णवियोगानुकूलत्वाद्विस्मैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामु-
दाकुरुते । भर्त्सयते इत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः ।
परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रयोगोपाधिरयम् ।
धात्वर्थस्तु वशीकरणम् । अन्यथा परदारानिति कर्मणोऽनन्वयप्र-
सङ्गात् । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधते । गाथाः प्रकुरुते ।
प्रकथयतीत्यर्थः । शतमुपकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु
किम् । घटं करोति ॥

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ॥

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । पृह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात् ।
शत्रुमधिकुरुते । क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥

वेः शब्दकर्मणः । १ । ३ । ३४ ॥

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्मादित्यर्थः ॥ स्वरान्विकुरुते ।
उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चितं विकरोति कामः ॥

अकर्मकाञ्च । १ । ३ । ३५ ॥

वेः कृज इत्येव ॥ छात्रा विकुर्वते । विकारं लभत इत्यर्थः ।

संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगण-

नव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३६ ॥

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे

प्रयेगोपाधयः । तथाहि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्य सिद्धान्तं शिष्ये-
भ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्संजने ।
दण्डमुन्नयते । उत्तिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आ-
त्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । तत्फलं माणवकसंस्कारः । तस्य चाक-
र्षभप्रायत्वाद्प्राप्तिमात्मनेपदमाचार्यकरणे विधीयते । उपनयनपूर्व-
केणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं
नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वस-
मीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्घातनम् । करं विनयते ।
राज्ञो देयं भागं शोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनि-
युङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् । घटं नयति ॥

कर्तृस्ये चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥

नियः कर्तृस्ये कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव
स्यात् ॥ सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । शरीरतादात्म्यापन्नस्य
कर्तृतया शरीरस्य तत्स्थत्वासम्भवात् । अवयवानां तु सम्बन्धविशे-
षेण तत्स्थत्वस्यानुभवात् । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फ-
लस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितजित इत्येव सिद्धे नियमार्थमि-
दम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति
पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत
इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । तायनं
स्फीतता । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ॥

वृत्त्यादिष्वर्थेषु आभ्यामेव क्रमतेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् ॥ उप-
क्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ॥

आङ् उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥

आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः ॥ ज्योतिरुद्गमन इति
वाच्यम् ॥ * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यंतलात् ॥

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ॥

साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति
सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥

समर्थौ तुल्यार्थौ । शक्रन्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयो-
स्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति ।
गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥

क्रामति । क्रमते । अप्राप्रविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्य-
मेव ॥

अपहूवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाञ्च । १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥

शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते ।
अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्या-

दकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । उत्क
गठापूर्वकं स्मरतीत्यर्थः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु

वदः । १ । ३ । ४७ ॥

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः ।

शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । शिष्यैः स्तूयमानो हि भा-
सते । तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात्सुष्ठुक्तिर्निर्वहति । तेजो-
भङ्गे तु न शक्यत्वादितुमिति भावः । उपसम्भाषोपसन्त्वनम् ।
भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । उक्ति-
विषयकज्ञानवानिति फलितोऽर्थः । यत्न उत्साहः । क्षेचे वदते ।
तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतौ । क्षेचे विवदन्ते
विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषत इत्यर्थः । उपमन्त्रणमुपच्छन्द-
नम् । भार्यामुपवदते । स्वाभिलषिते प्रवर्तयितुं प्रार्थयते इत्यर्थः ।
एषु किम् । यत्किञ्चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् ॥ सम्प्रव-
दन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥

व्यक्तवाचिषयादनपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् ॥ अनु-
वदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थ-
योगे शेषलक्षणा षष्ठी । अकर्मकात्किम् । व्यक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां-
किम् । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । वि-
प्रवदन्ते । विप्रवदन्ति वा वेद्याः ॥

अवाद् ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥

अवगिरते । गृणातिस्त्वपूर्वा न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥

शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने
किम् । सङ्गिरति यासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् ।
वाप्य उच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते । तृतीयेति किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि
इमञ्चामुञ्च देवल ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥
अशिष्टव्यवहारे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संयच्छते । धर्मे
तु भार्यायै संयच्छति । पूर्वसूचे सम इति षष्ठी । तेन सूचद्वयमिदं
व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते ॥

उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥

स्वकरणं स्वीकारः ॥ भार्यामुपयच्छते ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ॥

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् ॥ धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते ।
सुस्मृषते । दिदृक्षते ॥

नानोर्जः । १ । ३ । ५८ ॥

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्येवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिणोऽनुजिज्ञासते । सर्पिणा प्रवर्तितुमिच्छ-
तीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तड् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ॥

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रु उक्तं न स्यात् ॥ प्रतिशुश्रूषति । आशु-
श्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शितः प्रकृतिभूतो यः शदिस्तस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ शद्लृ
शातने इति पठ्यते । विशीर्णतायामयम् । शातनन्तु विषयतया
निर्दिश्यते । ज्वलादावस्य पाठो गार्थः । तुदादौ पुनः पाठः
स्वरार्थ एव । श्वनुदातः । शस्तूदातः । न तु सदिवन्नुम्बिकल्पार्थो-
ऽपि । शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेरस्माच्छ्रवभावात् । शीयते ।
शितः किम् । शत्स्यति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङाश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तड् नान्यच ॥ अमृत ।
मृषीष्ट । म्रियते । म्रियेत । नियमः किम् । ममार । डित्वं तु स्वरा-
र्थम् । मा हि मृत । लुङि तास्यनुदात्तेदिति डिल्लक्षणः सार्वधातु-
कनिधातः । हि चेति तिङ्निघातो न ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ॥
येन निमित्तेन सन्नकृतेरात्मनेपदं विधीयते तदेव निमित्तं सना
व्यवहितं सदप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः । यदिधिषते । शिशयि-

पते । निविविचते । बुभुक्षते इत्यादि । शिशत्सति । मुमूर्षतीत्यच्
 तु न । न ह्येषा शदिप्रियतिव्यक्तिः शितः प्रकृतिः । अतो नात्म-
 नेपदनिमित्तम् । कृते हि सनि सन्नन्तमेव शितः प्रकृतिः । शिश-
 यिपते इत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्वानपायान्निमितातिदेशः सम्भवत्ये-
 वेति वैषम्यात् । नन्वेवमनुचिकीर्षतीत्यच्चातिप्रसङ्गः । गन्धनादेरर्थस्य
 ङित्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति चेन्न । अनुपराभ्यां कृञ्
 इति वचनपर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैवात्मनेपदनिमि-
 त्ताया अध्यवसायात् । अस्तु वा प्राधान्यात्कार्यस्यैवातिदेशः । प्राक्
 सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । न
 चेवं शिशत्सति मुमूर्षतीत्यच्चातिप्रसङ्गः । शदेरित्यादिसूचद्वये सनो
 नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । अस्मिन्पक्षे जुगुप्सते इत्यादौ
 यथाऽत्मनेपदं तथा गुप्तिजित्यच् वक्ष्यामः । पूर्ववत्किम् । बुभूषति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजो ऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्र-
 कृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । एधाञ्चक्रे ।
 ङित्वादेव सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य
 वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति ।
 तेन कर्तृगेऽपि क्रियाफले इन्दाञ्चकारेत्यादौ नात्मनेपदम् । कृषः
 किम् । एधामास । एधाम्वभूव । इह कृज्यहणसामर्थ्यान्न प्रत्याहा-
 रग्रहणम् ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयञ्चपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयञ्चपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः दणुवः । १ । ३ । ६५ ॥

खंष्टुते शस्त्रम् ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः
पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो
भुजेरर्थः । अनवने किम् । महौ भुनक्ति । संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि
विशेषावगतिहेतुत्वान्नेह । विभुजति पाणिम् । भुजो कोटिल्ये इति
तुदादिः ॥

णोरणौ यत्कर्म णौ चेतस कर्ता ऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥

एयन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येत
अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्यौ कर्ता स्यान्नत्वाध्याने ॥ णिचश्चेति
सिद्धे ऽकचभिप्रायार्थमिदम् । कर्चभिप्राये तु विभाषोपपदनेति विकल्पे
ऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवे-
ष्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि । निवृ-
त्तप्रेषणपक्षमाह । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो
हेतुमणिव् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्यर्थस्या-
विषयायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोखस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्याश्च
तुल्योऽर्थः । तच्च तृतीयकक्ष्यायां न तड् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्म-
कारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यान्तु तड् । द्वितीयामादाय
क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वान्न । श्वमारोह-
यते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यम्भा-
वयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यम्भवतीत्यर्थः । ततो

णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते ।
 न्यम्भवतीत्यर्थः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह । यद्वा पश्यन्त्यारो-
 हन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपा-
 णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोह-
 तश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात-
 योर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः
 प्राग्वत् । अस्मिन्यक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तड् । समानक्रियत्वा-
 भावात् । णिजर्थस्याधिक्रियात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगु-
 ल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो
 भवतीत्यर्थः ॥

भीष्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

एयन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेतोश्चेद्वयस्मयौ ॥ सूत्रे
 भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भीषयते । भियो हेतुभये
 पुक् । विभेतेर्हेतुभये इत्यात्वपक्षे भाष्यते । अत्र पुङ् न । तद्वि-
 धावीकारप्रश्लेषात् । जटिलो विस्मापयते । नित्यं स्मयतेरित्यात्वम् ।
 हेतोश्चेद्वयस्मयावित्युक्तेर्नह । कुञ्चिकयैनं भाषयति । रूपेण
 विस्माययति ॥

गृध्रिषञ्च्योः प्रलम्भने । १ । ३ । ६९ ॥

प्रतारणेऽर्थे एयन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् ॥ माणवकं गर्धयते ।
 वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्यो-
 त्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥

लीङ्लियोऽर्थ्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभ-
 वयोः प्रलम्भने चार्थे ॥ जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो
 वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयते ह-

त्यर्थः । विभाषालीयतेरित्यात्वं व्यवस्थितविभाषात्वेनात्र नित्यमन्यत्र विकल्पेन । सम्माननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति । आश्लेषयतीत्यर्थः ॥

मिथ्योपपदात्कृजो ऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ।

णेरित्येव ॥ पदं मिथ्या कारयते । स्वरदिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ।

स्वरितेते जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ यजते । पचते । सुनुते । कुरुते । कर्त्तृभिप्राये किम् । यजन्ति याजकाः । सुन्वन्ति । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः ॥

अपाद्वदः । १ । ३ । ७३ ॥

न्यायमपवदते । कर्त्तृभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ कारयते ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्ये । १ । ३ । ७५ ॥

अग्रन्ये इति छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । षस्त्रमायच्छते । अग्रन्ये किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्तृभिप्राये इत्येव ॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः । १ । ३ । ७६ ॥

कर्त्तृभिप्राये इत्येव ॥ गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमबालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुनस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ॥

स्वरितञित इत्यादि पञ्चसूच्या यदात्मनेपदं विहितं तत्स-
मीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते उक्तार्थाना-
मप्रयोगादप्राप्तं वा स्यात् ॥ स्वं यच्च यजति । यजते वा । स्वं कटं
करोति । कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति । अपवदते वा । स्वं यच्च
कारयति । कारयते वा । स्वं ब्रीहिं संयच्छति । संयच्छते वा ।
स्वां गां जानाति । जानीते वा ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥
याति । घाति ॥

अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् ॥ अनुक-
रोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्भाभूत् । न चैवमपि
कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यतिदेशपक्षस्य मुख्यतया तच्च कर्मवत्कर्मणेत्या-
त्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मेत्या-
तः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्म-
कर्ता तचेति व्याख्येयम् ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥

वह प्रापणे । स्वरितेत् । द्रवहति ॥

परिमृषः । १ । ३ । ८२ ॥

मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । परिमृष्यति । भौवादिकस्य
परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य घहेरपीति केचित् ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥

विरमति ॥

उपाञ्च । १ । ३ । ८४ ॥

यञ्चदन्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थो-

ऽयम् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा ॥ उपरमति । उपरमते वा ।

निवर्तते इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रस्तुभ्यो णोः । १ । ३ । ८६ ॥

णभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् ॥ णिचश्चेत्यस्यापवादः ।

बोधयति पदम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनय-
ति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति ।
विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्प-

यति ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ गतिबुद्धीति सूत्रे भाष्ये उक्तमेतत् ।
आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् ।
निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्स्यैवायं प्रतिषेधः । शेषादित्यर्कविभाषायां
परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् ॥ शेते कृष्णः । तं गोपी शाय-
यति ।

न पादम्याङ्यसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥

एभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदं न ॥ पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे
 वित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूचद्वयेन प्राप्तिः ।
 पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते ।
 रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ घेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥
 धापयेते शिशुमेकं समीची । अर्कवभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं
 स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षा
 वासयति ॥

वा क्यषः । १ । ३ । ६० ॥

लोहितायति । लोहितायते ॥

द्युद्धो लुङि । १ । ३ । ६१ ॥

अद्युतत् । अद्योतिष्ठ ॥

वृद्धः स्यसनेः । १ । ३ । ६२ ॥

वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिष्यते ॥

लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ६३ ॥

कल्प्रासि । कल्पितासे । कल्प्रासे । कल्प्यति । कल्प्यते ।
 कल्प्यते । चिकृप्सति । चिकल्प्यते । चिकृप्सते ॥

इति श्रीव्याकरणदिपिकायां घृते प्रथमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा
ज्ञेया ॥ या परा ऽनवकाशा च । तच्च परस्या उदाहरणम् । धनुषा
विध्यतीति । शराणामपायं प्रत्यर्वाधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति
साधकतमत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञाऽपादानसंज्ञां बाधते ।
तथा कांस्यपात्रां भुङ्क्ते इत्यधिकरणसंज्ञा धनुर्विध्यतीति कर्तृसंज्ञा
च । अनवकाशायास्तु दतः दतेति । पट्टन्निति दन्तस्य दत् ।
शसादावचि भसंज्ञैव न पदसंज्ञा । अतोऽच जश्त्वं न ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् ॥ अतो दीर्घा यञि सुपि
चेत्यस्यावकाशो वृत्ताभ्याम् । बहुवचने भक्त्येदित्यस्य वृत्तेषु । इहोभयं
प्राप्नोति । वृत्तेभ्यः । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ गौर्यौ । वध्वे । यू
किम् । माचे । स्वप्ने । स्त्र्याख्यौ किम् । घातप्रम्ये । हूह्वे । प्रधीशब्दस्य
तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्थिरां वर्त-
मानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिंगान्तरानभिधायकत्वं
तदिति कैयटमते तु पुंषद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् ।
अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्याय-

तीति वा विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् ।
 सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्यो-
 त्सर्गतः पुंघर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादे-
 रपि पुंघर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ प्रथमलिंगग्रहणं च ॥ * ॥ पूर्वे
 स्त्राख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । प्रयोजनं क्विप्-
 लुप्समासाः । कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन् ब्राम्हणः कुमारी । तस्मै
 कुमार्यै ब्राम्हणाय । खरकुट्यै ब्राम्हणाय । लुम्मनुष्ये इति लुप् ।
 समासे । अतिलक्ष्ये । बहुश्रेयस्यै ब्राम्हणाय ॥

नेयडुवड्स्थानावस्त्री १ । ४ । ४ ॥

इयडुवडोः स्थितिर्योस्तावीदूतो नदीसंचो न स्तो न तु
 स्त्री ॥ हे श्रीः । हे भूः । अस्तीति किम् । हे स्त्रि । कथं तर्हि हा-
 पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥

वामि १ । ४ । ५ ॥

इयडुवड्स्थानो स्त्राख्यौ यू आमि वा नदीसंचो स्तो न तु
 स्त्री ॥ श्रीणाम् । श्रियाम् । भूणाम् । भ्रुवाम् । अस्त्री किम् ।
 स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥

इयडुवड्स्थानो स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतो ह्रस्वौ ।
 च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंचो स्तो डिति परे ॥ श्रिये । श्रिये । भ्रुवे ।
 भ्रुवे । श्रियाः २ । श्रियः २ । भ्रुवाः २ । भ्रुवः २ । श्रियाम् । श्रियि ।
 भ्रुवाम् । भ्रुवि । अस्त्री किम् । स्त्रिये । नित्यस्त्रीलिङ्गो किम् ।
 अतिश्रिये । कटप्रुवे ब्राम्हण्ये । ह्रस्वयोर्यथा । मत्ये । मतये । धेन्वे ।
 धेनवे । स्त्रीलिङ्गो किम् । आनये । धायवे । ह्रस्वधाक्ये नित्यस्त्री-

लिङ्गाविति नियमो नाश्रीयते । तेन इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां स्त्रियां घृतौ नदीत्वविकल्पो भवत्येव ॥

शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७ ॥

अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् ॥ हरये । भानवे । शेषः किम् । मत्स्ये । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । माचे । असखि किम् । सख्या सख्ये । सख्युः २ । सख्यौ । इह तु समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनासखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । डसिडसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः । सुसखौ । एवमतिशयितेन सख्या अतिसखिना । परमः सखा यस्य तेन परमसखिना । सखीमतिक्रान्तेनातिसखिनेत्यादि ॥

पतिः समास एव । १ । ४ । ८ ॥

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् ॥ भूपतये । नेह । पत्या । पत्ये । इह तु सुसखिन्यायेन स्यादेव । बहुपतिना । बहुव्रत्ययः ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् ॥ छेवस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥

ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यात् ॥ लघूपथगुणः । घेतति । न च ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञयैव व्यवहारः सुकरः । सर्पिष्मित्यादौ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । गुरुसंज्ञया तच्च लघु-

संज्ञाया बाधात् । अत एवाततच्चदित्यादौ सन्वद्भावो न भवति ॥

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ शिच्चा । भिच्चा ।
गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः ॥

दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥

दीर्घं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ ईहांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यः प्रत्यये । यस्माद्विहितस्तदादिशब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परे
अङ्गसंज्ञं स्यात् ॥ रामेण । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणवि-
शिष्टास्यप्यङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । तेनातो दीर्घो यजीति दीर्घः
सिध्यति । न चारम्भसामर्थ्यम् । पय वय गतौ । आभ्यां यङ्लुकि
पापामि । पापावः । पापामः । षावामि । वावावः । षावामः ।
इत्यादौ चरितार्थत्वात् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये
किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत् ।

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥

नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेष पदसंज्ञं स्यात् नान्यत् ॥ नलो-
पः । राजीयति । राजायते । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति ॥

सिति च । १ । ४ । १६ ॥

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ भसंज्ञापवादः ।
भवतृक्कुसौ । भवदीयः । ऋतोरण् । छन्दसि घस् । ऋतुः प्राप्नो
ऽस्य ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पद-
संज्ञं स्यात् ॥ राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता ।
सर्वनामस्थाने तु । राजानौ । राजानः । भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्य
इति पदसंज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञाया
अपवादः ॥

यच्चि भम् । १ । ४ । १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं
भसंज्ञं स्यात् ॥ गार्ग्यः । राज्ञः ॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । अङ्गिरस्व-
दङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्यये । मनेरपि
बाहुलकात् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥ वृषन्वस्वश्वयोः ॥ * ॥
वृषन्वर्षकं वसु यस्य सः वृषणवसुः । वृषा अश्वो यस्य स वृषणश्वः ।
इहान्तवर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्नो भत्वाद्वा-
र्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपो न इति
तु नानङ्गत्वात् । उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १९ ॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे ॥ विद्युत्वान् ।
यशस्वान् । यशस्वी । तसौ किम् । तच्चवान् ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

एतानि छन्दसि साधूनि ॥ भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं
संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अयस्मयं पाचम् । भत्वादुत्वं न । अयसो विकार

इत्यर्थे झुचश्चन्दसीति मयट् । एतेन मयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेः
 कथमिह मयडित्यपास्तम् । स सुष्ठुभा स ऋकृता गणेन । पदत्वा-
 त्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया
 मत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अथ पदत्वा-
 ज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वाभावः । वाचा इनाः प्रभवस्तेष्वित्यर्थः ।
 छन्दसि किम् । अयोमयम् । आकृतिगणश्चायम् ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुत्वे एतत् स्यात् । वृद्धाः सन्ति ॥

द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वेकत्वयोरेते स्तः ॥ वृद्धौ स्तः । वृद्धोऽस्ति ॥

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तद-
 पादानं स्यात् ॥ वृद्धात्पतति । यामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति ।
 कारकं किम् । वृद्धस्य पणं पतति ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुप-
 संख्यानम् ॥ * ॥ पापाज्जुगुप्सते । धिरमेति । घर्मात्प्रमादयति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

भयार्थानां चाणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ॥
 चोराद्विभेति । चोराचायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये विभेति ।
 चायते घा ॥

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

पराजेः प्रयोगे ऽसह्यो ऽर्थो ऽपादानं स्यात् ॥ अध्ययना-

त्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असेढः किम् । शून्यपराजयते ।
अभिभवतीत्यर्थः ॥

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो ऽपादानं स्यात् ॥ प्रवृत्ति-
विधातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो
गां वारयति द्वेचे ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
तदपादानं स्यात् ॥ मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्धा किम् । चोरान्न
दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने
यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् ॥ उपा-
ध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजा जायन्ते ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भवनं भूः । भुवः कर्तुः प्रभवस्तथा ॥ हिमवतो गङ्गा
प्रभवति । तच्च प्रकाशत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ वि-
प्राय गां ददाति ॥ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् ॥ * ॥

पत्ये शेते ॥ कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥
पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् ॥
हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो ऽच रुचिः । हरिनिष्ठप्री-
तेर्भक्तिः कर्त्तृ । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघन्हुङ्स्थाशपां क्षीप्स्यमानः । १ । ४ । ३४ ॥

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् ॥ गोपी स्मरात्कृ-
ष्णाय श्लाघते । हुते । तिष्ठते । शपते वा । क्षीप्स्यमानः किम् ।
देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उत्तसंज्ञः स्यात् ॥ भक्ताय धार-
यति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति
ग्रामे ॥

सृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ॥

सृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् ॥ पुष्पेभ्यः सृहयति
ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने सृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा ।
प्रकर्षविचक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि सृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उत्तसंज्ञः स्यात् ॥ हरये
क्रुध्यति । दुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् ।
भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽप-
कारः । ईर्ष्याऽक्षमा । गुणेषु दोषारोपोऽसूया । द्रोहादयोऽपि कोप-

प्रभवा एव गृह्यन्ते ऽतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥

सोपसर्गयोरनयोयं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् ॥ यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति । ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । शुभाशुभरूपकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । अत एव राध्यतीति श्यन् । अकर्मकादेव तद्विधानात् । तथा च दिवाद्यन्तर्गणसूचम् । राधोऽकर्मकादृद्धावेवेति । अस्यार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह । वृद्धाविति । अत एव कर्मवत्कर्मणेति सूचे राध्यत्योदनः स्वयमेवेति भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र हि सिध्यतीत्यर्थः । एतेन “न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत क” इति माघप्रयोगो व्याख्याते । तत्र हि अपराध्यतीत्यस्य द्रुह्यतीति विराध्यन्तमित्यस्य च द्रुह्यन्तमित्यर्थः । एतेनैतयोः कर्म कारकं सम्प्रदानं स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । यस्येत्यनर्थकम् । यं प्रतीत्यनुवृत्त्यैवेष्टुसिद्धेः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । १ । ४ । ४० ॥

आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् ॥ विप्राय गां प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च । १ । ४ । ४१ ॥

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं
स्यात् ॥ होचे ऽनुगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्सा-
हयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ काष्ठैः पचति ।
तमप्यहणं किम् । गङ्गायां घोषः प्रतिवसति । यदा च तीरधर्म
आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गाशब्द
एव तीरे वर्तते तदा न प्रयोजनम् ॥

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥

दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणम् ॥ अक्षेरक्षान्वा
दीव्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥

नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं
कारकं सम्प्रदानं स्याद्वा ॥ शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥

आधारो ऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं
स्यात् ॥ औपश्लेषिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे
आस्ते । स्याल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति ॥

अधिशीङ्स्यासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् ॥ अधिशेते । अधि-
तिष्ठति । अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥

अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ ॥

अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् ॥ अभि-

निविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूचादिह मण्डूकमु-
त्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न ।
पापे ऽभिनिवेशः ॥

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् ॥ उपवसति । अनु-
वसति । अधिवसति । आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । अभुत्यर्थस्य
न । ग्रामे उपवसति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्रमिशृतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ हरिं
भजति । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा
न कर्तुः । तमप्यग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ
पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्येव
स्यात् ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

ईप्सिततमवत्क्रियायुक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥
ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याचपचदण्डसुधिप्रच्छिन्नशसुजिमन्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्यु-
ज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा
नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । गां दोग्धि पयः ।

बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मश्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिन्नते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं धर्मं पृच्छति । अथेदं विचार्यते । कर्मणि विधीयमाना लकृत्यक्तखलरथाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्राहुः ।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु चेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां गयन्तानामिह निश्चितः ।

लकृत्यक्तखलरथानां प्रयोगो भाष्यपारंगैरिति ॥

क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पयः । दोह्या । दुग्धा । सुदोहा । अजा ग्रामं नीयते । नेया । नीता । सुनया । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । गमयितव्यः । गमितः । सुगम इति । नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्माभावात्कथं द्विकर्मकता । तथा च णिजन्तात्प्रयोज्ये प्रत्ययो ऽस्तु । आस्यते माणवक इति मासमिति तु प्रयोगो ऽसङ्गत इति चेन्न । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यमिति वचनात् । अस्योदाहरणानि । कुरुन् स्यपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । इहाकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते

देवदत्तेनेति । ननु भावे चाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मका-
त्कथं भावे ल इति चेदुच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्व्यकर्म
व्युदस्यते न तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षा-
श्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रवृत्तिरविरुद्धा ।
जातिव्यक्तपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धान्तात् ॥

**गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मका-
णामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥**

मत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स
णौ कर्म स्यात् ॥

शचूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां
किम् । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ नीवह्योर्न ॥ * ॥
नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य बहेरनि-
षेधः ॥ * ॥ वाहयति रथं वाहान्सूतः ॥ आदिखाद्योर्न ॥ * ॥ आ-
दयति खादयति वा ऽन्नं बटुना ॥ भवेरहिंसार्थस्य न ॥ * ॥ भक्ष-
यत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् ॥
जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ जल्पयति भाषयति पुत्रं देव-
दत्तः ॥ दृशेच्च ॥ * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूचे ज्ञानसामान्या-
र्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति
जिघ्रसीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन ॥ शब्दाय-
तेर्न ॥ * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेना-

कर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेषा-
कर्मकाः । नत्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्त-
मित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । गत्य-
र्थकर्मकश्लिषोति सूचेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पचि-
ददातिप्रभृतिभ्यः कर्तरि क्तो न । अन्यथा पक्ववान् दत्तवानित्यर्थे
पक्वो दत्त इति स्यादिति दिक् ॥

हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

हृक्कोरणौ कर्ता णौ वा कर्म स्यात् ॥ हारयति कारयति वा
भृत्येन भृत्यं वा कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ * ॥
अभिवादयते दर्शयते वा देवं भक्तेन भक्तं वा ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ देवदत्तः
पचति । स्थाली पचति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ संज्ञास-
मावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिः । हेतुत्वात्त-
द्यापारे हेतुमति चेति णिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः ॥

प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

चादयोऽसत्वे । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ च । वा । ह ।
अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् ।
सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कञ्चित् । यच्च । नह ।

हन्त । माकिः । माकीम् । नकिः । नकीम् । मा । माङ् । नञ् ।
यावत् । तावत् । त्वै । न्वै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा ।
वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह ।
उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदतम् । अहंयुः । अस्तिदीरा ।
अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु ।
शुकम् । यथा । कथा । च । पाट् । प्याट् । अङ्ग । हे । है । भोः ।
अये । द्य । विषु । एकपदे । युत् । आतः । चादिराकृतिगणः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा । प्र । परा । अप । सम् । अनु ।
अव । निस् । निर् । दुस् । दुर । वि । आङ् । नि । अधि । अपि ।
अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । एते प्रादयः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्रणा-
यकः । प्रकृत्य । उपसर्गसंज्ञया समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा पर्यायः
स्यात् । तेन प्रणोयमित्यादौ णत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्य-
ति । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । योगग्रह-
णसामर्थ्यात् । तेन प्रगतो नायकोऽस्मात्प्रनायको देश इत्यत्र प्रवृद्धं
कृतं प्रकृतमित्यत्र च णत्वं गतिरनन्तर इति स्वरश्च न । नयत्यर्थ-
कृजर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव ॥

घट्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचो निशा दिशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ उपसर्गसं-

ज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्विर्दत्तो मरुतः । उपसर्ग-
संज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वाभावेऽप्यत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं प्रव-
र्तते इत्याहुः । एवं च मरुन्नयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति तस्मात्त-
त्वे एव संज्ञा वक्तव्या । अत एव किविधिरङ् च न भवति । निपा-
तसंज्ञा तु नास्येष्टा । तेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते
मरुतशब्दो मथ्योदात्तः । निपातत्वेत्वादुदात्तः स्यादिति दिक् ।
प्रकारान्तरेणापि तत्पूर्वमरुद्भ्यामिति मत्वथयान्तां मरुतशब्दः
सिद्ध्यति ॥ अच्छब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्वा । भिदा-
दिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किवि-
धिणत्वेऽप्युपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ एतच्चान्तरपरिग्रहे इत्यत्र भाष्ये
स्थितम् । अन्तर्द्वा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्णयति । अन्तर्भवाणि ॥
सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वपत्वणत्वेषु ॥ * ॥ सुलभम् । दुर्लभम् ।
उपसर्गात् खल्घञोरिति नुमन् । एतच्च प्रयोजनमापाततः । न
सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् । अन्यथा ऽतिसु-
लभमित्यत्र नुमन् स्यात् । तत्त्वे । सुदत्तम् । अत्र उपसर्गादिति
तत्त्वं माभूत् । षत्वे । दुःस्थितिः । सुसिक्तम् । सुः पूजायामिति
तु कर्तव्यमेव । पूजायामिति विशेषणार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवा-
चेत्यादौ षत्वं भवत्येव । णत्वे । दुर्नीतम् । दुर्नयः ॥ गतिसंज्ञायां
कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिका क्रिया । मर्यादा स्थिति-
रित्यर्थः । यत्र इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । यस्तु कर्तरि ण्वु-
लन्तः कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्नह ग्रहणम् । व्या-
ख्यानात् । कारिकाकृत्य । यत्कारिका करोति । तिङि चोदात्तव-
तीति गतेर्निघातः । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् ।

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनराधेयम् ।
गतित्वात्समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इति धेशब्द
उदात्तः । चनो हितः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तत्वान्निपात-
त्वाद्वा ऽऽद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञा स्युः ॥ ऊरीकृत्य । उररीकृत्य ।
शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निर-
ष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

भूषणे ऽलम् । १ । ४ । ६४ ॥

अलङ्कृत्य । भूषणे किम् । अलङ्कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः ।

अनुकरणमित्यादि चिसूची स्वभावात्कृज्विषया ॥

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥

अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्त-

र्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । अयं भावः । हत्वा

गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणम् ।

द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्य-

कोटिनिविष्टमिति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । १ । ४ । ६६ ॥

कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्रमीप्र-

तिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ।
 अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । ततश्च अद्वाया
 अपगमात्प्रतीघातो गम्यते । अद्वाप्रतीघाते किम् । कणे हत्वा
 गतः । मनो हत्वा । सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः ।
 मनःशब्दस्तु चेतसि ॥

पुरो ऽव्ययम् । १ । ४ । ६७ ॥

पूर्वाधरावराणामसीति व्युत्पादितो ऽसिप्रत्ययान्तो ऽव्ययं
 पुरःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् ॥ पुरस्कृत्य । अव्ययं किम् । पूः पुरौ
 पुरः कृत्वा ॥

अस्तं च । १ । ४ । ६८ ॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तङ्गृत्य ।
 अव्ययं किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः । अस्तं काण्डम् क्षिप्रमि-
 त्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ ॥

अव्ययमित्येव ॥ अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा
 उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

अदो ऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते । सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञः
 स्यात् ॥ उपदेशः परार्थकथनम् । अदःकृत्य । अदः कृतम् । यदा
 स्वयमेवेत्यं पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । परम्प्रत्युपदेशे तु प्रत्यु-
 दाहरणम् ।

तिरो ऽन्तर्द्धौ । १ । ४ । ७१ ॥

तिरोभूय । अन्तर्द्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो
भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृजि । १ । ४ । ७२ ॥

प्राप्रविभाषेयम् । तिरोऽन्तर्द्धावित्यनुवृत्तेः । तिरःकृत्य । तिर-
स्कृत्य । तिरः कृत्वा । अन्तर्द्धौ किम् । तिरस्कृत्वा काण्डं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे । १ । ४ । ७३ ॥

एतौ कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः ॥ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपाता-
वमौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा ।
अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ द्यव्यर्थे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणं कृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं
निपातनात् । द्यव्यन्ते तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिद्वीति नित्यैव संज्ञा ।
तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न । तद्वि विकल्पसन्नियोगेनेह गणे
निपात्यते ॥

अनत्याधान उरसिमनसी । १ । ४ । ७५ ॥

विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातावेतौ । कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः ॥
उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य ।
मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषस्तत्र न । उरसि
कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च । १ । ४ । ७६ ॥

एते कृजि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने ॥ मध्येकृत्य । मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा ।

वाचं नियम्येत्यर्थः । निवचनं वचनाभावः । अविशेषणैदन्तता निपा-
त्यते । न तु संज्ञासन्नियोगेन । व्याख्यानात् । अनत्याधाने किम् ।
हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ॥

कृजि ॥ उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्ते-
कृत्य । पाणौकृत्य । एतौ निपातावित्येके । तत्पुरुषे कृतीत्यलुगि-
ति कश्चित् । उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतो भृत्यः ॥

प्राध्वं बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥

प्राध्वमिति चादिषु पाठान्मान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते ॥
तत्कृजि नित्यं गतिसंज्ञं स्यात् बन्धनहेतुकं चेदानुकूल्यम् ॥ प्राध्वं-
कृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे
प्राध्वं कृत्वा ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७९ ॥

कृजि नित्यं गतिसंज्ञौ स्तः ॥ जीविकामिव कृत्वा जीविका-
कृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् ।
जीविकां कृत्वा ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ तथैवोदा-
हृताः । तेग्रहणमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः । धातोः किम् ।
प्रकर्तुमैच्छत्प्राचिकीर्षदित्यत्र सनः प्राक् प्रयोगो माभूत् ॥

छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥

व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ॥

स्पष्टम् । हरिभ्यां याह्योक् आ । आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्गोहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्ये ऽनुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ।

जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । पराऽपि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्यम्भूतेत्यादिना सिद्धे पुनःसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् । न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण गतार्थता । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् ॥

तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥

अस्मिन्द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ नदीमन्ववसिता सेना ।

नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । षिञ् बन्धने । अस्मात्कर्तरि क्तः ॥

हीने । १ । ४ । ८६ ॥

हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् ॥ अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना

इत्यर्थः ॥

उपो ऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राग्वत् ॥ उपपराद्धे

हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । यस्मादधिकमिति सप्रमी ।

हीने । उपहरिं सुराः ॥

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥ अप हरेः परि परि हरेः

संसारः । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । परेर्वर्जने इति द्विर्वचनम् ।

तद्धि पञ्चमीसहितेन कर्मप्रवचनीयेन द्योतितेऽपि वर्जने भवत्येव ।

उभयोरपि विधानसामर्थ्यात् । वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत
इत्यर्थः । अचोपसर्गत्वात्पत्वम् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥

आङुक्तसंज्ञः स्यान्मर्यादाशब्दो यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्तत्प-
श्चेत् ॥ आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यचोपातो द्वयर्थ इत्यर्थः । आमुक्तेः
संसारः । आवालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभागवीप्सासु

प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ॥

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः ॥ लक्षणे ।
वृत्तं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूताख्याने । भक्तो
विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग
इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृत्तं वृत्तं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति । अचोप-
सर्गत्वाभावाद्न पत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति ॥

अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥

भागवर्जे लक्षणादावभिस्तुतसंज्ञः ॥ हरिमभि वर्तते । भक्तो
हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदच ममाभि-
ष्यात्तद्वीयताम् ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ॥

एतयोरर्थयोः प्रतिस्तुतसंज्ञः स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति ।
तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति
पञ्चमी ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥

उक्तसंज्ञौ स्तः ॥ कुतो ऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।

गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न ॥

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ६४ ॥

सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् ।
सुषिक्तं किं तवान्न । क्षेपो ऽयम् । कथं तर्हि सुप्रतिरिति । अतिशय-
मात्रं विवक्षितं न तु पूजेत्याहुः । पठन्ति च । प्रशंसानुमते पूजा
भृशकृच्छसुखेषु सुरिति ॥

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ६५ ॥

अतिक्रमणे पूजायाञ्चातिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् ॥ अतिदे-
वान्कृष्णः । देवेभ्यो ऽधिको देवपूज्य इति वार्थः ॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हास-

मुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः ॥ सर्पिषो ऽपि स्यात् । मावा विन्दुः
स्तोकमित्यस्यार्थे ऽपिर्वर्तते । सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते
भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्ब-
ध्यते । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरव-
यवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम ।
द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ।
अपि स्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि स्तुहि ।
गर्हा । धिग्देवदत्तमपि स्तुयादृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि
स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥

स्वस्वामिभावसम्बन्धे ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् ॥ इह
यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्रमी ।
अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः ॥

विभाषा कृजि । १ । ४ । ६८ ॥

अधिः करोतौ प्राक्सञ्ज्ञो वा स्यादीश्वरे ऽर्थे । प्राप्तिविभाषेयम् ।
यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्त्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरी-
श्वरत्वं गम्यते । कर्मत्वाद् द्वितीया । अगतित्वातिङि चोदात्तवतोति
निघातो न । किञ्च मामधि कृत्वेत्यत्र प्रादिसमासो न । कर्मप्रवचनी-
यानां प्रतिषेध इत्युक्तेः । पक्षे ऽधिकृत्येति बोध्यम् ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६९ ॥

आदेशापेक्षया ल इति षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसञ्ज्ञाः
स्युः ॥ पचन्तं पश्य ॥

तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥

तङ्प्रत्याहारो लादेशो शानच्कानचौ चैतत्सञ्ज्ञाः स्युः ॥
पूर्वसञ्ज्ञापवादः । आस्ते । आसीनः । शक्राणः । शानन्चानशोर्न
ग्रहणम् । लादेशत्वाभावात् । तेन पूङ्ग्यजोः शानन् यजेरकर्तृगेऽपि
फले भवति । कतीह निघ्नाना इत्यादौ परस्मैपदिभ्योऽपि चानश्
भवति ॥

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्सञ्ज्ञाः स्युः ॥
सञ्ज्ञाप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः । इह त्रीणित्रीणित्येकं पदम् ।

द्वे वेति हरदत्तः । तन्न । सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञा-
माश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि
पृथक्छेदापत्तेः । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । एतेन संहि-
तैकपदे इत्येकपदशब्देनाखण्डं पदम् । अत एव नित्या समासे
इति चरितार्थम् । अत एवाग्रेऽग्रे इत्यादौ पदद्वित्वे संहिताऽनि-
त्यैव । अखण्डत्वञ्च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वम् । तेन राजायती-
त्यादौ न दोषः । अन्यथा तत्र पक्षे शपैकादेशोऽपि न स्यादित्य-
पास्तम् । न चैवं नित्या समासे इति व्यर्थम् । समासस्य पृथगुपा-
दानं गोबलीवर्दन्यायेन । एकपदे इत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेरित्यइउरा-
सूत्रे कौस्तुभोक्तेः । न चैवमेकं बहुव्रीहिवदिति सूत्रे अथ बहुव्रीहिवत्त्वे
किं प्रयोजनम् । सुब्लोपपुंवद्भावौ । सुब्लोपः । एकैकम् । पुंवद्भावः । गत-
गता । इति भाष्ये गतगतेति प्रतीकमुपादाय उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनब-
हुव्रीहिवद्भावौ । एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभावोऽवग्रहे त्वच्चापि
विशेषोऽस्ति । न चात्र नित्या संहिता । एकैकयेत्येक इत्यवग्रहकरणात्
अग्रे अग्रे सूक्ष्म इत्युदाहरणाच्चेति कैयटोक्तं विरुध्येत । न चात्रेत्या-
दिकैयटस्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य समासग्रहणसामर्थ्येनाखण्ड
पद एव प्रवृत्तिरित्याशयकत्वादिति वाच्यम् । एतदाशयकत्वे न
चात्रेत्यादिकैयटस्य प्रकृतानुपयोगात् । अवग्रहे संहितानित्यत्वस्या-
प्रतिबन्धकत्वात् । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापतिरूपपूर्वोक्तदूषणस्या-
नुद्धाराच्च । एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभाव इत्युक्त्वा अवग्रहप-
र्यन्तमनुधावनस्य निर्बीजत्वापत्तेश्च । त्वदुक्तरीत्या तत्र संहिताया-
अनित्यत्वेन तत्रैव विशेषस्य स्फुटत्वात् । अवग्रहे संहितानित्यत्व-
स्याप्रतिबन्धकत्वे मयूररोमभिरित्यादौ मुख्यसमासेऽप्यवग्रहकरणरू-
पहेतूपपादनं तु त्वदीयमप्यसङ्गतमेव । मयूररोमभिरित्यत्र समासे

ऽवग्रहस्यासाम्प्रदायिकत्वात् । भिसः पूर्वमवग्रहस्य सत्वात् । कस्तर्हि
तदाशय इति चेत् । शृणु । अवग्रहे त्वचापि विशेषोऽस्तीत्युक्तम् ।
तत्र संहितैकपदे इत्यनेन संहिताया नित्यत्वात्तदभावरूपो ऽवग्रहः
कथमित्यवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वमजानानस्य शङ्का-
यामाह । न चात्र नित्या संहितेति । अत्र नित्या संहितेति कथं
तदभावरूपोऽवग्रह इति न च वाच्यमिति शेषः । अवग्रहे संहिता-
नित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण समाधत्ते । एकैक्येत्येक इत्यव-
ग्रहकरणादिति । अवग्रहकरणादवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्ध-
कत्वमुपेयमित्यर्थः । अवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वं पद-
कारसंमतमपि न भाष्यकारसम्मतमित्याशङ्कयामाह । अग्रे अग्रे सूक्ष्म
इत्युदाहरणाच्चेति । उदाहरणात्प्रकारे इति सूत्रे भाष्यकारेणेति
शेषः । तथाचावग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वं भाष्यसम्मत-
मपीति भावः । अग्रे अग्रे इति भाष्योदाहरणमवगृहीतं वैदिकमेव ।
संप्रत्यनुपलभ्यमानं चेत् लुप्रवेदशाखास्थम् । लोके तु संहिताय
नित्यत्वादग्रेऽग्रे सूक्ष्म इत्येव भवतीति भावः । इदमेव व्याख्यानं
ज्यायः । अन्यथा प्रकृतानुपयोगेन कैयटस्य निरालम्बनत्वापत्तेः ।
द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तिरूपपूर्वाक्तदूषणस्यानुद्वाराच्चेत्यास्ता-
म् । प्रकृतमनुसरामः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणिबीणि प्रत्येकमेकवचनादि-
संज्ञानि स्युः ॥ संज्ञाप्रदेशा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमि-
त्येवमादयः । तानीत्युक्तिः संज्ञासमावेशार्था । अन्यथा पुंस्त्वचन-
संज्ञयोः पर्यायः स्यात् । ततश्चाहुतमस्येत्यादि कार्यं पक्षे न स्यात् ॥

सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणिबीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि स्युः ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

सुप्रिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥ तच्च सु औ जसित्यादीनां
सप्रानां चिकाणां प्रथमादयः सप्रम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि
व्यवहारः । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । तिडौ विभ-
क्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्मा इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वा-
दिकमपि ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि

मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने
च मध्यमः स्यात् ॥ त्वं पचसि । दृश्यसे च । समानाधिकरणे
किम् । त्वां पश्यति । त्वया दृश्यते ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम

एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्य-
मः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूतमः स्यात्स चैकार्थस्य
वाचकः स्यात् ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः ।
एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे
इत्यादि । मन्यसे मन्यथे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते ।
तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये । श्यना निर्देशान्नेह ।

एहि मनुषे रथेन यास्यामि । प्रहासे किम् । यथार्थकथने माभूत् ।
एहि मन्यसे ओदनं भोक्त्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

अस्मदुत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिन्यस्माद् अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने
चेत्तमः स्यात् ॥ अहं पश्यामि । दृश्ये वा । युष्मदस्मद्भ्यां सा-
मानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वञ्च वृत्तहन्संयु-
ज्यावः ॥

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमेतमयोरविषये प्रथमः स्यात् । पचति । पचतः ।
पचन्ति ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ दध्यव ।
प्रदेशः संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

विरतिविरामः । अभाव इति यावत् । वर्णानामभावोऽव-
सानसंज्ञः स्यात् ॥ वृत्तः । प्लुतः । यद्वा विरम्यतेऽनेनेति करणे घञ् ।
चरमवर्णश्च संज्ञी । अस्मिन्यक्ते खरवसानयोरित्येकापि सप्रमी विषय-
भेदाद्विद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः । अवसाने च रेफे स्यानि-
नीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इत्यारम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनि-

सूत्रवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च प्रथमः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥

परिभाषेयम् । पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थः श्रितो बोध्यः ॥ वक्ष्यति द्वितीया श्रितेत्यादि । कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । पदग्रहणं किम् । तिष्ठति कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्त । अत्र तु भवत्येव । आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् । उच्चैः पठति । ओदनं पचति । एक-
तिङ् वाक्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् । ब्रूहिब्रूहि देवदत्त । अत्र वाक्य-
त्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यति ॥ समानवाक्ये इति प्रकृत्य निघात-
युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ किं प्रयोजनं नानावाक्ये मा भूव-
न्निति । अयं दण्डो हरानेन पचैदनं तव भविष्यति मम भवि-
ष्यति ॥ अधात्वभिहितं समानाधिकरणसमर्थवद्भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सर्पिः कालकम् । अत्र इसुसोरिति षत्वं न । अधात्व-
भिहितमिति किम् । सर्पिः प्रीयते । वीरपुरुषादौ तु वचनप्रमाण्या-
त्समासः । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।
परार्थाभिधानं वृत्तिः । सा द्विविधा । जहत्स्वार्था ऽजहत्स्वार्था
च । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिको ऽलौकि-
कश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्हो ऽसाधुलौकिकः ।
यथा राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्य-

समासो ऽस्वपदविग्रहे वा । समासश्चतुर्विधेति प्रायोवाटः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति सामासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्विचा इत्यादिवहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्यभिधास्यते । किञ्च ।

सुपां सुपा तिडा नाम्ना धातुनाथ तिडां तिडा ।

सुवन्तेनेति विज्ञेयः समासः प्रद्विधो बुधैः ॥

सुपा । राजपुरुषः । तिडा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धातुना । कटपूः ॥ अजस्रम् । तिडां तिडा । पिबतखादता । तिडां सुपा । कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडदयो ऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्तव्ये ॥ परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । गोषु स्वामिन् । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्तिवन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्कः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वे पादादित्वात् । यते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । सुविति किम् । पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रिते किम् । गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं किम् । पूर्वस्य

माभूत् । यच्चदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् । पृथगाद्युदात्तत्वं
माभूत् । वत्ग्रहणं किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुण्डे-
नाटन् । आम एकान्तरमित्येकान्तरता भवति । स्वरे किम् । कूपे
सिञ्चन् । चर्म नमन् । पत्वणत्वे प्रति पराङ्गवन्न भवति ॥ तन्नि-
मित्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तत्पराङ्गव-
द्ववतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति मद्रनिमित्तं राजत्वमित्यस्ति तन्नि-
मित्तत्वम् । भृत्यदेशनिमिता हि राजता । तेनेह न । अयमग्ने जरिता ।
एतेनाने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ सुबन्तस्य पराङ्गव-
द्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ॥ * ॥ तीक्ष्णेन
परशुना वृश्चन् ॥ परमपि छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आते पितर्महतां सुम्नमेतु ॥ अव्ययानान्न ॥ * ॥ उच्चैरधीयान ।
अव्ययीभावस्य तु इष्यते । उपाग्न्यधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्याधिक्रियते ॥
समासप्रदेशाः कृतद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः । प्राग्वचनं संज्ञास-
मावेशार्थम् ॥

सह सुपा । २ । १ । ४ ॥

सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ॥
योगविभागस्येष्टसिद्धार्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स
च छन्दस्येव । पर्यभूषत् । अनुव्यचलत् ।

सुपा । २ । १ । ४ ॥

सुप्सुपा सह समस्यते ॥ भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य
पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपः

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीहव कन्येहव ।
कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूचगाटात्कन्याशब्देऽन्तस्वरि-
तः । सुपेतिलक्षणात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनमिति
केयटः ॥

अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयम् ॥ अव्ययीभावप्रदेशा अव्ययीभावश्चेत्येवमा-
दयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यङ्ग्यभावात्य-
यासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादयानुपूर्व्य-
यौगपदसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तव-
चनेषु । २ । १ । ६ ॥

अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन समस्यते
सोऽव्ययीभावः ॥ दिशयोर्मध्यं अपदिशम् । क्लीबेऽव्ययं त्वपदिशं
दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभ-
क्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥
विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्रम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः ।
हरि डि अधि इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहिते
ऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्रमी । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्ण-
म् । समयायामं निकषा लङ्कां आराद्वनात् इत्यत्र नाव्ययीभावः ।
अभितः परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् ।
मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिदुर्यवनम् । विगता
ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मत्तिकाणामभावो निर्मत्तिकम् । हिमस्यात्ययोऽति-
हिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् ।

हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छ-
ब्दस्य नायं समासः । ततः पश्चात्संस्यत इति भाष्यप्रयोगात् ।
योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूप-
स्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाच्यमपि ।
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहारि । अच्ययीभावे
चाकाले इति वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् ।
चक्रेण युगपत् सचक्रम् । सदृशः सख्या संसखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे
पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षणाणां
सम्पत्तिः सत्त्वम् । ऋदुराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूपमात्मभावः
सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमिति । साकल्येनेत्यर्थः ।
न त्वत्र तृणमक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते
साग्नि । इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ।

यथा ऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते ॥ यथावृद्धं ब्राह्मणाना-
मन्त्रयस्व । ये ये वृद्धा इत्यर्थः । असादृश्य इति किम् । यथा
हरिस्तथा हरः । हरेरूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन-
सादृश्य इति वा यथार्थं इति वा प्राप्तं निषिद्ध्यते ॥

यावदवधारणे । २ । १ । ८ ॥

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावत्कुलोक्तम् । अव-
धारणे किम् । यावद्वृत्तं तावदुक्तं नावधारयामि क्रियन्मया भुक्तमिति ।
अचैकपदां न ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ९ ॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति । माचार्ये किम् । घृक्षं प्रति विद्यो
तते विद्युत् । सुबिति वर्तमाने पुनः सुप्यहणं अच्ययनिवृत्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥

दूतव्यवहारे पराजयेऽक्षशलाकयोश्चैकत्वे एव चार्यं समासः ॥
अक्षेण विपरीतं घृतमक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । दूतव्यवहारे
किम् । अक्षेणेदं न तथा घृतं शकटेन यथा पूर्वमिति । पराजये
किम् । अक्षेणेदं तथा घृतं यथा पूर्वजये । एकत्वे किम् । अक्षाभ्यां
विपरीतं घृतम् ॥

विभाषा । २ । १ । ११ ॥

अधिकारोऽयम् ॥ एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमास-
त्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अच्ययमित्यादिना समास-
विधानाज्ज्ञापकात् ॥

अपपरिवहिरञ्जवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ॥

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः ।
वह्निर्वनम् ॥ वह्निर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥

आक्षर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ आमु-
क्ति संसारः । आ मुक्तेः । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ
कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिन्हवाचिना सह प्राग्वद्वा ॥
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ।
अग्निं लक्ष्मीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेन किम् । सुघ्नं

प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य सुघ्रमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती कम् ।
येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्गा गावः । प्रत्यङ्गा
गावः । अभिनवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥

यं पदार्थं समया तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्यया-
भावः ॥ अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । अनुः
किम् । वनं समया । यत्समया किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ॥
अनुगङ्गं वाराणसी । गंगाया अनु । गङ्गादैर्घ्यासदृशदैर्घ्यापलक्षि-
तेत्यर्थः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

एतानि निपात्यन्ते ॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीग-
वम् । इह श्वादेशः पुम्बद्गावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ।
चक्रारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति । परमं तिष्ठद्गु ।
खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बद्ध्यन्ते अन्यपदार्थे
च वर्तन्ते । खलेयवम् । खलेबुसम् ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते ॥ एदन्तत्वं चान-
योर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषो वावचनात् । पारेगङ्गादानय । गङ्गा-
पारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि ।
गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥

संख्या वंश्येन । २ । १ । १६ ॥

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । दिगां
दित्वाद्यत् । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते ॥ द्वौ मुनौ वंश्यौ
द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षया त्रिमुनि
व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ सप्रगङ्गम् । द्वियमुनम् । समाहारे
चायमिष्यते । इह माभूत् । सर्वमेकनदीतीरे ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥

अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते
संज्ञायाम् ॥ विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यस-
मासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । अन्यपदार्थे किम् ।
कृष्णवेणी । संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्वहुव्रीहेः ॥ तत्पुरुषप्रदेशास्तत्पुरुषे कृति
बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः ॥ समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चरा-
जम् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा
चकारबलेन संज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितंगतात्यस्त-

प्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स

तत्पुरुषः ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखातीतः । नरकपतितः ।
ग्रामगतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः ॥ गम्यादीना-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । ग्रामगामी । अन्नबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ॥

द्वितीयेति न सम्बन्ध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं
स्वायंकृतिः ॥

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते
निन्दायाम् । खट्वाखूढो जाल्मः । नित्यसमासेऽयम् । न हि वाक्ये-
न निन्दा गम्यते । क्षेपे किम् । खट्वामाखूढः उपाध्यायः ॥

सामि । २ । १ । २७ ॥

द्वितीयेति न सम्बन्ध्यतेऽयोग्यत्वात् । क्तेनेत्येव ॥ सामिकृ-
तम् । अचेकपद्यम् ॥

कालाः । २ । १ । २८ ॥

कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ अनत्य-
न्तसंयोगार्थं वचनम् । मासं प्रमितः मासप्रमितः । आदिकर्मणि क्तः ।
मासं प्रमातुमारब्धवान् । प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २९ ॥

काला इत्येव ॥ अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्त-
सुखम् ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तत्कृतेति लुप्रतृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुण-
वचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् ॥ शंकुलया खण्डः शंकुलाखण्डः ।

धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणा काणः । गुण-
वचनेन किम् । धान्येन धनवान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ॥ मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः ।
ऊनार्थाः । माषेन कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचार-
निपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि
ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावित्यचानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमि-
श्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् ॥ हरिणा
चातो हरिचातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुपितः ।
हेतौ तृतीया । कृता किम् । काष्ठेः पचतितराम् । बहुलं किम् ।
दाघेण लूनवान् ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्यवचनम् । तच्च क-
र्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् ॥ काकपेया नदी । वात-
च्छेद्यानि तृणानि । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ साधनं कृतेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । अपादाने पञ्चमी ।
बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । गले चोप्यते गलेचोपकः । चुपेर्ण्यन्तस्य
कर्मणि ण्वुल् । तृणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्त्रेण प्राग्वत् ॥ दध्ना ओदनो
दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥

खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । गुडेन धानाः गुडधानाः ।
मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् ॥
तदर्थशब्देन प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् ।
यूपाय दारुं यूपदारुं । नेह रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु
षष्ठीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थे पयः ।
भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥

चोराद्वयम् । चोरभयम् ॥ भयभीतभीतिभोभिरिति वा-
च्यम् ॥ * ॥ वृकभीतः ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ॥

एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ॥ सुखा-
पेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापवस्तः ।
अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २ । १ । ३९ ॥

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्या-
शादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥ पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥

सप्रमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥

सप्रम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा ॥ अक्षेपु शौण्डो ऽन्-
शौण्डः । अधिशब्दोऽच पठ्यते ॥ अधुत्तरपदादिति खः । ईश्व-
राधीनः ॥

सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च । २ । १ । ४१ ॥

एतैः सप्रमी प्राग्वत् ॥ साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः ।
स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥

ध्वांक्षेण क्षेपे । २ । १ । ४२ ॥

ध्वांक्षवाचिना सह सप्रम्यन्तं प्राग्वन्निन्दायाम् । तीर्थे ध्वांक्ष
इव तीर्थध्वांक्षः । तीर्थकाकः । क्षेपे किम् । तीर्थे ध्वांक्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे । २ । १ । ४३ ॥

सप्रम्यन्तं कृत्यप्रत्ययांतैः सह प्राग्वदावश्यके ॥ मासेदेय-
मृणम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ।
यत्प्रत्ययान्तेनैवेप्यते । नेह । पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षा ।

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ॥

सप्रम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नि-
त्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तादित्य-
लुक् ॥

क्तनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ॥

अहो रात्रेश्चावयवाः सप्रम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥
पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अन्हि दृष्टम् ॥

तत्र । २ । १ । ४६ ॥

तत्रेत्येतत्सप्रम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ तत्रभुक्तम् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ॥

सप्रम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्रेनकुलस्थितं
त एतत् ॥

पात्रे समितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे ॥ पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव
सङ्गता न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारो-
ऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः
पात्रेसमिताः । ये चात्र क्तान्तेन समस्तास्तेषां पूर्वैणैव सिद्धौ पुनः
पाठो युक्तारोह्यादिषु परिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति ।
युक्तारोह्यादिषु हि पात्रे समितादयश्चेति पठ्यते ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समाना-
धिकरणेन । २ । १ । ४९ ॥

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामाना-
धिकरण्यम् । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम् ।
एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः
पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्ने-
यायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति
नियमार्थं सूचम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्रर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः ।
पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये
दिक्संख्ये प्राग्वद्वा ॥ पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे
कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ज इति जः । सर्वनाम्नो घृतिमात्रे पुंव-
द्भावः । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति चिपदे बहुव्रीहौ
कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार
उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् ।
संख्यायास्तद्वितार्थे । षण्णां मातृणामपत्यं षण्मातुरः । पञ्च गावो
धनं यस्येति चिपदे बहुव्रीहौवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ।
द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ * ॥ पञ्चगवधनः ।
द्वन्द्वोदाहरणं वाक् च दृपञ्च प्रिये अस्य वाक्दृपदप्रियः । पञ्चानां
गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तद्वितार्थेत्येवोक्तः संख्यापूर्वा द्विगुसंज्ञः स्यात् । पञ्चगवम् ।
द्विगुप्रदेशा द्विगुरेकवचनमित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् ॥ वैयाकरणखसूचिः ।
मीमांसकदुर्दुरुद्धः । कुत्सितानि किम् । वैयाकरणश्चेरः । न ह्यत्र
वैयाकरणत्वं कुत्सितम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवास्येष्टत्वात् ।
कुत्सनैः किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥

घन इव श्यामो घनश्यामः । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा ।
इह पूर्वपदं तन्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इव-
शब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम् । उपमानानि किम् ।
देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैः किम् । पर्वता इव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मस्याप्रयोगे
सति ॥ विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूचम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसेमः ।
व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्यप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् ॥ नीलमु-
त्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न ।
रामो जामदग्न्यः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-

मध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ।
अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः । अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्य इति
पश्चादिति सूचस्थवार्तिकेन पश्चादेशः । प्रथमाध्यापकः । चरमा-
ध्यापकः । जघन्याध्यापकः । समानाध्यापकः । मध्याध्यापकः ।
मध्यमाध्यापकः । वीरपुरुषः । कथमेकवीर इति पूर्वकालैकेति वा-
धित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बाहुलकाद्बु-
ध्यति ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५६ ॥

श्रेण्यादिषु च्च्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः
कृताः । श्रेणिकृताः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ॥

नञैव विशिष्टेन क्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते ॥ कृतं च
तदकृतं च कृताकृतम् । नुडिटौ तद्वक्तृत्वान्न भेदकौ । अशिता-
नशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्तते । नञैवेति किम् । सिद्धं
च भुक्तं च ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् ॥
गतप्रत्यागतादीनाञ्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ गतप्रत्यागतम् ॥ शाकपा-
थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ शाकप्रियः
पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥

सद्वैद्यः । महावैयाकरणः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः ।
उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गोः । पङ्काटुद्धृत इत्यर्थः ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥

गोवृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् ।
सुषीमो नागः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थे
वचनम् ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहे । २ । १ । ६३ ॥

कतरकठः । कतमकलापः । गोचं च चरणैः सहेति जाति-
त्वम् । जातिपरिग्रहे किम् । कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो
भवतोर्देवदत्तः । कतमशब्दस्य जातिपरिग्रहे एव व्युत्पादितत्वा-

त्कतरशब्दस्यापि तदर्थवृत्तेरेव तत्साहचर्याद्ग्रहणे प्राप्ते एतत्साम-
र्थ्यादेव कतमशब्दोऽन्यथापि वर्तते इति ज्ञायते ॥

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥

कुत्सितो राजा किंराजा । यो न रक्षति । क्षेपे किम् । को
राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ॥

इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्नि-
स्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोर्गृष्टिः । धेनु-
र्नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा वंध्या । गोवशा । वेहद्गर्भघातिनी ।
गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः ।
कठधूर्तः । जातिः किम् । देवदत्तः प्रवक्ता ॥

प्रशंसावचनैश्च । २ । १ । ६६ ॥

एतैः सह जातिः प्राग्वत् ॥ रूढिशब्दाः प्रशंसावचना मत-
ल्लिकादयो गृह्यन्ते । गोमतल्लिका । गोमर्चार्चका । गोप्रकाण्डम् ।
गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो निय-
तलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । २ । १ । ६७ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम् । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः
प्रतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणामिति ज्ञापनार्थः । युवा
खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलतिः । युवपलितः ।
युववलिनः । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपा-
रोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या । २ । १ । ६८ ॥

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् ।
भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥

वर्णा वर्णेन । २ । १ । ६९ ॥

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् ॥ कृष्णसारङ्गः ॥

कुमारः श्रमणादिभिः २ । १ । ७० ॥

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमाराध्यापकः । इह गणे
श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥

गोगर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । का-
लाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात् किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

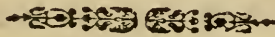
मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको
धूर्तः । छन्दसि । हस्तेगृह्य । पुनर्दाय । गृहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥
गृहीड इति यास्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । लडुतमपुरुषैकवचनस्य ईडा-
देशः । गृह्यवम् । अत्र यौमित्यस्य यवादेशः । उद्गुर कोष्ठादुत्सृज
टेहीति यस्यां क्रियायां सा उद्गुरोत्सृजा । उद्गुमविधमा । आख्यात-
माख्यातेनेत्यनेन सिद्धे असातत्यार्थमिह पाठः । उदक् च अवाक्
च उच्चावचम् । उच्चावचादेशोऽत्र । निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्र-
चम् । निश्चितप्रचितयोर्निश्चप्रचादेशः । नास्ति किञ्चन यस्याकिञ्चनः ।
जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारञ्चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्क-
र्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत

इत्यर्थः । जहि जोडमिति य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
 आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यच्चा-
 भिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृञ्जता । खादतमोदता । नास्ति
 कुतोऽपि भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।
 अन्तरशब्दो भिन्नवाची । चिदेव चिन्मात्रम् । अचानुनासिकता
 निपातनात् । एवार्थमात्रशब्देनात्र समासः । मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे
 इत्यमरः । अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासः । मयूरव्यंसका-
 दयश्चेति चकार एवकारार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकता नेति
 परमो मयूरव्यंसक इत्याद्येव । मयूरव्यंसकादिराकृतिगणः ॥

इत्येवमभट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूचवृत्तौ
 द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १ ॥

अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चे-
दवयवी ॥ षष्ठीसमासापवादः । पूर्व कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ।
अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्व नाभेः कायस्य ।
एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशो ऽन्हा सम-
स्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायान्हः । केचित्तु
सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वन्हैव । ज्ञापकस्य सामान्या-
पेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि
सिद्धमित्याहुः ॥

अर्द्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ अर्द्धं पिप्पल्या
अर्द्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्द्धः । द्वयैक्य एव । अर्द्धं पिप्प-
लीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा ॥ द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा ।
तृतीयभिक्षा । चतुर्थभिक्षा । तुर्यभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं
भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं
बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्नो जीविकां प्राप्नजीविकः ।
जीविकाप्राप्नः । आपन्नजीविकः । जिविकापन्नः । इह सूचे द्वितीयया
अ इति कृत्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री
प्राप्नजीविका । आपन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

परिक्लेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते ॥ मासे
जातस्य यस्य स मासजातः । ब्रह्मजातः । द्वयोरन्धोः समाहारो
ब्रह्मः । ब्रह्मो जातस्येति विग्रहः ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः
सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वे अहनी जातस्य
यस्य ब्रह्मजातः । अन्धोन्ध इत्यन्धादेशः समासान्तः । पूर्वच तु
न संख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा समस्यते ॥ अब्राह्मणः । अर्थभावेऽव्ययीभावेन
सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमिति अद्रुता-
यामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादे ।
ऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषदक्तम् ।
नेह ईषद्गार्ग्यः ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

याजकादिभिश्च । २ । २ । ६ ॥

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते ॥ तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रस-
वोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणातरेण तरलोपश्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ तरबन्तं यदुणवाचि तेन समासः ॥ न निर्द्धारण
इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः
सर्वश्वेतः । सर्वेषां महतरः सर्वमहान् । एतच्च सर्वं गुणकात्स्न्ये
इति सूचे भाष्ये पठितम् ॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वा-
च्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रश्चनः ॥ तत्स्थेश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति
वाच्यम् ॥ * ॥ चन्दनगन्धः ॥ न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
घृतस्य तीव्रः ॥

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ॥

निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते ॥ नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥
प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमा-

नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते ॥ पूरणे । सतां षष्ठः ।
गुणे । काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना
दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्येऽयं गुणेन
निषेधः । संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमा-
द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्यर्थाः । फलानां सुहितः ।
तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्
कुर्वाणो वा । किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्त-
रसाहचार्यत्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति

रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तद्वक्तव्यं सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलगहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु षोडशुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते ॥

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥

मतिबुद्धीतिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ राज्ञां मते । बुद्धः पूजितो वा । पूजायां किम् । छात्रहसितम् । राजपूजितइत्यादौ । तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तसमासः ॥

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥

क्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते ॥ आश्चये गवां दोहोऽगोपेन ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ॥

कर्त्तर्यतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः ॥ अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिन्द्रुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ॥

कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥

कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः ॥ भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं पृष्ठी समस्यते ॥ उट्टालकपुष्पभ-
जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति एबुल् । जीविकायाम् ।
दन्तलेखकः । तच्च क्रीडायां विकल्पे जिविकायां तृजकाभ्यां कर्त-
रीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते ॥ कुत्सितः पुरुषः कुपु-
रुषः । उरीकृत्य । उररीकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः ।
अथ वार्तिकानि ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः
प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तो
मालामेतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अक्कृष्टः कोक्कि-
लया अक्कोक्किलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥
निष्क्रान्तः कौशांब्या निष्कोशाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनायानां प्रतिषेधः ॥ * ॥
वृत्तं प्रति ॥

उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यतेऽतिङन्तश्च समा-
सः । कुम्भं करोति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलैः किकं
प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान्भून् । माङि लुङिति
सप्रमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुव-
र्तत इति । पूर्वसूचेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते
सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समा-
सवचनं प्राक् सुबुध्यतेरिति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

अमैवाव्ययेन १२ । २ । २० ॥

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते ॥
स्वादुङ्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला
वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभा-
षाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति त्काणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमे-
तत् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ॥

उपपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह
वा समस्यन्ते ॥ मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशम् । उच्चैः कारमा-
चष्टे उच्चैःकारम् । अमन्तेन किम् । पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

क्त्वा च । २ । २ । २२ ॥

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते ॥
उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकृत्य । अव्यये यथाभिप्रेतिति क्त्वा । तृती-
याप्रभृतीनोति किम् । अलङ्कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना यस्य चिकस्य
विशिष्य समासो नेक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ बहुव्रीहिप्रदेशा
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं । २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स
बहुव्रीहिः ॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणाना-
मिति च फलितम् । प्राप्प्रमुदकं यं प्राप्नोदको ग्रामः । ऊढरथोऽन-
ङ्घान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरः । चित्रा

गावो यस्येति लौकिकविग्रहे चिन्ता अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे
चिच्चगुः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधि-
करणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा
चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नञो ऽस्त्यर्थानां
चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः । अस्तीति विभ-
क्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिर्चीरा गौः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

संख्येयार्थेया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ।
दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः ।
बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति डच् समासान्तः । आसन्नविंशः ॥
विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशः । अधिकचत्वारिंशः । ति
विंशतेर्दितीति तिश्चलोपः । द्वौ वा त्रयो वा द्विचाः । द्विरावृत्ता
दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । संख्यया किम् । पञ्च ब्राह्मणाः ॥
अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये किम् । अधिका
विंशतेर्गवां संख्या ॥

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्वात्रो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिण-
पूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालम् ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

सप्रम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरण-
विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिः ॥

इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्ड । मुष्टीमुष्टि । बाहूबाह्वि । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घात्वम् । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् समासान्तः । तिष्ठदुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । सहपग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ पुत्रेण सह सपुत्रः । सहपुत्रो वागतः । वोपसर्जनस्येति वा सः । तुल्ययोगे किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव बहुभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः ॥ समुच्चयान्वाचयेतरयोः समाहाराश्चार्थाः । परस्परनिपरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्याऽऽनुषङ्गित्वेनान्वयोऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति, समुच्चये भिक्षामट गाञ्जानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ छिन्धि । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः । संज्ञापरिभाषम् । वाक्त्वक्प्रजम् । द्वन्द्वप्रदेशा द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ कटुश्रितः ॥

राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् ॥ दन्तानां राजा राजदन्तः ।
धर्मादिष्वनियमः । अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । जम्पती । दम्पती । जाया-
पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृ-
तिगणोऽयम् ।

द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् ॥ हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अने-
कप्राप्तावेकश्च नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरिहरगुरुवः ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् ॥ ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥
अश्वरथेद्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥
इन्द्राग्नी ॥

अल्पाचत्तरम् । २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥
हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्म-
वसन्तौ ॥ लघ्वत्तरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितञ्च ॥ * ॥
तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ भ्रातु-
र्जायसः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वा-
दश ॥ बहुव्रीहावपि । द्विचाः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

द्वन्द्वे इति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं
प्रयोज्यम् ॥ कण्ठकालः । अत एव चापकाङ्क्षधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

चिचगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशु-
क्लः । मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् । ह्यन्यः ।
वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः । गङ्गादेः परा सप्रमी ॥ * ॥
गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ॥ कृतकृत्यः ॥ जातिकाल-
सुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता ।
सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ।

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रहरणा-
र्थेभ्यः परे निष्ठासप्रम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न ।
विवृतासिः ॥

कडाराः कर्मधारये । १ । २ । ३८ ॥

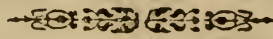
कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ॥ कडार-
जैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥

इत्यारम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

इत्याधिकृत्य ॥

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्रे इति प्रथमैव । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ् । हरिः सेव्यते । कृत् । लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः शत्यः । समासः । प्राप् आनन्दायं प्राप् आनन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानं यथा ।

विषवृजोऽपि संबद्धं स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् ।

साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥

उभसर्वतसोः कार्यं धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्याधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । अभितः परितः समयानिकृषाहाप्रतियोगेष्वपि । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समयः । निकृषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभानि किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च ॥ यवाग्वा अग्नि-

होचं जुहोति । अग्निहोचशब्दो हविषि वर्तते । यस्याग्निहोचमधि-
श्रितममेध्यमापद्येतत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्यु-
त्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् ॥ अन्तरा त्वां मां हरिः ।
अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् ॥ मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं
गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः ।
अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
तृतीया स्यात् ॥ अन्हा क्रोशेन वाऽनुवाको ऽधीतः । अपवर्गे किम् ।
मासमधीतो नायातः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ॥

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः ॥ अद्य भुक्त्वा
ऽयं ह्यहे ह्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्योऽयं
क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिक
शब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधि-
कमिति च सूचनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

एतेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतज-
पोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीययुते सप्तमी स्यात् ॥ उप पराद्धं हरेर्गुणाः ।
पराद्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी ।
अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे
तु रामाधीना । अपडत्वेत्यादिना खः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्यागे पञ्चमी स्यात् ॥ अप हरेः परि हरेः
संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः
संसारः । आ सकलाद् ब्रह्म ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्यागे पञ्चमी स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णात्प्र-
ति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामन-
ध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् ॥ ग्रामं
ग्रामाय वा गच्छति ॥ चेष्टायां क्रिप् । मनसा हरिं व्रजति । अध्व-
नीति क्रिप् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः ।
यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थ्या भवत्येव ।
उत्पथेन पथे गच्छति ॥

चतुर्थ्या सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

स्यष्टम् । विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानी-
यो विप्रः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थ्या वाच्या ॥ * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥

ऋषि सम्पद्यमाने च ॥ * ॥ भक्तिज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायत
इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥
हितयोगे च ॥ * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

क्रियार्थापपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्य
तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् ॥ फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं याती-
त्यर्थः । नमस्कृमा नरसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं
स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् ॥
यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालम्बपड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥ हरये नमः । उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।
अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ।
तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे
षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणोरिति निर्देशात् । तेन
प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्वधा-
नार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा
चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभषा ऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे ॥ न

त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशानानादिकयोगे न । न
त्वां तृणं मन्वे ॥ अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुक्रशगालवर्जेष्वि-
ति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वे
ऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ रामेण बाणेन
हतो बाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या चारुः ॥
क्रियापदाश्रयणात्कर्तृकरणयोरभावात्पष्ठ्यत्र प्राप्नोति ॥ प्रायेण याज्ञिकः ।
प्रायशब्दो बहुर्थवाची । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र प्रथमा-
प्राप्नोति । गोत्रेण गार्ग्यः । प्रथमा पष्ठो वाच प्राप्नोति । समैर्नोत ।
विषमेणैति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । द्वयो-
र्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पाचादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्रापि
द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेन पशून् गृह्णाति । पञ्च परिमाणमस्य
पञ्चकः संघः । तत्र द्वितीया प्राप्नोति । पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकर-
णम् । संघसंघिनोरभेदस्य विवक्षणात् । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण सहागतः
पिता । एवं साकं सार्द्धं समयोगेऽपि । विनाऽपि तद्योगं तृतीया ।
वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया
स्यात् ॥ अक्ष्णा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।
अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ॥

इत्यम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

कञ्चित्प्रकारं प्राप्स्य लक्षणे तृतीया स्यात् ॥ जटाभिस्ता-
पसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ॥

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ॥ पित्रा पितरं
वा संजानीते ॥

हेतौ २ । ३ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् ॥ द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं
च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च ।
दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन
वसति । गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण ।
श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् ।
शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्ट-
व्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ * ॥ दास्या संयच्छते
कामुकः ॥ धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ॥

अकर्तर्युणे पञ्चमी । २ । ३ । २४ ॥

कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्धुः ।
अकर्तरि किम् । शतेन बन्धितः ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् ॥ जाड्याज्जाड्येन
वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या
मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्नि-
मान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतो द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतो द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च ॥ केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमितायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमितायेत्यादि ॥

अपादाने पञ्चमी । ३ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतो ऽश्वात्पतति ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्वेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वम् । नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तच्च पञ्चमी ॥ * ॥ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्रम्यौ ॥ * ॥ कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ वनाद्गामो योजने योजनं वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा-

जाह्नियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥

एतेर्यागे पञ्चमी ॥ अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वा ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशका-

लवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैचात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिना
योगे तु न । तस्य परमाप्नेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चू-
तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम् ।
प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि
ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्
प्रभृतियोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरि
वहिरञ्चवः पञ्चम्या इति समासविधानाज्ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी ।
ग्रामाद्बहिः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

एतद्योगे षष्ठी स्यात् ॥ दिक्शब्देति पञ्चम्यपवादः । ग्रामस्य
दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपर्युपरिष्ठात् ॥

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥

एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ एनपेति योगविभागात्प-
ष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यां-
ग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तते । पृथग् रामेण रामाद्रामं
वा । एवं विनानाना ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्वव-

चनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः ॥ स्तोकेन
स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥

एभिर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च ॥ दूरं निकटं वा ग्रामस्य
ग्रामाद्वा ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूराद् दूरेण वा । अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन
वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नैऽह । दूरः पन्थाः ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्याच्चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः ॥ कटे आस्ते ।
स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति । घनस्य
दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तिचयेण सह चतस्रोऽपि
विभक्तयः फलिताः ॥ तत्स्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिम्यश्चेति कर्त-
रीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ * ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥
अर्हाणां कर्तृत्वे ऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ * ॥ सत्सु तरत्सु
असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु
असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥ निमितात्कर्मयो-
गे ॥ * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतुतृतीयाऽपि प्राप्ता । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृ-
गः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्रमी स्यात् ॥ गोषु
दुह्यमानासु गतः ॥

षष्ठी चानादरे । २ । ३ । ३८ ॥

अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्रम्यौ स्तः ॥ रुदति रुदतो
वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसान्निप्रतिभू-

प्रसूतैश्च । २ । ३ । ३९ ॥

एतैः सप्रभिर्योगे षष्ठीसप्रम्यौ स्तः ॥ षष्ठ्यामेव प्राप्तायां
पाक्षिकसप्रम्यर्थे वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा
प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ॥

आभ्यां योगे षष्ठीसप्रम्यौ स्तस्तात्पर्यार्थः ॥ आयुक्तो व्यापारितः ।
आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरि पूजनस्य वा । आसेवायां किम् ।
आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणं
यतस्ततः षष्ठीसप्रम्यौ स्तः ॥ नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः ।
गवां गोषु वा कृष्णा गौरबहुद्धीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन्
शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो विभक्तम् । निर्द्धार्यमाणस्य यच्च भेद एव तच्च पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे ॥ मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥

प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

आभ्यां योगे तृतीया स्यात् सप्तमी च । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरो वा ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तच्च वर्तमानान्तृतीयासप्तम्यौ स्तो ऽधिकरणे ॥ मूलेनावाहयेद्वेदोऽश्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे

प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥ उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्न इत्यर्थः । प्रत्य-

यार्थं परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु
परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं
संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥

सम्बोधने च । २ । ३ । ४७ ॥

इह प्रथमा स्यात् ॥ हे राम ॥

सामन्वितम् । २ । ३ । ४८ ॥

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्वितसंज्ञं स्यात् ॥ अग्ने
तव । आमन्वितप्रदेशा आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवदित्येवमादयः ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ हे राम ।
सम्बुद्धिप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः
शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् ॥ राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्र-
विवक्षायां षष्ठ्येव ॥ सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति ।
एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तिः ॥

ज्ञो विदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥

जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥
सर्पिषो ज्ञानम् ।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ मातुः स्मरणम् । सर्पिषो
दयनं ईशनं वा ॥

कृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥

कृजः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने ॥ एधो दकस्योप-
स्करणम् ।

रुजार्यानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वाजितानां रुजार्यानां कर्मणि शेषे षष्ठी
स्यात् ॥ चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ * ॥
रोगस्य चौरज्वरः । चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि
ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ सर्पिषो नाथ-
नम् । आशिषि किम् । माणवकनाथनम् । तत्सम्बन्धिनी याञ्चेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥

हिंसार्थानामेषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ चौरस्योज्जासनम् ।
निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च । चौरस्य निप्रहणनं प्रणिहननं
प्रहणनं निहननञ्च । नट अवस्यन्दने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् ।
चौरस्य क्राथनम् । धृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ।

व्यवहपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो-
स्तुत्यार्थता ॥ शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् ।
शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः ।

दिषस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी
स्यात् ॥ शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति ।
स्तौतीत्यर्थः ॥

विभाषोपसर्गः । २ । ३ । ५६ ॥

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥

षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यब्रूवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रूवोः कर्मणो हविर्वि-
शेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् ॥ अग्नये छागस्य हविषो वषाया
मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठी स्यात् ॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
या खर्वेण पिवति तस्यै खर्वैः ॥

यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ॥

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी ॥ घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

कृत्वोर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥

कृत्वोऽर्धानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी ॥ पञ्च-
कृत्वोऽन्हो भोजनम् । द्विरन्हो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरह-
न्यथ्ययनम् ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

कृद्योगे कर्तार कर्मणि च षष्ठी स्यात् ॥ कृष्णस्य कृतिः ॥

जगतः कर्ता कृष्णः । गुणकर्मणि वेप्यते ॥ * ॥ नेताऽश्वस्य सुघ्नस्य
सुघ्नं वा । कृति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वो कटम् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तच्च कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चये
गवां दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ * ॥
भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । शेषे विभाषा ॥ * ॥
स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिद्विशि-
शेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्यणाचार्यस्य वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ न लोकेति निषेध-
स्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ इदमेषां शयितम् ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् ॥ लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा
सृष्टिं हरिः । ठः । हरिं दिदृशुः । अलङ्कुरिष्णुवा । उक्त्वा । दैत्यान्
घातुको हरिः । कमेरनिषेधः ॥ * ॥ लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययम् ।
जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । दैत्यान् हतवान् । विष्णुना हता
दैत्याः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः ।
शत्रुशानचाविति तृशब्दादारभ्यातृने । नकारात् । शानन् । सेमं
पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शत्रु । वेदमधी-
यन् । तृन् । कर्ता लोकाम् । द्विषः शत्रुर्वा ॥ * ॥ मुरस्य मुरं

वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ट्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव ।
ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥

अ केनोर्भविष्यदाधमर्णयोः । २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्णयोर्येनश्च योगे षष्ठी न स्यात् ॥
सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ॥

कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी वा ॥ मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् ।
गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं
कर्म । अत्र योगो विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानु-
वर्तते । नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतर-
स्याम् । २ । ३ । ७२ ॥

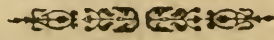
तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी ॥ तुल्यः सदृशः
समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा
षां कृष्णस्य नास्ति ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसु-
खार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ॥

एतदर्थैर्गणे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी ॥ आयुष्यं चिर-
जीवितं वा कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं
निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयात् ॥ आशिषि
किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वार्थग्रहणम् । मद्रभ-
द्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥

इति व्याकरणदीपिकायां घृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

द्विगर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥ पञ्चगवम् ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ प्राणिपादम् । मार्दङ्गिः प्राणविक्रम् ।
रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं
प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत् सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थणोलुङ्गीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकोष्ठम् ॥

अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व
एकवत्स्यात् ॥ अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युः क्रतुः किम् । इषुवच्चौ साम-
वेदे विहितो । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये अर्द्धर्चादी ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् ॥
पदक्रमकम् ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् ॥ धानाशष्कुलि ।
प्राणिनास्तु विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसो । गम-

नाकुञ्चने । जातिप्राधान्ये एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायास्तु
बदरामलकानि ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् ॥
उध्यश्च इरावती च उध्योरावती । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् ।
कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गाय-
मुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी
ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् ॥ यूकालिप्तम् । आ नकुलात्
क्षुद्रजन्तवः ॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥

एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोत्र्याद्यम् काकोलूकमित्यादौ
परत्वाद्धिभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ते चकारेण बाध्यते ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् ॥ तच्चायस्कारम् । पाचाद्ध-
हिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥

यथोच्चारितानि साधूनि ॥ गवाश्वं दासीदासमित्यादि ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्व-
वहवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

वृत्तादीनां सप्रानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादिकं द्वन्द्वयश्च
 प्राग्भवत् ॥ वृत्तादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्रत्वन्ययोधम् । प्रत्वन्य-
 योधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ब्रीहि-
 यवम् । ब्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः ।
 शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वा-
 परे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । फलसेनाङ्गवनस्पतिमृगशकुनिबुद्ध-
 जन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ * ॥
 बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्वा-
 चः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहे । प्रत्वन्ययोधो इत्यादि ।
 विभाषा वृत्तेति सूचे ये ऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति
 नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्यं
 प्राप्ते । मृगाणां मृगेरेव शकुनीनां शकुनिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्येस्तु
 सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापराध-
 रोत्तरमपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा पर-
 त्वात्पूर्वघटश्ववडवाविति स्यात् ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ वैकल्पिकः
 समाहारे द्वन्द्वश्चार्थ इति सूचेण प्राप्तेः स विरुद्धार्थानां यदि भवति
 तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामि-
 तरेतरयोग एव । शीतोष्णो उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्द-
 कपाञ्चलन्यम् । इह पादिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥

एतानि नेकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिणी । निपात-
 नाद्वीर्यः । ऋक्तामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्वे च । २ । ४ । १५ ॥

द्रव्यस्य संख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् ॥ दश
दन्तोष्ठाः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्ये-
वंरूपो नियमो वा स्यात् ॥ उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तो-
ष्ठाः ॥

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् ॥ परवलिङ्गापवादः ।
पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥
पञ्चमूनी ॥ आबन्तो वा ॥ * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनो न-
लोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी ।
पाचाद्यन्तस्य न ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । चिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पुण्यषुदिनाभ्यामन्हः क्लीबतेष्ठा ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । पथः सङ्ख्याव्यथादेः ॥ * ॥ सङ्ख्याव्यय-
रूपादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ॥ चयाणां
पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तग्रहणा-
न्नेह । सुपन्थाः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ * ॥ मृदु पचति । प्रातः
कमनीयम् ॥

अव्ययीभावश्च । २ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् ॥ अधिगोपम् ।

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

संज्ञायां कन्योशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥

कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः
कन्यायाः संज्ञा ॥ सुशमस्यापत्यानि सौशम्यस्तेषां कन्या सौशमिकन्य-
म् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्या । उशीनरेषु किम् । दान्त्रिकन्या ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुप-
ज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदाख्यातुमिच्छते ॥ पाणि-
नेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥

छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये ॥ इक्षु-
णां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यापवादः । इक्षुच्छा-
यानिषादिन्य इति तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याहुप्रश्लेषो बोध्यः ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वा ऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात् ॥ इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्यैवेष्यते ॥ * ॥ नेह । राज-
सभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह ।
रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला च । २ । ४ । २४ ॥

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् ॥ स्त्री-
सभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशाले
त्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ ॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्रा-
ह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया ।
गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्म-
धारय इत्युक्तेर्नैह । दृढसेना राज्ञा । असेना । परमसेना ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयू-
रीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली ॥ द्विगुप्रापपन्नान्पूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरो-
डाशः । प्राप्नो जीविकां प्राप्नजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै
अलङ्कुमारिः । अत एव चापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ॥

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि । २ । ४ । २८ ॥

पूर्ववत् ॥ हेमन्तश्च शिशिरञ्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे ।

रात्रान्हाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तो द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव ॥ अनन्तरत्वात्परवलिङ्ग-

तापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः ।
रात्रेः पूर्वा भागः पूर्वात्रः । पूर्वाण्हः । श्राहः ॥ सङ्ख्यापूर्व रात्रं
क्लीबम् ॥ * ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ॥ अनुवाकादयः
पुंसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

तत्पुरुष इत्येव ॥ अन्यच्च तु अपथो देशः । कृतप्रमासान्त-
निर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्द्धर्वः । अर्द्ध-
र्वम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपदेहअङ्कुशशकलइ-
त्यादि ॥

इदमोऽन्वादेशेऽगनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तोऽन्वादेशः स्यात्तृतीयादौ ॥
किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वा-
देशः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधी-
तम् । अश्वचनं साक्चकार्यम् ॥

एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्वतसोः
परतस्ते । चानुदात्तो स्तः ॥ एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः । अथो
ऽवाधीमहे । अतो न गन्तास्मः । सर्वानुदात्तं भवति । एतदोऽशि-
त्यशदेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति काशिका ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टोसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशोऽनुदात्तः
स्यादन्वादेशे । इदमो मंडूकपुत्र्याऽनुवृत्तिः । अनेन व्याकरणम-
धीतमेनं हन्तेऽध्यापय । अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्य-
धीतम् । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतम् स्वम् । एतं छात्रं
हन्तेऽध्यापय अथो एनं व्याकरणमध्यापयेत्यादि । नपुंसकेक-

कषचने एनद्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रचालयेदम् । परिवर्तयेनत् । प्रचालये-
तत् । परिवर्तयेनत् ॥

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

अधिकारोऽयम् । आ एयच्चाचिपार्षजित इति ।

अदो जग्धिर्ल्यप् ति किति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यबिति लुप्रसप्रमीकम् । अदो जग्धिः स्वाह्यपि तादौ किति
च ॥ इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धस्तेन नुन्नेति काशिका । प्रजग्ध्य ।
विजग्ध्य । धत्वम् । भरो भरि सवर्णे । जग्धः । जग्धवान् । जग्ध्वा ।
जग्धो सिद्धे ऽन्तरङ्गत्वात्कितीति ल्यबुच्यते तज्ज्ञापयत्यन्तर-
ङ्गाणां ल्यप् भवति बाधनम् । तदाहुः । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहि-
रङ्गो ल्यप् बाधत इति । तेन हित्वदन्वत्वात्वेत्यदीर्घत्वशूठ्इटो
ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आ-
पृक्ष्य । प्रदीप्य । तीति किम् । अद्यते । कितीति किम् । अत-
व्यम् । अन्नमित्यच अन्नाण्य इति निपातनान्न भवतीति का-
शिका ॥

लुङ्सनोर्घस्तु । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्तु स्याल्लुङि सनि च ॥ लृदित्करणमडर्थम् ।
अघस ॥ जिघत्सति । घस्तुभावे अच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति
प्रघसः ॥

घजपोश्च । २ । ४ । ३८ ॥

अदो घस्तु स्यात् घजि अपि च ॥ घासः । प्रघसः ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ३९ ॥

अदो घस्लादेशः स्यात् ॥ घस्तां नूनम् । लुङि मन्त्रे
घसेति ज्ञेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥

लित्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ घा स्याल्लिटि ॥ जघास । जघतुः । आद ।
आदतुः । एतत्सामर्थ्यादेव घस्लृ अदने इत्यस्य तु यच्च लिङ्गं
वचनं वा ऽस्ति तत्रैव प्रयोगः । धातुपाठे पाठः शपि परस्मैपदे
लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधा-
तुके । क्त्वरचि विशिष्योपादानम् ।

वेजो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि ॥ इकार उच्चारणार्थः । उवाय । उयतुः ।
उवतुः । स्थानिवद्भावेन जित्वातङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ।
ववो । ववतुः ॥

हृनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हन्तेर्वधः स्याल्लिङि ॥ वधादेशोऽदन्तः । आर्द्धधातुक
इति विषयसम्प्रमी । तेनार्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः ।
तस्य स्थानिवद्भावादवधीदित्यादौ हलन्तलक्षणा अतो हलादेरिति
च वृद्धिर्न भवतीति काशिका । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्द्ध-
धातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् ॥

लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

हन्तेर्वधः स्यात् ॥ अवधीत् । अवधिष्टाम् । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥

ह्नो वा वधादेशो लुङि ॥ आवधिष्ट । आवधिषाताम् ।
आहत । आहसाताम् । हन्तेर्गङ्लुकि द्वित्वे द्विरुच्चारितस्य समु-
दितस्य प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणादाशीर्लिङादौ वधादेशः । वध्यात् ।
अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति
स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातो-
र्विशेषणं बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वानु आङो यमहन इत्यात्मनेप-
दम् । आवधिषाताम् । आजङ्गुनिष्ट । आजङ्गुनिषातामित्यादि ॥

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥

इणो गादेशः स्याल्लुङि ॥ अगात् । अगाताम् । लुङीत्य-
नुवर्तमाने पुनर्लुङ्यग्रहणं आत्मनेपदेषु अन्यतरस्यामित्येवं तद-
भूत् इह तु अविशेषेण नित्यं भवति । अगात् । अगायि भवतेति
काशिका ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगा-
ताम् । अधियन्ति । केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेश
माहुः । तन्मते यरान । तथा च भट्टिः । ससीतयो राघवयोरधी-
यन्निति ॥

णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ । इकार उच्चारणार्थः । गमयति ।
बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः ॥ * ॥ अधिगमयति ॥

सनि च । २ । ४ । ४७ ॥

इणो गमिः स्यान्न तु बोधने ॥ जिगमिषति । बोधने तु
अर्थान्प्रतीषति ॥ इण्वदिकः ॥ * ॥ अधिजिगमिषति । योग-
विभाग उत्तरार्थः ॥

इङ्श्च । २ । ४ । ४८ ॥

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांश्ते ॥

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्यायां विवर्तते वा । अधिजगे । अधिजगते । गाङ्यनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थम् । गाङ्कुटादिभ्य इ-
त्यत्रास्येव ग्रहणं यथा स्यात् इह मामूत् । अगासातां यामो
देवदत्तेन ॥ अन्यथा घुमास्येतीत्वप्रसङ्गः ॥

विभाषा लुङ्लुङोः । २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यगीष्टु । अध्यगीष्यत् । आ-
देशपक्षे गाङ्कुटेति डित्वे घुमास्येतीत्वम् । अध्येष्टु । अध्येष्यत् ॥

णौ च संश्चङोः । २ । ४ । ५१ ॥

सन्धरे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् ॥ अधिजि-
गापयिषति । अध्यापिपयिषति । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ।
णौ किम् । अधिजिगांश्ते । संश्चङोः किम् । अध्यापयति ॥

अस्तेभूः । २ । ४ । ५२ ॥

भविता । भवितव्यम् । एधामासेत्यादौ तु कृञ्चानुप्रयु-
ज्यत इत्यनुप्रयोगसामर्थ्यान्न भवति ॥

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

वक्ता । वक्तव्यम् ।

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

ख्शादिरयमादेशः ॥ असिद्धकण्ठे णत्वानन्तरं शस्य वि-
भाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ जकारानुबन्ध उभयपदार्थः । ख्याता ।

कृशाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । कृशास्यति । कृशास्यते । चत्वंम् ।
चयो द्वितीया इति तु न । तस्यासिद्धत्वात् । असिद्धकाण्डे किम् ।
सौप्रख्योयः । योपथलवणो वुज् माभूत् । अख्यातः । निष्ठान-
त्वं माभूत् । न ध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्या प्रकथन इत्यस्यैव ।
प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु न । शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति कै-
यटः । पुंख्यानम् । रुविधिर्माभूत् । पर्याख्यानम् । यत्वं माभूत् ।
ख्या प्रकथन इत्यस्मादपि परस्य लुब्धोगाप्रख्यानादिति निषा-
तनाणत्वाभाव इति स एव । नमः ख्याचे । सस्थानत्वं माभूत् ।
सस्थानो जिह्वामूलीयः । एतदेव वार्तिकं भाष्यं च ख्या प्रकथने
इत्यस्य सार्वधत्तुक्रमाचविषयत्वे लिङ्गम् । सम्पूर्वस्य ख्यातेः
प्रयोगो नेति न्यासकारः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जेनाः
परिसंचत्त्याः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ नृचत्ता रत्ताः । नृहिसकमित्यर्थः । दीर्घश्छान्दसः ।
भाषायांतु नृचत्तो रत्तः । मिथुनेऽसिरित्यधिकारे चत्तेर्बहुलमित्यौ-
णादिक असिः । तच्च शिष्टेऽप्येतदनालेच्य अस्यग्रहणम् । विचक्षणः ।
बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्नवधकगाचविचक्षणाजिराद्यर्थम् ।
तणीति संचाछन्दसोर्ग्रहणम् । सर्वप्रकरणापेक्षमेतत् । जगध्यभावः ।
एत्रुलि वधादेशः । इण औणादिके घृनि गादेशः । ख्याजभावः ।
वीभावाभावश्च । विचक्षणग्रहणं पूर्ववचनद्वयस्यैतत्पंचत्वबोधना-
य । अजिरग्रहणंतु अजिरशिशिरेत्यौणादिकनिपातनमनपेक्ष्य कृतम् ॥

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥

चक्षिडः ख्याजादेशो वा स्याल्लिटि ॥ चख्यो । चख्ये ।

चक्षुशे । चक्षुशे । चचत्ते ॥

अजेर्व्यघजपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्षो इत्ययमादेशः स्यादार्द्धधातुकविषये घजमपञ्च वर्ज-
यित्वा ॥ विवाय । विव्यतुः । अच वकारस्य हल्परत्वादुपधा-
यांचेति दीर्घे प्राप्ते ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् ।
न च न पदान्तेति निषेधः । स्वरदीर्घप्रलोपेषु लेपाज्जादेश एव न
स्थानिवदित्युक्तेः । अघजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः
समजः । उदजः । दीर्घोच्चारणं किम् । प्रवीतः । आर्द्धधातुक
विषये किम् । वेचीयते । अस्य यङ्नुक् नास्ति । लुकापहारे विप-
यत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ घजपोः प्रतिषेधे क्यप उपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ बलादावार्द्धधातुके वेप्यते ॥ * ॥ प्रवे-
ता । प्राजिता ॥

वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥

अजेर्वी वा वा स्यात् यौ ॥ प्रवयणम् । प्राजनम् ।

एयक्षत्रियार्पजितो यूनि लुगणिजोः । २ । ४ । ५८ ॥

एयप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोचप्रत्ययान्तादार्पप्रत्ययान्तात् जित-
श्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिजोर्लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता । कौरव्यः
पुत्रः । कुर्वादिण्यन्ताद्युवार्थकस्येजो लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफ-
ल्कः पुत्रः । ऋष्यधकेत्यणन्ताद्युवार्थकस्येजो लुक् । वासिष्ठः पिता ।
वासिष्ठः पुत्रः । ऋष्यणन्ताद्युवार्थकस्येजो लुक् । वेदः पिता । वेदः
पुत्रः । विदाद्यजन्ताद्युवार्थकस्येजो लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः
पुत्रः । तिकादिफिजन्ताद्युवार्थकस्याणो लुक् । एभ्यः किम् । कोहडः
पिता । कोहडिः पुत्रः । शिवाद्यणन्ताद्युनि इङ् । यूनि किम् । वाम-
रथस्य ऋचः वामरथः । कुर्वादिण्यन्ताद्वामरथस्य कण्वादिघरस्व-

रवर्जमित्युक्तेः कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शेषिकोऽण् । अणिजोः किम् ।
 दाक्षेपत्यं युवा दाक्षायणः । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति
 कः । सोऽस्यास्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । गाथिधि-
 दधीति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । ततो यूनि इज् । पाणिनिः ।
 अत्रेजो न लुक् । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् ।
 अत्र ह्यौत्सर्गिक एवाण् । यत्र ह्यौत्सर्गिकस्येजा बायः प्राप्स्तचैव
 तद्वाधनार्थं ऋष्यणप्रवृत्तेः । यद्वा पाणिनशब्दो यौगिको न तु रूढः ।
 लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् । एतच्च दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेर्भगवतः
 पाणिनेः सिद्धमिति भाष्यवार्तिकप्रयोगादुन्नीतमिति बोध्यम् ॥ अत्रा-
 म्हणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ भाण्डिजङ्घिः पिता ।
 भाण्डिजंघिः पुत्रः । इजन्तात्फको लुक् ॥

पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पीलाया वेत्यण् । तस्मादणो
 ह्यच इति फिज् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ * ॥
 ह्यज्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दादणो ह्यच इति फिजो लुक् । आङ्गः
 पिता पुत्रश्च ॥

इजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्चेद्गोत्रं प्राचां
 भवति ॥ पन्नागारस्यापत्यं अत इज् यजिजोश्चेति फक् । पान्नागारिः
 पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ॥ पूर्वण
 प्राप्ः । तुल्वलस्तत इजि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति च वक्ष्यति । बहुष्व-
र्येषु तद्राजसंज्ञकस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥
अङ्गाः । वङ्गाः । लोहितध्वजा इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः,
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः, इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवः तमा-
चक्षाणा इति वा समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुद्धमाना
यदुभिः कथञ्चिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणयेत्याहुः ।
तद्राजस्य किम् । आपगवाः । बहुषु किम् । आङ्गः । लोहितध्वज्यः ।
तेनैव किम् । प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियां किम् ।
आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥

भ्यो विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न
तु स्त्रियाम् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । यस्काः ।
शिवाद्यणो लुक् । बहुषु किम् । यास्कः । तेनैव किम् । प्रिययास्काः ।
अस्त्रियां किम् । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । यास्काश्वाचाः ।
शेषिकोऽण् । विहितविशेषणान्नेह । यास्कायनयः । शिवाद्यण्यन्ता-
दून्यणो ह्यच इति फिज् ॥

यजजोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यजन्तमजन्तञ्च तदधयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते
बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । गर्गादियजो लुक् ।
विदाः । उर्वाः । विदाद्यजो लुक् । बहुषु किम् । गार्ग्यः । वैदः ।
तेनैव किम् । प्रियगार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियां किम् । गार्ग्यः

स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वेप्याः । औत्साश्वाचाः । लौकिकगोत्रत्वाभावा-
त्पोत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुक् । तद्धि प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ॥ यजा-
दीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गार्ग्यस्य गार्ग्य-
योर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । वैदस्य वैदयोर्वा कुलं विदकुलं
वैदकुलं वा । यजादीनां किम् । आङ्गकुलम् । इतः प्रभृति ये प्रत्यया
बहुषु लुभाजस्ते यजादयः । आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ।
एकद्वयोः किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्येव । तत्पुरुषे किम् ।
गार्ग्यस्य समीपं उपगार्ग्यम् । षष्ठ्याः किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ । ४ । ६५ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ अत्र-
यः । इतश्चानिज इति ठको लुक् । भृगवः । कुत्साः । वसि-
ष्ठाः । गोतमाः । आङ्गिरसः । ऋष्यणो लुक् ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य
लुक् स्यात् बहुषु ॥ पन्नागाराः । युधिष्ठिराः । अतइज्बाह्वादीजो
र्लुक् । बह्वचः किम् । वैकयः । पौष्ययः । इजः किम् । नाकुलाः ।
ऋष्याद्यण् । प्रेत्यादि किम् । वालकयः । बाह्वादीज् । भरताः
प्राच्या एव । तेषां पुनर्यहणं ज्ञापनार्थं अन्यत्र प्राग्यहणे भरतानामय-
हणमिति । तेन इजः प्राचामिति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुक् न ।
आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः पुत्रः । बाह्वादीजः फक् ॥

न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥

गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ॥ बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । यजजो-
श्चेति प्राप्नः प्रतिषिध्यते । गोपवनाः । शैशुबिन्दवाः ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे ॥ तैकायनयश्च
केतवायनयश्च तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥

उपवादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च ।
अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थम् । उपकाः । लमकाः । नडादित्वात्फको
लुक् । औपकायनाः । लामकायनाः । द्वन्द्वे तु तिककितवादिषु पाठा-
न्नित्यम् । भ्राष्ट्रकर्कापिठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिठलयः । भ्राष्ट्रकाः । कपि-
ठलाः । भ्राष्ट्रकयः । कापिठलयः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्यस्यो यजश्च बहुषु लुक् स्याद-
वशिष्टप्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशो स्तः ॥
वित्वं स्वरार्थम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः । अगस्त्यशब्दादृष्यण् ।
अगस्तिप्रकृतिकर्गादियजन्ते तु यजजोश्चेत्येव सिद्धम् । लुगिध्या-
नेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे
तत्सन्नियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ वृद्धत्वाच्चे आगस्तीया इत्यादिवृद्धि-
सिद्धिः । कौण्डिन्यस्य त्वण्येव भवितव्यम् । करावादिभ्यो गोत्रे
इति तत्र विशेषो नास्तीति कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥ पुचीयति । राजपुरुषः ।
सुपः किम् । पुचीयतीत्यत्र क्यचोऽपि माभूत् । धातुप्रातिपदि-
कयोः किम् । वृत्तः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् ॥ अति ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥

शपो लुक् । वृचं हनति वृचहा । अहिः शयते । प्राप्नोऽपि न भवति । बाध्वन्नो देशः । अप्राप्नोऽपि भवति ।

यङो ऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङो ऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारातं विना ऽपि बहुलं लुक् । लो-
लुवः । पोपुवः । लोलवीति । योयवीति । अनेमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वा-
दादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्वित्वमभ्यासकार्यम् ।
धातुत्वान्नाडादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । अनुदातङित इति
तु न । डित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यच्च
हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृष-
त्प्रासाद इत्यच्चात्वसन्तस्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्द्धशीडादयो
ऽनुदातङितस्तेभ्योऽपि न । अनुबन्धनिर्देशात् । तच्च तु शितपाशपेति
नषेधात् । अत एव श्यन्नादयोऽपि न । गणेन निर्देशात् । किन्तु
शबेव । चर्करीतञ्जेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शबनुवर्तते । शपः श्लुः स्यात् ॥ लुकि प्रकृतेऽपि श्लाघिति
द्विर्वचनार्थं श्लुः । जुहोति । विभर्ति ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ ॥

शपः श्लुः ॥ दाति प्रियाणि । प्राप्नोऽपि न भवति । पूर्णं
विषष्टि । अप्राप्नोऽपि भवति ॥

गातिस्थाद्युपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

लुगनुवर्तते । एभ्यः सिचो लुक् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अगात् ।
अस्यात् । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । गापाविहेणादेश-
पिबती गृह्येते । गातीति शिंपा विकरणशून्यस्य निर्देशात् । पिब-
तेरलुग्विकरणत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च । पातेः पै औवै शेषणे इत्यस्य
च न ग्रहणम् । एकस्य लुग्विकरणत्वादपरस्य लाक्षणिकत्वात् ।
तेनेह न । अगासीन्नटः । अयासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् । अगा-
सातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अघ्रात् । अघ्रासीत् ।
अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् ।
असात् । असासीत् । स्यतेरेव ग्रहणं श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साह-
र्ष्यात् न तु क्षे जे पै क्षये इत्यस्य । तेनेह न । असासीत् । परस्मै-
पदेषु किम् । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः ॥ अतत् । अत-
निष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो
गृह्यते । तेनेह न । यूयमतानिष्ट ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाहृच्कृगमिज-

निभ्यो लेः । २ । ४ । ८० ॥

एभ्यो लेलुक् स्यान्मन्त्रे । अन्नमीमदन्त । घस्तादेशस्य
गमहनेत्युपधालोपे शासिषीति षः । माह्वर्मिषस्य । प्रणङ् मर्त्यस्य ।

नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आधक् । आदित्या-
कारान्तग्रहणम् । प्रा पूरणे । आप्रा द्यावापृथिवी । परावर्गभारभृद्यथा ।
अक्रन्नुषासः । त्वेरयिम् जागृवांसो अनुमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्या-
प्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नैह । न ता
अगृभ्यान्नजनिष्ट ॥

आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ एधाञ्चक्रे ॥

अव्ययादात्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् ॥ तच्च शालायाम् ।
अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि
तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आव्यग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

नाव्ययीभावादतो ऽम्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ३

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमो विना ऽमा-
देशश्च ॥ उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । अत इति किम् ।
अधिहरि । अपञ्चम्याः किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः स्यात् ॥ उप-
कुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं नि-
धेहि । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मतगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमभावः ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

डारौ रस् एते क्रमात्स्युः ॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलौपः ।
कर्ता । कर्तारौ कर्तारः । प्रथमस्य किम् । कर्तासि । कर्तासे ।

इत्योरम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च

द्वितीयः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

परश्च । ३ । १ । २ ॥

अयमपि तथा ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् ॥ अग्निः । कर्तव्यम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः ॥ यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदा-
त्तत्वे स्वरितप्रचये ॥

गुप्तिज्किट्पः सन् । ३ । १ । ५ ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

गुप गोपने । तिज निशाने । कित निवासे रोगापनयने च ।
मान पूजायम् । बध बन्धने । दान खण्डने । शान तेजने । भ्वा-
दिषु पठितेभ्य एतेभ्यः सूचद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यान्मानादीनामभ्यास-
स्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् । तिज क्षमायाम् । कितेर्व्या-
धिप्रतीकारे । नियहेऽपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासा-
याम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने । सनाद्यन्ता-
इति धातुत्वम् । सन्यङोरिति द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्र-

भृतयः किद्विन्ना निन्दाद्यर्थेका एषानुदातेतो दानशानो चार्जवनि-
 शानार्थावेव स्वरितेतो । एते नित्यसन्नताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्ध-
 काश्चुरादयः । अतो ऽनुबन्धस्य केवले ऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तादात्म-
 नेपदम् । धातोरित्यविहितत्वात्सनेो ऽच नार्धधातुकत्वम् । तेने-
 ड्गुणो न । जुगुप्सते । जुगुप्साध्वक्ते । तितितते । चिकित्सति । संशये
 प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशये इत्यमरः । अस्यानुदातेत्वमा-
 ग्रित्य विचिकित्सते इत्याद्युदाजहार कश्चित् । भीमांसते । भष्भा-
 वः । चर्त्वम् । बीभत्सते । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति ।
 शीशांसते । निन्दाद्यर्थेभ्यो ऽन्यच्च गोपयति । तेजयति । केतयति ।
 मानयति । बाधयति । दानयति । शानयति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोरिच्छायां संप्रत्ययो वा
 स्यात् ॥ धातोर्विधेरिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् ।
 सन्त्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । यङ् । सन् । एयन्तात्सन् ।
 वोभूयिषयिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् ।
 समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्तिवतीच्छति गुरुः । इच्छायां
 किम् । कर्तुं जानाति । वायहण्यात्पक्षे वाक्यमपि ॥ आशङ्कायां
 सन्वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥

शेषिकान्मतुबर्थ्याच्छेषिके मतुबर्थकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टुः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शेषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव ॥
 न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । आहिच्छवे भव आहिच्छवीयः ।
 अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । दण्डवानस्यास्तीतीह

मनुबन्तान्मनुब । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सन्नन्तान्न
सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः ।
तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तातु स्यादेव । जुगुप्सिषते ।
मीमांसिषते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

ईषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यप्रत्ययो
वा स्यात् ॥ धात्ववयवत्वात्सुपो लुक् । क्यचि चेतीत्वम् । आ-
त्मनः पुषमिच्छति पुषीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति । नाव्य-
ति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । नः क्ये इति नियमेनापदा-
न्तत्वात् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरि-
त्येव । युष्मद्यति । अदस्यति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः ।
कवीयति । समिध्यति । सुब्रह्मणं किम् । वाक्यान्माभूत् । महान्तं
पुषमिच्छति । आत्मनः किम् । राज्ञः पुषमिच्छति । ककारो नः
क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तदविघातार्थः ॥ मान्तप्र-
कृतिकादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति ।
स्वरिच्छति ॥ छन्दसि परेच्छायामपीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा त्वा
वृका अघायवः ॥

काम्यञ्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् ॥ पुषमात्मन इच्छति पुषकाम्य-
ति । पुषकाम्याञ्चकार । पुषकाम्यता । यशस्काम्यति । संपेष्का-
म्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किङ्काम्यति । स्वःकाम्यति ।
कस्येत्सञ्ज्ञा न । फलाभावात् । चित्त्वं चिन्त्यप्रयोजनम् । धातु-
स्वरेण सिद्धेः ॥

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारे ऽर्थे क्यच् स्यात् ॥ पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति छाषम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीर्याति प्रासादे ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्सान्तस्य तु
कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् ॥ क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् ।
सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः स च व्यवस्थितः ।

ओजसोऽप्सरसोऽनित्यमितरेषां विभाषया ।

कृष्ण इवाचरति कृष्णायते ॥ ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्व-
ति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते ।
विद्वस्यते । त्वदायते । मदायते । अनेकार्थत्वे तु युष्मदायते । अस्मदायते ॥
आचारे ऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्तिव्वा ॥ * ॥ घायहणात्क्वडपि ।
अवगल्भादयः पचादयजन्ताः । क्तिप्सन्नियोगेनानुदातत्वमनुनासिक-
त्वञ्चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते ।
होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न
चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेशाचारे वृत्तिसम्भ-
वात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे ।
घातिकां ऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलानुदातत्वमनुनासिक-
वेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
क्तिव्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्तिकस्तु अनुबन्धासङ्गार्थम् । तत्र
क्तिवनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणाद्विह सुप इति न सम्बध्यते । तेन
पदकार्ये न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतोऽगुणे इति शपा सह

पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणम-
 पनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो
 गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल औ वृद्धिः । अतुसादिषु तु
 आतो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवाचरति । मालाति । लिङ्गवि-
 शिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वाद्वा क्तिप् । मालाञ्चकार ।
 लङि । अमालात् । अच हलङ्ग्याविति लोपो न । डीसाहचर्यादा-
 पोऽपि सेरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव
 कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यच धातोरित्यनु-
 षर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति केय-
 टादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति ।
 अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् ।
 अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रयतुः । पितेव पितरति ।
 आशिषि लिङ् । पिषियात् । भूरिव भवति । अच गातिस्थेति
 भुवो वुगिति भवतेर इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठ-
 स्थस्येव तच्च ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । दुरिव द्रवति ।
 णिश्रीति चङ् न । अद्रावीत् । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः । इदाम-
 वाचरति । इदामति । राजेवाचरति राजानति । पन्था इवाचरति
 पथीनति । ऋभुञ्जीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अच ऊटि
 द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु
 ण्यल्लोपावितिचनाराणालि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् चक इति
 रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वाञ्चकारेति तद
 नाकरमेव ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्वावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात्
 हलन्तानामेषां लोपश्च ॥ अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्चेरिति
 पर्युदासबलादभूततद्वाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा
 भृशा भवन्ति ॥ ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः ।
 सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संशाम युद्धे इति
 पठ्यते तच्च संशामेति प्रातिपदिकं तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः ।
 तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि
 सामर्थ्यात्संशामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं
 पूर्वपदं धातुसज्जाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत इति ।
 तेन मनसशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत ।
 एवञ्चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् ।
 ज्ञापकञ्च सजातीयविषयकम् । तेन यत्रोपसर्गसदृशं रूपं सकलं
 श्रूयते नत्वादेशेनापहृतं तच्चैव पृथक्कृतिः । एवञ्च आ ऊठः ओठः
 स इवाचर्य ओठायित्वा । अथ उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ।
 ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे पाठं वार्तिकं तद्वाप्यञ्च प्रमाणम् । तथा-
 हि ॥ उस्योमाङ्त्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ उसि ओमाहोश्च परयो-
 राटः पररूपं नेत्यर्थः । उग्रामेच्छत् ओग्रीयत् । ओङ्कारीयत् ।
 ओठीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति शङ्के
 स्थितम् ।

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तान् भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ लोहिता-
 यति । लोहितायते । अचाच्चेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्वावविषयत्वं लब्ध-
 म् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणं न तु डाचेऽसम्भवात् ।

नाप्यदिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ।
लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनं भृशादिष्वितराणीति । न चैवं काम्यच
इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ।
तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । षटपटायति । षटपटायते । कृभ्व-
स्तियोगं विनापीह, डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्कानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति
तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखा-
दयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीश-
ब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेर्थं क्यङ् स्यात् ॥ कष्टाय क्रमते
कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सचकचकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः
करावचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कश्च' षापम् । सचादयो
वृत्तिविषये पापार्थास्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं
चिकीर्षेतीत्यस्वपदविग्रहः । सचायते । कचायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्यतपोभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् ॥
रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायते ॥ हनुचलने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्यं वर्तयति ।
अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्यः । तदश्नातीत्यर्थं इति

केयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः पर-
स्मैपदञ्च ॥ * ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् ॥ बाष्पमुद्वमति । बाष्पायते ।
उष्मायते ॥ फेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकरावमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् ॥ शब्दं करोति
शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीड्यत इति न्यासकारः । शब्द-
यति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥ अटाट्टा-
शीकाकोटापोटासोटापृष्ठामुष्वायहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अटायते ।
अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । पृष्ठायते ।
मुष्वायते ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् वेदनाकर्तृ-
रेष चेत्सुखादीनि स्युः ॥ सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते । कर्तृ-
यहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च ।
नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत
इत्यर्थः । विचीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । ३ । १ । २० ॥

पूच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं
चोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाच-

यने ॥ * ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोती-
त्यर्थः । समबभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्जीवर-
यते भिन्नुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो
णिच् । ३ । १ । २१ ॥

कृजर्थे ॥ मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्ण-
यति । लवणयति । व्रताद्भोजनतन्निवृत्योः ॥ * ॥ पयः शूद्रान्नं
वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ सम्वस्त्रयति ॥ हल्या-
दिभ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकृत्योरदन्तत्वं निपात्यते । हलं कलं वा
गृह्णाति हलयति । कलयति । महद्गुलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्या-
मपीष्टवद्भावेनागेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् ।
अचकलत् । कृतं गृह्णाति । कृतयति । तूस्तानि विहन्ति तूस्तय-
ति । तूस्तं केश इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्य-
परे । तत्करोतीत्येव सिद्धे केषाञ्चिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् ।
मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् ।
लवणयति व्यञ्जनमिति । हलकलयोरत्वार्यम् । केषाञ्चितु प्रपञ्चार्थम् ।
मुण्डादयः सत्यापेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे

यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनः पुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्ये यङ्
स्यात् ॥ गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । सनाद्यन्ता इति धातु-
त्वान्नाडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा
भवति बोध्यते । बोधूयाञ्चुके । बोधूयिता । बोधूयिष्यते । बोधूय-

ताम् । बोभूयिषीष्ट । अबोभूयिष्ट । अबोभूयिष्यत । वेभिद्यते । यस्य-
 हलः । आदेः परस्येति यलोपः । अतो लोपः । तस्य स्थानिषत्वा
 न्नोपधागुणः । वेभिदाञ्चुक्ते । वेभिदिता । धातोः किम् । आर्द्धधा-
 तुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् ।
 जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीचते । भृशं शोभते रोचत
 इत्यच यङ् नेति भाष्यम् । पैनः पुन्ये तु स्यादेव । शोशुम्यते ।
 रोरुच्यते ॥ सूचिसूचिमूच्यत्यर्थगुणैतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ * ॥
 आद्यास्त्वयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । मोमूच्यते ।
 अनेकाचत्वेनापोपदेशत्वात् षत्वं न । यस्य हलः । आदेः परस्येति
 यलोपः । अतो लोपः । सोसूचाञ्चुक्ते । सोसूचिता । सोसूचिता ।
 दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अटाट्यते । यङि चेति गुणः ।
 अरार्यते । अरारिता । अराशयते । अराशिता । ऊर्णानूयते । ऊर्णा-
 तेर्न वक्तव्यः ।

वाच्य ऊर्णाणुवद्भावा यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

तच्च यङि भाषातिदेशः । आमिटोऽस्त्वभाषातिदेशः । तयो-
 नैतेरभावात् । इडुपग्रह इट्प्रतिषेधः । विभाषागुण इति पञ्चमी ।
 फलस्य चाच हेतुत्वम् । यथा ऽध्ययनेन वसतीति । यङुदाहृतः ॥
 ऊर्णुनाथ । ऊर्णुतः । ऊर्णुतवानिति शिष्टोदाहरणानि ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात्कौटिल्ये एष यङ् स्यान्नतु क्रियासमभिहारे ॥
 कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हा-

याम् । ३ । १ । २४ ॥

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् ॥ गर्हितं लुप्यति
लेलुप्यते । सासद्यते । चञ्चर्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्द-
ह्यते । दन्दश्यते । जेगित्यते ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचव-

र्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् ॥ चूर्णान्तेभ्यस्तत्करोतीत्येव सिद्धे तेषा-
मिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । सत्यस्यत्वापुगर्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे
वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुषक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थापयति ।
वेदापयति । पाशं विमुञ्चति । विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति ।
वीणयोपगायति उपवीणयति । तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति । तृणाग्रं
तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया-
ऽभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् ।
प्राक्चितादिति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे
घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सन्नह्यति वर्मयति । वर्णं
गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते ऽवचूर्णयति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे
चोरयति । चिन्तयति ॥

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ॥ भवन्तं
प्रेरयति भावयति । पाचयति । गयन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादप-
वादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । पाचयति । यङ् ।
णिच् । सन्नन्ताणिच् । बोभूययिषयति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमणौ

शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया” इत्यादि
 सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
 करोतीति धात्वर्थोपलक्षणं स एव च णिजर्थः । लङर्थस्त्वविवक्षितः ।
 पठुं करोत्याचष्टे वा पठयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टेरिति सूचे
 णाविप्रवत्प्रातिपदिकस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन टिलोपः । अपीपठत् ।
 णौचडीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलौपो बलीयानिति स्थितम् । अपपठत् ॥
 आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृति-
 वच्च कारकम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्टे इत्यस्मि-
 न्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यर्थः । कंस-
 वधमाचष्टे कंसं धातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति । राजा-
 गमनमाचष्टे । राजानमागमयति । नन्वचाङ्सञ्ज्ञा धातुसञ्ज्ञा च कंस-
 विशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाट्द्वित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याता-
 म् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृ-
 तिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकञ्च चात्कार्यञ्च । हेतुमणिचः
 प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तं
 यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् ।
 आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानमाचष्टे इति
 वाक्यमेव ॥ दृश्यर्थायाञ्च प्रवृत्तेः णिज्वक्तव्यः ॥ कृदन्तातदाचष्टे
 इत्येतस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति
 वक्तव्यम् । दृश्यर्थेति इक् कृष्यादिभ्य इति दृशिः साधुः । मृगर-
 मणमाचष्टे मृगान् रमयति । यदाऽरण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रति-
 पद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एवंविधा मृगा रमन्त इति तदा प्रति-
 पादा दर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । दृश्यर्थायामिति किम् । यदा हि शमे
 मृगरमणमाचष्टे तदा मृगाणामसम्भवादृर्शनार्थप्रवृत्त्यभावान्मृगरमण-

माचष्टे इत्येव यथा स्यात् । एतच्च मृगरमणादिविषयमेव । राजाग-
मनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिञ् भवति ॥ आङ्लोपश्च काला-
त्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ कृदन्ताणिण्वक्तव्यस्तदाचष्टे इत्ये-
तस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्त-
व्यम् । कालात्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः । आराचिविवासमा-
चष्टे राचिं विवासयति । यावद्वाचोर्विवासे ऽतिक्रमणं तावत्कथाः
कथयतीत्यर्थः । राचिरूपकालेनात्यन्तसंयोगः । कथाश्चाख्याने कर्म ।
आराचिविवासशब्देन तावत्पर्यन्तकथाः लक्ष्यन्ते । वसेरकर्मकतया
गतिबुद्धाति राचेः कर्मत्वं हेतुमणिणचि । तद्वद्वाचिं विवासयतीत्य-
चापि ॥ चिचीकरणे प्राप्तावर्थे णिज्वक्तव्यः ॥ * ॥ कृल्लुक् प्रकृतिप्र-
त्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्याः प्रस्थि-
तो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयति । सम्भावयते
इति भूप्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य रूपम् । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नक्षत्रयोगे
चि ॥ * ॥ नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताणिण्वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुण्ययोगं
जानाति पुण्येण योजयति । मद्याभियोजयति ॥

कन्द्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २० ॥

वेति निवृत्तम् । एभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे ॥ धातुभ्यः
किम् । प्रातिपदिकेभ्यो माभूत् । द्विधा हि कन्द्वादयो धातवः प्राति-
पदिकानि च । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु
अपराधे । शेष इत्येके । मन्तूयति । चान्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते ।
वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति । असु उपतापे । अस असुञ् इत्येके ।
असूयति । असूयति । असूयते । लेट् लोट् धौत्ये पूर्वभागे स्वप्ने च ।

दीप्राधित्येके । लेट्यति । लोट्यति । लेटिता । लोटिता । लेला दीप्तौ ।
 हरस् हरञ् हरञ् इर्ष्यायाम् । हरस्यति । हरज्यति । हलिचेति दीर्घः ।
 ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौत्यं स्वप्ने च । मेधा आशुग्रहणे ।
 मेधायति । कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मागध परिवेष्टने । नीचदास्ये
 इत्यन्ये । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति ।
 दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । अरर
 आराकर्मणि । भिषज चिकित्सायाम् । भिष्यञ् उपसेवायाम् । इषुध
 शरधारणे । चरण वरण गतौ । खुरण चौर्ये । तुरण त्वरायाम् । भुर-
 ण धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विला-
 से । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेह्य-
 ति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । हृणोञ्
 रोषणे लज्जायाञ्च । महीङ् पूजायाम् । महीयते । पूजां लभत
 इत्यर्थः । रेखा श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापचारणयोः । तिरस्
 अन्तर्द्धौ । अगद बीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान्
 भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ । सम्भूयस् प्रभूतभावे ।
 अवर संवर सम्भरणे । आकृतिगणोऽयम् । इति कण्डादयः ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आद्यः । ३ । १ । २८ ॥

गुपू रक्षणे । धूप सन्तापे । विच्छ गतौ । पण व्यवहारे स्तुते ।
 च । पन च । स्तुतावित्येव सम्बध्यते पृथङ्निर्देशसामर्थ्यात् । एता-
 वनुदात्तेतो । एभ्य आद्यप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे ॥ गोपायति । धूपायति ।
 विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुतिमाचार्यकपनिसाहचर्या-
 त्यणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । स्तुतावनुबन्धस्य
 केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदम् ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ ॥

ऋतिः सौचस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे ॥ जुगुप्सायामयं धातु-
रिति बहवः । कृपायाञ्चेत्येके । ऋतीयते ॥

कर्मेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे ॥ कामयते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ॥

आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ जुगोप । गोपायाञ्च-
कार । गोप्रा । गोपिता । गोपायिता । ऋतीयाञ्चक्रे । आनर्त ।
ऋतीयिता । अर्तिता । कामयाञ्चक्रे । चरुमे । कामयिता । कमि-
ता । आर्द्धधातुकविवक्षायामित्युक्ते पूर्वमायादिषु कृतेषु पश्चादथा-
ययमार्धधातुकप्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कर्मेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः
स्युः ॥ धातुत्वान्नडादयः । तथाचैवोदाहृतम् ॥

स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

लृ इति लृङ्लृटोर्णहणम् । धातोः स्यतासी एतो प्रत्ययौ
स्तो लृलुटोः परतः ॥ शबाद्यपवादः । करिष्यति । अकरिष्यत् ।
श्वः कर्ता ॥

सिब्बहुलं सेटि । ३ । १ । ३४ ॥

सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्रण आयूषि तारिषत् ।
सुपेशस्रस्करति जोषिषट्ति । आ साविषदर्शसानाय । न च भवति ।
पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ने भवति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥
आमो मकारस्य नेत्वम् । आस्कासोराम्विधानाच्चापकात् । कासा-
ञ्चक्रे । लोलूयाञ्चक्रे । पोपूयाञ्चक्रे । अमन्त्रे किम् । कृष्णो नोनाव ॥
कास्यनेकाजग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूचे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने
ऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः । चुलुंपाञ्चकार । चकासाञ्चकार ।
दरिद्राञ्चकार । आत औ णल इत्येव औ इत्येष सिद्धे औकारवि-
धानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव चापकादाम् नेत्ये-
के । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मू-
लमेव ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि ॥
ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेः किम् । ततच्च । ररच्च । गुरुमतः
किम् । इयज । उवप । इह तु सन्निपातपरिभाषया न । इयेष ।
उवोष । अनृच्छः किम् । आनृच्छं । आनृच्छंतुः । उर्णोतेर्नुवद्वाधा-
दान्नेत्युक्तम् । ऊर्णु नाव ॥

दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस एभ्य आम् स्याल्लिटि ॥ दयाञ्चक्रे । अया-
ञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उपविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् ॥ ओषाञ्चकार । उवोष । विदे-
त्यकारान्तनिपातनान्न लघुपधगुणः । विदाञ्चकार । विवेद ।
जागराञ्चकार । जजागार ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवञ्च । ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि श्लाविष कार्ये च ॥ बिभया-
ञ्चकार । बिभाय । जिह्याञ्चकार । जिहाय । श्लुवद्वाघाद्वित्वेत्वे ।
बिभरामास । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृज् चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्तल्लिट्पराः कृभ्वस्तयो ऽनुप्रयुज्यन्ते ॥ अम्प्रत्ययव-
त्कृजोऽनुप्रयोगस्येति सूचे कृज्यहणसामर्थ्यादनुप्रयोगो ऽन्यस्यापीति
ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः कृजो द्वितीयतृतीयेति जका-
रेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचि-
त्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वान्तर्दर्थयोरभेदान्वयः । सम्पादित्वा
प्रत्याहारे ऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । पाचयाञ्चकार ।
पाचयाम्बभूव । पाचयामास । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न ।
अन्यथा हि क्रस् चानुप्रयुज्यते इति कृभ्विति वा ब्रूयात् ॥

विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

वेतेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च
वा निपात्यते ॥ पुरुषवचने न विवक्षिते । इति शब्दात् । विदाङ्कु-
रोतु । विकुरुताम् । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरु । इत्यादि । पक्षे वेतु
इत्यादि ॥

अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाचिकयांरमयामकः पावयां-

क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥

आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्यु-
त्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीज-
नन्नित्यर्थः । चिकयामकः । अचेषिदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विवचनं

कुत्वञ्च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति
लोके । विदामक्रन् । अवेदियुः ॥

ल्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

शवाद्यपवादः ॥

ल्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इचावितो । अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥ षृशमृशकृषतृपटृषां
ल्लेः सिच्चा क्तव्यः ॥ * ॥ चिभ्यः क्ते प्राप्ते द्वाभ्यां पुषाद्यहि पक्षे
सिज्विधीयते । असृक्षत् । अस्पाक्षीत् । अस्पाक्षीत् । अमृक्षत् ।
अम्राक्षीत् । अमाक्षीत् । अकृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकाक्षीत् ।
अतृप्त् । अचाप्सीत् । अताप्सीत् । अलर्षीत् । अदृप्त् । अद्रा-
प्सीत् । अदाप्सीत् । अदर्षीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चल्लेः क्तादेशः स्यात् ॥
अधुक्षत् । अलिक्षत् । शलः किम् । अभेत्सीत् । इगुपधात्किम् ।
अधाक्षीत् । अनिटः किम् । अकोपीत् ॥

श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्चल्लेः क्तः स्यात् । पुषाद्यहोऽपवादो न तु
चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥

श्लिषश्चलेरालिङ्गन एव क्तो नान्यत्र ॥ योगविभागसामर्थ्या-
च्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिषत्कन्यां देषदतः ।
आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ता-

विह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्तः । एकव-
चने चिण् । अश्लेषि । अश्लिच्चाताम् । अश्लिक्तत । अश्लिष्टाः ।
अश्लिङ्क्षम् ॥

न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥

दृशश्च्लेः क्त्वा न ॥ अद्राक्षीत् । अदर्शत् ॥

णिश्चिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥

एयन्तात् श्रयादिभ्यश्च ल्लेश्वङ् स्यात् कर्चर्थे लुङि परे ॥
अचीकरत् । अचीहरत् । अशिश्नियत् । अदुद्रुवत् । असुसुवत् ।
लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङुवडौ । कर्तरि किम् । अकारयिषातां
कटौ देवदत्तेन यज्ञदत्तेन ॥ णिङभावपक्षे क्मेश्वेश्वङ् वक्तव्यः ॥ * ॥
अचकमत । णेरभावान्न दोर्घसन्वद्भावौ । णिङ्पक्षे त्वचीकमत ॥

विभाषा धेट्श्वयोः । ३ । १ । ४९ ॥

आभ्यां श्लेश्वङ् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ अद-
धत् । सिच्पक्षे विभाषा घ्रा धेट्श्विति वा लुक् । अधात् । अधासीत् ।
अशिश्नियत् । अङ्च विकल्पयिष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरि
किम् । अधायिषातां गावो घत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

ल्लेश्वङ् वा ॥ गृहानज्जगुपतं युवम् । अगौप्सम् । अगोपिष्टम्
अगोपायिष्टमिति धातुः ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥

ल्लेश्वङ् न छन्दसि । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ।
मा त्वाग्निध्वनयीत् । काममेलयीत् । काममार्दयीत् । अननः ।
अदिध्वनत् । ऐलिलत् । आर्दिददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्चैरङ् कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ अस्यतेः पुषादित्वादङि
सिद्धे पुनर्वचनं तडर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूहोरित्यनेन । पर्या-
स्यत । अत्रोचत् । अत्रोचत । अख्यत् । अख्यत । कर्तरि किम् ।
पर्यासिषातां गावौ वत्सेन ॥

लिपिसिचिह्नश्च । ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्चैरङ् स्यात् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥

अलिपत् । अलिपत । अलिप् । असिचत् । असिचत ।
असिक्त । अहत् । अहत । अह्लास्त ॥

पुषादिद्युताद्लुङितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥

श्यन्चिक्करणपुषादेद्युतादेर्लुङितश्च परस्य चैरङ् स्यात्परस्मै-
पदेषु ॥ अपुषत् । अशुषत् । अद्युतत् । अश्वितत् । अगमत् ।
अशक्तत् । परस्मैपदेषु किम् । अद्योतिष्ठ ॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥

एभ्यश्चैरङ् स्यात्कर्तरि लुङि ॥ इह लुप्रशपा शासिना साह-
चर्यात्सर्त्यर्ती जोहोत्यादिकावेव गृह्येते ॥ तेन भ्वाद्योरङ् न ।
असरत् । अशिषत् । आरत् । तड्यपि भवति । समारत । अर्तिशु-
दृशिभ्यश्चेति घक्त्यमिति तङ् ॥

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्चैरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ॥ अभिदत् ।
अभेत्सीत् । अस्कदत् । अस्कांत्सीत् । परस्मैपदेषु किम् । अभित ॥

जृस्तम्मुमुचुम्लुचुगुचुगुलुचुगुलुञ्चुश्विभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ॥

गम्यल्लेरङ् वा स्यात् ॥ अजरत् । अजारीत् । स्तम्भुः
सौचः । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अमुचत् ।
अम्लोचीत् । अगुचत् । अगोचीत् । अगुचत् । अगलोचीत् । अगुचत् ।
अगुञ्चीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वयत् । मुचुगुलुञ्चोरेकत-
रोपादानेऽपि रूपचयं सिध्यतीत्यन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । अर्थभेदाद्द्व-
योरुपादानन्तु न । धातूनामनेकार्थत्वादिति कैयटः ॥

कृमृदूरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५९ ॥

ल्लेरङ् वा ॥ इदं तेभ्यो करं नमः । अमरत । अदरत् ।
यत्सानोः सानुमारुहत् ॥

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

पदश्चल्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे ॥ अपादि । ते किम् । अप-
त्साताम् । अपत्सत ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यत-

रस्याम् । ३ । १ । ६१ ॥

गम्यल्लेश्चिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ अदीपि ।
अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्धु । पूर्वोत्तरसाह-
चर्येण दैवादिकस्यैव ग्रहणात् भ्वादेर्न । अबुधत् । अबोधीत् ।
इरित्वादङ् वा । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्या-
यि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्तरि । ३ । १ । ६२ ॥

अजन्तात् ल्लेश्चिण् वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे ॥
प्राप्रविभाषेऽयम् । अकारि घटः स्वयमेव । अकृत घटः स्वयमेव ।

अलावि केदारः स्वयमेव । अलाविष्ठ केदारः स्वयमेव । अचः
किम् । अभेद काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तरि किम् । अकारि कटो
देवदत्तेन ॥

दुहश्च । ३ । १ । ६३ ॥

अप्राप्रविमाषेयम् । न दुहस्तुनमामिति निषेधात् । अदोहि
गौः स्वयमेव । पक्षे क्सः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधु-
क्षत । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपालेन ॥

न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥

अस्मात् ज्ञेश्विरान । अवारुद्गौः स्वयमेव । कर्मक-
र्तरीत्येव । अवरोधि गौर्गोपेन ।

तपो ऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्ज्ञेश्विण स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥ अनुतापः पश्चा-
त्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकचर्थम् । तच्च हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो
भवति । अतएव तपस्तापसः । तपस्तपः कर्मकस्यैवेति कर्मवद्भावः ।
अनुतापे । अन्वतएव पापेन । पापं कर्तुं तेनाभ्याहत इत्यर्थः ।
कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्ता अशोचीत्यर्थः ॥

चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

ज्ञेश्विण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ॥ अशायि
भक्षता । अकारि कटो भक्षता । अहारि भारो देवदत्तेन ॥

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे ॥
भावो भावना उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या

भाषार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्र-
थमः पुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतिर्न
द्विवचनादि किन्त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वा-
त् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते ।
अनभूयते आनन्दश्चैवेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये ॥

कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥

कर्षर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ॥ शपावितौ ।
भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः ॥ दीव्यति । सीव्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुक्लसिन्नुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥

श्रभ्यः श्यन् वा स्यात्कर्षर्थे सार्वधातुके परे ॥ भ्राश्यते ।
भ्राशते । भ्लाश्यते । भ्लाशते । द्वावर्षीमौ तालव्यान्तौ । भ्रम्यति ।
टैवादिक्कस्य शमामष्टानामिति दीर्घं भ्राम्यति । भ्रमति । क्राम्यति ।
क्रामति । क्राम्यति । क्रामति । वस्यति । वसति । वुट्यति ।
वुटति । लष्यति । लषति ॥

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् ॥ यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति ।
अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः । सुनेति । सिनेति ॥

श्रुवः श्रु च । ३ । १ । ७४ ॥

श्रुषः श्रु इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च ॥ शपोऽपवादः ।
शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥

अक्षो वा श्रुप्रत्ययः स्यात्कर्चर्ये सार्वधातुके परे ॥ पक्षे-
शप् । अक्षोति । अक्षुतः । अक्षुवन्ति । अक्षति । अक्षतः ।
अक्षन्ति ॥

तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥

श्रुः स्याद्वा शब्धिष्ये ॥ तक्षोति तक्षति वा काष्ठम् । तनू-
करणे किम् । वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

शपोऽपवादः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः शनम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः ॥ मित्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद् गुणं
बाधते । रुणद्धि । भिनति । शकारः शनान्नलोप इति विशेषणार्थः ।
अन्यथा नान्नलोप इत्युच्यमाने यच्चानां यवानामित्येवापि प्रसज्येत ।

तनादिकृज्भ्य उः । ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः कृजश्च उप्रत्ययः स्यात् ॥ शपोऽपवादः । तनोति ।
सनेति । करोति । तनादिस्वादेव सिद्धे कृज्यहणं गणकार्यस्यानि-
त्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥

धिविकृण्व्योर च । ३ । १ । ८० ॥

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिषये ॥ अलोपस्य
स्थानिवद्वाघाल्लघूपधगुणो न । धिनेति । कृणेति ॥

क्रयादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुज्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना ॥ स्तम्भादयश्चत्वारः सौचाः । सर्वं रोधनार्था
इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणा-
र्थः । चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वं परस्मैपदिनः । स्कुज्
आप्रवणे इति क्रयादिः । नलोपः । विष्टुभ्नोति । विष्टुभ्नाति । स्तुभ्नोति ।
स्तुभ्नाति । विष्कभ्नोति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ।
स्कुनेति । स्कुनाति ॥

हलः श्नः शानउभौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्भौ परे ॥ बधान ।
मुषाण । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तम्भुही-
त्यादि । हलः किम् । क्रीणीहि । श्नः किम् । आदेशसंप्रत्ययो
यथा स्यात् । प्रत्ययान्तरं सर्वविषयं मा विज्ञायीति । हो किम् ।
मुष्णाति ॥

छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥

गृभाय जिह्वया मधु । अपिशब्दाच्छानजपि । विधान देव
सवितः ॥

व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥

विकरणानां व्यत्ययः स्यात् छन्दसि ॥ आण्डा शुष्णस्य
भेदति । भिनतीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति

प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् । शप्सिषौ द्वा विकरणा ।
इन्द्रेण युजा तरुषेम वृचम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् ।
उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः । बहुलग्रहणं सर्वापाधिष्यभि-
चारार्थम् ।

सुप्रिडुप्रग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडाञ्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेपां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये विश्वपू-
पाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचा-
रिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य कर्मयुध्यति । युध्यत इति
प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा
स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्य-
यः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदु-
क्षत् । अधुक्षादिति प्राप्ते । मित्र वयञ्च सूरयः । मित्रा वयमिति
प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु परादिश्छन्दसि बहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृ-
शब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृतद्धितानां व्यत्ययः ।
अन्नादाय । अग्नियप्ये अच् । चतुर्थ्यन्तमेतत् । अवग्रहे विशेषः ।
यङो यशब्दादारभ्य लिङ्गाशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां
व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥

लिङ्गाशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्यात् छन्दसि ॥ वच उम् ।
मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ दृशेरश्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरञ्च दृशेयं मात-
रञ्च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्तरि शबित्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते ।
 कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ यदा सौकर्या-
 तिश्यं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तरा-
 ग्यपि कर्तृपञ्चां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं
 करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्छि-
 नन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविव-
 द्यायां प्राक्कर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च
 लकारः । पच्यते आदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु अनेन
 कर्मवद्भावः । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः
 स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते आदनः । भिद्यते काष्ठम् ।
 अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तृद्वितीया स्यादस्मादतिदे-
 शादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्यशिष्यडिति
 द्विलकारकाल्प इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः ।
 अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव ।
 भेक्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्या क्रिया विक्रित्तिर्द्विधाभवनं
 च सैवेदानीं कर्तृस्था न तु ततुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वाव-
 स्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः ।
 कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वाक्ते साध्वसि-
 रित्यादौ माभूत् । किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति शमः ।
 आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति च ।
 यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु तण्डुलेषु यथा
 वां छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्या क्रिया नेतरच । न हि पक्षाप्रकृतण्डु-
 लेष्विव गतागतयामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः ।

उत्पत्तिश्च कर्मस्या । तेन कारिष्यत घट इत्यादि । यत्रार्थत्वे तु
 नेतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवत् यत्रस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानु-
 व्यावस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावात् ।
 श्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् नत्वा-
 त्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं स्पृश-
 तः । अजा यामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्य-
 म् ॥ * ॥ न दुहस्तुनमामिति यकि निषिद्धे शप्लक् । गोः पयो
 दुग्धे । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ * ॥ अनयोः
 सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥
 सृजेः श्रुदोपपन्ने कर्तयैवेति वाच्यम् ॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः ।
 श्रुदुया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥
 करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि-
 वारयति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् । णिअंथियंथीति
 यकः प्रतिषेधाच्छप् । बहुलयहणात्साध्वसिश्छिनतीत्यादौ न भव-
 ति ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधः ॥ * ॥
 भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्विणो चिण्वदिट् च नेति
 वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती ।
 अवाकीर्षि । गिरते । अगीर्षि । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदा-
 द्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षेष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि
 करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्यक्रियत्वम् ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थे
 एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपो

ऽनुतापे चेति चिण्नषेधात्सिच् । अतप्र । तपःकर्मकस्येति किम् ।
उत्तपति सुवर्णे सुवर्णकारः ॥

न दुहस्तुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः ॥ दुहेरनेन यक् एव
निषेधः । चिण् तु दुहश्चेत्यनेन पूर्वमेव विभाषितः । गौः पयो
दुग्धे । अदोहि । अदुग्ध । अधुन्नत । प्रस्तुते । प्रास्त्राविष्ट । नमते
दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽच नमिः ॥ यक्चिणोः प्रति-
षेधे हेतुमणिचश्चिब्रूजामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयते । अचीक-
रत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिप्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव ।
कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अबोचत । भारद्वाजीयाः
पठन्ति ॥ शिग्रान्यग्रान्यब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायां उत्पु-
च्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुच्छयते गौः । उदपुपु-
च्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चडौ । श्रान्यग्रंथ्योराधृषीयत्वाणि-
जभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः ।
ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रान्यष्ट । ग्रन्थते । अग्रान्यष्ट । क्रैयादिकयोस्तु
अग्रीते अग्रीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्यवाः । वल्गान्तीत्यर्थः । वेः
शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेरणात्यागे
विकुर्वते सैन्यवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत ।
व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

कुषिरज्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च । ३ । १ । ९० ॥

न यगित्यनुवर्तते । अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु
तस्मिन्नेव विषये श्यन् परस्मैपदञ्च ॥ आत्मनेपदापवादः । कुष्यति

कुप्यते पादः । रज्यति रज्यते घस्त्रम् । प्रसक्तिपूर्वको निषेधः ।
यत्र तु यको न प्रसक्तिस्तत्र न निषेधः । नापि श्यन् । नापि तत्स-
न्नियोगशिष्टं परस्मैपदम् । तेन लिङाशीर्लिङोः स्यादीनाञ्च विषये
यगविषये नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । कोषीष्ट । रंजीष्ट ॥

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥

आतृतीयसमाप्रेरधिकारोऽयम् ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्तपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वा-
चकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः
स्यात् ॥ वक्ष्यति कर्मण्यण् । कुम्भकारः । नगरकारः । उपपदप्रदेशा
उपपदमतिङित्येवमादयः ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः स्यात् ॥
कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । कृत्प्रदेशाः कृत-
द्वितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसरूपो ऽपवादः प्रत्यय
उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ एबुल्लुत्वा-
वुत्सर्गौ । इगुपधक्षाप्रोक्तिरः क इत्यपवादस्तद्विषये एबुल्लुत्वावपि
भवतः । विक्षेपकः । विक्षेपा । विक्षिपः । असरूपः किम् । कर्मण्य-
णुत्सर्गः । आतो ऽनुपसर्गे क इत्यपवादः । स बाधक एव भवति ।
गोदः । अस्त्रियां किम् । स्त्रियां क्तिन्नित्युत्सर्गः । अप्रत्ययादित्यप-

वादः । स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा । अधिकारय-
हणं किम् । व्यावक्रुष्टिः । व्यावक्रोशी । कर्मव्यतिहारे णच् स्थिय-
मिति णच्वा क्तिनो बाधा माभूत् ॥

कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥

अधिकारोऽयं गबुलः प्राक् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः ॥ तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यं
एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । चेतव्यश्च-
यनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच् ॥ * ॥ वसतीति
वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्त-
व्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेतव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिका-
स्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्याह । तद्वाच्यविरुद्धम् ॥

अचो यत् । ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्वातोऽर्थत्स्यात् ॥ चेयम् । जेयम् । अज्यहणं शक्य-
मकर्तुं यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति । योगविभागोऽप्येवम् । तव्य-
दादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वा-
च्यः ॥ * ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्य-
द्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनि-
वध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ वध्यः ।
पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥

पौरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् ॥ ण्यतोऽपवादः । शप्यम् ।
लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु

स्युरेव । पोः किम् । पाक्यम् । अदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरत्वा-
न्नेह । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च । ३ । १ । ६६ ॥

शक्यम् । सह्यम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्घम् । यम्यम् अनुपसर्गे किम् ।
प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्माभूदिति ।
प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन न तच्च भवेद्विनियम्यमिति
वार्तिकप्रयोगात् । एतेन अनियम्यस्य नायुक्तिः । “त्वया नियम्या
ननु दिव्यचक्षुषा” इत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥
चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचार्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ
किम् । आचार्यो गुरुः ॥

अवद्यपण्यवर्या गह्यपणितव्या-

निरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

घटैर्नाञ्ज उपपदे घटः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्प्रयोर्यदेव सोऽपि
गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गह्येति किम् ।
अनुद्यं गुरुनाम । तद्वि न गह्यं वचनानहं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति स्मृतेः ॥

पण्या गोः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पण्यमन्यत् । स्तुत्यर्ह-
मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । तस्मिन्विषये वृडो यत् । शतेन
वर्या क्रन्या । वृत्याऽन्या ॥

बह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥

बहन्त्यनेनेति बह्यं शकटम् । करणं किम् । बाह्यम् । वोढ-
व्यम् ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

ऋ गतौ अस्माद्यत् ॥ ग्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो
वा ॥ यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्त्व्य इत्यर्थः ॥

उपसर्गा काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्प्रकालां चेदित्यर्थः । उपसर्गा गौः । गर्भाधानार्थं
वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्गा काशी ।
प्राप्प्रव्येत्यर्थः ॥

अजर्यं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नज्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम् ॥ न जीर्यती-
त्यजर्यम् । तेन सङ्गतमार्येण रामाजये कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैर-
जयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र सङ्गतमिति विशेष्यम-
ध्याहार्यम् । सङ्गतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्ग-
तकर्तृकेऽपि ग्यदेव । अजार्यं सङ्गतेन ॥

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भावे इत्यप्रकृष्यते । वदेर्भावे क्यप् चाद्यत्
अनुपसर्गे सुप्युपपदे ॥ ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदस्तस्य
वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ग्यदेव । अनु-
वाद्यम् । अपवाद्यम् । सुपि किम् । वाद्यम् ॥

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

क्यप् स्यात् ॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येष ।
भव्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभव्यम् ।

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात् तकारश्चान्तादेशः ॥
ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् । सुपि किम् । घाते ।
वर्तते । ग्यत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गे किम् ।
प्रघातः ॥

एतिस्तुशास्वृद्वृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप् स्यात् ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति
वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्था ऋत्विजः । आदृत्यः ।
जुष्यः । पुनः क्यवृक्तिः परस्यापि ग्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तु-
त्यः । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् ।
दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः ईडवन्दवृशंसदुहां ग्यत
इति सूचद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । कथमु-
पेयमिति । ईडो देवादिकाद्यत् ॥ आङ्पूर्वादज्जेः संज्ञायामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अञ्जु व्यक्तिमन्त्रणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनि-
दितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

ऋदुपधाञ्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु कल्प्यम् ।
चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यग्यन्ताश्चुरा-
दय इति णिजभावे ग्यत् । णिजन्तातु यदेव ॥

ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

चात्वयप् ॥ आद्गुणः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या बधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्र्यादेर्वा ग्यत् । क्यप् भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहण इति परिभाषया ॥

मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यप् वा स्यात् पक्षे ग्यत् ॥ ऋदुपधत्वात्प्राग्विभाषेयम् । मृज्यः । मार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टप-
च्याव्यथ्याः । ३ । १ । ११४ ॥

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोतव्यो ऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा सूयते कृण्वते यचेति अधिकरणे क्यप् । निपातनाद्वीर्यः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्द्धचार्दिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा पू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे

स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपक्षाः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्षाः ।
न व्यथते अव्यथः ॥

भिद्योद्धौ नदे । ३ । १ । ११५ ॥

भिदेरुक्छेच्च क्यप् उक्छेर्धत्वञ्च ॥ भिनति कूलं भिद्यः ।
उक्छत्युदक्रमुद्भुः । नदे किम् । भेता । उक्छिता ॥

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे क्यप्प्रिपात्यते । पुष्यन्ति अस्मिन्नर्थः पुष्यः ।
सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । ११७ ॥

पूज्नीज्जिभ्यः क्यप् ॥ विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय
सोध्ययितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधविशेष इत्यर्थः ।
पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमी-
करणार्थे स्थूलकाष्ठम् । अन्यतु विषयं चिनेयं जेयञ्च ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् ।
लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥

अवगृह्यं प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः ।
पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । वाह्यायाम् । ग्रामगृह्या
सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीनिर्देशापुन्नपुंसकयोर्न । पक्षे भवः
पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित
इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥

क्यप्स्यात् ॥ करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्पतेर्ऋदुपधत्वान्नित्ये क्यपि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे कार्ये वर्धम् ॥

युग्यञ्च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् वृद्धौ सत्यां पान्तिको ह्रस्वश्च निपात्यते ॥ अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमा-
वास्या वा ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्यमर्यस्त-
र्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्म-
वाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । ३ । १ । १२३ ॥

कृन्ततेर्निसपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः ।
निसः षत्वञ्च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । दिवशब्दे उपपदे
हूयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पृष्टुन्ते वा उ देवहूये । प्र उत्
आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उनीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
उच्छिष्यः । मृड् स्तृज् ध्वृ एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रिया-
मेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्ण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः ।
शुन्यध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृ-
च्छयं धरुणं वाज्यर्षति । सिव्यतेः क्यप् षत्वञ्च । प्रतिषीव्यः ।
ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति
क्यप्यतौ । भवतेः स्तौतिश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वा-

च्चिनोतेत्यत् । आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाप्यपृडम् ॥ हिरण्य
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमेवान्यत् । मृड सुखने पृड चेत्य-
स्मादिगुपधलक्षणः कः ॥

ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्गुलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् ॥ कार्यम् । हार्यम् ।
पाक्यम् । वाच्यम् । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ * ॥ ऋदुपधलक्ष-
णस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समव-
पूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्या ॥ ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वी-
कार्यः । दाभ्यः ॥

ओरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

उवर्णान्ताद्भातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये ॥ लाव्यम् ।
पाव्यम् ॥

आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥

पुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
चाप्यम् । चाम्यम् ।

आनाय्यो ऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते ॥ दक्षिणाग्निवि-
शेषे ऋवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयत ऽनित्यश्च सततमप्रज्वल-
नात् ॥ आनेयो ऽन्यः । घटादिवैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

प्रणाय्यो ऽसम्मत्तौ ३ । १ । १२८ ॥

सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वदरो-

ऽपि सम्मतिः । प्रणाय्यश्चौरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवा-
सी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहर्वािनवाससा-
मिधेनीषु । ३ । १ । १२६ ॥

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ग्यत् धात्वादेः पत्वञ्च ।
आतो युगिति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं
हविर्विशेषः । ग्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयते
ऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ग्यत् । आय्
धात्वादेः कत्वञ्च निपात्यते । धीयते ऽनया समिदिति धाय्या
क्त् ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयते-
ऽसौ सञ्चाय्यः क्रतुः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ ॥

अग्निरिह न उवलनः । किन्तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयने
निर्मितं स्थलम् । तच्चैवैते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचे-
यम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ॥

धीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

एवुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कारकः । कर्ता । हारकः । हर्ता । यङ्-
न्ताएवुल् । अलोपस्य स्थानिवत्वान्न वृद्धिः । पापचक्रः । यङ्लुग-
न्तातु पापाचक्रः ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्द्यादेर्ल्युः ग्रहादर्शनिः पचादेरच् स्यात् ॥ नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाणत्वम् । ग्राही । स्यायी । मन्त्री । विशयी । वृद्धुभावो निपातनात् । विषयी । इस पत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्धुभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे कर्मणि घटो ठच् इति सूचयोः करोतेर्घटेश्च अच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित्पाठस्तु अनुबन्धासञ्जनार्थः । केषाञ्चिद्वाधकवाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् चोरट् देवट् चरट् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । चरी । दीव्यतेरिगुपधलक्षणः कः प्राप्नोति । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्नोति । न्यंक्वादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि । यङोऽचि चेति लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥

इगुपधज्ञाप्नीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥

इभ्यः कः स्यात् ॥ क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । क्षः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेपा ।

आतश्चोपसर्गः । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् ॥ श्याञ्चधेति णस्यापवादः । मुगलः । प्रक्षः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या ।
घेटघृत्वान्स्तनन्धयीति खशीव डीप्राप्ः । खशोऽन्यत्र नेष्यत इति
हरदतः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति
निर्देशात् ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्मुदेजिचेति-
सातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥

शः स्यात् ॥ लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेद
यः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौचो हेतुमण्यन्तः ।
सातयः । वासरूपन्यायेन क्विबपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो
भक्ताः । षष्ठ मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । अनु-
पसर्गात्किम् । प्रलिषः । नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्पा देवाः ॥
गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् ॥ ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनु-
पसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा ॥
पक्षे अच् । ज्वाल् । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव ।
उज्ज्वलः ॥ तनेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति
च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्वधासुसंरुवतीणवसावहलिहश्लिष-

श्वसश्च । ३ । १ । १४१ ॥

शैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् ॥ श्येडो ऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे
 पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् ।
 दायः । धायः । व्याधः । सु गतो । आङ्पूर्वः सम्पूर्वश्च । आसा-
 वः । संसावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः ।
 श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नोसाहचर्यात्सानुबन्धकाटु-
 नोतिरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उप-
 सर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥

णो वा । पक्षे अच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे
 ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका । भवो देवः संसा-
 रश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्पर्थान्नुादिग्यन्तादच् ॥

गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ॥ गृह्णाति धान्यादिकमिति
 गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥

शिल्पिनि ष्वन् । ३ । १ । १४५ ॥

क्रियाकौशलं शिल्पम् । तद्वति कर्तरि ष्वन्स्यात् । नृतिख-
 निरञ्जिभ्य एव । नर्तकः । खनकः । नर्तकी । खनकी । असि
 अके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्य इत्यनिदितामिति सूचस्थवार्तिकेन
 नलोपः । रजकः । रजकी । अनिदितामिति सूचे वक्ष्यमाणभाष्य-
 मते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वन् । रञ्जेस्तु कुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति
 कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

गः स्थकन् । ३ । १ । १४६ ॥

गायतेः स्थकन्स्यात् शिल्पिनि कर्तरि ॥ गायकः ॥

ण्युट् च । ३ । १ । १४७ ॥

गायनः । टित्वाद्गायनी ॥

हृश्च व्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥

हाको हाडश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि ॥ जहान्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

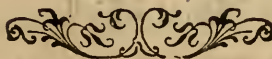
समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । भूयः सहचारात् । यो हि यां क्रियां पुनः पुनरनुतिष्ठति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन् । बहुशोऽपि दुष्टं कुर्वति तु न । प्रवकः । सरकः ॥

आशिषि च । ३ । १ । १५० ॥

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन्स्यात् कर्तरि ॥ जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः । आशास्तुः पित्रादेरिय-मुक्तिः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् ॥ उपपदसमासः ।
कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥
शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ॥ * ॥ अणोऽप-
वादायै वार्तिकम् । मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांस-
कामा । मांसभवः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ।
मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयो-
श्चेति मध्योदात्तः । तच्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृति-
स्वरो विधीयते ॥ ईद्वित्वमिभ्याञ्च ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा ।
कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षया भविष्यन्ति ॥

ह्रावामश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात् ॥ कापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्य-
मायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

आदन्तादुत्तोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् ॥ आतो-
लोपः । गोदः । पाष्णिचम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधो
सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रय-
हणात् आतश्चोपसर्गे । आहुः । प्रहुः ॥

सुपि स्यः । ३ । २ । ४ ॥

सुपीति योगो विभज्यते ॥ सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् ॥
द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । ततः स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः
स्यात् ॥ आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्यः । इत
ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य
सम्बन्धः ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् ॥ आलस्य-
सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजो
ऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज
एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमेवापनुदति न तु सुखमु-
त्पादयति स शोकापनेदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥

दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ॥ अ-
णोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रक्षः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मि-
न्सति न कः । गोसम्प्रदायः ॥

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥

गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ॥

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे ॥ सामर्गः ।
सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वक्त-

व्यम् ॥ * ॥ सुरापी । शीधुपी । अन्यच क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां
पाति रक्षतीति सुरापा ॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या
ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी
सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् । ३ । २ । ९ ॥

अंशहरः ॥ अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कु-
शतोमरयष्टिघटघटीधनुष्य ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तियहः । ला-
ङ्गलयह इत्यादि ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रयहः । यस्तु सूत्रं
केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेषु । सूत्रयाहः ॥

वयसि च । ३ । २ । १० ॥

उद्यमनार्थे सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् ।
भाराहारः ॥

अर्हः । ३ । २ । १२ ॥

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे ॥ अणोऽपवादः । पूजाहं ।
ब्राह्मणी ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥

हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बेरमते स्तम्बेरमो
हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूच-
कः । हस्तिमूचकयोः किम् । स्तम्बेरन्ता । कर्णेजपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

शम्भवः । शंबदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृजो हेत्वादिषु टो माभूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥

अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ पार्श्वदिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वोभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । मयूरव्यंसकादि-त्वात्समासः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वात् शः ॥

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे ॥ कुरुचरः । कुरुचरी ॥

भिन्नासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ भिन्नां चरतीति भिन्नाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । एवादिषु चरडिति पाठात् ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः । ३ । २ । १८ ॥

पुरःसरः ॥ अग्रतःसरः । अग्रमयेणये वा सरतीत्यये-सरः । सूत्रे ऽग्रे इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रस-रगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सनेष्टः स्यात् ॥ पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु कर्मण्युपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । आद्भुकरः । वचनकरः । एतेषु किम् । कुम्भकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुना-
न्दीकिंलिपिलिविवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसं-
ख्याजङ्घाबाह्वहयत्तदुनुररुष्यु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कृजष्टः स्यादहेत्वादावपि ॥ दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । कारकरः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुन्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्यहणम् । लिपिलिविशब्दौ । पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुतरपदस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ किंयत-
द्वहुषु कृजोऽञ्चिधानमिति वार्तिकम् ॥ * ॥ सूत्रे च किमादियहणं न कार्यमिति हरदत्तादयः । किङ्करी । यत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् किङ्करी ॥

कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ कर्मकरो भृतकः । कर्म-
कारोऽन्यः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्र-
पदेषु । ३ । २ । २३ ॥

एषु कृजष्ठो न । हेत्वादिषु प्राप्नः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इ-
त्यादि ॥

स्तंबशकृतेरिन् । ३ । २ । २४ ॥

ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तंबकरिब्रीहिः । शकृ-
त्करिवत्सः । ब्रीहिवत्सयोः किम् । स्तंबकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः हृज इन् स्यात्पशौ कर्तरि ॥
दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः ।
पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरि-
ग्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो
मुमागमः । भृज इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकु-
क्षिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षेचव-
निम् । उत नो गोषाणि धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ
पथिरक्षौ । हविर्मथीनामभि ॥

एजेः खश् । ३ । २ । २८ ॥

एयन्तादेजेः कर्मण्युपपदे खश् स्यात् ॥ अर्हद्विषदिति मुम् ।
शित्वाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिलशर्द्वेष्व-
जधेटुदजहातिभ्यः खश् उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः ।

खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वस्ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शट्टै-
जहा माषाः । शट्टैः पानशब्दः । तं जहतीति विग्रहः । जहातिर-
न्तर्भावितण्यर्थः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २६ ॥

अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेट इति वक्तव्यम् । नासिकायां
ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तनन्धयः । धेटष्टित्वास्तन-
न्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

नाडीमुष्टयोश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं
नेष्यते । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥
घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि ॥
खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् ॥
कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रुहः ॥

वहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धः तं लेटीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो
लुक् । खशो डित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्यम्यचा स्थाली ॥ खारिम्यचः कटाहः ॥

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

अपरिमाणार्थ आरम्भः । मितम्यचा ब्राह्मणी । नखम्यचा
यवागूः । पचिरच तापवाची ॥

विध्वरुषोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्ये
न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तस्मिन्नुपपदे
दृशेः खश् ॥ उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति
दीप्यते ऽबिन्धनत्वादिति हरम्मदे । मेघज्योतिः । इह निपातनात्
श्यन्न । पाणयो आयायन्ते ऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्यकारा-
द्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दयन्ते ॥

प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमु-
त्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च
माभूत् । न त्वेषमुत्तरचैव क्रियतामिति चेत्सत्यम् । इह करणाद-
न्यत्रापि क्वचित् । तदाह वार्तिककारः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥
असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायां तु गमश्चेति सूचेणैव सिद्धम् । मित-
ङ्गमो हस्ती । मितङ्गमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च इति वाच्यं खच्च
डिद्धा वाच्यः ॥ * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः भुजङ्गः ॥
डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः । अन्तान्त्य-
न्तेतिसूत्रे ऽन्यत्रापीति वार्तिकेन डः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥

खच् स्यात् ॥ द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः ।
परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न ।
द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्यात् व्रते गम्ये ॥ वाचंय-
मपुरन्दरौ चेत्यनेन वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मोन-
व्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

पूः सर्वयोदारिसहेः । ३ । २ । ४१ ॥

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहियहणमसंज्ञा-
र्थम् । भगे च दारोरिति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः ।
भगं दारयतीति भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥

सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीष-
ङ्कषा वात्या ॥

मेघर्तिभयेषु कृजः । ३ । २ । ४३ ॥

मेघङ्करः ॥ जतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः ।
अभयङ्करः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥

एषु कृजो ऽण् स्यात् चात् खच् ॥ क्षेमङ्करः । क्षेमकारः ।
प्रियङ्करः । प्रियकारः । मदङ्करः । मदकारः । वेति वाच्ये ऽण्यहणं
हेत्वादिषु टो माभूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति ।
कर्मणः शेषस्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् ॥ आशितो भवत्यनेनेति
आशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम ।
इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा
कन्या । शबुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शबुंसहः । शबु-
न्तपः । अरिन्दमः । दमिः शमनायाम् । दमु उपशमे इत्यत्र हि
उपशमे इति एयन्तस्य तेन सकर्मकः । न तु शमिवदकर्मकः ।
मतान्तरे तु अन्तर्भावित्यर्थोऽत्र दमिः । संज्ञायां किम् । कुट्टालं
विभर्तीति कुट्टालभारः ॥

गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

सुतङ्गमः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गर्मेडः स्यात् ॥ डित्वसाम-
र्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्न-
योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः ।
पन्नमिति पद्यतेः क्तातं क्रियाविशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥
उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यत्र
सुगः । दुर्गः ॥ निषो देशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर आह ।
अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ॥

शबुं वध्याच्छुहः । आशिषि किम् । शबुघातः ॥ दारावा-
हनेऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वा-
दुन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ चारौ
वा ॥ * ॥ चारावुपपदे आङ्पूर्वादुन्तेरण् वक्तव्य अन्त्यस्य च टो
वक्तव्य इत्यर्थः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मणि समि च ॥ * ॥
कर्मण्युपपदे सम्पूर्वादुन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णस-
ङ्घाटः । वर्णसङ्घातः ॥

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वादुन्तेर्ङः स्यात् ॥ अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः
पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

लक्षणो जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणवति कर्तरि ॥ जायाघ्नो ना । पतिघ्नी
स्त्री ॥

अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्तमानादुन्तेः कर्मण्युपपदे टक्
स्यात् ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पितृघ्नं घृतम् ।
अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः
शबुघ्नः कृतघ्न इत्यादि । मूलविभूजादित्वात्सिद्धम् । चौरघातो
नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ।

शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥

हन्तेष्टृक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् ॥ मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् ।
हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥

पाणिघताडचौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

हन्तेष्टृक् टिलोपो घन्त्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः
शिल्पिनि कर्तरि ॥ शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ।
राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनगनान्यप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ
कृजः करणे ख्यन् । ३ । २ । ५६ ॥

एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृजः ख्यन् स्यात् ॥
अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । च्व्यर्थेषु किं । आढ्यं
कुर्वन्त्यनेन । अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसाम-
र्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वौ-
चित्युतरार्थमिति तदुक्तेः ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः ॥ अनाढ्य
आढ्यो भवति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥

सृशो ऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे सृशेः क्तिन्स्यात् ॥ कनावितौ । घृतस्पृक् ।
कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण सृशतीति मन्त्रस्पृक् । अनुदके किम् ।
उदकस्पर्शः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगिदगुष्णिगञ्जयुजिक्रुञ्चाञ्च । ३ । २ । ५९ ॥

एभ्यः क्तिन् स्यात् ॥ अलाक्षणिकमपि क्तिञ्चित्कार्यं निपात-
 नाल्लभ्यते । सृतावुपपदे यजेः क्तिन् । क्तिन्नन्तत्वात्कुत्वम् । सृत्वि-
 क् । सृत्विग् । सृत्विजो । सृत्विजः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्मा-
 त् क्तिन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः
 कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषो । दधृषः । दधृभ्यामि-
 त्यादि । सृजेः कर्मणि क्तिन् । अमागमश्च निपात्यते । स्रक् । स्रग् ।
 स्रजो । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रजु । दिशेः कर्मणि क्तिन्निपात्यते ।
 दिक् । दिग् । दिशो । दिशः । दिग्भ्याम् । दिजु । उत्पूर्वात्स्त्रि-
 ह प्रीतावित्यस्माक्किन् । निपातनादृलोपपत्वे । क्तिन्नन्तत्वात्कुत्वेन
 हस्य घः । जश्त्वचत्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहो । उष्णिहः ।
 उष्णिग्भ्याम् । उष्णिजु । अञ्जेः सुप्युपपदे क्तिन् । अनदितामिति
 नलोपः । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य
 क्तिन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन डकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णो । प्राञ्चो ।
 प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चो । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । प्राचः ।
 प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चो । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् ।
 प्रत्यञ्चो । अच इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते ।
 अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति
 घियहे अदस् अञ्च इति स्थिते विष्वादेवयोरित्यट्टादेशे याणि अद-
 सोऽसेरिति मुत्वे च । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चो । अमुमुयञ्चः । अमु-
 मुयञ्चम् । अमुमुयञ्चो । अमुमुईवः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामि-
 त्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परि-
 भाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । अः सेः सका-
 रस्य स्थाने यस्य स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषये एव
 मुत्वं नान्यथेति पक्षे अदट्टाङ् । अदट्टाञ्चो । उदङ् । उदञ्चो । उदञ्चः ।

शसादावचि । उद ईत् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।
 समः समिः । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समोचः । समीचा । सहस्य
 सधिः । सध्यङ् । तिरसस्तिर्यलोपे । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
 तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।
 पूजार्थत्वे तु नाञ्चेः पूजायामिति नलोपनिषेधादलुप्रनकारत्वान्न नुम् ।
 प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा ।
 प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्क्षुषु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङादयः ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥

स्वम्सुप्सु नव षट् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विशहे क्तिन् गतौ नलोपः । अवङ्
 स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे ।
 गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोक् । गोग् । पूजायां संयोगान्तलोपे
 नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । अम्यप्येतान्येव नव । औङः
 शौ । भत्वादच इत्यल्लोपः । गोची । पूजायां तु । गवाञ्चौ । गोअञ्चौ ।
 गोञ्चौ । जश्शसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चु । गोअञ्चु ।
 गोञ्चु । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गो-
 ञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोभ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअ-
 ङ्भ्याम् । गोङ्भ्यामित्यादि । सुपि तु डान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति
 कुक् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्षु । गोङ्षु ।
 गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य
 खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चत्वंस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु

तस्यासिद्धत्वाज्जशत्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त
एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वादिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥

प्रकृतमनुसरामः । निरूपपदाद्युजेः क्तिन् । युजेरसमासे इति
नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नस्य क्तिन्प्रत्ययस्येति कुत्वेनानुनासिको
ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः ।
तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युजः । युजा ।
युभ्यामित्यादि । कृञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्माक्किन् । नलो-
पाभावो निपात्यते । कृङ् । कृञ्चै । कृञ्चः । कृङ्भ्यामित्यादि ॥
त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ् च । ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वञ्चानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चाक्किन् ॥
तादृक् । यादृक् । तादृशः । यादृशः । अनालोचने किम् । तं पश्य-
तीति तदृशः । कर्मण्यण् ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥
सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ क्तोऽपि वाच्यः ॥ * ॥
तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

सत्सूद्विषद्रुहद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुप-
सर्गे ऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ॥

गभ्यः क्तिप् स्यात् उपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे ॥ द्युसत् ।
उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रधुक् । प्रधुक् ।
गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । सुयुक् । क्तिन्प्रत्ययस्येति
कुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वम् । वेदधित् । निवित् । काष्ठ-
भित् । प्रभित् । रज्जुच्छित् । प्रच्छित् । शत्रुजित् । प्रजित् । सेनानीः ।

प्रणीः । अग्रणीः । ग्रामणीः । कथमत्र णत्वम् । स एषां ग्रामणी-
रिति निर्देशज्ञापकसिद्धादग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्य इति वचनात् ।
तच्च नीरूपप्रत्ययविषयम् । तेन कर्मण्यणि ग्रामनाय इत्यत्र न ।
विश्वाराट् । सम्राट् ॥

भजे शिवः । ३ । २ । ६२ ॥

सुष्यपसर्गे चोपपदे भजेर्षिवः स्यात् ॥ अंशभाक् । प्रभाक् ।

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ॥

शिवः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

वहश्च । ३ । २ । ६४ ॥

प्राग्वत् ॥ दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीषेषु ज्युट् । ३ । २ । ६५ ॥

एषु ब्रहेज्युट् स्याच्छन्दसि ॥ कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः ।
पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ॥

अग्निर्नो हव्यवाहनः । अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये
तु वहश्चेति शिवरेव । हव्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ॥

विड्वनोरित्यात्वम् । अज्ञाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा
असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं सुप्तेभिर्विसखा इवारुजत् ।
आदधि क्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः ॥

अदो ऽनन्ते । ३ । २ । ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । विट् स्यात् ॥ आममति आमात् ।
सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

क्रव्ये च । ३ । २ । ६६ ॥

अदेर्विट् ॥ पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् ।
आममांसमन्नकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽश्रप आशर इति । पक्ष्मांसे
उपपदे ऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

दुहः कब् घश्च । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहाक्थशस्पुरोडाशो शिवन् । ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवहादीनां डस्यदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यच्च पदत्वं भावि
तच्च शिवनो ऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाहः । श्वेतवा-
हो । श्वेतवाहः । श्वेतवोभ्याम् । उक्त्यानि उक्त्यैर्वा शंसति उक्त्यशा
यजमानः । नलोपो निपात्यते । उक्त्यशामौ । उक्त्यशासः । पुरो
दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः । अवयाजो । अवयाजः ॥

विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ॥

उपे उपपदे यजेर्विच् ॥ उपयट् । छन्दोगहणं ब्राह्मणार्थम् ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावताऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति यजेरपि विच्
सिद्धः । एवं तर्हि नियमार्थमेतत् । उपयजश्छन्दस्येव न भाषाया-
मिति धृतिः ॥

आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च । ३ । २ । ७४ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे आटन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये
मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युश्चाद्विच्च ॥ सुदामा । सुधीवा ।
सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते
प्रत्यया धातोः स्युः ॥ शृ । सुशर्मा । प्रातरित्वा । विजायत इति
विजावा । आणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥

क्विप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते ॥ सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखासत् ।
पर्णध्वत् । वाहभट् । अन्तरिति णत्वम् । हे प्राण् । शास इदित्ती-
त्वम् । मित्राणि शास्तीति मित्रशीः । आशासः क्वावितीत्वम् । आशीः ।
इत्वोत्वे । गीः । पूः । इस्मन्त्वन्क्विषु चेति ह्रस्वः । तनुच्छत् ।
अनुनासिकस्य क्कीति दीर्घः । मोनोधातेरिति नत्वम् । प्रतान् ।
प्रशान् । च्छोरित्यूठ् । अक्षद्यूः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः ।
तूः । सूः । ऊट् । वृद्धिः । जनानवतीति जनैः । जनावौ । जनावः ।
मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्बौ । सुम्बः । राल्लोपः । मुर्छा ।
मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वा । धूः । गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः ।
अङ्गगत् । गमादीनामित्युक्तेरिहापि । परीतत् । संयत् । सुनत् ।
ऊङ् च गमादीनामित्युक्तेरग्रेणूः । अग्रेभूः ॥

स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥

चात्क्विप् । शंस्यः । शंस्याः ॥ शमिधातेरित्यचं बाधितुं
सूचम् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थं सुपि धातोर्णिनिः स्याताच्छील्ये ॥ उष्णभोजी ।
शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये
किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेण सुपीति वर्तमाने पुनः
सुव्यहणमुपसर्गभिन्ने एव सुपि णिनिर्यथा स्यादित्यर्थमिति व्याख्याय
उत्प्रतिभ्यामाङि सतेरुपसंख्यानमिति पठित्वा उदासारिण्यः
प्रत्यासारिण्य इत्युदाहृतम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् ।
एतच्च भाष्यविरोधादुपेत्यम् । उक्तं हि भाष्ये सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः
सुव्यहणं किमर्थं अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुप्मात्रे यथा
स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्य इति । प्रसिद्धश्चोपसर्गोऽपि
णिनिः । स वभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम
विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्यु-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मणि वदः ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्व-
यम् । करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादकः । साधुकारी । साधुदायी ।
ब्रह्मवादी ॥

कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७६ ॥

णिनिः स्यात् ॥ उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तृरुपमा-
नम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वांचरावी । अताच्छील्यार्थं
जात्यर्थञ्च सूचम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् ।
उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते । ३ । २ । ८० ॥

सुप्युपपदे व्रते गम्ये णिनिः स्यात् ॥ स्थण्डिलशायी ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥

पैनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् ॥ क्षीरपायिण

उसीनराः ॥

मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् ॥ दर्शनीयमानी । बहुलयहणा-
नुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुतेः । उत्तरसूचे हि खश्प्रत्यये विकरणकृतो
विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाणि-
निः ॥ यद्यपि वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिस्तथाप्यविच्छेदाय
समुच्चीयते । तेन करणे यज इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् ।
पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममाने
किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ॥

भूते । ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लङिति यावत् ॥

करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यर्जेर्णिनिः स्यात्कर्तरि ॥ सोमेनेष्टवान्
सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । भूते किम् । अग्निष्टोमेन यजति ॥

कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । ३ । २ । ८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्षिप् स्यात् ॥ ब्रह्महा । भूणहा ।
वृत्रहा । क्षिप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्ना-

न्यस्मिन्नुपपदे पुरुषं हतवानिति धातुनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव
 नान्यस्मात् ब्रह्माधीतवानित्युपपदनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत
 एव नान्यस्मिन्काले ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति प्रत्ययनियमः ।
 ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विवेव नान्यः प्रत्यय इति कालनियमः । एवं
 चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । विनिगमनाविरहादिति तदा-
 शयः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमे भूते इत्याश्रयणा-
 त्कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा
 पुरुषहा । हरिहयोरिह योगविचक्षणः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदे
 नियमेऽपि भूते इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव ।
 वृचं जयति जेष्यति वा वृचजित् । भूत एव क्विविति प्रत्ययनिय-
 मेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहा । अरिहेति प्राग्वत् । भूते क्विवेवेति
 कालनियमेऽपि उपपदान्तरे भूते प्रत्ययान्तरं भवत्येव । पितृव्यघा-
 तीति । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यवर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येव ।
 वृचं हतवानिति । ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति द्विविधो नियम इति भा-
 ष्यम् । श्रुत्युपस्थितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया प्रकरणलक्षणजघन्य-
 प्रमाणोपस्थितधातुकालयोरेवोपरोधस्य न्याय्यत्वादिति तदाशयः ॥

बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विप् विधीयते । उपपदान्तरेऽपि हन्ते-
 र्वहुजं क्विप्स्यात् । यो मातृहा पितृहा । न च भवति । अमित्र-
 घातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३ । २ । ८९ ॥

सुकर्मादिषु कृजः क्विप् स्यात् ॥ त्रिविधोऽत्र नियम इति
 काशिका । धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति तद्भावः । सुकृत् । कर्मकृत् ।

पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विवेवेति नियमात्कर्म कृतवानि-
त्यत्राण् न । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः ।
अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति
विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे
क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे मुजः । ३ । २ । ६० ॥

सोममुत् ॥ चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसू-
चेऽपि ॥

अग्नौ चेः । ३ । २ । ६१ ॥

अग्निचित् ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ६२ ॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनातेः क्विप् स्यादग्न्याधार-
स्थलविशेषस्याख्यायाम् ॥ श्येन इव चितः श्येनचित् ॥

कर्मणीनि विक्रियः । ३ । २ । ६३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ कुत्सितग्रहणं
कर्तव्यम् ॥ * ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । नेह । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ६४ ॥

कर्मणि भूत इत्येव ॥ पारं दृष्टवान् पारदृश्वा । अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्य-
र्थम् ॥

राजनि युधि कृजः । ३ । २ । ६५ ॥

क्वनिप् स्यात् ॥ युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधित-
वान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

सहे च । ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणोति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७ ॥

सरसि जातं सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः ।
ड्यापोरिति ह्रस्वः ॥

पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८ ॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् ॥ संस्का-
रजः । अदृष्टजः । अजातौ किम् । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्सन्ततो जने ॥

अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् ॥ पुमांसमनुसृत्य
जाता पुमनुजा ॥

अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् ॥ न जातः अजः । द्विजा-
तः द्विजः । ब्राह्मणजः । अनु जातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वापा-
धिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेऽपि क्वचित् । परितः
खाता परिखा ॥

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् ॥ तच्च तयोरेवेति भावकर्मणोः
 क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उक्तावितौ । स्नातं मया ।
 स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्त-
 व्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ।
 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः ॥

सुयजोर्ध्वनिप् । ३ । २ । १२३ ॥

सुनेतिर्यजेश्च ध्वनिप् स्यात् ॥ सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा ।
 यज्वानौ ।

जीर्यतेरट् । ३ । २ । १०४ ॥

भूते इत्येव ॥ जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन
 निष्ठाऽपि । जीर्णो । जीर्णवान् ॥

छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥

भूतसामान्ये ॥ अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी
 आततान । ननु छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सामान्येन लिट् विहित
 एव । धातुसम्बन्धे स विधिरयन्त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

क्वसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः ॥ चक्राणा वृष्णिम् । यो
 नो अग्ने अररिवां अघायुः । रा दाने लिट् क्वसुः । वस्वेकाजादु-
 सामित्यादन्तत्वादिट् । ततो नञ्समासः । इह भूतसामान्ये
 छन्दसि लिटो विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति चिमु-
 निमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । तं तस्थिवांसं नगरोपक्रण्टे,
 श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते, इत्यादि ॥

भाषायां सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ॥

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ् वा स्यात् तस्य नित्यं क्सुः ॥ निषेदुषीमासनबन्धधीरः । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अधूपुपस्तामभवज्जनस्य । अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । व्याख्यानाद्राग्रहणमेतद्विधेयलिटैव सम्बध्यते । तेन पक्षे लुङादि । छन्दसीत्यस्य निवृत्यैव सिद्धे भाषाग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थम् । तेनानद्यतने लङ् । परोक्षे लिङित्येतद्विषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । अस्य लिटो वैकल्पिकत्वात्पक्षे तयोः प्रवृत्तौ तिङां श्रवणमिति दिक् ॥ उपोषिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमय्याम् । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्सुरिडभावश्च । अनाश्वान् । धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननुचानः ॥

लुङ् । ३ । २ । १०९ ॥

भूतार्थे धातौर्लुङ् स्यात् ॥ अकार्षीत् । अहर्षीत् ॥ वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिशेषे प्रास्थितं पान्थं कश्चित्पृच्छति क्व भवानुषित इति । स आह । अमुचावत्समिति । अमुचावसमिति प्राप्नोति । जागरणसन्ततौ किम् । यो हि मुहूर्तमपि स्वपिति त्वामुचावसमित्येव ॥

अनद्यतने लङ् । ३ । २ । ११० ॥

बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । अविद्यमानाद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातेर्लुङ् स्यात् ॥ अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किम् । अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे माभूत् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भूतसामान्ये स्यात् ।

नन्वेवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतने विद्यत इति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धेः ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ॥ * ॥ अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषय इति विरोधाभावः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकान् । तुल्यकालोऽव प्रयोक्ता । परोक्षे किम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञाते किम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषये किम् । जघान कंसं किल वासुदेवः । न हीदानीतनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपि कंसवधः ॥

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । १११ ॥

स्मृतिबोधिन्पुपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् ॥ लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषां प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

न यदि । ३ । २ । ११२ ॥

यद्योगे उक्तं न ॥ अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११३ ॥

उक्तविषये लट् वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्वा-
त्त्वर्थः ॥ स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः । तत्र गाश्चारयिष्यामः ।
वासे लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि नयदीति
बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११४ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेधातोर्लिट् स्यात् ॥ चकार । जहार ।
उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्ष्यम् । सुप्रोऽहं किल विललाप ।

बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् । अत्यन्तापहूवे लिङ् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अपरोक्षार्थमिदम् । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलि-
ङ्गान् जगाम ॥

ह्रशश्वतोर्लिङ् च । ३ । २ । ११५ ॥

अनयोः पदयोर्लिङ् विषये लङ् स्याच्चास्त्रिङ् ॥ इति हाक
रोच्चार वा ॥

प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११६ ॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ् विषये लङ्-
लिटौ स्तः ॥ अगच्छत् किम् । जघान किम् । अनासन्ने तु कंसं
जघान किम् ॥

लट् स्मे । ३ । २ । ११७ ॥

लिटोऽपवादः ॥ यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११८ ॥

भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे ॥ एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । ११९ ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । पूर्वचापरोक्षग्रहणेन परो-
क्षाधिकारो निवर्त्यते । तेनैव चानद्यतनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यते ।
यस्मात् परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा
द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति । इह तु परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य
च निवृत्त्या तत्सहचरितानद्यतनग्रहणस्यापि निवृत्तेरुचितत्वात् भूते
लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः । अयं च येनना-
प्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः । परन्त्वेन लङ्लिटोः ॥

नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२० ॥

पक्षे यथाप्राप्तम् । अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् ।
अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ् आस्मे । ३ । २ । १२१ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकपुत्याऽनुवर्तते । लुङ्ग्रहणञ्चाप-
कात् । यदि हि भूतमात्रे विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाषेत्यतो विभा-
षाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात्पक्षे लुङ् भविष्यतीति किं
लुङ्ग्रहणेन । अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ्
न लभ्यते । लडा बाधितत्वात् । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने
विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा
क्षात्राः । अवात्सुः । अवसन् । ऊर्षुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म
पुरा ॥

वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२२ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातेर्लट् स्यात् ॥ पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२३ ॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं
चैवं पश्य । पचमानं चैवं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणम-
धिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्
ब्राह्मणः ॥ माड्याक्रोशे इति वाच्यम् ॥ * ॥ मा जीवन् । माडि
लुडिति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ॥

सम्बोधने च । ३ । २ । १२४ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थे आरम्भः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२५ ॥

परिचायके हेतौ चार्थं वर्तमानाद्भातोर्लटः शत्रुशानचौ
स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन् मुच्य-
ते । हेतुः फलं कारणञ्च ॥

तौ सत् । ३ । २ । १२६ ॥

तौ शत्रुशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ सत्प्रदेशाः पूरणगुणसुहि-
तार्थसदित्यादयः ॥

पूड्यज्ञोः शानन् । ३ । २ । १२७ ॥

वर्तमाने ॥ पवमानः । यजमानः ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२८ ॥

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् ॥ भोगं भुञ्जानः । वयोवचने ।
कवचं विभ्राणः । शक्तौ । शत्रुं निघ्नानः ॥

इङ्धार्याः शत्रुकृद्धिणि । ३ । २ । १२९ ॥

आभ्यां शत्रु स्यादकृद्धिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् ।
अकृद्धिणि किम् । कृद्धेणाधीते धारयति ॥

द्विषो ऽमित्रे । ३ । २ । १३० ॥

द्विषन् शत्रुः । अमित्रे किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुजो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३१ ॥

सर्वे सुन्वन्तः ॥ सर्वे यजमानाः सन्निष्ठा एवमुच्यन्ते । यज्ञ-
संयोगे किम् । सुनेति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३२ ॥

अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायां किम् । अर्हति चोरो
वधम् ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३३ ॥

भ्राजभासेति क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीला-
दिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

तृन् । ३ । २ । १३४ ॥

कर्ता कटान् ॥ तद्धर्मणि । मुण्डयितारः आविष्टायना भवन्ति
वधूमूढाम् । तत्साधुकारिणि । कर्ता खेटम् । तृन्विधावृत्विच्च
चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थमिदम् । होता ।
पोता । नेष्टा । जेष्ट, नेष्ट, एष्ट, प्रेष्ट, गतावित्यत्र पठितो नेष-
तिरयम् । अनुपसर्गस्य किम् । प्रतिहर्ता । प्रशास्ता । तृजेव भवति ।
तृस्तृचौ शास्ति क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्युणादिपठितेन ।
स्वरे च विशेषः । तृनि तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृ-
तिस्वरो भवति । तृचि कृत्स्वरः ॥ त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया
अनिट्त्वञ्च ॥ * ॥ त्वष्टा । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादनिट्त्वञ्चेति
उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च सर्वस्योपसंख्यानस्य शेषः ॥ क्षदेश्च नियु-
क्ते ॥ * ॥ क्षता क्वचिदधिकृत उच्यते । क्षदिः सौचो धातुः शक-
लीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्षे च क्षदानमिति मन्त्रात् ।
उच्चाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणञ्च ॥ छन्दसि तृच्च ॥ * ॥
चातृन् । क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । स्वरे
विशेषः ॥

अलङ्कृज् निराकृज् प्रजनेत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रप-

धृतुवृधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३५ ॥

अलङ्कारिष्णुरित्यादि ॥

शेखन्दसि । ३ । २ । १३६ ॥

वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च । ३ । २ । १३७ ॥

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु
वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजि-
ष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्वाप्ये दृष्टम् ॥

ग्लजिस्थश्च ग्स्नुः । ३ । २ । १३८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् ॥ गिदयं न तु क्ति । तेन स्थ ईत्वं
न । ग्लासुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्यासुः । चाद्रुवः ।
श्रुक् । कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ * ॥ दंशेखन्दस्युपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ दंक्षत्रः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिन्निपेः क्लुः । ३ । २ । १३९ ॥

वसुः । गृध्रुः । धृष्णुः । क्षिप्रुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४० ॥

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् ।
तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं
शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । भल्यहणमपकृष्य भलन्तानामेव तद्वि-
धानात् । ह्रस्वाभावे पुंवत्त्वं तु न । संज्ञापूरण्योश्चेति निषेधात् ।
नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । अमी ।
भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेरलङ्कृजादिसूत्रेणैष्णुजुक्तः ।
वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि-
नास्तीति तु प्रायिकम् ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्व-
रपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्वि-
षद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिच-
रापचरामुषाभ्याहनश्च । ३ । २ । १४१ ॥

घिनुष् स्यात् ॥ संपर्को । अनुरोधी । आयामी । आयासी ।
परिसारी । संसर्गो । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी ।
परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही ।
योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी ।
अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वै कषलसकत्यस्त्रम्भः । ३ । २ । १४२ ॥

विकाषी । विलासी । विकत्यी । विस्रम्भी ॥

अपे च लषः । ३ । २ । १४३ ॥

चाट्वौ ॥ अपलाषी । विलाषी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४४ ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवा-
दिव्याभाषासूयो वुज् । ३ । ३ । १४५ ॥

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुज् स्यात् ॥ निन्दकः । हिंसकः ।

केचित्तु विनाशीति एयन्तमेव पठन्ति । विनाशकः । परिक्षेपकः ।
परिराटकः । परिवादिण्यन्तः । परिवादकः । व्याभाषकः । असू-
यतिः कण्ठादियगन्तः । असूयकः । असूयतिभिन्नेभ्यो एबुला सिद्धे

वुञ्चवचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ।
असूयतेस्तु गबुलि प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं वुञ्जित्वादिसुदात्त इति विशेषः ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गः । ३ । २ । १४६ ॥

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गः किम् । देवयिता ।
क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४७ ॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् ॥ चलनः । चोपनः
कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४८ ॥

अकर्मकाद्युच् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् ।
भविता । हलादेः किम् । एधिता । आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः ।
अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपत-

पदः । ३ । २ । १४९ ॥

जु इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः ।
दन्द्रमणः । सरणः । गर्दुनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः ।
पतनः । पदनः । पूर्वेण सिद्धे पदिग्रहणं लषपतपदेत्युक्तञ्चा बाधा मा-
भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते ।
तेनालङ्कृतस्तृन् । न च सकर्मकार्थं तदिति वाच्यम् । अनभिधा-
नादनेनसकर्मकादविधानात् ॥

क्रुधमण्डार्येभ्यश्च । ३ । २ । १५० ॥

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः । ३ । २ । १५१ ॥

यकारान्ताद्युच् न ॥ क्लृयिता । क्ष्मायिता । क्लृयी शब्दे ।

क्ष्मायी विधूनने ॥

सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५२ ॥

युच् न ॥ अनुदात्तेत इति प्राप्ः प्रतिषिध्यते । सूदिता ।

दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं

ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति ।

तेन कम्पा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा । गमेलंषपतपदे

त्युक्ञ्विषये तृन्नपि । गन्ता । गामुकः । वौ कषलसेति धिनुषिव-

षये युजपि । विकत्यी विकत्यन इत्यादि सिध्यति । यदि सूदेयुञ्

न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

लषपतपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उक्ञ् । ३ । २ । १५३ ॥

लाषुकः । पातुकः । पादुकः । स्थायुकः । भावुकः ।

वर्षुकः । घातुकः । कामुकः । मामुकः । शारुकः ॥

जल्पभिन्नकुट्टलुंटवृडः षाकन् । ३ । २ । १५४ ॥

जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुंटाकः । वराकः ।

वराकी ॥

प्रजेरिनिः । ३ । २ । १५५ ॥

प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

जिह्वक्षिविश्रीएवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसू-

भ्यश्च । ३ । २ । १५६ ॥

जयी । दरी । क्षयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्य-
मी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य

आलुच् । ३ । २ । १५७ ॥

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पत-
यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्वं निपा-
त्यते । तन्द्रालुः । अत्पूर्वो डुधाञ् । श्रद्धालुः ॥ शीङो वाच्यः ॥ * ॥
शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५८ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सदुरुः ॥

सृघस्यदः क्त्वरच् । ३ । २ । १५९ ॥

सृमरः । घस्मरः । अद्गरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६० ॥

भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

विदिभिदिद्धिदेः कुरच् । ३ । २ । १६१ ॥

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

इगनसजिसर्तिभ्यः क्त्वरप् । ३ । २ । १६२ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

गत्वरश्च । ३ । २ । १६३ ॥

गमेरनुनासिकलोपो निपात्यते । गत्वरी ॥

जागुरूकः । ३ । २ । १६४ ॥

जागर्तुरूकः स्यात् ॥ जागरूकः ॥

यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६५ ॥

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् ॥ दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जज्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहींसदीपो रः । ३ । २ । १६६ ॥

नम्रः । कंप्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम् । सन्ततमित्यर्थः । कम्प्रः । हिंस्रः । दीप्प्रः ॥

सनाशंसभिन्न उः । ३ । २ । १६७ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिन्नः ॥

विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६८ ॥

वेतेर्नुम् इषेष्ठत्वञ्च निपात्यते ॥ वेति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति तच्छीलो इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १६९ ॥

देवान् जिगाति सुम्नयुः । छन्दसि किम् । पुत्रीयिता ॥

आद्रुगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७० ॥

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिङ्गत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिगर्गाः । जगिर्युवा । जघ्रिर्वृ-
चममिचियम् । जज्ञिः । किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि वक्तव्यौ सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः । तरतेर्गिरतेश्च बहुलं छन्दसीत्यु-
त्वे । मिचावस्तौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । एतदर्थमेव कि-
त्करणं ऋद्धृत्युतामिति गुणनिषेधार्थम् । अन्यथा लिङ्गद्भावेन सिद्धे
किं तेन ॥ भाषायां धाञ्कृत्सृगमिजनिनमिभ्यः ॥ * ॥ दधिः ।
चक्रिः । सस्रिः । जगिमः । जज्ञिः । नेमिः । सासहिवावहिचाच-

लीपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यङन्तेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकिनौ
पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७१ ॥

छन्दसीति निवृतम् । स्वप्क् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्ण-
जः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिका । धृष्णक् ॥

शृवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७२ ॥

शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्कुकनौ । ३ । २ । १७३ ॥

भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्नपि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७४ ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

यश्च यङः । ३ । २ । १७५ ॥

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् ॥ अतो लोपः । तस्य यलोपं प्रति
स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपोव्योर्वलीति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्व-
माश्रित्याऽऽतोलोपे प्राप्ते वरे लुप्रं न स्थानिवत् ॥ यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः

क्विप् । ३ । २ । १७६ ॥

विभ्राट् ॥ भाः । भासौ । राल्लोपः । धूः । धुरौ । विद्युत् ।
ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशियहणस्यापक्वोर्ज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ ।
जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् ।
ग्रावस्तुत् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७७ ॥

क्विप् ॥ छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् ।
 क्वचिद्वीर्यः । क्वचिदसम्प्रसारणम् । क्वचिद्वे । क्वचिदुस्वः । तथा च
 वार्तिकम् ॥ क्विब् वचिप्रख्यायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घाऽसंप्रसारणञ्च ॥ * ॥
 क्विष्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा
 मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् ।
 आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । अयति
 हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दृशिग्रहणादभ्यास-
 संज्ञा । दियुत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः । दृ भये
 अस्य ह्रस्वश्च ॥ * ॥ दीर्यतीति ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारण-
 ञ्च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७८ ॥

मिचभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति
 विश्वासायै स प्रतिभूः ॥

विप्रसंभ्यो ऽङ्गसंज्ञायाम् । ३ । २ । १७९ ॥

एभ्यो भुवो डुः स्यात् न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः ।
 प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । मित-
 द्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शम्भुः ।
 अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

धः कर्मणि घृन् । ३ । २ । १८० ॥

धेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे घृन्स्यात् ॥ धात्री जनन्यामलकीव
 सुमत्युपमातृषु ॥

दाक्षीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः

करणे । ३ । २ । १८१ ॥

दाबादेः घृन्स्यात् करणेऽर्थे ॥ दात्यनेन दाचम् । नेचम् ।
शस्त्रम् । योचम् । योक्तम् । स्तोचम् । तोचम् । सेचम् । सेक्तम् ।
मेद्वम् । पत्त्रम् । टंष्ट्रा । नट्टी ॥

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८२ ॥

पूङ्पूजोः करणे घृन्स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ॥
हलस्य सूकरस्य वा पोचं मुखाभित्यर्थः ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इन्नः । ३ । २ । १८३ ॥

अरिचम् । लविचम् । धूइति कुटादिरेव गृह्यते । निरनुबन्ध-
कत्वात् । अत एव गाङ्कुटेति ङित्वाद् गुणनिषेधे उवङ् । धुवि-
चम् । सविचम् । खनिचम् । सहिचम् । चरिचम् ।

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८४ ॥

पविचम् । येनाज्येन उत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ।

कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८५ ॥

पुव इवः स्यात् ॥ ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः । ऋषौ
करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् ।
पूयतेऽनेनेति पविचम् । पावमान्यादि सूक्तम् । देवतायाम् । अग्निः
पविचं स मा पुनातु । वर्तमाने लङित्यतो अर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

जीतः क्तः । ३ । २ । १८६ ॥

जिञ्चिदा । द्विगुणः । जिहन्थी । इट् । ॥

मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च । ३ । २ । १८७ ॥

मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत् इष्टः ।
तेरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धुः । विदितः । पूजितः । अर्चितः ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिख्याहृत इत्यपि ॥

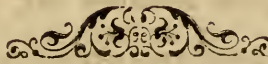
हृष्टतुष्टौ तथा क्षान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्टशब्दो भविष्यति काले । अमृतशब्दः पूर्ववद्वर्तमाने
इत्यर्थः । नथा सुप्तः शयितः प्रासितः लिप्तः तृप्तः इत्यादि वर्तमाने
द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः

पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । एते वर्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥

करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च । आतो युक् । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगानिति जायुरौषधम् । मिनेति प्रक्षिपति जप्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साधोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्वीहिः पाटलः स्यात् । बहुलग्रहणात्केचिदविहिता अप्यूह्याः । तद्यथा हृषेरुलजुक्तः शङ्केरप्यूह्यते । शंकुनेति दर्शनात् । किञ्च फिडफिडौ कुत्रापि न विहितौ । अर्तंरूह्येते । ऋफिडः ऋफिडु इति ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्योद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

अनादिप्रयुक्तास्वेव न तु सर्वेवेत्याहुः । धातुरूपाणि प्रसिद्धान्यर्थादीनि प्रत्ययाः फिडादयः । कार्यत् गुणप्रतिषेधादिकात् अनुबन्धं ककारादिकं विद्यात् । तेन फिडफिडौ कृताव्यूह्याविति भावः । अनूबन्धमित्यत्र उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । एतदुणादिषु शास्त्रे शासितव्यमित्यर्थः ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ ॥

वृत्तं तदिति वर्त्म । भसितं भस्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानु
सारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥

गमी गामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतियोधी । प्रतिबोधी ।
प्रतियायी । प्रतियोगी । भावी । अनद्यतने उपसंख्यानम् ॥ * ॥
श्वो गमी गामम् । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः ।
निपातयोः किम् । यावद्भास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा या-
स्यति । ननूदाहृते ऽस्यावकाशः । लुटस्तु श्वःकर्तृत्यादौ । यावत्
श्वो भुङ्क्ते पुरा श्वो भुङ्क्ते इत्यादावुभयोः प्राप्नौ परत्वान्नुट् स्यादि-
ष्यते तु लट् स कथमिति चेदुच्यते । अनद्यतने लुङित्यत्र यावत्पु-
रेत्यादीनि लिङ्चोर्ध्वेत्यन्तानि सूत्राण्यनुवर्तन्ते तेन लुङिष्येऽपि
अस्य नित्यमितरेषान्तु पक्षे प्रवृत्तिर्भवति ॥

विभाषा कदाकर्हिः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् स्यात् ॥ कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते ।
भोक्ता वा । ननु कर्हिशब्दोऽयमनद्यतनविषयः । अनद्यतनेर्हिलन्य-
तरस्यामिति किमोर्हिलिति व्युत्पादनात् । ततश्च तद्योगे लुटैव
भाव्यं । न तु लट् । तत्कथमुदाहृत्यते कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः ।
भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यत इति व्युत्पाद्य कर्हिशब्देन सम्बन्ध्यत
इति ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति वा लट् स्यात् ॥ कं कतरं कतमं वा भोजयसि

भोजयिष्यसि भोजयितासि वा ॥ लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं
गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्स्यामानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भवि-
ष्यति लट् स्यात् ॥ अकिंवृत्तार्थाऽयमारम्भः । योऽन्नं ददाति दास्य-
ति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भवि-
ष्यति लट् वा स्यात् ॥ कृष्णश्चेदुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुङ्लटौ ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः । उत्त-
रपदवृद्धिश्च । उर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वा-
तोर्लिङ्लटौ वा स्तः ॥ मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आग-
च्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं रुन्दोऽधीष्ट ॥

तुमुन्ग्वुलौ क्रियायां क्रियावर्त्तयाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः ॥
मान्तत्वादव्ययत्वम् । अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भावे तुमुन् ।
ग्वुल् तु कर्तरि । प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यत्वन्तु प्रत्ययद्योत्यम् । तच्च संसर्गः
प्रकारो वा मतभेदेन । लिङ्विधौ भाष्ये विध्यादीनां वाच्यत्वमि-
तिपक्षस्याप्युक्ततया तद्रीत्या इहोद्देश्यत्वं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्युपपदा-
र्थयोः समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिः । तुमु-
न्प्रकृत्यर्थस्तु उपपदार्थे प्रति विशेषणम् । ग्वुलि तु प्रकृत्यर्थो ग्वुलय
ग्वुलर्थस्तु कारकद्वारा उपपदार्थे विशेषणम् । कृष्णं द्रष्टुं याति ।

कृष्णकर्मकभविष्यदृशनेनार्थमित्यर्थः । कृष्णं दर्शको याति । कृष्णक-
र्मकभविष्यदृशनेनकर्तृकर्तृकं दर्शनेदृश्यकञ्च यानमित्यर्थः । अत्र
वासरूपेण तृजादयो न । पुनर्बुलुक्तेः । तेन कर्ता व्रजति विक्षिपो
व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यते । क्रियार्थक्रियोपपदको लृट् तु विधानसा-
मर्थ्याद्भवतीति करिष्यामीति व्रजतीत्यादि निर्बाधम् । क्रियायां
किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भिक्षार्थाजटास्ताश्च द्रव्यं न
तु क्रिया । भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयत्यध्याहारेण योज्यः ।
क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावन-
क्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था । धावनं हि दण्डपतने हेतुर्न तू-
दृश्यमुदृशेन तादर्थ्यं विवक्ष्यते न हेतुत्वमात्रेण ॥

भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घजादयः क्रियार्थायां क्रियायां
भविष्यति स्युः ॥ क्रियार्थोपपदे विशेषविहितेन तुमुना स्वविषये
घजादीनां बाधे प्राप्ते वचनम् । यागाय याति । अथ भावे इत्येता-
वतैव भावे ये विहितास्ते ततोऽन्यत्रापीत्यर्थेन सिद्धे वचनग्रहणं
किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथञ्च ते वाचका भवन्ति । याभ्यः
प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया विहितास्ते यदि ताभ्यस्तथैव
भवन्ति नासामज्जस्येनेति ॥

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चोपपदे भविष्यत्यण् स्यात् ॥
कर्मण्यणिति सामान्यविहितोऽप्यण् वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधि-
तो ऽतः पुनर्विधीयमानो ण्वुलो ऽपवादः । काण्डलावो व्रजति ।
परत्वादयं कादीन्बाधते । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । कम्बल-
दायो व्रजति ॥

लुट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्शाद्भातोर्लुट् स्यात् क्रियार्थभ्यां क्रियायामसत्यां सत्याञ्च ॥ करिष्यति । हरिष्यति । सत्यां खल्वपि । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति ॥

लुटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन अप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्वृत्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यति । करिष्यन् ॥

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । अनद्यतने लुटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लुडिति यदयमनद्यतने लुटः सत्संज्ञौ शास्ति । ततो लुट् ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥ लुटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा गमिष्यतीति ॥ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्वस्तनी लुटः संज्ञा । भविष्यतीति लुटः । इयं नु कदा गता या एवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाऽध्येता य एवमनभिमुक्तः । अद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । करणस्याच कर्तृ-

त्वविवक्षा बोध्या । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः ॥ स्पृश उप-
तापे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपतापो रोगः । स्पृशतीति स्पर्शो
व्याधिविशेषः । अन्यच्च पचाद्यच् । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ।

सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

सृ इति लुप्रविभक्तिकम् । सर्तः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् ॥
स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् काला-
न्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्ता युज्यते । सरति कालान्तरमिति
सारः । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिरे किम् । सर्ता । सरकः ॥
व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्थिरार्थं वचनम् ।
अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽव सरतिः । रुधिरादिक्रम-
तिशयेन सारयतीत्यर्थः । विविधं सरतीति विसारो मत्स्यः । एक-
देशस्थत्वाभावादस्थिरत्वम् । सारयति चेष्टयतीति सारो बलम् ।
बलवान् हि चेष्टते । अथ कथं सारं सारङ्गलोचनेति । न्याय्यत्वेन
बलत्वोपचारात् । अर्द्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम् ।

भावे । ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थं वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ पाकः ।
पाकौ । पाकाः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । रज्ज-
त्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । अकर्तरि किम् । मिषत्यसौ
मेषः । अच् । संज्ञायां किम् । कृतः कटः । संज्ञायामिति प्रायिकम् ।
को भवता लाभो लब्धः । को भवता दायो दत्तः । इत उत्तरं भावे
अकर्तरि कारके इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावद्वयमप्यनुवर्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

परिमाणं परिच्छिन्तिः । तस्या आख्या उक्तिस्तच्चेत्यर्थः ।
परिच्छिन्तिश्च प्रत्ययार्थस्य । सा चैकादिशब्दैस्तदाहरणेषु द्रष्टव्या ।
घञ् स्यात् ॥ अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । निची-
यते राशीक्रियत इति निचायः । एरच् प्राप् । एकस्तण्डुलनिश्चायः ।
ग्रहवृद्धइत्यप् प्राप् । द्वौ शूर्पेनिष्पावौ । निष्पूयते शोध्यते तुपाद्य-
पनयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः । शूर्पणेति करणतृतीयान्तस्य
कर्तृकरणे कृतेति समासः । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूर्व्वोरिति सिध्यति
तथाप्ययं सर्वापवादत्वान्नाप्यः । एकः कारः । द्वौ कारौ । चयः
काराः । कृ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः ।
ऋदोरप् प्राप् । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते न त्वर्याश्रयः ।
सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रितिः ।
कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वोऽकृतो राशीकृत इत्यर्थः । सर्वेभ्य
इत्यनुक्तौ तु स्त्रियां क्तिनपि बाध्येत । दारजारौ कर्तरि णिलुक्
च ॥ * ॥ दारयन्ति दाराः । जरयन्ति जाराः ॥

इङ्श्च । ३ । ३ । २१ ॥

घञ् स्यात् ॥ अचोऽपवादः । उपेत्यस्मादधीयते उपाध्यायः ॥
अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीप् ॥ * ॥ उपाध्याया ।
उपाध्यायी । घञनुक्रमणमजपोर्विषये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानाम-
प्यपवादविज्ञानमिति वचनात् । पूर्व्वसूचे सर्वेभ्य इत्यनेन तत्प्रत्याख्याने
तु सजातीयत्वात्प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यं न त्वर्या-
श्रयस्यापि क्तिन् इति वचनमिदम् ॥ शू वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥ शू
इत्यभिभक्तिको निर्देशः । ऋदोरबिति प्राप्ते वचनम् । शारो वायुः ।

करणे घञ् । शारो वर्णः । चिचीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते
आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृ-
तनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । प्रदक्षिण-
प्रसव्यगामिनां शाराणामित्यत्र त्वत् एव वार्तिकप्रयोगादक्षेप्यपि
घञित्याहुः ॥

उपसर्गे रवः । ३ । ३ । २२ ॥

घञ् ॥ संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ॥

समि युद्रुदुवः । ३ । ३ । २३ ॥

सम्पूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संपावः । पिष्टविकारो
ऽपूपविशेषः । सन्दावः । सन्दावः । समि किम् । यवः । दवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥

आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रअयः । प्रणयः
प्रभवः । कथं प्रभावो राक्ष इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः ।
कथं राक्षो नय इति । बाहुलकात् ॥

वै क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ॥

विक्षावः । विश्रावः । वै किम् । क्षवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ॥

अवनायः । अधोनयनम् । उन्नायः । ऊर्ध्वनयनम् । क-
थमुन्नय उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः । ३ । ३ । २७ ॥

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे किम् । द्रवः । स्तवः ।

स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ । २८ ॥

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः ॥ अभि-
लावः । निरभ्योः किम् । यवः । लवः ॥

उन्त्योर्ग्रः । ३ । ३ । २९ ॥

उद्गारः । निगारः । उन्त्योः किम् । गरः ॥

कृ धान्ये । ३ । ३ । ३० ॥

कृदित्यस्मादुन्यविषयकविज्ञेयार्थप्रतिपादकादुन्त्योर्घञ् स्या-
त् ॥ उत्कारो निकारो धान्यस्य । विज्ञेय इत्यर्थः । धान्ये किम् ।
भिज्ञोत्कारः ॥

यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तैतेर्घञ् अधिकरणे ॥ ल्युट् प्राप्तः ।
समेत्य स्तुवंति यस्मिन्देसे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे
किम् । संस्तवः परिचयः ।

प्रे स्त्रो ऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ॥

अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः ।
अयज्ञे किम् । वर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥

प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥

विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् अशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः ।
तिर्यगायातिरित्यर्थः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् ।
ग्रन्थविस्तरः ॥

छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ॥

घञ् स्यात् ॥ स्त्र इत्यनुवर्तते । शब्दविषयत्वात्पूर्वेणा-
प्राप्त वचनम् । विष्टारपंक्तिश्छन्दः । विष्टारवृहतीछन्दः । प्रस्तारपंक्ति-

श्छन्दः । विस्तीर्यन्ते ऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्म-
धारयः । विष्टारपंक्तिशब्दश्छन्दसो नाम । न तु घञेतमेव । तत्तु
अवयवत्वेन वर्तते । छन्दोनाम्नीत्यधिकरणे सप्रत्येषा । छन्दश्चेह
वृत्तम् । यस्य गायत्र्यादयो विशेषा न तु वेदः । नामग्रहणात् ॥

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ॥

घञ् स्यात् ॥ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति प्राप्स्यपोऽपवादः ।

उद्गाहः ॥

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥

मुष्टिविषयकार्यवृत्तेर्ग्रह इत्यर्थः । मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेशविशेषः ।

अहो मल्लस्य सङ्ग्रहः । दृढमुष्टिताप्यायते । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य
सङ्ग्रहः ॥ उद्गाभनिग्राभौ च छन्दसि सुगुद्यमननिपातनयोः ॥ * ॥
उद्गाभं च निग्राभं च ब्रम्ह देवा अवीवृधन् ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७ ॥

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूते ऽभ्रेषे
च विषये ॥ पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्स्य च करणमभ्रेषः ।
परिणयेन शरान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽच न्यायः ।
उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो
नाशः ॥

परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ॥

क्रमप्राप्स्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपा-
त्यये किम् । कालस्य विपर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः श्रुतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥

तत्र विशायः । तत्र राजोपशायः । तत्र राजसमीपशयनस्य पर्याय इत्यर्थः । पर्याये किम् । विशयः । संशयः । उपशयः । समीपशयनम् ॥

हस्तादाने चिरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥

हस्तादाने इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेशचकः । ३ । ३ । ४१ ॥

निवसत्यस्मिन्निति निवासः । एषु चिनोतेर्घञ् आदेशचककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तत्र धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । निवासदेश इत्यर्थः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । आचीयतेऽस्मिन्नग्न्यादि । अधिकरणे घञ् । अग्निं स्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । भावे घञ् ॥ एषु किम् । चयः । कथं महान् काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुनराशीकरणमित्यर्थः ॥

सङ्घे चानौत्तरार्धयः । ३ । ३ । ४२ ॥

चेर्घञ् आदेशचकः ॥ भित्तुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तरार्धयः किम् । सूकरनिचयः । स्तनपानाय यदौत्तरार्धरभावेन सूकराः शेरते तदेदं प्रत्युदाहरणम् । यदा तु भित्तुव-

तृथगेवावतिष्ठन्ते तदेहापि भवत्येव घञ् । सङ्गे किम् । ज्ञानकर्म-
समुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥

अत्र वर्तमानाद्भातोः स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ कर्तृवर्जिते का-
रके तु न भवत्यनभिधानादित्याहुः । चकारो विशेषणार्थो णचः
स्त्रियामञिति । न कर्मव्यतिहारे इति निषेधादैर्ज् न । व्यावक्रोशी ।
व्यावहासी । स्त्रियां किम् । व्यतिपाकः । स्त्र्यधिकारत्वाभावाद्वा-
सरूपेण व्यावक्रुष्टिरपि । येननाप्राप्तिन्यायेनास्य क्तिन्मात्रबाधकत्वेऽपि
क्तिनो बाधकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची ।
य्यासग्रन्थो युच् प्राप्ः । व्यात्युद्धी । गुरोश्च हल इत्यः प्राप्ः ।
इह तु न भवति क्तिन्वकार एव । व्यतीबा । व्यतीहा । तदेत-
द्वैचित्र्यं न्यायतो दुर्लभमपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकेन
समर्थनीयम् ॥

अभिविधौ भाव इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥

अणिनुणः । आदिवृद्धिः । इनण्यनपत्ये । साराविणं व-
र्तते । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । स्वभावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् ।
अभिविधौ किम् । संरात्रः । भावे इत्यनुवर्तमाने शब्दशक्तिस्वाभा-
व्याद्भावे एव इनुण्लाभात्कारके तदप्रवृत्तौ च पुनर्भावग्रहणं
मध्येऽपवादन्यायेनास्य घञ्मात्रबाधकत्वे प्राप्तेऽपि बाध्यसामान्य-
चिन्तयोभयोरपि बाधे सिद्धे वासरूपेण पक्षप्राप्येयोरपि तयोर्बाध-
नार्थम् । ल्युटा तु समावेश इष्यते । बाहुलकात् । संवरणम् ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥

अत्र नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे ॥ अवयाहस्ते भूयात् ।

अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे
किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ॥

पाचप्रग्राहेण चरति भिन्नुः । लिप्सायां किम् । प्रग्रहो देव-
दत्तस्य । प्रकृष्टो ऽभिनिवेश इत्यर्थः ॥

परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ॥

यज्ञविषयं चेत्प्रत्ययान्तस्याभिधेयमित्यर्थः । उत्तरः परि-
ग्राहः । स्थेन वेदेः स्वीकरणम् । यज्ञे किम् । परिग्रहो देवद-
त्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥

वृ इति लुप्रपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा
कन्या । क्तिन्विषयेऽपि ग्रहवृद्ध इत्यादिना बाहुलकात्कर्मण्यप् ।
प्रवरा सेतिवत् ॥

उदि अयति यौति पूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥

उद्धायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पत-
नान्ताः समुद्धया इति । बाहुलकात् ॥

विभाषा ऽङ्गि रूप्लुबोः । ३ । ३ । ५० ॥

आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अवग्राहाः । अवग्रहाः । वर्षप्रतिबन्धे
किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥

प्रे ग्रहेर्धञ् वा वणिजां सम्बन्धी चेत्यत्ययार्थः । तुलासूच-
मिति यावत् । तुलाप्रमाहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ॥

रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ॥

प्रमाहः । रथादिषु युक्तानामश्वादीनां संयमनार्था रज्जुः ॥

वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥

विभाषा प्रे इत्येव । प्रवारः । प्रवरः । आच्छादने किम्
प्रवरो गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् ।
सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

घञोऽपवादः । चकारस्याथयञित्यत्र विशेषणार्थः । चयः ।
जयः । भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥
परत्वाद्वि क्तल्युटौ प्राप्नो । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः ।
एवञ्च वासरूपन्यायो नास्त्यनपवादत्वात् । भयम् । वर्षम् । वृष-
भो वर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगादृषेर्बाहुलकात् ल्युङपीति कैयटा-
दयः । कल्यादिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्पः । अर्थः ।
मन्त्रः । ग्यन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञ् । एरज्यन्तानामिति तु
वचनमनार्थमिति कैयटः । जवसवौ छन्दसि वाच्यौ ॥ * ॥
ऊर्वास्तु मे जवः । देवस्य सवितुः सवे । अपि प्राप्ते अज्वच-
नम् । स्वरे विशेषः ॥

ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ ॥

घजोऽपवादः । करः । गरः । यवः । स्तवः । लवः ।
पवः । दकारो मुखमुखार्थः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥

अप् स्यात् ॥ घञ्चोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । नि-
श्चयः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेदं मध्योदात्तम् । थायादिस्वरस्तु
नाच्च । अचैव सिद्धे ऽवविधानसामर्थ्यात् । अस्तेये चास्मादपोऽ-
निष्टत्वेन हस्तादाने चैरिति घञ्वाधनार्थं न तत् । गमः । व-
शिरण्योरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ घञ् प्राप्नोति । वशनं वशः । रणन्ति
शब्दायन्तेऽस्मिन् रणः संग्रामः । घञर्थे कविधानं स्यात्प्रा-
पाहनिव्यधियुध्यर्थम् ॥ * ॥ भावः कर्तृवर्जितञ्च कारकं घञर्थः ।
प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानि प्रस्थः । प्रस्थान्त्यस्मिन्प्रस्थः । प्रपिबन्त्य-
त्यस्यां प्रपा । विघ्नन्त्यस्मिन्विघ्नः । आविध्यन्त्येननाविधम् । आ-
युध्यन्तेऽनेनायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥

अप् स्यात् ॥ प्रघसः । व्यद्यते इति विघसः । वैश्वदेवाव-
शिष्टमन्नम् । उपसर्गे किम् । घासः । शय्यं बालतृणं घास इत्य-
मरः ॥

नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च ॥ न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ॥

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उ-
पजापो मन्त्रभेदः ॥

स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥

अप् पक्षे घञ् ॥ स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनु-
पसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥

एष्वनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः ।
उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । मयः ।
यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥

अप् वा स्यात् ॥ निगदः । निगादः । निनदः । निनादः ।
निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायाञ्च । ३ । ३ । ६५ ॥

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप् वा स्यात् ॥ वीणा-
ग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां
तु प्रक्वणः । प्रक्वाणः ॥

नित्यं पणः परिमाणे । ३ । ३ । ६६ ॥

अप् स्यात् ॥ मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थम् मूल-
कादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् ।
पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गे तु उन्मादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥

हर्षे किम् । प्रमादः । सम्मादः ॥

समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥

सम्पूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे । तस्मात्पशुवि-
पयकादप् स्यात् । अघजपोरित्युक्तेर्वाभावो न । समजः पशूनां
सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राम्हणा-
नाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तच्च यत्पणरूपेण ग्राह्यं तच्च
ग्लह इति निपात्यते ॥ अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्ल-
हामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्लहः ॥

प्रजने सर्तः । ३ । ३ । ७१ ॥

प्रजनः प्रथमगर्भग्रहणमिति वृत्तिः । प्रथमं द्वितीयादिकं ।
वेत्यत्र नाग्रह इत्येके । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति ।
अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥

व्हः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु । ३ । ३ । ७२ ॥

निहवः । अभिहवः । उपहवः । एषु किम् । प्रव्हायः ॥

आडि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ॥

आव्हयते ऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आव्हायः ॥

निपानमहावः । ३ । ३ । ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य व्हयतेः सम्प्रसारणम् वृद्धिश्चोदकाधा-
रश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गस्य व्हयतेः सम्प्रसारणम् च स्याद्भावे ॥ हवः ।
भाषग्रहणमकर्तरि च कारके इत्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥

अनुपसर्गादुन्तेर्भावे अप् स्याद्वादेशश्च ॥ स चान्तो-
दातो निपात्यते । तेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वधेन
दस्युम् । चाद् घञ् । घातः ॥

मूर्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्याद् घनश्चादेशः ॥
अभ्रघनः । कथं सैन्यवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यते ॥

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥

बाहीकशामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ।
अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्चेत्याहुः ।
तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्विर्जनैः पादैः प्रकर्षण
हन्यत इति प्रघणः । कर्मण्यप् पक्षे वृद्धिः । अमरस्तु प्रघाणप्रघणा-
लिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्याह ॥

उद्घनो ऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठे अन्यानि काष्ठानि
स्थापयित्वा तत्क्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ॥

अपघनो ऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पाद-
श्चेत्याहुः । करणे ऽप् । अपघातोऽन्यः ॥

करणे ऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥

एषु हन्तेः करणे ऽप् स्याद् घनादेशश्च ॥ अयो हन्यते

ऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । दूघनः । द्रघण इत्येके । पूर्वपदात्सं-
ज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञेषा कुठारस्य । दुर्वृत्तः ॥

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च । अप्यन्ते घनादे-
शश्च । स्तंवघ्नः । स्तम्बघनः । करणे इत्येव । स्तंवघातः ॥

परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥

परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः ॥ परिहन्यते ऽनेनेति
परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वाद्दन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च ॥ आश्रयशब्देन सामीप्यं
लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः ॥

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥

संहननं सङ्घः ॥ भावेऽप् । उद्हन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्यु-
द्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वादुन्तिज्ञाने ॥

निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥

समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति
निघा वृत्ताः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

इवितः क्तिः । ३ । ३ । ८८ ॥

अयं भावे एव स्वभावात् । क्तेर्मप्यनित्यमित्येकयोगत्वे नित्य-
ग्रहणान्निवृत्ते इत्यधिकारान्निवृत्तार्थस्य विक्त्वायां वाक्यवारणेऽपि
तदधिवक्षायां वाक्यधारणार्थकनित्यमितियोगविभागसामर्थ्याद-
र्थविशेषानादरेणैव क्तिर्मव्यपयः । अत एव तयून्तेन न विग्रहः ।

डुपचप् पाके । पाकेन निर्वृतम्पक्रिमम् । डुवप् । उप्तिमम् ।
डुकृञ् । कृचिमम् ॥

द्वितो ऽथुच् । ३ । ३ । ८६ ॥

अयमपि स्वभावाद्भावे एव ॥ टुवेप् । वेपथुः । श्वयथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ८७ ॥

भावे ऽकर्तरि च कारके इति वर्तते । यज्ञः । याज्ञा ।
यन्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्न सम्प्रसारणम् ।
डित्वन्तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थम् । रक्षणः ॥

स्वपो नन् । ३ । ३ । ८९ ॥

स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । अन्तर्द्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ॥

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे ॥ अधिकरणग्रह-
णमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः । जलानि धी-
यन्तेऽस्मिन् जलधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अजपौ
तु परत्वाद्वाधते । कृतिः । भक्तिः । चूर्तिः । प्रफुलतिः । तितुवेति
नेट् । ति चेत्युत्वम् । चितिः । स्तुतिः । ऋत्वादिभ्यः क्तिनो निष्ठा-
वद्भावात्त्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । स्त्रि-
यामित्यधिकारः कृत्यल्युट् इति यावत् ॥ श्रयजीषिस्तुभ्यः
करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः ।

परत्वात् ल्युट् प्राप्ः । ग्लान्याहाम्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः । ज्यानिः ।
हानिः ॥ सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥ * ॥ सम्पत् । विपत् । प्रतिपत् ।
आपत् । परिपत् । क्तिन्नपीष्यते बाहुलकात् । सम्पत्तिर्विपत्तिरि-
त्यादि ॥

स्यागापापचो भावे । ३ । ३ । ९५ ॥

क्तिन् स्यात् ॥ स्यादिभ्य आतश्चोपसर्गेइति पचेस्तु षित्वा-
त्प्राप्स्याडो ऽपवादः । पुरस्तादपवादन्यायात् । न तु विभाषाख्या-
नेति ण्वुलिजोः । तेन कां त्वं स्यापिकां कां त्वं स्यापिमित्यपि ।
प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था
संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् । भावग्रहणमर्थान्तरनिरा-
सार्थम् ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ । ३ । ९६ ॥

वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः ॥ वृष्टिं दिवः सुम्नमि-
ष्टये । पचात्यक्तीरुतः । इयं तेन व्यसी मतिः । वितिः । भूतिः ।
अग्न आयाहि वीतये । रातौ स्यामो भयासः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ॥

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूट् ॥ ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त-
इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वञ्च निपात्यते ।
स्यतेः सातिः । इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे
कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तयतेः कीर्तिः ।
अच ण्यासेति युच् प्राप्ः ॥

ब्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ९८ ॥

उदात्त इत्येव । पित्करणन्तूत्तरच तुगर्थम् । क्तिनोऽपवादः ।

ब्रज्या । इज्या ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्-

शीङ्भृजिणः । ३ । ३ । ६६ ॥

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञा-
याम् ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानाद्वीभावो न । समजन्य-
स्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यां निषद्या आपणः । निप-
तन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या
गलपार्श्वशिरा । तथा हि कुट्टो ज्ञायते । विदन्त्यनया विद्या ।
सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । भरणम् । ईयतेऽनया इत्या
शिविक्रा । संज्ञायां किम् । मतिः । आसुतिः । भृतिः ॥

कृजः श च । ३ । ३ । १०० ॥

कृज इति योगविभागः ॥ कृजः क्यप् स्यात् । कृत्या । श
च । चाक्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

इषेर्भावे एव शो यगभावश्च निपात्यते ॥ इच्छा । परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शो यक् च निपात्यते ।
परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अच गुणोऽपि । मृग अन्वेपणे ।
चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया ।
अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च ।
इलादिः शेपस्तु नास्ति । षाष्ठे द्वित्वे धातुद्वित्वे वा अभ्याससंज्ञा-
स्वीकारात् । इह च तदुभयाभावात् । अटाट्या । यदा तु यङता-
दप्रत्ययादित्यकारस्तदा अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम् ॥

जागर्त्तरकारो वा ॥ * ॥ पठे शः । जागरा । जागर्या । सार्वधातुके
यक् । जाग्रो विचिण्येति गुणः ॥

अः प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ॥ चि-
कीर्षा । पुचक्राम्या ॥

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् ॥ ईहा । ऊहा ।
गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । निष्ठायां सेट इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । आप्तिः । तितुचेति नेट् । दीप्तिः । स्रस्तिः ।
ध्वस्तिः । अपचितिः । चायतेरपचितश्चेति निष्ठायामिडभावस्यापि
निपातनात् । ल्हाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रल्हतिः ।
स्फायो । स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्वा-
त्यर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् । केचितु स्त्रियां क्तिनित्य-
चावादिभ्यश्चेत्येवोपसञ्चयते । तदप्येतेन फलैक्याय गुरोश्च हल इति
प्राप्तिस्थले निष्ठायामनिड्विषयकमेव बोध्यम् ॥

पिद्धिदादिभ्यो ऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

पिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् ॥ जृप् । जरा । षूष् ।
षपा । कथं प्रेक्षोपलब्धिरित्यमरः । पित्वादहि लभेत्येव ह्युचितम् ।
सत्यम् । अन्तर्यकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति भाष्यवार्तिकप्रयो-
गाद्वाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः । एतेन क्षप्रिरुपास्तिरित्यादयोऽपि
ख्याख्याताः । भिदा । विदारणे श्वायम् । भित्तिरन्या । छिदा ।
द्वेधीकरणे । अन्यत्र छितिः । छिद्रम् । आरा शस्त्यामेव । आ-
र्त्तिरन्या । आडोऽर्त्तेश्वोपसर्गादृतिधाताविति वृद्धिः । धारा प्रणते ।

धृतिरन्या । आराहाराकाराताराधारेति पञ्चसु ऋदृशोऽङीति गुणे
दीर्घत्वं निपात्यते । गुहा दयोषधिविशेषयोः । गूठिरन्या । मृजा ।
क्रपेः सम्प्रसारणञ्च ॥ * ॥ कृपा ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥

अङ् स्यात् ॥ युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्बा । चर्चा ॥

आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

अङ् स्यात् ॥ क्लिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोस-
पसर्गवद्धृतिः । अद्दा । अन्तद्दा ॥

ग्यासश्चन्यो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः ॥ कारणा । हारणा । आसना । अन्यना ।
घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ।
इपेरनिच्छार्थस्य ॥ * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां एबुल् बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥

प्रच्छार्दका । प्रषाहिका । विचार्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्तिः ।
अर्दं हिंसायाम् । तितुचेति नेट् ॥ धात्वर्थनिर्देशे एबुल् वक्तव्यः ॥ * ॥
आसिका । शायिका । इक्षितपौ धातुनिर्देशे ॥ * ॥ धातुनिर्देशो-
ऽनुकरणम् । विदिः । मिदिः । पचिः । पचतिः । उपसर्गात्सुनोति-
सुवति, ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शब्दा-
दयः । एषमभावकर्मवाचिन्यपि क्वचिद्यक् । विभाषा लीयतेरिति
यथा । शित्वसामर्थ्यादिति तु न युक्तम् । पिबतिर्गर्हायतिरित्यादौ
पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । बहु-
लमित्यनुवृत्त्या क्वचिन्न । गुप्तिष्किद्भ्यः सन् । वर्णोत्कारः ॥ * ॥ निर्देशे

इत्येव । वर्णानुकरणादित्यर्थः । आकारः । ककारः । वर्णादुच्चार्यमा-
णादित्यर्थे तु अकार इत्यादावेव स्यान्न तु ककार इत्यादौ । संघा-
तस्योच्चारणात् । अनुकार्यन्तिवह वर्णमाहम् । अकारस्योच्चारणार्थत्वात्
कथं तर्हि एवकारश्चकार इत्यादि । अषाहुः । क्वचित् संघातादपि ।
वषट्कार इति सूचनिर्देशात् । सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति
भाष्याद्वहुलवचनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि
अधिकारबलात्कृत्संज्ञा । तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोज-
नाभावान्न ककारस्येत्संज्ञा । आर्द्धधातुरूपसंज्ञाभावाच्चेत् । अस्य स्वावि-
त्यादौ न प्रत्ययो बाहुलकादेव । रादिफः ॥ * ॥ रेफः । घासरूप-
विधिना कारोऽपि । रकारादीनि नामानीति । मत्वर्थोच्छः ॥ * ॥
अतद्विपरित्यादभत्वाच्च यस्येतिलोपाप्राप्तेर्बहुलवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थीयः । प्रातिपदिकत्वं तु कृदन्तत्वात्पूर्ववद्वेध्यम् । बहुलका-
न्नेह । तसौ मत्वर्थे । बाहुलकादेव मतुबर्थादपि । शेषिकान्मतुबर्थी
यादिति । अन्ये तु नैतत्कृदन्तं किन्तु मतुबर्थं भव इति विगृह्य
गहादित्वाच्छे तद्विधान्तमेवेत्याहुः । इणजादिभ्यः ॥ * ॥ धात्वर्थ-
निर्देशे ॥ एषलोऽपवादोऽयम् । एवमप्येऽपि । आजिः ॥ बाहुलकादजे-
र्वाभावे न । आतिः । आदिः । इज् वपादिभ्यः ॥ * ॥ वापिः ।
वासिः । वादिः । स्वरे भेदः । इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ।
गिरिः ॥

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥

अथ धातोर्धुल् ॥ उट्टालकपुष्पभञ्जिका । उट्टालकः
श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा तथा ॥

विभाषा ऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च । ३ । ३ । ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादाख्यानम् । सूत्रे त्वल्पाक्षतरत्वात्पूर्वं
निपातः । परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इज् स्याच्चाणवुल् ॥ विभाषो-
क्तैर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा ।
सर्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां
गणनां । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् । अख्यानपरिप्रश्नयोः किम् ।
कृतिरित्याद्येव ॥

पर्यायाहर्ण्योत्पत्तिषु एवुच् । ३ । ३ । १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अहर्णमर्हो योग्यता । पर्यायादिषु
द्योत्येषु एवुच् वा स्यात् ॥ भवत आसिका शायिका अग्रगामिका ।
अहै । भवानिदुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इदुभक्षिकां मे धारयसि ।
उत्पत्तौ । इदुभक्षिकामुदपादि ॥

आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे गम्ये ॥
अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

भावे ऽकर्तरि कारके चेति निवृत्तम् । स्नात्यनेन स्नानीयं घूर्णम् ।
दायतेऽस्मे दानीयो विप्रः । राज्ञा भुज्यते राजभोजनाः शालयः । कृत्य-
ल्युट इत्येष सूचमस्तु । यच्च विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् ।
एवंच बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्माचस्यार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते
पादहारकः । कर्मणि एवुल् ॥

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥

इसितम् । इसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥
 येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट्
 स्यात् ॥ पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासाद्यै वचनम् । पयःपानं सुखम् ।
 कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किन्तु
 कर्म । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् ।

करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वा-
 द्वाधते । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणा-
 धिकरणयोरित्यधिकारः ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

दंताश्छाद्यन्ते ऽनेन दन्तच्छदः । आ एत्य कुर्वन्ति व्यघ-
 हारमस्मिन्नित्या । करः । उत्पत्तिस्थानम् ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । ३ । ३ । ११९ ॥

घांता निपात्यन्ते ॥ हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः ।
 गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरते ऽनेन संचरो मार्गः ।
 वहन्त्यनेन वहःस्कंधः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो
 न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः ॥ चात्कषो
 निरूपः ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥

हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताटुञ् स्यात् ॥ वादः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरि-
 त्यणामार्गः । धिमार्गः समूहनी ॥

अध्यायन्यायोद्धावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ॥

अहलन्तार्थे आरंभः । अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः ॥ नियन्ति
उद्युवन्ति संहरन्ति अनेनेति विग्रहः । अवहाराधारावायानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ अवह्रियन्ते आध्रियन्ते आ एत्य वयं न्यस्मिन्नि-
ति विग्रहः । आवाये वेज आत्वे कृते आतो युगिति युक् ॥

उदंकोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥

उत्पूर्वादंचतेर्घञ् स्यान्न तूदके ॥ हलश्चेति सिद्धे उदकप्रति-
षेधार्थे वचनम् । घृतमुच्यते उद्ध्रियते ऽस्मिन्निति घृतादंकः । चर्ममयं
भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदंचनः । घः कस्मान्न प्रत्युदा-
ह्रियते विशेषाभावात् । घञ्यपि हि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥

आनी यन्ते मत्स्यादयो ऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् ।
आनयः ॥ आनयन इति ल्युट् कैश्चिप्रत्युदाह्रियते ॥

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ॥

चादुञ् । आखनः । आखानः । खनोऽच् इति वक्तव्ये
घित्कारणमन्यतोऽप्यप्रमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ।
खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आखरः । आखनिकः ।
आखनिकवकः । एते खनिचवचनाः ॥

ईषदुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु सुख-
दुःखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् ॥ तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे ।
दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः । ईषत्करा सुकरे-

त्यादावपि परत्वात्खलेव । तथा च वार्तिकम् । अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः
स्थिताः खलनौ विप्रतिषेधेनेति । ईषदादिषु किम् । कृच्छ्रेण कार्यम् ।
कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । खित्वमुत्तरञ्च
मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । ३ । ३ । १२७ ॥

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृजोः खल् स्यात् ॥ यथा-
संख्यं नेष्टते । कर्तृकर्मणीच धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदाद-
यस्तु ततः प्राक् । कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ खित्वा-
न्मुम् । अनाद्येन आद्येन दुःखेन भूयते दुराद्यम्भवम् । ईषदाठं
भवम् । स्वाद्यम्भवम् । दुराद्यंकरः । स्वाद्यंकरः । चव्यर्थयोः किम् ।
आद्येन सुभूयते ॥

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलेऽपवादः । ईषत्यानः सोमो भवता । दुष्यानः ।
सुपानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२९ ॥

ईषदादिषु युच् ॥ सूपसदनोऽग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥

छन्दनीत्येव । अगत्यर्थ आरंभः । सुदोहनामकृणो ब्रह्मणो गाम् ।
भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ * ॥ दुःशासनः ।
दुर्गोधन । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समोपमेष सामीप्यम् । स्वार्थं प्यञ् । वर्तमाने लङित्यारभ्य
उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः ॥ कदाऽऽगतेऽसि ।
अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । कदा
गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । गमिष्यामि वा ।
वर्तमाना इत्येतावतैव वर्तमानकालविहितप्रत्ययानां सिद्धौ वत्क-
रणमुपाधीनामपि लाभार्थम् । एषोऽस्मि पवमानः । यजमानः ।
अलङ्कुरिष्णुः । प्रजनिष्णुः ॥

आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥

वर्तमानसमीप्ये इति नानुवर्तते । आशंसा अभिमतार्थ-
वाञ्छा । सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वात् भविष्यति काले
आशंसायां विषये अर्थात् आशंस्यमानक्रियावचनाद्भातोभूतवद्वर्तमान-
वच्च प्रत्यया वा स्युः ॥ देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा ।
धान्यमवाप्स्य वषामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानति-
देशः । तेन लङ्लिटौ न । आशंसायां किम् । वर्षिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् ॥ वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु
त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृट्यङ्गं
लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न भूतवन्नापि वर्तमान-
वत् ॥ अस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे युक्तो-
ऽधीयीय । क्षिप्रवचने लृटोऽपि परत्वादयमेव । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे
क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतेनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न ॥ यावज्जीव-
मन्नमदाट्टास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेन व्यवधानम् । येयं
पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्या-
ऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । कैयटोपाध्यायास्तु
वत्करणमेनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थमन्यथा नानद्यतन
इत्येव ब्रूयात् । तेन परोक्षे लिट् ह्रस्वतोर्लङ् च, लट् स्मे, पुरि
लुङ् चास्मे, इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्त इत्याहुः ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्विभागे ऽनद्यतनवन्न ॥
योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रातस्य यदवरं कौशांब्यास्तच सक्तू-
न्यास्यामः ॥

कालविभागे अहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषे-
धार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं संवत्सर आगामी
तस्य यदवरमायहायण्यास्तच युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां
किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तचाध्ये-
तास्महे ॥

परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्रविभाषेयम् ।
योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तचाध्येष्यामहे ।
अध्येतास्महे ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्वादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थं लृङ्

स्यात् क्रियाया अनिष्यतो गम्यमानायाम् ॥ सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा
सुभिन्नमभविष्यत् ॥

भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

पूर्वसूचं सम्पूर्णमनुवर्तते ॥

वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्
वेत्यधिक्रियते ॥ पूर्वसूचं तूताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वाः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लट् स्यात्कालचये गर्हायाम् ॥ लुडादीन्यर-
त्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि, जातु गणिकामाधत्स
गर्हितमेतत् ॥

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालचये लिङ् चाल्लृट् ॥ कथं धर्मं
त्यजेः । त्यजसि वा । पक्षे कालचये लकारः । अच भविष्यति
नित्यं लृङ् । भूते वा । कथं नाम तच्च भवान् धर्ममत्यज्यत् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव ॥ विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः
कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्ते ऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् ॥ अनवकृत्प्रिसम्भावना । अमषा-
ऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्दन्निन्दिष्यति
वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देन्निन्दिष्यति वा । लृङ्
प्राग्वत् ॥

किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनघकृप्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायाञ्चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थो अस्तिभवितविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न अट्टधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रां गमिष्यसि । अथ लृङ् न ॥

जातुयदोलिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायदोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

यच्च यच वेत्येषं कुर्यान्न अट्टधे न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

गर्हायाञ्च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनघकृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयचयोर्योगे गर्हायां लिङेषु स्यात् ॥ विभाषा कथमि लिङ् च किंवृत्ते लिङ्लृटावित्येतौ तु परत्वाद्वाधते । यच्च यच वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् । लृङ् प्राग्वत् ॥

चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥

सर्वलकारापवादः ॥ यच्च यच वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् । लृङ् प्राग्वत् ॥

शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ॥

यच्चयचाभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये घातोर्लृट्

स्यात् । सर्वलकारापवादः । आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रव्यति ।
अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुन्यार्थता । उतापि
वा हन्यादधं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अणि
धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-
निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणे लिङ् स्यान्न तु कञ्चिति ॥ सर्वलकाराप-
वादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चितीति किम् । कञ्चि-
ज्जीवति ॥

सम्भावने ऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥

अलमर्थोऽव प्रौढिः । सम्भावने इति अलमिति च प्रथमया
सप्रम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनम-
लमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति ॥ अपि गिरिं शिरसा भिन्यात् ।
सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिने हनिष्यति ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचने ऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्वसूचमनुवर्तते । सम्भावनार्थं धातुषूपदेषु उक्तेऽर्थे लिङ्
वा स्यान्न तु यच्छब्दे ॥ पूर्वण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि
भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यदुञ्जी-
यास्त्वम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् ॥ कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नस्यति
चेत्सुखं यास्यति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणाद्भविष्यत्येवे-
ष्यते । नेह । हन्तीति पलायते । अथेह सद्विधिः कस्मान्न भवति ।
लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्भ-
वस्थितविभाषाश्रयणादिति स्पष्टमसौ भाष्यकैयटयोः ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५० ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये
इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॥*॥ नेह ।
करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातो-
स्तुमुन्स्यात् ॥ इच्छति भोक्तुं वष्टि वाञ्छति वा । अत्र हि भोजन-
विषयिणीच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्था ॥

लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥
इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात् ॥ पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत ।

निधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु

लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् ॥ विधिः प्रेरणं
भृत्यादर्नकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणं आवश्यकं
आहुभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा ।

अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् । चतुर्णां पृथगु-
पादानं प्रपञ्चार्थम् । विधौ तावत् । यजेत् । निमन्त्रणे । इह
भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इह आसात । अधीष्टे । पुत्रमध्या-
पयेद्भवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीत उत तर्कम् । प्रार्थनेभो
भोजनं लभेत् ॥

लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्यादिष्वर्थेऽपु धातोर्लोट् स्यात् ॥ पूर्वादाहृतेष्वेव लोट्-
प्लूहः ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रेषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ भवता यष्टव्यम् ।
त्वया गन्तव्यम् । गमनीयं । गम्यम् । भवान् यजताम् । चकारेण
लोटाऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । अथ किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधी-
यन्ते । यावता सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव ते ते प्रेषादिष्व-
न्यत्र च भविष्यन्तीति । एवं तर्हीह लोटा बाधा माभूदिति पुनः
कृत्यविधिः स्व्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति ।
तेन कृत्युट्त्तुमुन्खलयेषु नेति सिद्धम् ।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥

प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यम् ।

स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये ॥ लिङः कृत्यानाञ्चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्-
ताद्यजतां स्म ॥

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्मे उपपदे अधीष्टे लोट् स्यात् । लिङोऽपवादः । त्वं स्म
अध्यापय ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् ॥ कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादियहणमि-
हानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

लिङ्यदि । ३ । ३ । १६८ ॥

यच्छब्दे उपपदे लिङ् । कालः समयो वेला वा यदुज्जीत
भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥

चाल्लिङ् ॥ स्तोतुमर्हः स्तुत्यः । स्तुतिकर्म । स्तोता ।
स्तुतिकर्ता । त्वं कन्यां वहेः । लिङा वाधा माभूदिति कृत्यतृ-
चोर्विधिः ॥

आवश्यकामर्ण्ययोरिनिः । ३ । ३ । १७० ॥

अवश्यंभावः आवश्यकम् । अवश्यंकारी । शतंदायी ॥

कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥

आवश्यकामर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं
देयम् । णिनिना वाधा माभूदिति कृत्याविधिः । कर्तरि णिनिर्भा-
वकर्मणोः कृत्यास्तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । केचिदाहुः । भव्यगे-
यादयः कर्तृवचनाः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तौ लिङ् स्यात् ॥ चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । वोढुं

शक्यो षोढव्यः । षहनीयो षाह्यः । लिङा बाधा माभूदिति
कृत्योक्तिः । लाघवाद्नेनेव ज्ञापनसम्भवे प्रेषादिसूचे कृत्याश्चेति
सुत्यजम् । कृत्याश्चेति सूचं अहं कृत्यतृचोर्यद्वयं क्तिच् क्तौ चेति
क्तग्रहणञ्च ॥

आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १०३ ॥

भवानचिरं जीव्यात् जीवतु वा ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०४ ॥

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् ॥ तितुषेति
नेट् । भवतात् भूतिः । वन्तिः । तन्तिः । देवा एनं देवासुर्देव-
दत्तः । क्तिच् बाधा माभूदिति पुनः क्तविधिः ॥

माङि लुङ् । ३ । ३ । १०५ ॥

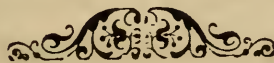
सर्वलकारापवादः ॥ मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भ-
विष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ॥

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १०६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाऽलुङ् ॥ मा स्म करोत् । मा स्म
कार्षीत् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतायः

पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:०:—

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः ॥ तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणं अधात्वधिकारविहितप्रत्ययानामपि धात्वर्थसम्बन्धे सति कालभेदे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति । न च तदस्यास्तीत्यत्र सङ्ख्यावद्वर्तमानकालोऽविवक्षित इति वाच्यम् । दण्डिनमानयेत्युक्ते ऽतीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च

तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥

पौनःपुन्ये भृशार्थं च द्योत्ये धातौलोट् स्यात् तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञौ स्तस्तिङ्सञ्ज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः ॥ पुरुषैकवचनसञ्ज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् । ३।४।३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३।४।४ ॥

आद्ये लोङ्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५ ॥

समुच्चये लोङ्विधाने सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् ॥

अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः
पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये इति
द्वित्वम् । याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं
ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्व-
भेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि ।
याथः । यात यातेति यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् ।
यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वत्यधीते । ध्वंवापये पक्षे अधीध्वमधी-
ध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्य-
वहरति । अन्नं भुञ्च दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोऽस्तु
पिबत खादतेत्यभ्यवहरथः । भुङ्गध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे ।
पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येना-
भेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते ।
दाधिकमास्वादते । एतेन ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्यमस्वा श्यमहर्दिवं दिवः ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यत-

नपरोच्चा एककर्तृका अस्वास्थ्या क्रियेत्यर्थे । इह पुनः पुनश्चस्कन्दे-
त्यादिरर्थे इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियास-
मभिहारं इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तद्वित्वापनेश्च । पुरीमवस्कन्दे-
त्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाञ्चिद् भ्रम एव । पुरुषवचन-
संज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः ॥ देवो देवेभि-
रागमत् । लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्यो करं नमः । कृमृदृरुहिम्यश्छ-
न्दसीति ल्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । लङ् । अग्निमद्य होतारम-
वृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ।
उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः ॥

लिङ्गर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावाद्वा च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ।
प्रण आयूषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषट् ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥

पणवन्धे आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात् छन्दसि । अहमेव पशू-
नामीशे । उत्तमेकवचनमिट् । टेरेत्वस्य वैतान्यचेत्येः । नेज्जिह्वा-
यन्तो नरकं पताम । स उनमस्येति सलोपः । पूर्वेण सिद्धे वच-
नमिदं न कार्यम् । यस्मादुपसंवादः कर्तव्ये पणवन्धः । यदि मे
भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्यामिति । तच्च करणन्तु हेतुर्दानं
हेतुमत् । आशङ्काऽपि कारणात्कार्यात्प्रेतेति हेतुहेतुमद्भाव इति लिङ्गि-
र्थ एवोपसंवादाशङ्के इति केचितावदाहुः । अपरे त्वाहुः । करण-
मवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव एव उपसंवादे प्रतीयते न

तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो ना-
स्तीति । लोकेऽपि लिङ्प्रयोगसिद्धये उपसंवादाशङ्कयोरवश्यवक्तव्यो
लिङिति लिङर्थ एवोपसंवादाशङ्के इति ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्वसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-
शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्त्तवेनः । ३ । ४ । ९ ॥

तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात्तावदयङ्कर्तुर-
पकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थे भवन्ति । स्वार्थश्च धातूनां भावः । तच्च छन्दसि धातोः
सयादयः स्युः ॥ से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदे-
क्षीवसे धाः । असेन् । नित्वादाद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् ।
गवामिव अयसे । अध्ये । अध्येन् । जठरं पृणध्ये । पक्षे आदु-
दात्तः । कध्ये । कध्येन् । आहुवध्ये । पक्षे नित्स्वरः । शध्ये ।
राधसः सहमादयध्ये । शध्येन् । पिबध्ये । तवे । दातवाउ । तवेङ् ।
सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥

प्रथै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १० ॥

एते तुमर्थे निपात्यन्ते छन्दसि ॥ प्रयातुं रोहुमव्यथितुमि-
त्यर्थः ॥

दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११ ॥

दृष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥

शकि शमुल्कमुलौ । ३ । ४ । १२ ॥

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतो स्तश्छन्दसि ॥ विभाजं नाशकत् ।
अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोपुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ॥

ईश्वरशब्दे उपपदे इत्यर्थः ॥ ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ॥

न स्नेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्यष्टकत्वम् ॥

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ॥

रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थण्कृज्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तो-
सुन् । ३ । ४ । १६ ॥

कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमाने-
भ्यः स्यादिभ्यश्छन्दसि तुमर्थे तोसुन्स्यात् ॥ आसंस्थातोः सीदन्ति ।
आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवादितोः । प्रच-
रितोः । हेतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः ॥

सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ॥

भावलक्षणे इत्येव ॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुर
जतृभ्य आतृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति निवृत्तम् । प्रतिषेधार्थेयोरलंखल्वोरुप-
पदयोः क्त्वा स्यात् ॥ प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । वासरूपेणालं रोदने-
नेत्यस्य सिद्धेः । न च क्तल्युडादिषु स निषिद्धः । तेऽपवादभूताः
स्ववाध्यं नित्यं वाधन्ते इति हि तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः
क्तेति वैषम्यात् । प्रेषादिषु कृत्यवचनेन स्त्याधिकारादूर्ध्वं वासरु-

पविधिः क्वचिन्नेत्यस्य ज्ञापितत्वेऽपीह तदभ्युषगमे बाधकाभावाच्च ।
अमेवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः । अलं दत्त्वा । अलं बाले
रुदित्वा । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषे-
धयोः किम् । अलङ्कारः । भावे घञ् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे । ३ । ४ । १९ ॥

व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् ॥ अपूर्वकालार्थमिदम् । अप-
मित्य याचते । अपमाय । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा
अपमयते ॥

परावरयोगे च । ३ । ४ । २० ॥

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य च योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् ॥
परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वं गम्यते तयोः
परावराभ्यां योगो बोध्यः । तच्च यस्य यत्क्रियाद्वारकः सम्बन्धस्त-
द्वाचकात् क्त्वा । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य
अप्राप्येत्येतद्वारको गम्यते । दक्षिणदेशस्य पुरुषकर्तृकनदीकर्मक-
प्राप्तिप्रागभावविशिष्टदेशस्य इत्यर्थः । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी ।
अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या अतिक्रम्येत्येतद्वारको गम्यते । दक्षिण-
देशस्यकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसविशिष्टदेशस्येत्यर्थः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा
स्यात् ॥ क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे इति भावे । तुमर्थ इत्यनुवृत्तेर्वा ।
भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । कथं
मुखं व्यादाद्य स्वपिति, नेचे निमील्य हसतीति । व्यादानसम्मीलना-
न्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति । अथेह

कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्ब्रजतीति । पौर्वकालस्य स्वशब्देनोक्त-
 तया धातोः स्वार्थमात्रवृत्तित्वात् । धातोः पूर्वकालावशिष्टक्रियावृत्ति-
 तायां सत्यां पूर्वकाले द्यात्ये हि क्त्वादिर्विधीयते न तु विषये इति
 कैयटः । पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादर्थोदसूचेणापि न ।
 अयादीनां साधनपौर्वकालावषयाणां तत्र ग्रहणात् । तथा विवक्षा-
 यां तु पूर्वं भुक्त्वा भोजं वा ततो ब्रजतीति क्वाणमुलो भवत एव ।
 आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु भुजेरपूर्वकालत्वान्न भवति । आसेस्तु
 वासरूपेण लट् भवति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेस्तुमुन्न
 भवति । अनभिधानात् । न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति ।
 तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति विशेषणत्वानियमात् । क्त्वान्ता-
 र्थस्य च स्वोत्तरकालाक्रियां प्रति विशेषणत्वानियमात् । न चेतदुभयं
 युगपत्संभवति । तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति । आसित्वा भुङ्क्ते इति ।
 समानकर्तृकयोः किम् । ब्राम्हणस्य भोजने ब्रजति देवदत्तः । श्रीशे-
 लशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ तु स्थितस्येत्यादि यथा-
 सम्भवमध्याहार्यम् ॥

आभीक्ष्ये णमुल् च । ३ । ४ । २२ ॥

पौनःपुन्ये द्यात्ये पूर्वाविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥ द्वित्वम् ।
 स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । वासरूपेण क्त्वाः सिद्धा-
 वपि विभाषायेडिति सूत्रेणोभयोर्विधानाय तदनुवृत्तिः ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरक्रिये तद्वा-
 क्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत् ॥ यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्वाणमुलो न ।
 पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानेन प्रकरणापेक्षयेव प्रतिषेधोपग-

मात् सूचान्तरप्राप्तेऽपि क्त्वा न भवति । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा
व्रजति ततोऽधीते ॥

विभाषाग्रप्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

अप्राप्रविभाषेयम् । आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्वाणमुलौ वा स्तः ॥ अग्रे भोजं व्रजति ।
अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा ।
अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्तेत्यर्थः । यदि तु अग्रेप्रभृतिभिर्व्रजना-
दिक्रियापेक्षं भुज्यादेः पूर्वकालत्वमुच्येत तदा क्वाणमुलौ न स्यातामेव ।
ताभ्यां द्योत्यस्य पूर्वकालत्वस्याग्रेप्रभृतिभिरेव निर्णीतत्वात् । साधन-
पौर्वकाल्यविषयायादुपपदेऽस्य चरितार्थत्वात् । विभाषोक्तेः पक्षे
लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूपेण सिद्धा एव
ते । एवं तर्हि क्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधि-
र्नास्तीत्यनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ये पौर्वकाल्यं लडादयो न भवन्ति ।
एतदर्थमेव केवले णमुलि विधीयमाने विभाषोक्तिरभिमतार्थं ज्ञापयितुं
न प्रभवदिति ज्ञाप्यनूद्यते । अन्यथा साधनपौर्वकाल्यस्य क्रिया-
द्वारकत्वेन क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्वात्समानादिसूत्रेणैव क्त्वाः
सिद्धौ किमनेनापि तद्विधानेन । आभीक्ष्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नि-
त्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् । ३ । ४ । २५ ॥

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये ॥ चोरङ्कारमाक्रोशति । करोति-
रुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । अनुकरणं चानितीति निपातत्वे-
नाव्ययत्वेऽपि खित्वसामर्थ्यान्मुम् ॥

स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ॥

स्वाद्वर्थेषु कृजो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ भावि-
प्रत्ययविषये पूर्वपदे ऽस्य मान्तत्वं निपात्यते । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते ।
सम्पन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वास-
रूपेण क्वापि । निपातनञ्च भावप्रत्ययमात्रविषयकम् । स्वादुं कृत्वा
भुङ्क्ते । ननु खमुजेवानुवर्ततां किं निपातनेनेति चेन्न । तथा सति हि
व्यन्तस्थले मुम् न स्यात् । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा स्वादुङ्कारं
भुङ्क्ते इत्यत्र द्वौ चेति दीर्घत्वं सम्पन्नादिषु अस्य द्वावितीत्वं स्वाद्वौ
कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्र अस्वाद्वौ स्वाद्वौ कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते
इत्यत्र च वोतो गुणवचनादिति ङीष् च स्यात् । अवश्यञ्ज्ञातरार्थं
णमुल् विधेय इति स्वीकृतेऽपि निपातने इहैव विहितः ॥

अन्यथैवङ्कयमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृजो णमुल् स्यात् सिद्धो ऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्
कृज् ॥ व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारं एवङ्कारं कथ-
ङ्कारं इत्यङ्कारं भुङ्क्ते । इत्यभुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरो ऽन्यथा
कृत्वा भुङ्क्ते । वासरूपेण क्वापि । अन्यथा कृत्वा चोदितं अन्यथा
कृत्वा परिहारः । कथं कृत्वा बाधकमित्यादि ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोगे इत्येव असूयया प्रतिवचने ॥ यथाकार-
महं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ॥

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् ॥ कन्यादर्शं वरयति । या याः
पश्यति ताः सर्वाः कन्या वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति ।

यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ॥

यावति विंदजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥

यावद्वेदं भुङ्के । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

चर्मोदरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्के । उदरपूरण-
विशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न सम्बन्ध्यते असम्भ-
वादप्रतीतिश्च । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं बोध्यम् ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन
वर्षप्रमाणे गम्ये ॥ गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । गोष्पदपूरम् । अस्येति
किम् । उपपदे माभूत् । मूषिकाविलप्रम् ॥

चेले क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ॥

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेणमुल् स्यात् वर्षप्रमाणे गम्ये ॥
चेलक्लोपं वृष्टा देवः । वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् । यथा वर्षणे चेला-
नि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः ॥

निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥

कर्मणीत्येव ॥ कषादिष्वनुप्रयोगं घटयति । अत्र प्रकरणे
पूर्वकाले इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति ।
निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशे-
षणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥

शुष्कपूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ॥

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् स्यात् ॥ शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिन-
ष्टीत्यर्थः । घूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥

कर्मणीत्येष । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
जीवयाहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं
गृह्णातीत्यर्थः ॥

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

पादघातं भूमिं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । असिधातं हन्ति ।
अहिंसायां पूर्वविप्रतिषेधेन हिंसायां च यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्य-
समासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥

स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् ॥ उदपेषं पिनष्टि ।
उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ॥

हस्तार्थे करणे ॥ हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन
गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तयाहं गृह्णाति । करयाहम् । पाण्याहम् ॥

स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥

करणे इत्येष ॥ स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे
च णमुल् । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनश्च स्वशब्दः । स्वपोषं
पुष्णाति । आत्मपोषम् । पितृपोषम् । धनपोषम् । गोपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । इह संज्ञायामित्या-

कृष्यते । तेन ग्रामे बहु इत्यर्थे ग्रामबन्धं बहु इत्यपि नेवेति स्पष्टं
भाष्यकेयटयोः ॥

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥

बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थे आरम्भः । क्रोच-
बन्धम् । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां
संज्ञा एताः । भाष्यकारस्तूपमाने कर्मणि चेत्येवमपि भविष्यती-
त्याहुः ॥

कर्त्रार्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ॥

ऊर्ध्वं कर्तरि ॥ ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । वृक्षादिरूध्वं एव तिष्ठन्
शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिवर्षोदकादिना
पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥

चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुर-
क्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥

यस्मादणमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बन्ध्यते । तृतायाप्रभृतीन्व-
न्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् ।
दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना

सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतेव
सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् ।
यदि हि तृतीयान्तेन शाब्देऽन्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत् तर्हि करणे
इत्येव ब्रूयात् । एतेन दशनैरुपदश्य भुङ्क्ते इत्यादौ वचनं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् । न च दध्ना सह सक्तून् भुङ्क्ते इत्यर्थे दध्युपदंश-
मिति सिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । उपपदंशनिर्हृतकर्मत्वनिमित्त-
द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । उपपदविभक्तेरिति न्यायात् ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपदे ऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विंसार्था-
णमुल् स्यात् ॥ दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् ।
दण्डताडम् । समानकर्मकाणां किम् । दण्डेन चौरमाहत्य गाः
कालयति ॥

सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्
स्यात् ॥ पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् ।
व्रजोपरोधम् गाः स्थापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेन वा । पाण्युप-
कर्षं धानाः संगृह्णाति । पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥

समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने ॥ के-
श्याहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ।
युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । ह्यङ्गुलेत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति ।
ह्यङ्गुलेन ह्यङ्गुले वोत्कर्षम् । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो ह्यङ्गुलम् । तत्पु-
रुषस्याङ्गुलेरित्यसमासान्तः । ह्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः ।
ह्रस्वः खण्डः खण्डिका ॥

अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थायम् ।
परीप्सायाम् किम् । आपनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायाञ्च । ३ । ४ । ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टिग्राहम् ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ॥
भूविक्षेपं कथयति । भुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य ।
येन विना न जीवनं तद् ध्रुवं तद्विन्नमध्रुवम् ।

परिक्षिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥

सर्वतो विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् स्यात् ॥
उरः प्रतिषेधं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्ते इत्यर्थः । उरोविदारं
प्रतिचस्क्रे नखैः । ध्रुवार्थमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमा

नयोः । ३ । ४ । ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्
स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थं गम्ये ॥ गेहादिद्रव्याणां विश्या-
दिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ।

नित्यबीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरु-
क्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ये णमुल्लुक् एव क्लानिवृत्तिस्तु नेष्टा तथाप्युप-
पदसंच्चार्यमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेह-
मनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातं गेहानु-
स्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुल्लुक्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥

क्रियामन्तरयति व्यवधत्ते इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे
वर्तमानादस्यतेस्तृप्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्लु-
कस्यात् ॥ झहात्यासं गाः पाययति । झहमत्यासम् । झहतर्षम् ।
झहंतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते ।
अद्य पाययित्वा झहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाह्वयति ॥

अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृजः

त्काणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्य उच्चेः प्रियस्य नीचेः
कथनम् । उच्चेःकृत्य । उच्चेः कृत्वा । उच्चेःकारमप्रियमाचष्टे ।
नीचेःकृत्य । नीचेः कृत्वा । नीचेःकारं प्रियं ब्रूते । घासरूपेण त्कः
सिद्धावपि क्त्वा चेति समासार्थं वचनम् । पुनर्णमुल्लुगहणमुतरण
द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थम् ॥

तिर्यच्यपवर्गः । ३ । ४ । ६० ॥

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृजः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्नो गम्याथाम् ।

तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गं किम् ।
तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ ३ । ४ । ६१ ॥

स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृत्वोः । ३ । ४ । ६१ ॥

मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् ।
मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् । स्वाङ्गे किम् । अन्ततः
कृत्वा गतः । तसिति किम् । अमुखं मुखीकृत्य गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥

नाधार्यप्रत्ययान्ते च्यर्थविषये उपपदे कृत्वोः क्वाणमुलौ
स्तः ॥ अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य ।
विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् ।
अनेकं द्वयमेकं भूत्वा एकधा भूत्वा । एकधाभूय । एकधाभा-
वम् । एकधाकृत्य । एकधा कृत्वा । एकधाकारम् । द्वैधकृत्य ।
द्वैधं कृत्वा । द्वैधं कारम् । द्वैधकारम् । धमुजन्तात्स्वार्थे ङदशनमिति
ङप्रत्ययान्तस्य सङ्ग्रहार्थमर्थग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरक्
कृत्वा । पृथक् कृत्वा ॥

तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ॥

तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्वाणमुलौ स्तः ॥ तूष्णींभूय ।
तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्य-
माने ॥ अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वा । अन्वभावम् । अयतः
पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । आनुलोम्ये
किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु
तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ शक्नोति भोक्तुम् । एवं
धृष्णोत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते ॥ अनन्तरत्वात् ।
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः ।
भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानातीत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया सम्ब-
ध्यते । प्रावीण्यञ्च गम्यते । ग्लायतीति तदशक्तिः । घटते अर्ह-
तीति योग्यता । आरभते प्रक्रमते उत्सहते भोक्तुमिति भुजेरा-
द्यावस्था । लभते इत्यप्रत्याख्यानम् । अस्तीत्यादौ तु सम्भवमाचम् ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ॥

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् ॥
पर्याप्नो भोक्तुम् । प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु
किम् । अजं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह
गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् । पूर्वसूत्रे शक्यग्रहणमनलमर्थम् ।
शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् ॥ कर्ता । कारकः । नन्दनः । ग्राही ।
पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या
वा । ३ । ४ । ६८ ॥

एते कृत्यान्ता कर्तरि वा निपात्यन्ते ॥ पक्षे तयोरेवेति
सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकानु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः ॥ भव्य-

मनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा
इत्यादि ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६६ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो
भावे कर्तरि च ॥ पच्यते ओदनः । पचति देवदत्तः । आस्यते
देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ एवकारः कर्तुरनपकर्षणार्थः ।
कर्तव्यः कटो भवता । आसितव्यं भवता । कृतः कटो भवता ।
आसितं भवता । ईषत्करः कटो भवता । ईषदाद्यम्भवं भवता ।
भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥
प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । प्रस्वेदितश्चैवः । प्रस्वेदितं
तेन ॥

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यति-

भ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥

भ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च ॥ गङ्गां गतः । गङ्गां
प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः ।
वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । गुरुम-
नूषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे
प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते ॥ दाशन्ति तस्मै दाशः ।
पचाद्यच् । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥

भीमादयो ऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षा । मूर्खः । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥

सम्प्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततौऽसौ भवति तन्तुः ।
वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसाना-

र्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥

एभ्यो ऽधिकरणे क्तः स्यात् चाद्यथाप्राप्त् ॥ ध्रौव्यं
स्थैर्यम् ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गौर्प्या दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः ।
आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः ।
तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता
ब्राह्मणाः पीता गाव इत्यादि । भुक्तमन्नं पीतमुदकमस्ति एषामिति
मत्वर्थीयोऽच् ॥

लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥

अधिकारोऽयम् ।

तिप्तस्मिसिप्थस्थमिप्स्वस्मस्तातांभयासायां-
ध्वमिद्धिहिमहिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ पचति । पचतः । पचन्ति ।
पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते ।
पचेते । पचन्ते । पचसे । पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे ।
पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७६ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् ॥ तथैवादाहृतम् ।
इह कस्मान्न भवति पचमानः । प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानां
विशेषणात् । टितस्तडां टेरे इत्येव तु वक्तुमुचितम् ॥

थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् ॥ पचसे । पेचिषे । पक्तासे ।
यक्ष्यसे ॥

लिटस्तभ्योरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तभ्योरेश् इरेच् एतौ स्तः ॥ एकारोच्चारणं
च्चापकं तडादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । पेचे । पे-
चिरे । लेभे । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्यलथुसणल्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥

लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः ॥ बभूव ।
बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभू-
विष । बभूविम् ॥

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेतेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः ॥ वेद । विदतुः ।
विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । पचे ।

वेति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्यः । वित्य । वेद्मि । विद्वः ।
विद्वः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा
स्युर्ब्रुवश्चाहोदेशः ॥ अकार उच्चारणार्थः । आह आहतुः । आहुः ।
आत्थ । आहथुः । पठे । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ।
ब्रूथः ॥ पञ्चानां किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदितः
किम् । परेषां माभूत् । परस्मैपदानां किम् । ब्रूते ॥

लोटो लङ्वत् । ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ इव कार्यं स्यात् ॥ तेन तामादयः सलोपश्च ।
पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटो तु लुङि
अङ्गस्य क्रियेते न तु लङ इति तौ नातिदिश्येते ॥

एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥

लोटा इकारस्य उः स्यात् ॥ पचतु । पचन्तु ॥

सेह्यपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥

लोटाः सेहिः स्यात्सोऽपिच्च ॥ लुनीहि । राधुहि ॥

वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ॥

हिरपिद्धा ॥ रारन्धि । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः ।
रमेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । अङितश्चेति हेर्धिः । शपः श्लुरभ्या-
सदीर्घश्च । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः । न च भवति ।
हव्यं प्रीणीहि ॥

मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥

लेटो मेर्निः स्यात् ॥ हिन्योस्तुत्वं न । इकारोच्चारणसाम-
र्थ्यात् । पचानि । पठानि ॥

आमेतः । ३ । ४ । ६० ॥

लेट एकारस्याम्स्यात् । पचताम् । पचेताम् ॥

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ६१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोडेत्तः क्रमाद् अम् एतौ स्तः ॥ आमो-
ऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिञ्च । ३ । ४ । ६२ ॥

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिञ्च ॥ करवाणि । करवाव ।
करवाम । करवे । करवावहे । करवामहे ॥

एत ऐ । ३ । ४ । ६३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् ॥ आमोऽपवादः । पचै ॥ पचा-
वहे । पचामहे । पचावेदमित्यत्र तु न भवति । बहिरङ्गलक्षण-
त्वादुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ ॥

लेटोऽट् आट् एतौ पर्यायेणागमौ स्तः तौ च पितौ ॥ प्रण
आयूषि तारिषत् । पताति दिद्युत् । पित्वात्सुब्रवैते करवाव इत्यादौ
गुणः ॥

आत ऐ । ३ । ४ । ६५ ॥

लेट आकारस्य ऐः स्यात् ॥ सुतेभिः सुप्रयसामादयेते ।
आतामित्याद्याकारस्य ऐकारः । द्वितीयस्य तु टेरेत्वम् । कृताकृतप्र-
सङ्गित्वेन नित्यत्वात् । उत्तरसूत्रे ऽन्यचेति लिङ्गाच्च । विधिसामर्थ्या-

दाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति
यजात इत् ॥

वैतो ऽन्यत्र । ३ । ४ । ९६ ॥

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना ॥
पशूनामीशै । ग्रहा ग्रह्यान्तै । अन्यच्च किम् । सुप्रयसामादयैते ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ९७ ॥

लेटस्तिडामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ जोषिषत् । न
च भवति । पताति दिद्युत् अग्ना भवति । परस्मैपदेषु किम् ।
पशूनामीशै । उत्तमैकवचनमिदम् ॥

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ॥

लेट उत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ॥ करवावः । करवाव ।

नित्यं डितः । ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य डितुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ॥ अलोन्त्यस्ये-
ति रुलोपः । अपचाव । अपचाम ॥

इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् ।
अपचत् । अपचन् । अपाक्षीत् । परस्मैपदेषु किम् । अपचावहि ।

तस्यस्यमिपां तान्तन्तामः । ३ । ४ । १०१ ॥

डितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ अपचताम् । अपचतम् ।
अपचत । अपचम् ।

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् ।
पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपूदात्तो ङिच्ञ । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्सचोदातो ङिच्ञ ॥
ङित्वात्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति ।
शनादेशस्य शानचः शित्वमपीह लिङ्गम् । तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र पित्वा-
दुगित्वाच्च ङीप् प्राप्नो न भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् ॥ इज्यात् । इज्यास्ताम् ।
इज्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषि किम् ।
जागृयात् । वच्यात् ॥

भस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ।

लिङो भस्य रन्स्यात् ॥ पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ।
हृषीरन् ॥

इटो ऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् ॥ तकार उच्चारणार्थः । पचेय ।
यजेय । कृषीय । हृषीय । आगमस्येटोऽनर्थकत्वान्न भवति ॥

सुट्तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् ॥ सुटा यासुट् न बाध्यते ।
लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् । कृषीष्ट । कृषी-
यास्ताम् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्याम् ।

भेर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो भेर्जुस् स्यात् ॥ ज इत् । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०९ ॥

सिचो ऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य डित्सम्बन्धिनो भेर्जुस् स्यात् ॥
अकार्षुः । अहार्षुः । अजुह्वुः । अबिभ्युः । अजदुः । अजागरुः ।
अविदुः ॥

आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सिञ्जलुकि आदन्तादेव भेर्जुस् स्यात् ॥ अदुः । अधुः । अस्युः ।
अयुः । नेह । अभूवन् ॥

लङ्ः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो भेर्जुस् वा स्यात् ॥ अयुः । अयान् ।
अवुः । अवान् । अददुः । अददन् । अदधुः । अदधन् । ननु च
डित इत्यनुवर्तते तच्च लङेवाकारात्परो डिल्लभ्यते इति किम् लङ्-
ग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् तस्य यथा स्यात् लङ्वद्भावेन
यो लङ् तस्य माभूत् लोटो लङ्वदिति । यान्तु । वान्तु । ददतु ।
दधतु । लङ् इति योगविभागाच्च सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्ययमपि
जुस् लोटो न भवति । जुह्वतु । बिभ्यतु । जायतु । विदन्तु । एवकार
उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो भेर्जुस्वा स्यात् ॥ अद्विषुः । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥

तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ भवति ।
नयति । रोदिति । स्वपिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुक-
प्रदेशः सार्वधातुके यगित्यादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्यो ऽन्यो धातेरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः
स्यात् ॥ लविता । लवितुम् । धातोः किम् । वृक्षत्वम् । लूभ्याम् ।
जुगुप्सते । आर्द्धधातुकप्रदेश आर्द्धधातुकस्येङ् वलादेरित्यादयः ॥

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

एवकारोऽनुवर्तते । लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न
तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शवादयो न । पेचिथ । शेकिथ । जग्ले ।
मन्त्रे ॥

लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् ॥ भूयात् ।
भूयास्ताम् । लविषीष्ट । लविषीष्ठाः । आशिषि किम् । लुनीयात् ।
पुनीयात् ॥

कृन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ॥

धात्वाधिकारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः
स्यात् ॥ वर्द्धन्तु त्वा सुष्ठुतयः । वर्द्धन्त्वित्यर्थः । आर्द्धधातुकत्वा-
णिणलोपः । विशृण्वरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च हुश्नुवो-
रिति यण् चेत सर्ववृत्तिः ॥

इत्योरम्भट्टेन धोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरूपा-

परनामधेयेन विरचितायां श्रीव्याकरणदीपिकासमाख्यायां

पाणिनिसूत्रवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादो

ऽध्यायश्च तृतीयः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ड्याप् प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

ड्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो-
ऽयम् ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ड्याव्-
ग्रहणं ड्यावन्तात्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ड्याव्भ्यां प्राङ्माभूदित्येवम-
र्थम् । तेन लोहितिका लोहिनिंका आर्यिका आर्यका च सिध्यति ।
तथाहि स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च लोहितान्मणाविति कन् डीपं
वाधेत ततो लोहितिकेत्येव स्यात् । इष्यते तूभयम् । डीव्ग्रहणसाम-
र्थ्यात् ड्यन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम् । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पि-
कत्वात् । आर्यशब्दात् न सामिवचने इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्त-
स्वार्थिकोऽपि कन् आब्रग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वं न प्रवर्तते तेन उदीचा-
मातः स्थाने यकपूर्वाया इतीत्वविकल्पः सिध्यतीति दिक् ॥

स्वीजसमौट्ठस्ठाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यां-
भ्यस्ङसोसाम्ङ्योःसुप् । ४ । १ । २ ॥

ड्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥
सुङस्योरुकारेकारौ जगटङपाश्चेतः । ड्यन्तात् कुमारीगौरीशार्ङर-
व्यादयः उदाहरणानि । आवन्तात् खट्वावहुराजाकारीषगन्ध्यादयः ।
प्रातिपदिकात् दृषदादयः ॥

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तच्च द्योत्ये टाप् स्यात् ॥ अजाद्युक्तिर्डीषो डीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थ-समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणे डीप् प्राप् । बाला । वत्सा । होठा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति डीप् प्राप् । सम्भस्त्राजिनशण-पिण्डेभ्यः फलात् । संफला । भस्त्रफला । ड्यापोरिति ह्रस्वः । सद-च्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । शूद्रा । पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कृञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलान्नजः । अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो डीप् । ४ । १ । ५ ॥

कर्ची । दण्डिनी ॥

उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां डीप्स्यात् ॥ भवती । भवन्ती । प्रवन्ती । शण्डिनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूचे अज्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखा-स्रत् । पर्णध्वन् । कृप् । अनदितामिति नलोपः । वस्विति दः । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

वनो र च । ४ । १ । ७ ॥

षन्नन्तातदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्ता-
देशः ॥ वन्निति ङ्निष्कृनिष्वनिषां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशे-
षणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी ।
अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न हश् इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हश्-
न्ताद्गुतोर्विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च ङीप् रश्च नेत्यर्थः ।
आण् अपनयने । वनिप् । विङ्गनोरित्यात्वम् । अषावा ब्राह्मणी ।
राजपुध्वा । बहुलं छन्दसि ङीवरौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ यज्वरी रिषः ।
यज्वनी रिषः । सुयजोर्ङ्वनिप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णेदीर्घः ।
बहुव्रीहौ वा ॥ * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् घट्यते ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ॥

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्
वा स्यात् ॥ द्विपदी । द्विपात् ॥

टाबृचि । ४ । १ । ९ ॥

ऋचि वाच्यायां पादन्तात् टाप् स्यात् ॥ द्विपदा ऋक् ।
एकपदा ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप् टापो न स्तः ॥ षष्ठ्य
ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्वसा । तिस्रः । चतस्रः ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्ता दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ॥

पञ्चेत्यादौ नलोपे कृतेऽपि प्लान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति
नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप् ॥

मनः । ४ । १ । ११ ॥

मन्नन्तान्न डीप् ॥ सीमा । सीमानौ ॥

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न डीप् ॥ बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूचद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । दामा-
नौ । दामे । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे ॥

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य ॥ अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु
तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥

टिङ्हाणञ्द्वयसज्दघ्नज् मात्रच्तयप्ठक्ठज् कज्-
क्करपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियः
ङीप्स्यात् ॥ कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । नदट् ।
नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वाटुगित्वाच्च डीप् प्राप्नो यासुटो ङित्वेन
लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः
शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौप-
र्ण्यी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नो । ऊरुमात्री ।
पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरौ । ताच्छीलिके
षेऽपि । चैरी ॥ नञ्स्रज्जीकक्ख्यं स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
स्त्रैणी । पौंसी । शाक्तीकी । आठ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च । ४ । १ । १६ ॥

यजन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ अकारलोपे कृते हलस्तद्धित-
स्येति यलोपः । गार्गो । अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् । द्वीपे भवा
द्वैप्या । अधिकारग्रहणाद्वैवस्यापत्यं द्वैप्या । देवाद्यजजाविति हि
प्राग्दीश्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यजन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥ तद्धितान्त-
त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा । पितृवसामर्थ्यात् ष्फोक्तोऽपि स्त्रीत्वे षिद्धौरेति
वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यजन्तेभ्यो नित्यं ष्फः
स्यात् ॥ लौहित्यायनी । कात्यायनी । आरम्भसामर्थ्यादेव
प्राचामित्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वे लब्धे पुनः सर्वत्रग्रहणं प्राचां ष्फ
तद्धित इत्यत्रापकर्षणापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । तेनावट्यायनीति
प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाप् उदीचां
सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । अथ कथं शाकल्यायनीति ।
यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्यते नैवं शक्यम् । इह हि
शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः कथ्वादिभ्यो गोच इत्यण् न स्यात् ।
एवं तर्हि ॥

कथ्वातु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वान्नरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च । ४ । १ । १९ ॥

आभ्यां ष्फः स्यात् ॥ क्रमेण टाप्डीषोरपवादः । कुर्वादिभ्यो
 ण्यः । कौरव्यायणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥
 आसुरेहपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ॥ छश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
 आसुरीयः कल्पः । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवाद इजश्चे-
 त्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवाय क्रियते । अन्यथा द्विरा-
 सुरियहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां डीप्स्यात् ॥ कुमारी ॥
 वयस्यचरम इति वाच्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्ट-
 शब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः
 कनीन चेति निर्देशात् ॥

द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्डीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला ।
 च्यनीका सेना ॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धि-

तलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न डीप्स्यात्तद्धितलुकि
 सति ॥ पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्टक् । अथ्यर्द्धेति
 लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वाचिता । द्विकम्बल्या ।
 परिमाणान्तात् द्वाठकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि ॥ द्वे का-
 ण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहि-

तस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । चेवे किम् ।
द्विकाण्डो रज्जुः ॥

पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तन्दन्ताद् द्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्वितलुकि ॥
द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा परिखा ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीप् । ४ । १ । २५ ॥

उधोन्ताद्बहुव्रीहेर्डीप् स्यात्स्त्रियाम् ॥ कुण्डोधी । उधसोऽन-
डित्यनडि कृते डाप्निषेधयोः प्राप्प्रयोरनेन डीप् । अनउपधालोपिन
इत्यस्यापि डीपोऽयमुत्तरचानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । स्त्रियां किम् ।
कुण्डोधो धेनुकम् । इहानडपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्या-
नात् । बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता उधः प्राप्तोधाः ॥

संख्याव्ययादेर्डीप् । ४ । १ । २६ ॥

डीपोऽपवादः । द्व्यूधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव । उधो
ऽतक्रान्ता अत्यूधाः ॥

दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्दायनान्ताच्च डीप् स्यात् ॥ दामान्ते
डाप्प्रतिषेधवक्ष्यमाणडीव्रविकल्पेषु प्राप्तेषु हायनान्ते टापि प्राप्ते वच-
नम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुट्टामा वडवेत्यत्र डाप्प्रति-
षेधविकल्पा भवन्त्येव । द्विहायनी वाला । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।
वयोवाचकस्यैव हायनस्य डीप् त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितं णत्व-
ज्ञेयते । किन्तु तद्वचनं भाष्ये काशिकायाञ्च णत्वप्रकरणे न दृश्यते ।
अन्यत्र तु मृग्यम् । वयसोऽन्यत्र त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥

अन्नन्ताद्वहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् ॥ पत्वे डाप्प्रति-
षेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजे । बहुराजनौ । अनः किम् ।
बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपवं ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २९ ॥

अन्नन्ताद्वहुव्रीहेरुपधालोपिनो डीप् ॥ सुराज्ञी नाम ग्रामः ।

अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे पञ्चदानी । शतमूर्द्धनी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुम-

ङ्गलभेषजाञ्च । ४ । १ । ३० ॥

एभ्यो नित्यं डीप्यात्संज्ञाछन्दसोः ॥ अथोऽत इन्द्रः केव-
लीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्य-
कृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं
नियमार्थं अणन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोके असंज्ञायां मामिका ॥

रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ॥

रात्रिशब्दात् डीप् स्यात् अजस्विषये संज्ञाछन्दसोः ॥ रात्रो
व्यख्यदायती । अजसौ किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसादिष्विति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं रात्रिं सहोषित्वा । लोके असंज्ञायां तु कृदि-
कारादिति डीप्यन्तोदात्तः ॥

अन्तर्वत्पतिवतेर्नुक् । ४ । १ । ३२ ॥

एतयोर्नुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ ऋन्निति डीप् । गर्भिण्यां जीव-
द्वर्तृकायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्यते । तच्चान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति
विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकर-
ण्याभावादप्राप्नो मतुब् निपात्यते । पतिवत्तीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते ।

अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां-
घटः । पतिमती पृथिवी । वा च छन्दसि नुग्नक्तव्यः ॥ * ॥ सा-
न्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वत्नी देवानुपैत् । पतिवती तरुणवत्सा ।
पतिवत्नी तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे ॥ वसिष्ठस्य
पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ॥
गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनु-
वृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि ।
दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति
व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचार-
क्विबन्तात्कर्त्तरि क्विप् । अस्मिन्श्च पत्ने पत्निय इतीयङ्विषये
विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वाधिकृत्यापवादः ॥ समानस्य सभावो निपात्यते । समानः
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥

अस्य ऐ आदेशः स्यान्डीप् च ॥ इयं त्रिसूची पुंयोग एवे-
ष्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यान्-
तक्रतुरेव सा ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥

एषामुदात्त ए आदेशः स्यान्डीप् च ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषा-
कपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्यैरिति
च । अनायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो
न तु दीर्घमध्यः ॥

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यां सन्नि-
योगशिष्टो डीप् च ॥ मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिप-
दिकाद्वा डीप्स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एता । एनी ॥ रोहिता ।
रोहिणी । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः ।
चेण्या च शल्येति गृह्यम् । चीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः ।
वर्णात्किम् ॥ प्रहृता । गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । अनुदात्तात्किम् ॥
श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ अत इत्येव । शितः
स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी । असितपलितयोर्न ॥ * ॥
असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्रमेके ॥ * ॥ असिन्की । पलिन्की ।
अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेनावदातेत्येव ॥

अन्यतो डीप् । ४ । १ । ४० ॥

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनो ऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां
डीप् स्यात् ॥ कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति
मध्योदात्तावेतो । वर्णात्किम् ॥ खट्वा । अनुदात्तान्तात्किम् ॥ कृष्णा ।
कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् ॥ नर्तकी । गौरी । अन-
ड्वाही । अनडुही । पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । मातरि
पिप्प्लेति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां
ङीप् । दंष्ट्रा ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश-

कामुककवराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्रा-

णास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै-

युनेच्छाकेशवेशेषु । ४ । १ । ४२ ॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृन्त्यादिष्वर्थेषु ङीप् स्या-
त् ॥ जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या जानपदी । उत्सादित्वादजन्त-
त्वेन टिट्ठेति ङीप्पाद्युदातः । कुण्डी अमचं चेत् । कुण्डाऽन्या ।
कुडि दाहे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड
इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणे ङीप् भवत्येव । अमचे
हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ङीप् विधीयते न तु नियम्यते । गोणी
आवपनञ्चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अकृचिमा चेत् । स्थलाऽन्या ।
भाजी आणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या ।
गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् ।
सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली
वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनञ्चेत् । नीलाऽन्या । नील्या
रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन् धत्तव्य इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि
न सर्वत्र । किन्तु । नीलादौषधौ ॥ * ॥ नीली । प्राणिनि च ॥ * ॥
नीली गोः । संज्ञायां वा ॥ * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोवि-

कारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या ।
कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः । कबराऽन्या । चिचेत्यर्थः ॥

शोणात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ॥

शोणी । शोणा ॥

वोतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा डीष् ॥ मृद्वी । मृदुः । उतः किम् ॥
शुचिः । गुणेति किम् । आखुः । गुणवचनात् डीष् वक्तव्यः ॥ * ॥
आद्युदाताः प्रयोजयन्ति । वस्वी । वसुः । तन्वी । तनुः । वसु-
शब्दः प्राशस्त्यगुणवाची । धान्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने
शृस्वस्त्रिहीत्यादिना आद्युदातो व्युत्पादितः । तस्मान् डीपि सति
ईकारोऽनुदातो भवति । डीषि तूदातः स्यात् । अन्तोदातात्
डीप्डीषोर्विशेषाभावः । उदातयणो हल्पूर्वादिति डीप उदातत्व-
विधानात् ॥ खरुसंयोगोपधान्न ॥ * ॥ खरुः पतिंवरा कन्या ।
पाण्डुः ॥

बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा डीष् ॥ बह्वी । बहुः ॥ कृदिकाराटक्तिनः ॥ * ॥
रात्रिः । रात्री ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके ॥ * ॥ शकटिः । शक-
टी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः । अक्तिन्नन्तत्वादप्राप्तेर्विध्यर्थे पद्व-
तिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पट्प्रावः ॥

नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीष् ॥ बह्वीषु हित्वा ।

नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च । ४ । १ । ४७ ॥

डीप् स्यात् छन्दसि ॥ प्रभ्वीः । विभ्वीः । विप्रसंभ्य इति
दुप्रत्ययान्तं सूचेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौचः ।
तेनेह न । स्वयम्भूः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगास्त्रियां वर्तते ततो डीप् स्यात् ॥ गोपस्य
स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥
सूर्याद्वेवतायां चाष् वाच्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री सूर्या देवता । देव-
तायां किम् ॥ सूरी कुन्ती मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमा-

तुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यान्डीप् च ॥ इन्द्रादीनां षण्णां मातुला-
चार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र डीपि सिद्धे आनुगागममात्रं
विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥
महद्भिर्मं हिमानी । अरण्यानी ॥ यवाद्वेषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो
यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलो-
पाध्याययोरानुश ॥ * ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी ।
उपाध्यायी । या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा डीप् तृतीये इड-
श्चेत्येवाक्तः ॥ आचार्यादणत्वञ्च ॥ * ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी ।
पुंयोगे इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री । अर्थक्षत्रियाभ्यां वा
स्वार्थ ॥ * ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रि-
याणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु अर्या । क्षत्रियी ॥ मुद्गलाच्छन्दसि

लिच् ॥ * ॥ डीषो लित्वमानुगागमश्च । लिट्स्वरः । रथीरभून्मुद्ग-
लानी । कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् ।

क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणदेः स्त्रियां डीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती ।
करणपूर्वात्किम् ॥ सुक्रीता । क्वचित् कर्तृकरणे कृतेति सूत्रे बहुल-
ग्रहणात्सुबन्तेन समासस्तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वादाप् ततोऽद-
न्तत्वाभावान्न डीष् । धनक्रीता ॥

क्तादल्पाख्यायाम् । ४ । १ । ५१ ॥

करणादेः क्तान्ताददन्तात् स्त्रियां डीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ॥
अभ्रलिप्ती द्यौः । अल्पाभ्रेत्यर्थः । अल्पाख्यायां किम् । चन्दनलिप्ता
स्त्री ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां डीष् स्यात् ॥
जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न ।
वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि, नञ्सुभ्याम्, जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाछ-
दनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्नाः, इति ह्यन्तोदात्तताविधायकानि ।
तत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बहुव्रीह्यादिपूर्वकस्यार्थाद्बुदासः । ऊर्ध्वव्रीही । नेह ।
बहुकृता । जातान्तान्न ॥ * ॥ दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्या-
याम् । पाणिगृहीताऽन्या । बहुलं संज्ञाछन्दसोः ॥ * ॥ प्रबद्धविल-
लूनी । प्रबद्धविलूना । प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे
तु कर्मधारयं कुर्वन्ति ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ सुरापीती । सुरापीता ।
अन्तोदातात्किम् ॥ वस्त्रछन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तप्रतिषेधः ।
अत एव पूर्वणापि न डीप् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-
काद्वा डीप् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी ।
चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् ॥ शोभना
शिखा सुशिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

सुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च ॥
सुकेशी । सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
तेन चेततयायुतम् ॥ सुस्तनी । सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणि-
सदृशे स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १ । ५५ ॥

गभ्यो वा डीप् ॥ आद्ययोर्बहुजलक्षणो निषेधो बाध्यते ।
पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानामसंयोगोपधादिति बाध्य-
ते । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनजलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य
बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका ।
अनासिका । अत्र वृत्तिः । अङ्गगावकण्ठेभ्यो घक्तव्यः । स्वङ्गी ।
स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् ।
भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥
पुच्छाच्च ॥ * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कवरमणिविषयरेभ्यो नित्य-

म् ॥ * ॥ कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी ॥ उपमानात्प-
चाञ्च पुच्छाञ्च ॥ * ॥ नित्यमेव उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

न क्रोडादिबह्वचः । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न डीष् ॥ कल्याणक्रोडा । अश्वा-
नामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् ॥ सुजघना ॥

सहनज्विद्यमानपूर्वाञ्च । ४ । १ । ५७ ॥

सहेत्यादिचिकपूर्वान्न डीष् ॥ सकेशा । अकेशा । विद्यमा-
ननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

न डीष् स्यात् ॥ शूर्पणखा । गोरमुखा । संज्ञायां किम् ॥
ताम्रमुखी कन्या ॥

दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५९ ॥

संयोगोपधत्वादप्राप्ते डीष् निपात्यते संज्ञायाम् ॥ आसुरा
वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् । संज्ञायां किम् ॥ दीर्घजिह्वा
कन्या ॥

दिक्पूर्वपदान्डीप् । ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य डीषे डीबादेशः
स्यात् ॥ यदि तु स्वतन्त्रो डीप्स्यात्प्रागुल्फादावपि प्रसज्येत । प्रा-
ङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

वाहः । ४ । १ । ६१ ॥

वाहन्तात्प्रातिपदिकाट्डीष् स्यात् ॥ डीषेवानुवर्तते न डीप् ॥
दित्यवाट् च मे दित्योही च मे ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ॥

इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन
छन्दस्यपि क्वचित् । आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः । न तु सर्वत्र ।
सखा सप्रपदी भव । अशिशुमिव मामयं शराश्रुभिमन्यते । भाषा-
यान्तु नित्यम् ॥ सखी । अशिश्वी ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां
डीप् स्यात् ॥ आकृतिग्रहणा जातिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः ।
तटी । लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्याह्या ॥ असर्वलि-
ङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्वाक्यन्तरे कथनं विनाऽपि सुगहा
जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ॥ शुक्ला । सकृदि-
त्यादि किम् । देवदत्ता ॥ गोत्रञ्च चरणैः सह ॥ * ॥ अपत्यप्रत्य-
यान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः ॥
औषगवी । कटी । बहुची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठा-
न्डीना डीप् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् ।
बलाका । परिमाणविशेषादौ पुंलिङ्गा अपि गवादन्यादैः स्त्रीलिङ्गा
एव द्रोण्यादयस्तु गौरादिषु बोध्याः । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ।
योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ * ॥ गौरा-
दिष्विदानीन्तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इतिवार्तिकारम्भाद्विज्ञायते । गवयी ।
हयी । मुकयी ॥ हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी । मत्स्यस्य
ड्यामिति यलोपः । मत्सी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोलोत्तरपदाञ्च । ४ । १ । ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीप् स्यात् ॥

औदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भ-
मूली । गोवाली । औषधिविशेषे रूढा एते ॥

इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

डीष् स्यात् ॥ दाची । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औद-
मेयी । मनुष्येति किम् । तित्तरिः ॥ इज उपसंख्यानमजात्य-
र्थम् ॥ * ॥ सुतङ्गमेन निर्वृता सौतङ्गमी । मौनिचिती ॥

ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ॥
कुरुः । कुरुनादिभ्यो ण्यः । तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् ।
अयोपधात्किम् ॥ अध्वर्युर्ब्राह्मणी । दीर्घाच्चारणन्तु प्रश्लेषेणोकारद्वय-
विधानद्वारा ब्रह्मबंधूरित्यादिबहुव्रीहौ परत्वाद्धाद्यस्य शेषलक्षणस्य
कपो बाधनार्थम् ॥ अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
रज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्धा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दी-
र्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ।
प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥

स्त्रियामूङ् ॥ भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् ॥ वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ॥ * ॥ चादूङ् । पुंयो-
गलक्षणस्य डीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ।
एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्चेति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् ॥

उरुत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूर्ङ्
स्यात् ॥ करभोरुः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् ॥ संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ
खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाद्यच् । लक्ष-
णोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितेन
सह संहितौ उरु यस्याः सा संहितोरुः । सहेते इति सहौ उरु
यस्याः सा सहोरुः । यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वति-
शयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥

ऊर्ङ् स्यात् ॥ कद्रूश्च वै कमण्डलूः । गुग्गुलुमधुजतुष-
तयालूनार्मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । एषां
छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालूः । स्पृहिगृहीत्यालु-
जन्तः ॥

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूर्ङ् स्यात् ॥ कद्रूः । कम-
ण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थे वचनम् ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादेरजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् ॥
शार्ङ्गरी । वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीप् । नृनरयोर्वृद्धि-
श्चेति गणसूत्रम् ॥ नारी ॥

यङश्चाप् । ४ । १ । ७४ ॥

यङन्तात् स्त्रियां चाप्स्यात् ॥ ज्यङ्घ्यङोः सामान्यग्रहणम् ।
आम्ब्रष्ट्या । कारीषगन्ध्या ॥ षाद्यजश्चाप् षाच्यः ॥ * ॥ पैति-
माष्या । गौकट्या ॥

आवट्याञ्च । ४ । १ । ७५ ॥

अस्माच्चाप्स्यात् ॥ यजश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो
गर्गादिः । आवट्या ॥

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ॥

आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ॥

युवन्शब्दातिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः ॥ लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्ज-
नादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः
शचन्ताङ्ङीपि बोध्यम् ।

अग्निजोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ । १ । ७८ ॥

आदीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावग्नि-
जौ विहितावनार्षौ तदन्तयोगुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां
ष्यङादेशः स्यात् ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यग्निजोरेव । षडा-
वितौ । यङश्चाप् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या ।
अग्निजोः किम् । ऋतभागस्यापत्यं विदादित्वादञ् आर्तभागी ।
अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम् ।
औपगवी । जातिलक्षणे ङीप् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे भवा अहि-
च्छत्री ॥

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७६ ॥

कर्मधारयः । सौत्रः परनिषातः । अवयवशब्दश्चाप्रधान-
वचन इह गृह्यते । प्रवराध्यायपठितानि च मुख्यानि गोत्राणि । ये
त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलादिसम्पन्नाः अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्ते
गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्त एव चाप्रधानानि गोत्राणि ।
ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां षड्देशः स्यात् ॥ अगुरुपोत-
मार्थ आरम्भः । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिश्या । भौणिश्या ।
येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते दैवदत्या याज्ञदत्येति ते क्रौड्यादिपु-
द्रष्टव्याः । यद्वा पृथग्वाच्यवयवशब्दः । सम्प्रत्यये चेयं पञ्चमी । तेन
गोत्रात्पृथग्भूते अगोत्रे ऽणिजोः षडित्यप्यर्थः । नन्वेवमाहिच्छत्री-
त्यादावतिप्रसङ्गः । न चैकदेशवाच्यवयवशब्दाश्रयणाद्गोत्रावयवाद्गोत्रा-
देव भविष्यति । भवति हि गोत्रमपि गोत्रावयवो यथा घृतावयवो
घृतमिति वाच्यम् । पारिभाषिकगोत्रग्रहणे अस्यार्थस्य वैयर्थ्यात् । पूर्वसू-
त्रेण सिद्धत्वात् । दैवदत्यादेरसिद्धेश्च । अगुरुपोतमार्थत्वे तु कुला-
भिमतभिन्नेभ्योऽप्यगुरुपोतमेभ्यः स्यात् । पौणिश्यादेस्तु आद्यपक्षो-
क्तार्थेनैव सिद्धेश्चेति चेन्न । गोत्रात्पृथग्भूतस्य अपत्यत्वेन गोत्रसदृ-
शस्येवान्तरङ्गत्वाद्ग्रहणोचित्येनानन्तरापत्यस्यैव लाभात् । युवापत्ये
त्वनभिधानमेव शरणमित्यलम् ।

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां षड् प्रत्ययः स्यात् ॥ अगुरु-
पोतमार्थ अनणिजर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । सूत युवत्याम् ।
सूतशब्दादित्यर्थः । सूत्या । प्राप्रयौवना । जातौ सूतीत्येव ।
भोज क्षत्रिये । भोज्या । अक्षत्रिया भोजैव ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्यो-

ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा ॥ अगोचार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वा-
त्प्रवर्तते । पत्रे इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञीत्यादि ।
इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं
परिनिष्ठितत्वं कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ॥

प्राग्दीव्यतो ऽण् । ४ । १ । ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥

एभ्यो ऽणस्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ॥ वक्ष्यमाणस्य ण्यस्याप-
वादः । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो
मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् ॥
अणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजा-
पत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । बाङ्गतिपितृमतां
छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यः । मात्यः । पैतृमत्यः ॥ पृथिव्या
जाजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यजजौ ॥ * ॥ दैव्यम् ।
दैवम् ॥ बहिषष्टिलेपो यञ्च ॥ * ॥ बाह्यः । ईकक् च ॥ * ॥ बाहीकः ॥
ईकज् छन्दसि ॥ * ॥ बाहीकमस्तु भद्रं वः ॥ स्यान्मो ऽकारः ॥ * ॥

भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । अश्वस्येव स्याम बलं यस्य तस्यापत्या-
 दिरश्वत्यामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । भवार्थेऽन्तः पूर्वपटाठ्ठजि-
 त्यच लुग्वक्ष्यते । अश्वत्यामा । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ केवल-
 लोम्नोऽपत्येन योगाभावात्तदन्तविधिः । बाह्वादीजोऽपवादः । उडु-
 लोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादि-
 प्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ न त्वपत्ये एव । गोरपत्यं गवि भवं गोरिदं गौर्देव-
 ताऽस्येत्यादि गव्यम् । यद्वा प्राग्दीव्यतीयेऽन्यत्र च । तेन गवा चरति
 गव्य इत्याद्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्य
 हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ ग्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादण-
 पवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ ग्यादयो येननाप्राप्तिन्यायेनःण एवा-
 पवादाः ढगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात् एव स्यु-
 रिति वार्तिकारम्भः । ग्यादीनामवकाशः । दितिरदितिर्बृहस्पतिर्देव-
 ताऽस्य दैत्यः । आदित्यः । बार्हस्पत्यम् । अर्थविशेषलक्षणास्याणप-
 वादस्य । दुलेरपत्यं दौलेयः । अपूपानां समूह आपूपिकम् । इहो
 भयप्रसङ्गे ग्यादय एव । दितेरदितेरपत्यं दैत्यः । आदित्यः । वन-
 स्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । इतश्चानिजः, अचित्तहस्तिधेनेष्ट-
 गिति ढक्ठकौ न भवतः । अर्थविशेषेति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्र-
 पतिर्नाम पञ्च तस्येदं पञ्चाध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । न च पञ्चाट्वाह्य
 इत्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षण इति वाच्यम् । इदमिति सामान्यशब्दे-
 नैव तद्विशेषसंग्रहात् । विशेषशब्देन बोधितार्थकस्यैवार्थविशेषलक्षण-
 त्वस्वीकारात् । अथ कथं दैतेयादितेयो । क्तिजन्तात्कृदिकारादिति
 ङीषि स्त्रीभ्यो ढक् । ग्यस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥

अणस्तदपवादानामिजादीनाञ्चापवादोऽयम् ॥ औत्सः । इह
पठ्यते । बष्कयाऽसे । असे असमासे । बष्कयस्यापत्यं बाष्कयः ।
असे किम् । गौबष्कयिः । असे इत्येतदेवेह तदन्तर्बिधिं ज्ञापयति ।
तेनाधेनूनां समूहः आधेनवं सिद्धम् । धेनुशब्दस्येह पाठात् । न
चैवं धेनुकं गौधेनुकं च न सिध्येत् । धेनुरनजिकमुत्पादयतीति विशे-
षवचनस्य खण्डिकादिभ्यश्चेति सूत्रे भाष्ये आपिशलिमतत्वेनाक्त-
त्वात् । इकमिति ठकमित्यर्थः । एतच्च क्रतूक्यादिसूचान्ताठुगि-
तिसूचस्थविद्यालक्षणकल्पसूचान्तादकल्पादेरिकक् स्मृत इति वार्तिके
इकगिति ठगित्यर्थे इति कैयटालम्ब्यते । आपिशलिमतपरतयोक्तव-
चनस्य धेनुकमिति भाष्योदाहरणाच्च ॥ ग्रीष्मादछन्दसीति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ छन्दश्चेह वृत्तम् । यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । ग्रीष्मम् ।
अछन्दसि किम् । ग्रीष्मो देवता अस्याः ग्रीष्मी त्रिष्टुप् । अजः
प्रतिषेधादण्येव । यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषि-
कऋत्वण् सिद्ध एव । न वाजा शैषिकस्य बाधप्रसङ्गः । अर्थविशेष-
लक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्
तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादजो बाधकः । तथाहि । कालाठुज् अणो ऽप-
वादः । ठजो ऋत्वण् । दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेठगिति साऽस्यदेव-
तेत्यधिकारे अग्नेठगिति सूत्रद्वयमपनीय प्राग्दीव्यत इति प्रकरणे
अग्निक्लिभ्यां ठवक्तव्य इति पाठ्यम् । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् ।
कालेयम् । एतच्च दृष्टं सामेति सूत्रे अपर आह । सर्वत्राग्निक्-
लिभ्यां ठवक्तव्य इति भाष्यात्सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थे इति
कैयटाच्च लभ्यते ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रजौ भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥

धान्यानां भवने इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात्
नञ्स्रजौ स्तः ॥ स्त्रैणः । पौंस्रः । वत्यर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् ।
स्त्रीवत् । पुंवत् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितो ऽनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य
लुक् स्यात् ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्वयो
रथयोर्वोढा द्विरथः । तस्येदं रथाद्यतो लुक् । द्विगुनिमित्तस्येति
किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । पञ्चकपाल्यां संस्कृत
इति विग्रहे तु वाक्यमेव न तु प्रत्ययः । अव्यविकन्यायात् । अत
एव चययवा विद्या तामधीते चैविद्या इत्येव भवति च तु तिस्रो
विद्या अधीते इति द्विगुः । अन्यथा त्रिविद्या इत्यपि स्यात् । वेत्य-
नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नेह । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् ।
द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । प्राग्दीव्यतः किम् । द्वैपारायणिकः ।
द्वौ रथौ बहति द्विरथः । तद्वहतिरथेति यत् ॥

गोत्रे ऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् ॥
गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वृद्धाच्छः । आपत्यस्येति यलोपः ।
विदानामपत्यं वैदः । वैदौ । अत्र विदस्यापत्यानि बहूनि । अनृ-
प्यानन्तर्यइति गोत्रेऽञ् तदन्तादूनि अत इञ् । तस्य एयक्षत्रिया-
र्षजित इति लुक् । तत्राजो बहुषूपत्यन्नत्वाल्लुक् प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणान्न
भवति । अचीत्यस्य विषयसप्रमीत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रयु-
क्तस्यातिदेशस्याङ्गोकारात् । न च वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ।
वर्णप्राधान्यविषयत्वात्तस्य । न लुमतेति निषेधोऽपि न । अङ्गसं-

क्षकोद्वेश्यकत्वाभावात् । विदानामपत्यानि विदाः । अत्र तु प्रत्ययलक्षणेनानुक्त्यपि अजन्तस्यैव युवबहुत्वे प्रवर्तनात्पुनर्लुग्भवत्येव । ननु गोचातिरिक्तप्राग्दीव्यतीयार्थविषयस्य सत्वात् पुनरलुक्स्मान्न भवतीति चेन्न । समर्थानां प्रथमस्य प्रथमार्थवृत्तेरर्थान्तरमनुपसङ्गान्तस्य गोचप्रत्ययान्तस्यालुक्स्वीकारात् । अत एवाचिभरद्वाजानां मैथुनिका अचिभरद्वाजिकेत्यादौ अजो नालुक् । अत्र ह्यचैरपत्यानि बहूनि इतश्चानिज इति ठक् । तदन्ताद्युवबहुत्वे ऽत इज् । तस्य ग्यञ्चिघाषेति लुक् । अचिभृग्विति ठको लुक् । भरद्वाजशब्दाद्विदाद्यज् । ततो यूनीज् । पूर्ववल्लुक् । अजोऽपि बहुत्वे लुक् । अत एव च गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाग्रहणं चरितार्थम् । गर्गाद्यजो लुक् । भृगोर्ऋष्यण् । यूनीजो लुक् । अत्र ह्यणो ऽचिभृग्विति लुक् प्राप्नो न गोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते । एवं वैदस्य वैदयोर्वापत्यानि विदाः । अत्रापि लुग्भवत्येव । गोचार्थकस्याप्यजो युवबहुत्वे प्रवर्तनाद्गोचकृतबहुत्वस्य सत्वात् । लौकिकस्य गोचस्य तत्र ग्रहणात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः । काश्यपस्यापत्यं विदादित्वादज् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदा इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरितिवचनान्निङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति वचनन्त्वभिधेयगतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते । अत्र तु काश्यपइत्यजन्तं प्रतिकृतबहुत्वे वर्तते न तु गोचबहुत्वे इत्यजो न लुक् । गोचे किम् । कुशलस्येष्टं कौवलम् । बादरम् । अत्र फलेजो लुक् । प्राग्दीव्यतीयः किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ॥

यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ॥

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । प्राचामवृद्धादिति वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चे न । अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीव्यतीये किम् । तस्मै हितं ग्लौचुकायनीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ९१ ॥

यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूचम् ॥ कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो ह्यच इति फिज् । तस्य छात्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ॥

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थोदपत्येऽर्थ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ॥ उपगोरपत्यमोपगवः ॥

तस्योदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ।

भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चैवस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे माभूत् । वायहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्यां यहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपगवपत्यम् । जातित्वान्डीप् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रेणः । पौंस्रः ॥

एको गोत्रे । ४ । १ । ९३ ॥

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् ॥ उपगोर्गोत्रापत्यमौप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वङ्मूनसंख्येभ्यो ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यै सूचमेतत्तथोत्तरम् ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवा-
दिज् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं
फगिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः ।
पतामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे
सिद्धेऽपि अणन्तादिजपि स्यात् । चतुर्थे ततः फगिति फगिजोः पर-
म्परायां शततमे गोत्रे ऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमा-
र्थमिदं सूचम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युच्यम् ॥

गोत्रादन्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ॥

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न
युवसंज्ञा ॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव
प्रत्ययः ॥

अत इज् । ४ । १ । ६५ ॥

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिज् स्यादपत्ये-
ऽर्थे ॥ दाक्षिः ॥

बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ६६ ॥

बाह्विः ॥ औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ९७ ॥

चादिञ् ॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषाद-
चण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वारुडकिरि-
त्यादि ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । ४ । १ । ९८ ॥

तदन्ताद्वातचफजोरस्त्रियामिति स्वार्थे ज्यः ॥ कौञ्जायन्यः ।
ब्राधायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वान्लुक् । कौञ्जायनाः । स्त्रियां कौञ्जा-
यनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्डीप् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ॥

नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥

गोत्रे इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

हरितादिभ्यो ऽजः । ४ । १ । १०० ॥

रभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् ॥ हारितायनः । इह गोत्राधि-
कारेऽपि सामर्थ्यादून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदा-
द्यन्तर्गणे हरितादिः ॥

यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥ अनातीत्युक्तेराप-
त्यस्येति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥

अजिजोरपवादः । आद्यौ विदादी । शरद्वतायनो भार्गव-
श्चेत् । शरद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः ।
दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥

एभ्यो गोत्रे फग्ना ॥ द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः ।
पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्था-
भ्यनन्तरे तूषचारात् ।

अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्यो ऽज् ॥ ४ । १ । १०४ ॥

एभ्यो ऽज् गोत्रे ये त्वचानृषयस्तेभ्यो ऽनन्तरे ॥ सूत्रे स्वार्थे
ष्यञ् ॥ विदस्य गोत्रं वैदः । अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगण-
त्वादिज् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥

गर्गादिभ्यो यज् ॥ ४ । १ । १०५ ॥

गोत्रे इत्येव ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ ४ । १ । १०६ ॥

गोत्रे यज् ॥ माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः
कौशिकः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठान्नियमार्थमिदम् ।
गर्गादिपाठफलन्तु लोहितादिकार्यम् ॥ बाभ्रव्यायणी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ ४ । १ । १०७ ॥

गोत्रे यज् स्यात् ॥ काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
कापेयः । बौधिः ॥

वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

आङ्गिरसे इत्येव ॥ वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शि-
वादे। च पाठाद्यजणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । १०९ ॥

वतण्डाच्चेति विहितस्य यजो लुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ शार्ङ्ग-
वादित्वान्डीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहिता-
दित्वात्पुङ्गवः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वात्पुङ्गवः न ॥

अश्वादिभ्यः फज् । ४ । १ । ११० ॥

गोत्रे ॥ आश्वायनः । पुंसि जाते । पुंसीति प्रकृतिविशेष-
णम् । जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं
जातेयः ॥

भर्गाच्चैर्गते । ४ । १ । १११ ॥

गोत्रे फज् ॥ भार्गायणस्त्रैर्गतेः । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्यो ऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

गोत्रे इति निवृत्तम् ॥ शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे
तिकादित्वात्फिज् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाङ्कुक् । गाङ्गेयः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११०३ ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो ऽण् स्यात् ॥ ढकोऽपवादः ।
यामुनः । नार्म्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः
किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः
किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः ।
श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु
बाह्यादित्वात् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इज एवायमप-
वादो मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात् परत्वाङ्कुक् । आत्रेयः ॥

मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ॥
द्वैमातुरः । षण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं

प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थोपेक्षः । तेन धान्य-
मातुर्न । संख्येति किम् । सौमाचः । शुभादित्वाद्धेमाचेयः ॥

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥

ढको ऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीने
व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । ४ । १ । ११७ ॥

अपत्ये ऽण् ॥ वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गे भार-
द्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आचेयः । छागलिरन्यः । केचिन्तु
शुङ्गेत्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गे यः ॥

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ॥

तन्नामिकाणं बाधित्वा ह्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधी-
यते ॥ पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ॥

चादण् ॥ पक्षे इज् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् ॥ वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमि-
चिः । शिवादित्वात्सापन्नः ॥ वडवाया वृषे वाच्ये ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥
वडवाया वृषो वाडवेयः । वृषो बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषवि-
हितेनाऽपत्यलक्षणेऽर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति
भवति । न च चतुष्पाद्वाचित्वाद्धुजः प्राप्तिः स्वरे च विशेष इति
वाच्यम् । देवताविशेषस्य सूर्यस्त्रीरूपगृहीताश्वारूपस्य वाचकवडवा-
शब्दस्यैवात्र ग्रहणात् । बीजाश्वशब्देनापि गृहीताश्वकारस्तत्पुमा-

नसूर्य्य एव । एवञ्च तस्य चतुष्पाज्जातिवाचित्वाभावान्न दोषः ॥
अण् क्रुञ्चाकोकिलात्सृतः ॥ * ॥ समाहारद्वन्द्वः । वृषे इति नापे-
क्ष्यते । अपत्ये एवायम् । ढगपवादः । क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्वचः । ४ । १ । १२१ ॥

द्वचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् स्यात् ॥ तन्नामिकाणोऽप-
वादः । दातेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥

इतश्चानिजः । ४ । १ । १२२ ॥

इकारान्तात् ह्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् ॥ दो-
लेयः । नैधेयः । आचेयः ॥

शुभादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥

शुभस्यापत्यं शोभेयः ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ॥

अपत्ये ढक् ॥ वैकर्णेयः । कौषीतकेयः काश्यपः । अन्यो
वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

भुवो वुक् च । ४ । १ । १२५ ॥

चाडुक् ॥ भ्रौवेयः ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् । ४ । १ । १२६ ॥

एषामिनडादेशः स्याडुक् च ॥ काल्याणिनेयः । बान्धकि-
नेयः ॥

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ॥

इनङ्गाच्च विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वणोव ॥ कौलटिनेयः ।

कौलटेयः । सती भिन्नक्यच कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्य-
टति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढक् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ॥

चटकादिति वाच्यम् ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये
लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्पा ॥

गोधाया ढक् । ४ । १ । १२९ ॥

गोधेरः ॥ शुभादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ॥

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ॥

गौधारः ॥ रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधाना-
र्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ।

क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढक् ॥ पक्षे ढक् ।
काणेरः । काण्येयः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुशृण् । ४ । १ । १३२ ॥

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः ॥

ढकि लोपः । ४ । १ । १३३ ॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्यात् ढकि ॥ अत एव ढक् । पैतृष्व-
सेयः ॥

मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् ॥ मातृष्वस्रीयः । मातृष्व-
सेयः ॥

चतुष्पाद्गो ढज् । ४ । १ । १३५ ॥

कामण्डलेयः ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । ढे
लोपोऽकट्टा इत्युकारलोपः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥

गम्यो ढज् स्यात् ॥ अण्टकोरपवादः । गाष्ट्र्यः । मित्र्योर-
पत्यं ऋष्यणि प्राप्ते ढज् । यादेरिय इतीयादेशे प्राप्ते दाण्डिनायने-
त्यश्च निपातनाद्यलोपः । मैत्र्यः । बहुत्वे यस्कादित्वादित्वाल्लुक् ।
मित्र्यवः ॥

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ॥

अणिजोरपवादः ॥ राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् ॥ * ॥ ये
चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातियह-
णाच्छुद्रादावुत्पन्नो राजनः । अन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ॥

क्षत्राद् घः । ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः ॥ जातावित्येष । क्षत्रिरन्यः ॥

कुलात्खः । ४ । १ । १३९ ॥

कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे ऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् ।
आत्मकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुजौ । ४ । १ । १४० ॥

कुलादित्येष । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः ।
पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादज्खजौ । ४ । १ । १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः ॥ माहाकुलः । माहा-
कुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाड्ढक् । ४ । १ । १४२ ॥

पूर्ववत्पक्षे खः ॥ दौष्कुलेयः^१ । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्रूः । ४ । १ । १४३ ॥

स्वस्रीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ॥

चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ।

व्यन्सपत्ने । ४ । १ । १४५ ॥

भ्रातृव्यन्स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शचौ वाचे ॥ भ्रा-
तृव्यः शत्रुः । सर्वस्मिन्सपत्ने । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ॥

रेवत्यादित्यष्टक् । ४ । १ । १४६ ॥

रैवतिकः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् ॥
सामर्थ्यादूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । पुंवद्वा-
वाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्येतिलोपः । आपत्यस्येति लोपः । ग्लुचु-
कायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः ॥ ग्लौचुकायनिकः । गोत्रे किम् ।
कारिकेयः । स्त्रि गः किम् । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः ।
कुत्सने किम् । गार्गयः ॥

वृद्धाट्ढक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्रादूनि बहुलं

ठक् स्यात्कुत्सायाम् ॥ भागवित्तेर्भागवित्तिक् : । पक्षे फक् । भागवि-
तायनः ।

फेश्छ च । ४ । १ । १४६ ॥

फेरिति फिजो ग्रहणं न फिनः । वृद्धाधिकारात् । फिजन्ता-
त्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये ॥ यमुन्दस्यापत्यं या-
मुन्दायनिः । तिकादित्वात्फिज् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । या-
मुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो
ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेषु किम् । तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ । ४ । १ । १५० ॥

सौवीरेषु ॥ नेह यथासंख्यम् । अल्पाक्षतरस्य परनिषाता-
ल्लिङ्गादिति वृत्तिः । भाष्ये तु यथासंख्यमेव स्थितम् । फाण्टाहृतः ।
फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥

अपत्ये ॥ कौरव्याः ब्राह्मणाः । बाब्रूक्ष्यः । सम्राजः क्षत्रिये ।
साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । रथकारशब्दोऽच पठ्यते । स जातिव-
चनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्नूनरथकारजातिः । कारिणस्तु रथका-
रातूत्तरेणैव ण्यः सिद्धः ॥ वामरथस्य कण्वादिबत्स्वरवर्जम् ॥ * ॥
प्रकरणात् ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कण्वादीनां यञन्तानां
यत्कार्यं तदतिदेशः । केशलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिदविधानात् ।
वामरथस्य छात्राः वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । यदयं
स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रितमप्यतिदिष्टं भव-
तीति । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा

वामरथ्यायनः । वामरथानि सङ्घाङ्गलक्षणानि । स्वरस्तु प्रत्ययस्यैव
न त्वातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥

एभ्यो एयः ॥ हारिषेयः । लाक्षयः । कारिश्शिन्पी ।
तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्मकार्यः । नापित्यः । प्राचां मतेनेदम् ।
उदीचान्तु परत्वात्फिजिति वक्ष्यते ॥

उदीचामिज् । ४ । १ । १५३ ॥

हारिषेणिः ॥ लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्मकारिः । ना-
पितातु परत्वात्फिजेव । नापितायनिः । तक्ष्णो ऽण उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ उदीचामित्येव । इजोऽपवादः । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षय्यः ॥

तिकादिभ्यः फिज् । ४ । १ । १५४ ॥

तैकायनिः ॥

कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ॥

अपत्ये फिज् ॥ इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।
प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । न तु कोसलस्यापत्यं वृद्धे-
त्कोसलाजादाञ् ज्यङिति ज्यङ् कर्मरस्यापत्यं कारिलक्षणे एय
इत्येवं यौ कौशल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्यहणम् । कुसलस्यापत्यं कौस-
ल्यायनिः । कर्मरस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ दगुकोसलकर्मरच्छाग-
वृषाणां युङ् चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दागव्यायनिः । छाग्यायनिः ।
वार्घ्यायणिः ।

अणो द्व्यचः । ४ । १ । १५६ ॥

अपत्ये फिज् ॥ इजोऽपवादः । कर्तुश्छाचः । कार्चः । तस्या-
पत्यं कार्चायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् ।

औपगविः । त्यदादीनां वा फिज् वाच्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः ।
त्यादः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४ । १ । १५७ ॥

आम्रगुप्रायनिः ॥ प्राचान्तु आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः ।
अगोत्रात्किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च । ४ । १ । १५८ ॥

अपत्ये फिज् च ॥ यदिह वृद्धमगोत्रं ततः फिज् सिद्धे
आगमार्थमिदम् । अन्येषामुभयार्थम् । वाकिनस्यापत्यं वाकिनका-
यनिः । वाकिनिः । चर्मवर्मणोर्नलोपश्च । चार्मिकायणिः । वार्मि
कायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥

उदीचां वृद्धादित्येव ॥ अस्माद्वा फिज् सिद्धस्तस्मिन्परे
पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते ॥ गार्गीपुत्रकार्याणिः । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम् । ४ । १ । १६० ॥

भुचुकायनिः । प्राचां किम् । भौचुकिः । अवृद्धात्किम् ।
राजदतिः । उदीचां प्राचां बहुलमन्यतरस्यामिति सर्वे गते विक-
ल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिध्यति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं
वैचिचार्यम् । क्वचिन्न भवत्येव । दाक्षिः ॥

मनोजातावज्यतौ पुक् च । ४ । १ । १६१ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । अपत्ये व्युत्पा-
दितस्यापि मानुषशब्दस्य जातिवाचित्वादपत्यबोधकत्वाभावात्प्रव-

राध्यायप्रसिद्धत्वाभावाच्च बहुषु लुक् न । मानुषाः । मानुषाणां सङ्घः ।
सङ्घाङ्केत्यणपि न । जातो किम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ।

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥

पौत्रप्रभृतीन्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते तुशब्दोऽवधार-
णार्थः । वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्राद्वैर्दपत्यं चतुर्थ्यादि तद्युवसंज्ञ-
मेव स्यान्न गोत्रसंज्ञम् ॥

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थ्यादिर्युवा स्यात् ॥

अवश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता हि न वंश्यः । अकारणत्वात् ॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
जीवदेव युवसंज्ञम् ॥ एकं जीवतिग्रहणमपत्यविशेषणं द्वितीयं सपि-
ण्डस्य । तर्पणनिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चात्कृष्टे
पितृव्ये मातमहभ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः ।
गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् । स्थानत्रयोन्यूने गार्ग्ये एव । जीवति
किम् । मृते मृतो वा गार्ग्ये एव ॥ वृद्धस्य च पूजायामिति वा-
च्यम् ॥ * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां
गम्यमानायाम् । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ।

यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ * ॥ गार्ग्या द्रात्यः । कुत्से-
ति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६६ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादञ् स्यादपत्ये ॥

दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐच्चाकः । एच्चा-
कौ । पाञ्चालः । पाञ्चालौ । जनपदशब्दात्किम् । दुह्योरपत्यं द्रौह्यवः ।
अत्रौत्सर्गिकोऽण्येव । क्षत्रियात्किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चा-
लिः । वैदेहिः । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ।
तद्राजमाचक्ष्णाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा
पाञ्चालः । इहावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्नो वुञ् बाध्यते ।
पूरोरण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पौरवः । सिद्धे प्राग्दीव्यतीयेऽणि तद्राज-
संज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा ह्यञ्मग-
धेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् ॥

पाण्डोर्द्व्यण् ॥ ४ । १ । १६७ ॥

युधिष्ठिरपितृवाचिन एव ॥ गुणवाचिनश्च नेह ग्रहणम् ।
जनपदशब्दादित्युक्ते हि तदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते । पाण्ड्यः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च ॥ ४ । १ । १६८ ॥

आभ्यामपत्ये ऽञ् ॥ वृद्धेदिति ज्यङोऽपवादः । साल्वेयः ।
गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

द्वज्मगधकलिङ्गशूरमसादण् ॥ ४ । १ । १६९ ॥

अजोऽपवादः । द्व्यञ्चः । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः । मागधः ।
कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाज्ज्यङ् ॥ ४ । १ । १७० ॥

वृद्धात् ॥ आम्बयः । सौवीर्यः । इतः । आवन्त्यः ।

कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ ४ । १ । १७१ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषि-

कोऽण् ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ ४ । १ । १७२ ॥

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादि-
भ्यस्तिभ्यश्च इञ् स्यात् ॥ अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यर्थायः ।
कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥

ते तद्राजाः ॥ ४ । १ । १७३ ॥

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥ तेन तद्राजस्य बहुष्विति
लुक् । इत्वाक्रवः पञ्चाला इत्यादि ॥

कम्बोजाल् लुक् । ४ । १ । १७४ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्य इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ छोलः । शक्रः । झञ्जलक्षणस्याणो लुक् । केरलः ।
यवनः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घा-
दिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशलादिभ्यो-
ऽण्जावित्यनेन सिन्धादित्वादण् ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७५ ॥

तद्राजस्य लुक् स्यात् ॥ अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

अतश्च । ४ । १ । १७६ ॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ॥ शूरसेनी । मद्रौ ।
कथं माद्रीसुताविति । ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा
कल्प्यम् ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७७ ॥

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् ॥ पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु
जन्यजनक्रभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् । युधाशुक्राभ्यां ह्यच इति ढक् ।
ततः स्वार्थं पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणजावित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति
ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ।
यौधेयी । शौक्रेयी । एतदेव ज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यात-
श्चेत्यनेन लुगभवतीति । तेन पर्शूः । रक्षाः । असुरीः । पर्शूः क्षत्रियो
जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं सङ्घः स्त्रीत्वविशिष्टः ह्यज्जमगधे-
त्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । पुनः पश्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् ।
तस्यापि लुक् । तत ऊङुत इत्यूङ् । रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री-
त्वविशिष्टः सङ्घः पूर्ववदण्द्वयस्यापि लुक् । अत्वसन्तस्येति दीर्घः ।
असुरशब्दाज्जनपदलक्षणस्याजो लुकि पश्वादिलक्षणस्याणो लुक् ।
जातिलक्षणे ङीप् । अत्र पश्वादणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवताति
सर्वप्रसिद्धिः ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

इत्योऽम्भटेन श्रीधिरुभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टवि-
श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां श्रीव्याकरणदीपिकासमाख्यायां पा-
णिनिसूचवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पाठः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्समर्थाद्रागप्रकृतिकाद्रक्तमित्यस्मिन्नर्थे ऽण्
प्रत्ययः स्यात् ॥ रज्यते ऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषा-
यम् । माञ्जिष्टम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

लाक्षारोचनाट्टक् । ४ । २ । २ ॥

शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लाक्षिकः । रौचनिकः ।
शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः ।
कार्दमः ॥ नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलम् ।
पीतात्कन् ॥ * ॥ पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज् ॥ * ॥
हारिद्रम् । माहारजनम् । कथं हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ, काषायौ
गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानाद्विष्यति ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

कथं पुनः पुष्यादिना नक्षत्रेण कालो युज्यते । पुष्यादिस-
मीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ।
पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । मघाभिर्युक्तं मघमहः ।
माघी रात्रिः । नक्षत्रेण युक्तः किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् ॥ यावत्कालो नक्षत्रेण युज्यते
अहोरात्रस्तस्य षष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते ।
अद्य पुष्यः । अत्र न ह्यो न श्व इति विशेषे गम्यमानेऽपि लुप्
भवत्येव । यत्र विशेषविवक्षा पौषोऽहोरात्र इति तत्र समुदायप्रती-
तावप्यवयवद्वयरूपविशेषस्य शब्देनाश्रयणाल्लुबभावः । प्रसज्यप्रति-

षेधाङ्गीकारात् । कथं तर्हि पुण्ययुक्ता पौषी पौर्णमासीति । विभाषा-
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुप् नेति
ज्ञापितत्वात् । श्रवणाशब्दानु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च ।
अबाधकान्यपि निपातनानि । आवणी ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ॥

विशेषार्थोऽयमारम्भः ॥ श्रवणा रात्रिः । अश्वत्यो मुहूर्तः ।
संज्ञायां किम् । आवणी । आश्वत्यी ॥

द्वन्द्वाच्छः । ४ । २ । ६ ॥

नचचद्वन्दाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च ॥ तिष्य-
पुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः । अविशेषे अद्य तिष्यपुन-
र्वसवीयम् । अद्य राधानुराधीयः । लुप् न । मध्येऽपवादन्यायात् ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ दृष्टे सामनि जाते
चाप्यण् डित् द्विर्वा विधीयते ॥ * ॥ उशनसा दृष्टमौशनसम् ।
औशनसम् । शतभिषजि जातः । शातभिषजः । शातभिषः । शतभि-
षजा युक्तः कालः इत्यण् तस्य लुप् । ततो जातार्थं प्राग्दीव्यतोऽणि-
त्यण् विहितः कालाटुजिति ठजा वार्धतः पुनः सन्धिवेलादिसूत्रेण
विधीयते इत्ययं द्विरुक्तोऽण् ॥ तीयादीकृक् स्वार्थे ॥ * ॥ द्वैतीयीकः ।
तार्तीयीकः ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया विद्येत्येव । गोत्रादङ्क-
वदिष्यते ॥ * ॥ यथ ङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः एवं दृष्टं सामेत्यस्मि-
न्नर्थेऽपीत्यर्थः । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । अङ्के यो दृष्टः
प्रत्ययः स सर्वोऽतिदिश्यते न त्वङ्क एवाहत्य विहितः । तेन सङ्हा-
ङ्कलक्षणेऽप्यित्यस्याणो गोत्रचरणाद्वुजित्यस्य च वुजोऽतिदेशः ॥

कलेर्ढक् । ४ । २ । ८ ॥

कलिना दृष्टं कालेयम् ॥ अपर आह ॥ सर्वचाग्निकलिभ्यां

ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥ एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥

वामदेवात् ड्यड्यौ । ४ । २ । ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

सिद्धे यस्यतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मा तदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः । ४ । २ । १० ॥

वस्त्रैः परिवृतो वास्तो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृत
कायः । समन्तद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परि
वृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली ॥ पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो
निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ॥

द्वोपिने विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं
वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने । ४ । २ । १३ ॥

कौमारेत्यण्प्रत्ययान्तोऽविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियाः पाणि-
ग्रहणस्यापूर्वत्वे निपातनमिदम् । अग्रञ्च विशेषो निपातनसामर्थ्या-
लभ्यते । अपूर्वशब्दो भावप्रधानः । अपूर्वत्वस्य वचनं तस्मिन्नि-

त्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यते । कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमाचनिर्द्देशात् । उभयोश्च पक्षयोरपूर्वत्वं स्त्रिया एव न पुंसः । स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत् । एतदपि निपातनबलादेव लभ्यते । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दात् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । यद्वा अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या प्रथमान्तादेवोपयमनविशिष्टे स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ॥ न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इत्युभयत्रापि बहुव्रीहिः ।

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥

शरवे उद्धृत ओदनः शरावः । उद्धुरतिरिहोद्धुरणपूर्वके निधाने वर्तते तेन सप्रमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । अमन्त्रेभ्यः किम् । पाणावुद्धृत ओदनः ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥

तच्चेत्येव ॥ समुदायेन चेद्धृतं गम्यते ॥ स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य स्थण्डिलः । व्रते किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥

समम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेते स्युः ॥ भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्रा भक्षाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टाकपालः । भक्षाः किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलीखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पाषाणशेप्रः । तस्यां संस्कृतमुष्यम् ।

दध्नष्टक् । ४ । २ । १८ ॥

दधि संस्कृतं दाधिकम् ॥

उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ॥

ठक् ॥ पक्षेऽण् । उदकेन श्वर्याति वर्द्धते इत्युदश्वितक्रम् ।

तच्च संस्कृतमौदश्वित्कम् । औदश्वितम् ।

क्षीराह्वज् । ४ । २ । २० ॥

अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न तु भक्षा इति । तेन यवा-
भ्यामपि भवति । क्षीरेयी ॥

साऽस्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मि-
न्यौषो मासः । अर्धमासो वा । नेह । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चद-
शरात्रे इति । भृतकमासश्च कर्मकरणादारभ्य विंशद्रात्रलक्षणः स
यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान्भवति वस्तुतश्च माघादिव्यपदे-
शभाक् तत्रापि न भवति ॥

आग्रहायणश्वत्याठक् । ४ । २ । २२ ॥

अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणा ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्
पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मि-
न्नाग्रहायणिको मासः । अश्वत्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः ।
निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्यिको मासः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचै-

त्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥

गम्यगुवा स्यात् ॥ पत्नेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः ।
 श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

साऽस्य देवता । ४ । १ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् ।
 त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो
 मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शेषिकेऽर्थे अग्नीति
 ढक् ॥

कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥

कश्च्यस्य इकारादेशः स्यात् प्रत्ययसन्नियोगेन ॥ यस्येति-
 लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीर्दे-
 वता ऽस्य श्रायं हविः ॥

शुक्राद् घन् । ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ।

अपोनप्तृपांनप्तृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥

अपोनप्तृयम् ॥ अपान्नप्तृयम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च
 देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते
 अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रेषः ॥

छ च । ४ । २ । २८ ॥

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनपत्रीयम् । अपांन-
 पत्रीयम् ॥ छःकरणे पैङ्गानीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गानी-
 पुत्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् ॥ शतरुद्राद् घश्च ॥ * ॥ चाच्छः ।

शतं रुद्रा देवताऽस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधान-
सामर्थ्यात् द्विगोलुङ्गनपत्ये इति न लुक् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ ४ । २ । २९ ॥

चाच्छः ॥ महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमात् त्यण् ॥ ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् । टित्वान् डीप् । सौमी क्क् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् । रीड् ऋतः । यस्येति च । पिच्यम् ।

उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तो-

ष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ४ । २ । ३२ ॥

चाद्यत् ॥ द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् ।

शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषे-
म्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधायम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ४ । २ । ३४ ॥

मासो देवताऽस्य मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाठुज् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ ठज्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते

इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावय-

ज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् वक्तव्यः ॥ * । पूर्ण-

मासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ पितुर्भातरि व्यत् । पितुर्भाता पितृव्यः ।
मातुर्दुलच् । मातुर्भाता मातुलः । मातृ पितृभ्यां पितरि डामहच् ।
मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि पिञ्च ॥ * ॥
मातामही । पितामही ॥ अवेदुर्ग्ये सोढदूसमरीसचे । वक्तव्याः ॥ * ॥
सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसेठम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥
तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्य-
स्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिञ्च ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् । बाकम् । प्राणिनां कुपूर्वाणामिति
फिट्सूत्रेणाद्युदात्तावेतौ । प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां ये आदि-
भूताः कवर्गात्पूर्वं तेषामुदात्त इति तदर्थः । अथादिः प्राक्
शकटेरित्यधिकारात् ।

भिन्नादिभ्यो ऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

भिन्नाणां समूहो भैवम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् ।
अनुदात्तादेरञ् प्राप्नोति । सति तु तस्मिन्निह भस्याडे तद्धिते इति
पुंवद्भावे कृते इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावाभावाट्टिलोपः स्यात् ।
आद्युदात्तत्वं च । युवतीनां समूहो यौवनम् । सिद्धुश्च प्रत्ययविधा-
षिति प्रागेव त्रिप्रत्ययनिवृत्तौ कनिन्युवृषीति कनिनन्ततया आद्युदा-
त्तत्वात्पूर्वणैव सिद्धुत्वादस्य पाठं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः । शब्-
न्तादनुदात्तादेरञ् यौवतम् ॥

गोत्रोक्षोष्टीरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्या-

जाद्वज् ॥ ४ । २ । ३९ ॥

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् ॥ लौकिकमिह गोचम् । तच्चा
पत्यमाचम् । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकम् ।
औष्ट्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । आपत्यस्यति यलोपः प्राप्रः
प्रकृत्याऽकेराजन्यमनुष्ययुवान् इति न भवति ॥ वृद्धाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ वार्दुकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यजति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४ । २ । ४१ ॥

चात्केदारादपि ॥ कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-
रिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । पृष्ठदुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥
पृष्ठः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति
वक्तव्यम् । गजता । सहायता । अन्ह खः क्रतौ ॥ * । अही-
नः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आन्हः ।
इह खण्डिकादित्वादञ् । अन्हपृष्ठारेवेति नियमाट्टिलोपो न ॥ पश्वा
णस्वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति चेति पदत्वेनाभत्वादोर्गुणो न । पशूनां
समूहः पार्श्वम् ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४ । २ । ४४ ॥

कापोतम् । मायूरम् । मध्योदात्तावेतौ । लघावन्त इति
फिट्सूचात् ।

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

अञ् स्यात् । आद्युदात्तार्थं वचनम् । अचिताठको बाध-
नार्थम् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र
पठ्यते । क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्वा-
जस्य लुक् । मालवातु वृद्धलक्षणस्य ज्यङ् । ततः क्षुद्रकाश्च माल-
वाश्चेति द्वित्रियद्वन्द्वः । समासान्तोदात्तत्वे अनुदात्तादित्वात्पूर्वणैवाञि
सिद्धे गोत्रबुजो बाधनार्थम् । ननु च परत्वादजा बुज् बाधिष्यते ।
न च गोत्रसमुदायो गोत्रम् । नापि तदन्तविधिरस्ति । एवं तर्ह्यत-
देव ज्ञापयति । बुजि पूर्वविप्रतिषेधः सामूहिकेषु तदन्तविधिरश्चा-
स्तीति । प्रयोजनमौपगवकम् । बुज् । वनहस्तिनां समूहो वानह-
स्तिकम् । गौधेनुकमिति च तदन्तविधेः । अचित्तहस्तीति ठक् ।
तथाचापिशलेर्वचनम् । धेनुरनञि कमुत्पादयतीति । धेनुकम् ।
अनञीति क्रिम् । अधेनूनां समूहः । आधेनवम् । उत्सादित्वाद-
ञिति तत्रैवोक्तम् । पुनरस्येव नियमार्थमुच्यते । क्षुद्रकमालवात्से-
नासंज्ञायामिति । क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् ।
उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ज्यङो गोत्रेऽलुगचीति लुक्प्रतिषेधा-
दापत्यस्येति यलोपः । उलूकशब्दोऽत्र पठ्यते । स च यद्यपि वेदे
क्वचिदाद्युदात्तः पठ्यते छान्दसत्वात् तथापि लोके लघावन्ते
इति मध्योदात्तस्तत्र पूर्वणैवाञ् सिद्धस्तस्मात्सामर्थ्याद्गर्गादियजन्तो
लूक्यशब्दार्थकोलूकशब्दस्य कृतयञ्लुक्ः पाठ इति विज्ञेयम् । एवं

च गोत्राश्रयो वुजनेन बाध्यते । उलूकानां समूहः औलूकम् । गोत्रेऽलु-
गचीति लुक्प्रतिषेधादापत्यस्येति यलोपः ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । गोत्रचरणाद् वुज् । छान्दोग्यम् । छन्दोगौक्थि-

केति ज्ञयः ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥

सातूकम् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । मौदकिकम् ।
हास्तिकम् । धैनुकम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्कावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ॥

यथासंख्यम् ॥ पक्षे ठगणो । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वी-
यम् । आश्वम् ।

पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ ॥

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

खलगोरयात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रय्या ॥

इनिन्नकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्यः क्रमान्त्युः ॥ खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥
खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृति-
गणोऽयम् ॥

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ॥

षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरन्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्वेशः ॥

शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयो-
ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यकम् ।

भौरिक्यादौषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ॥

भौरिकीनां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिवि-
धम् । ऐषुकारभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

सो ऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु । ४ । २ । ५५ ॥

स इति प्रथमान्ताच्छन्दोवाचकादस्यादिरित्येतस्मिन्नर्थे अणा-
दयः स्युः यदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चते भवन्ति ॥ पङ्क्तिरादिरस्येति
पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रिष्टुभम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ४ । २ । ५६ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्तते ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सो-
भद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्येति भारतः ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४ । २ । ५७ ॥

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मोष्टा ॥

घजः सा ऽस्यां क्रियेति जः ४ । २ । ५८ ॥

घजन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः
प्रत्ययः स्यात् ॥ घज इति कृद्वहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ।
श्येनतिलस्य पाते जे-इति मुमागमः । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येन-
पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्याता स्वधा । दण्डपा-
तोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५६ ॥

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

क्रतूवयादिसूत्रान्ताठक् ४ । २ । ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि
तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः ।
उक्थं सामविशेषः तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थं तदधीते
तद्वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्थानूक्त्यशब्दाठगणौ नेष्येते । न्यायं नैया-
यिकः । वृत्तिं वार्तिकः । लोकायतं लोकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्
अकल्पादेरेवेप्यते । सांग्रहसूचिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूचः ॥
विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्यिकः । गौलव-
णिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गवचधर्मचिपूर्वाद्वि-
द्यान्तान्नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धर्मविद्यः ।
त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधत्ते वेति वा वैविद्यः ॥ आख्यानाख्या-
यिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुप-
चाराद्यवक्रीतं तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासवदतामधिकृत्य
कृताऽऽख्यायिका वासवदता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः ।
तस्य लुग्राख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवद-
तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वादेः सादेश्च लुगवक्तव्यः ॥ * ॥
सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्वार्तिकः । द्विगोर्लुगिति
लुक् । द्वितन्त्रः ॥ अनुसूलेत्यलक्षणे ॥ * ॥ अनुसूशब्दे ग्रन्थविशेष-
वाची स ठक्मुत्पादयति लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । आनुसुकः ।
इमुसिति कादेशे केऽण इति ह्रस्वः । लाक्ष्यिकः । लाक्षणिकः ॥ इ-
कन्पदोत्तरपदात् शतषष्ठेः षिकन्पथः ॥ * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरप-
दिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्ठिपथिकः । षष्ठिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । क्रम पद शिवा मीमांसा क्रमादिः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणस्तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थेऽनेनैव सिद्धेऽण्बाधनार्थमिदम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् । ४ । २ । ६३ ॥

वसन्तसहचरितो ग्रन्थो वसन्तः यच्च वसन्तो वर्ण्यते । यो वा वसन्तेऽध्येयस्तमधीते वासंतिकः । । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥

प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ॥

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति षणी तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । गाथिविदधीत्यादिना प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । ततो यूनि इज् । पाणिनिः । एयच्चित्रियेति इजो लुग् न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इजश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । पारिभाषिकगोत्रस्येव च तच्च ग्रहणात् । तातोऽध्येतृवेदितृणो लुक् । स्वरे स्त्रियाञ्च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥

सूत्राञ्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः

सूचं तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह माभूत् । महावार्तिकं सूचमधीते माहावार्तिकः । कलापिना
प्रोक्तमधीयते कालापाः । तेषामाम्नायः कालापकम् । वुञ् । कालापक-
मधीते कालापकः । अत्राणो लुकि वुञ्निबन्धनमाद्युदात्तत्वं स्यात् ।
स्त्रियां ङीप् च न स्यात् । कोपधात्किम् । चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ॥
अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् ।
ततोऽण् । तस्य प्रोक्ताल्लुक् । ब्राह्मणानि । भल्लु । भाल्लविनः ।
शाठ्यायन । शाठ्यायनिनः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति णिन्य-
न्तादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् । छन्दोगहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं
तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयता । नेह ।
याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । कण्वादिभ्यो गोच्चे
इत्यण् । आपत्यस्येति यलोपः । सौलभानि । याज्ञवल्क्यादयो
नूतना सूचकारदृष्ट्या इति वृत्तिकृतां व्यवहारः । चकारोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । पाराशरिणो भित्तवः ।
शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति
किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराण-
प्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । मत्वर्थापवादेऽयम् ।

सकललोकनिरुद्धे यथा स्यात् नत्वाधुनिकसङ्केतेऽपीत्येतदर्थं इति-
शब्दः । देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रत्रयेऽप्यन्वेति ॥

तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥

अन्तर्भावितव्यथौदृतेः कर्मणि क्तः । कुशाम्बेन निर्वृता
नगरी कौशाम्बी ॥

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वेदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्र-
योऽर्थः सन्निधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं
सिध्यति ॥

आरज् ४ । २ । ७१ ॥

अणोऽपवादः । कक्षतु । काक्षतवम् । नद्यान्तु परत्वान्म-
तुप् । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२ ॥

बहुच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादवस्यात् नाङ् ॥ सैधका-
वतम् । बह्वजिति किम् । आदिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्वि-
शेषणं यथा स्यान् मत्वन्तविशेषणं माभूत् ॥

बहुचः कूपेषु ४ । २ । ७३ ॥

अणोऽपवादः । दीर्घवस्त्रेण निर्वृतो दीर्घवस्त्रः कूपः ॥

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥

विपाश उतरे कूने ये कूपास्तेष्वऽस्यात् ॥ अबद्धजर्थ आ-
रम्भः । दत्तेन निर्वृतः कूपो दातः । उदक्किम् । दक्षिणतः कूपेष्व-
ण्येव । दातः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृतम् ॥ सङ्कलेन निर्वृतं साङ्कलम् । पोष्कलम् ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राप्नु । ४ । २ । ७६ ॥

स्त्रीलिङ्गेषु सौवीरादिषु देशेषु वाच्येषु अस्यात् ॥ सौवीरे ।

दत्तामित्रेण निर्वृता दातामित्रि नगरी । साल्वे । विधूमान्निना निर्वृत
वैधूमाग्नी । प्राचि । मरुन्देन निर्वृता माकन्दी ॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् ॥ ४ । २ । ७७ ॥

अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णुं वर्ण-

वम् ॥ अण् ग्रहणं नद्यां मतुपो बायनार्थम् । सौवास्तवी ॥

रौणी ॥ ४ । २ । ७८ ॥

रौणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् स्यात् ॥ कूपाजोऽपवादः । रौणः ।

आजकरौणः ॥

कौपधाञ्च । ४ । २ । ७९ ॥

अण् स्यात् ॥ कूपलक्षणस्योत्राणान्तलक्षणस्य चाजोऽपवादः ।

कर्णच्छिद्रकेन निर्वृतः कर्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । वैश-
ङ्कवम् ।

बुञ्जकठजिलसेनिरहणययफक्फिजिक्ककठको

ऽरीहणकृशाश्वश्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिस-

ङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदा-

दिभ्यः ॥ ४ । २ । ८० ॥

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् ॥ अरीहणादिभ्यो
 वुञ् । अरीहणेन निर्वृतं अरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् ।
 कार्शशीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकः । कुमुदादिभ्यष्टृच् । कुमु-
 दिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलम् । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् ।
 प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरा । सख्यादिभ्यो
 ठञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो
 यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षाणः । पथः पन्थ च ।
 पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिज् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् ।
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ज्यः । प्रगदिन् प्रागद्यः । वराहादिभ्यः
 कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्टृक् । कौमुदिकः ॥

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥ लुपि युक्तवद्वाक्ति
 वचन इति युक्तवद्भावः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः ।
 कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । तन्नाम्नीत्येव । नेह । उदु-
 म्बराः सन्त्यस्मिन् औदुम्बरी जनपदः । नह्यच लुबन्तन्नामधेयम् ॥

वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ॥

अस्माच्चातुरर्थिकस्य लुब् वा स्यात् ।

ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतो स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्या-
 त्यक्ते ठक्को । वाग्रहणसामर्थ्यात्यक्ते औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्धि

कल्पः । षट् रूपाणि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करी-
यम् । शर्करिकम् । शर्करकम् ॥

नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ ॥

चातुरर्थिकः । उदुम्बरावती । इक्षुमती ।

मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥

मतुप् । अनद्यर्थे आरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्भ्य इति
अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ * ॥ महिषाञ्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ महिष्मान्नम देशः ॥

नडशादात् ड्वलच् । ४ । २ । ८८ ॥

नड्वलः । शादो जम्बालघासयोरिति ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ॥

शिखावलम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥

उत्करीयः ॥

नडादीनां कुक् च । ४ । २ । ९१

नडकीयम् । कुञ्जा ह्रस्वत्वं च । कुञ्जकीयम् । तच्चन्नलो-
पश्च । तच्चकीयम् । इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः ॥

चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः ।

दृषदि पिष्टा दार्ढदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः ।
अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतु
र्दृश्यां दृश्यते चातुरदशं रत्नः । शेष इति लक्षणञ्चाधिकारश्च ।
तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

राष्ट्रावारपाराद् घरवौ । ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां क्रमाद् घरवौ स्तः शेषे ॥ राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥
अवारपाराद्वृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवारीणः ।
पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषात् घादं पृष्ट्युद्युलन्ताः प्रत्यया
उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखजौ । ४ । २ । ९४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कन्यादिभ्यो ढकज् । ४ । २ । ९५ ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नाग-
रेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकम् ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ ॥

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौलेयकोऽसिः । कौलोऽन्यः ।
येवेयकोऽलङ्कारः । यैवोऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणेति आजन्तमव्ययम् । दक्षिणात्यः । पश्चात्यः ।
पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् । ४ । २ । ९९ ॥

कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।
वाल्ह्युर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाल्हायनी । और्दायनी ।
पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्ये ऽण् च । ४ । २ । १०० ॥

चात् ष्फक् ॥ राङ्कोवो गौः । राङ्कोवायणः । अमनुष्ये किम् ।
राङ्कोवको मनुष्यः । मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

कन्यायाष्टक् । ४ । २ । १०२ ॥

कान्यिकः ॥

वर्णौ वुक् । ४ । २ । १०३ ॥

वर्णुनदसमीपदेशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दात्
वुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यिकम् ॥

अश्रयात् त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अमेहकृतसिन्धेभ्य एव ॥ अमोन्तिकसहार्थयोः । अप्रात्यः ।

इहत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्तत्त्यः । परिगणनं किम् । उपरि-
ष्ठाद्वव औपरिष्ठः । अश्रयानां भमात्रे टिलोपः ॥ त्यब् नेधुत्र इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ नित्यः ॥ निसो गते ॥ * ॥ ह्रस्वातादाविति षत्वम् ।
निर्गते वर्णोऽमेभ्यो निष्पृश्वाण्डालादिः । अरण्याणः ॥ * ॥
आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहञ् ॥ * ॥
ओतराहः ॥ आविष्टस्योपसङ्ख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्टो वर्तुते ॥

शेषमोह्यः श्वसो ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०५ ॥

एभ्यस्त्यष्वा ॥ पक्षे षत्त्यमाणो ठ्युठ्युलो । शेषमस्त्यम् । शेष-
मस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शोव-
स्तिकं षत्त्यते ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ । ४ । २ । १०६ ॥

यथासङ्गेन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति नेक्तम् । बहुचपूर्वान्माभूत् । बाहुरूप्यम् ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । ११७ ॥

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभू-
तायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां
ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥

मद्रेभ्यो ऽज् । ४ । २ । १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशो ऽमद्राणामिति मद्रपयुंदासा-
दादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

उदीच्यग्रामाञ्च बहुचो ऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥

अज् स्यात् ॥ शैवपुरम् ॥

प्रस्थोत्तरपदपलङ्गादिकोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥

उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः ॥ माहकिप्रस्थः । पालदः
नेलीनकः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यो ऽण् स्यात् ॥ कण्वो गर्गादिः । का-
ण्वस्य क्वाचाः काण्वाः ॥

इजश्च । ४ । २ । ११२ ॥

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् ॥ दाक्षाः । गोत्रे किम् ।
सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकम् । तेनेह न ।
पाणिनीयम् ॥

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥

इजश्चेत्यणोऽपवादः ॥ प्राष्टीयाः । काशीयाः । काश्यादिषु
तु देशवाचिनः काशिशब्दस्य ग्रहणं चेदिशब्दसाहचर्यात् । भरतानां
प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयम् ॥

भवतष्टक्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥

वृद्धाद्वत एतौ स्तः ॥ भावत्कः । जश्त्वं भवदीयः । वृद्धा-
दित्यनुवृत्तेः शबन्तादण्वेव । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः ॥ काशिकी । काशिका । चैदिकी । चैदि-
का । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपदादिराकृतिगणः । आप-
त्कालिकी । आपत्कालिका ॥

बाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥

बाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः ॥ छस्यापवादः ।
कास्तीरं नाम बाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥

विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥

उशीनरेषु ये बाहीकयामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठिठो वा
स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीयः ॥

प्रादेशे ठञ् । ४ । २ । ११६ ॥

उवर्णान्तादेशवाचिनष्ठञ् ॥ निषादकर्षः । नेषादकर्षकः ।
केऽण इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छावाः पाटवाः ॥ जिठं
व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥

प्रादेशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूचम् ॥ आठकजं-
बुकः । शाकजम्बुकः । नेह । मल्लावास्तु । मल्लावास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् बुञ् । ४ । १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् स्यात् ॥
ऐरावतं धन्व । ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दे बुञ्छणादिसूत्रेण
ग्यान्तो । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥

एतदन्तादृद्धादेशवाचिनो बुञ् स्यात् ॥ छस्यापवादः । साल्व-
प्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैजुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्रादेशे-
तूतरेण सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्रादेशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् स्यात् । पाटलि-
पुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ॥

जनपदवाचिनस्तदुपाविवाचिनश्च वृद्धाद् बुञ् स्यात् ॥
आदर्शकः । वेगर्तकः । इहोत्तरसूत्रेण बुञ् । अस्य जनपदत्वेनैव

सिद्धावपि गर्तोत्तरपदाच्छ बाधितुं पुनर्विधानम् । मौञ्जो नाम वाही-
कानामवधिभूतो यामो न तु जनपदस्तत्र तु भवो मैश्लीय एव ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ॥

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-
पदिकाद् वुञ् स्यात् ॥ अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जन-
पदात् । आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । आजमीठकः । वृद्धाज्ज-
नपदात् । दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जरकः । विषय-
हणं किम् । एकशेषेण बहुत्ये माभूत् । वर्तनी च ३ वर्तन्यस्तासु
भवो वार्तनः । पूर्वसूचे जनपदसामान्ये वृद्धाद् वुञ् विहितो यथा
ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम् । इह तु बहुवचनविषये विशेषे अवृद्धाद्
वुञ् यथा कौण्डिन्ये तक्रदानम् । ततश्च बहुवचनादपि वृद्धाद् वुञि
प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धाद् वुञ् वृद्धाद् वुञो बाधकः स्यात् किन्तु
माभूदित्येवमर्थमपिशब्देन समुच्चीयते । इह बहुवचनविषयादित्ये-
तावता सिद्धम् । अवृद्धार्थोऽयमारम्भः । वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं
त्ववृद्धादपीति वचनम् ।

कच्छाग्नियत्क्रवर्तोत्तरपदात् । ४ । १२६ ॥

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् ॥ दारुकच्छकः ।

काण्डाग्नकः । सैन्यवत्क्रकः । बाहुवर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्षकः ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥

कुत्सिते प्रावीण्ये च जातदौ प्रत्ययार्थं नगरशब्दादुजस्यात् ॥

नागरकश्चोरः शिल्पी वा । एतयोः किम् । नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये । ४ । ९ । १२६ ॥

वुञ्स्यात् । अरण्याण्य इत्यस्यापवादः । आरण्यको मनु-
ष्यः ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्यका आरण्या वा गोमयाः ॥ पथ्य-
ध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः
पन्थाः । अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥

वुञ् । कौरवकः । कौरवः । योगन्धरकः । योगन्धरः ॥

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥

जनपदवुजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥

जनपदवुजोऽपवादः । माहिषिकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

देशवाचिभ्योऽण् ॥ वुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्यवः ॥

मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ॥

कच्छादिभ्यः ॥ अणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको
मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गोः ।

अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद् वुजि सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥
साल्वकः । अपदातावेवेति । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च । ३ । २ । १३६ ॥

साल्वाद् वुञ् ॥ कच्छादणोऽपवादः । साल्वको गोः । सा-
ल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

देशवाचिन इत्येव ॥ अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तर-
पदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् ॥

गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

गहीयः । मुखपार्श्वतसेलोपश्च । मुखतीयः । पार्श्वतीयः ।
अव्ययानां भमावे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुग् जनस्य
परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ * ॥ देव-
कीयम् ॥ स्वस्य च ॥ * ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः ॥ * ॥
वेणुकीयम् । वैचकीयम् । औत्तरपदकीयम् । मध्यो मध्यमञ्चाण
चरणे इति गणे पठ्यते । तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्निभो-
गेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति ।
माध्यमा इति । तदेतद्विशेषे एवोच्यते । पृथिवीमध्यस्य मध्यमभा-
वश्चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्य-
शब्दो ग्राह्यो न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसम्बन्धेन निवासलक्ष-
णोऽणित्यस्य च चरणसम्बन्धेन योऽण् विधीयते अण् चरणे इत्यनेन
स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः सोऽस्य निवास इत्येवार्थे भवतीत्यर्थः ।
तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कटादीनाञ्चरणानामित्यर्थे माध्यमा
इति भवति ॥

प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥

प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् ॥ अणोऽपवादः । कटन-
गरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ।

राजः क च । ४ । २ । १४० ॥

वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते ॥
राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥

अक, इक, एवमन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्वेशवाचिनश्छः स्यात् ॥
ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः । ब्राह्मणको-
ष्णिके संज्ञायामिति निपातनात्साधुः । तत्र जातो ब्राह्मणकीयः ।
शाल्मलीकीयः । आयोमुखीयम् । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपध-
ग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । एणिकीयः । सौसुकं नम्र
बाहीकशमः । सौसुकीयः ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्वेशवाचिनो वृद्धाच्छः ॥ टज्जिटादेरप-
वादः । दाक्षिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । हमा
कशामीयम् । दाक्षिहदीयम् ।

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥

अणोऽपवादः । पर्वतीयः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् पक्षे ऽण् ॥ पर्वतीयानि
पर्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः ॥ अणोऽपवादः । कृकणी-
यम् । पर्णीयम् । भेति किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां पाणिनिस्मृतवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खज् च । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः ॥ पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः ।

अस्मदीयः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खजि अणि च ॥ यौष्माकीणः ।

आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खजि अणि

च ॥ तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु त्वदीयः ।

मदीयः ॥

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्द्धः ॥ सपूर्वाठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ वल्यथै वस्तु वालेयं

वस्यार्द्धमेकदेशस्तत्र भवं वाल्यार्द्धिकम् । गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाञ्च । ४ । ३ । ५ ॥

परार्द्धम् ॥ अवराद्धम् । अधमार्द्धम् । उत्तमार्द्धम् ॥

दिक्पूर्वपदाठञ् च । ४ । ३ । ६ ॥

चाद्यत् ॥ पौर्वार्द्धिकम् । पूर्वार्द्धम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादज्ठजौ । ४ । ३ । ७ ॥

यामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाद-
र्द्वान्तादञ्ठञौ स्तः ॥ इमे ऽस्माकं यामस्य जनपदस्य वा पौर्वा-
र्द्धाः । पौर्वार्द्धिकाः । यामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्वितार्थं समा-
सः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ॥

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमम् ॥

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे ॥ उत्कर्षापकर्ष-
हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमि-
त्यर्थः ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपशब्दात् यञ् स्यात् ।
कच्छाद्यणो मनुष्यवुजश्चापवादोऽयम् ॥ द्वैष्यम् । द्वैष्या । अनुसमु-
द्रं किम् । द्वैषमन्यत् । द्वैषको मनुष्यः ॥

कालाट्टञ् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिनष्टञ् स्यात् ॥ मासिकम् । सांवत्सरिकम् । साय-
म्प्रातिकः । पौनःपुनिकः ॥ कथं तर्हि शर्वरस्य तमसो निषिद्धम्
इति कालिदासः । अनुदितोपसराग, इति भारविः । समानकाली-
प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंश एवेत इति प्रामाणिकाः । त-
जात इति यावत्कालाधिकारः ॥

आद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥

ठञ् स्यात् ॥ ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं आद्धम् ।

विभाषा रोगातपयोः । ४ । ३ । १३ ॥

शारदिकः शारदो वा रोगः । आतपो वा । एतयोः
किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्याञ्च । ४ । ३ । १४ ॥

वा ठञ् स्यात् ॥ नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादो-
षम् ॥

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ॥

श्वसश्शब्दाठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥ द्वारादित्वादेजाग-
मः ॥ शौवस्तिकम् । पक्षे श्वस्त्यं श्वस्तनम् ॥

सन्धिवेलाद्भूतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् । ४ । ३ : १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्
स्यात् ॥ सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धि-
वेला सन्ध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी
प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः । सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्स-
रिकमन्यत् ॥

प्रावृष ण्यः । ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ।

वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ॥

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्यत्यच्यमाने-
ष्विति साध्वर्थे ॥

छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ॥

वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥

वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥

ठञ् स्याच्छन्दसि ॥ वासन्तिकम् ।

हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥

छन्दसि ठञ् ॥ हेमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोक्तयोः ॥ चकारात्पक्षे च-
त्वण् । हेमनम् । हेमन्तम् ।

सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुद्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुद्युलौ
स्तस्तयोस्तुट् च ॥ तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशा-
त् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते ।
प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिघातनम् ॥ चिरपरुत्परा-
रिभ्यस्त्रो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरत्रम् । परुत्रम् । परारित्रम् ॥ प्रगस्य
छन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रत्रम् ॥ * ॥ अयादिपश्चाङ्गिभ्यश्च ॥ * ॥
अयिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ * ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्ति-
मम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥

आभ्यां दुद्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च ॥ पक्षे ठञ् । पूर्वा-
ह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । यकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढो-
ऽस्येति धियहे तु पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्निकम् । आप-
राह्निकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ॥

सप्रमीसमर्थोज्जात इत्यर्थे अणादयो घादयश्च स्युः ॥
सुध्रे जातः सौध्रः । ओत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥

प्रावृषष्टप् । ४ । ३ । २६ ॥

एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः । प्रावृषिकः ।

संज्ञायां शरदो वुज् । ४ । ३ । २७ ॥

ऋत्वणोऽपवादः ॥ शरदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥

पूर्वाह्वापराह्वाद्र्मूलप्रदोषावस्कराद् वुन् । ४ । ३ । २८ ॥

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।

अवस्करकः ॥

पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ॥

अमावास्यकः ॥ अमावास्यः । सन्धिवेलाद्यण् । एकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वादमावास्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि । अमाव-
स्यकः । अमावस्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ॥

अमावास्यः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ४ । ३ । ३२ ॥

सिन्धुकः ॥ कच्छाद्यणि मनुष्याद् वुजि च प्राप्ते । अपकरकः ।

ओत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥

अणजौ च । ४ । ३ । ३३ ॥

क्रमात्स्तः ॥ सैन्यवः । आपकरः ॥

अविष्टाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्त-

विशाखाषाढाबहुलालुक् । ४ । ३ । ३४ ॥

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
लुक्त्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्टासु जातः अविष्टः ।
फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः ।
विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥ चित्रा रेवती रोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां
लुक्त्तद्धितलुकीति लुकि कृते । पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डीप् ॥
फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ स्त्रियामित्येष । फल्गुनी ।
अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृष्ण वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्त्रियामपि । आवि-
ष्टीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च । ४ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् ॥ गोस्थाने जातः गोस्थानः ।
अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे
ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् ॥ वत्सशाले जातः वत्स-
शालः । वत्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आ-
श्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् ॥ रोहिणः । रोहिणः ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ॥

तत्रेत्येष । सुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौघः ॥

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येष ॥ सुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति सौघः ॥

उपजानूपकर्णोपनीविष्टकृ । ४ । ३ । ४० ॥

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥

सुघ्ने सम्भवति सौघः ।

कोशाहुज् । ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः ॥ वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः
कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

उत्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ।

आश्वयुज्या वुज् । ४ । ३ । ४५ ॥

ठजो उपवादः । आश्वयुज्यामुष्ठा आश्वयुजका माषाः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥

पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

देयमृणे । ४ । ३ । ४७ ॥

कालादित्येष ॥ मासे देयमृणं मासिकम् ।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् । ४ । ३ । ४८ ॥

यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी
तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः । तद्युक्तः
कालोऽश्वत्थः । यस्मिन्कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् ।
यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् बुज् । ४ । ३ । ४६ ॥

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठज् च । ४ । ३ । ५० ॥

चाद् बुज् ॥ सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् ।
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥

कालवाचिनः सप्रम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थेऽणादयः स्युः यो
व्याहरति स मृगश्चेत् ॥ निशायां व्याहरति नेशो मृगः । नैशिकः ।

तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥

कालादित्येव ॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य
नेशः । नैशिकः ॥

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥

मुघ्रे भवः सौघः । राष्ट्रियः ।

दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।

दृति कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेढज् । ४ । ३ । ५६ ॥

दार्तेयम् । कौवेयम् । कलशिर्घटः । तत्र भवं कालशेयम् ।
वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ।

ग्रीवाभ्यो ऽण् च । ४ । ३ । ५७ ॥

चाटुज् । यैवम् । यैवेयम् ।

गम्भीराञ्ज्यः । ४ । ३ । ५८ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

अव्ययीभावाञ्च । ४ । ३ । ५९ ॥

परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य एवेष्यते । नेह ।
औपकूलः ॥

अन्तःपूर्वपदाटुज् । ४ । ३ । ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमा-
न्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ अध्यात्मादेष्टुजिष्यते ॥ * ॥ अध्या-
त्मम्भवमाध्यात्मिकम् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आधि-
दैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्या-
त्मादिराकृतिगणः ॥ समानस्य तदादेश्च इष्यते ॥ * ॥ समाने
भवं सामानिकम् । सामानयामिकः । सामानदेशिकः ॥ उर्द्धुन्दमाच्च
देहाच्च ॥ * ॥ दमे उत्तरपदे ठञ्सन्नियोगेन ऊर्द्धुशब्दस्य मकारा-
न्तत्वं निपात्यते । और्द्धुदमिकः । और्द्धुदेहिकम् । अत्र तु न मान्त
त्वं भाष्ये तदनुच्चारणात् ॥ मुखपार्श्वइत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयो
वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयः । पार्श्वतीयः । कुजनस्य परस्य च ईयो
वक्तव्यः ॥ * ॥ जनकीयम् परकीयम् । ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ * ॥
मध्यीयः ॥ मण्मीयो चापि प्रत्ययो ॥ * ॥ माध्यमः । मध्यमीयः ।

गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीम-
ध्यवाचीमध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थं मध्य-
मीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीम-
ध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यात् मध्यान्तरवाचिनो मा भू-
दित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम्-॥ मध्यो
मध्यन्दिनश्चास्मात् ॥ * ॥ मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते दिनञ्
चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । माध्यन्दिन उद्गायति ॥ स्थान्नो
लुर्गाजनातया ॥ * ॥ उभाभ्यामपि तदन्तर्विधिरिष्यते । अश्वत्थामा ।
उष्ट्राजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः ॥ बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो
गम्भीर्यं च ज्य इष्यते । गम्भीराज्य इत्यत्र वक्तव्यमित्यर्थः ।

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ॥

ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिणामिकः । अनुया-
मिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताञ्च । ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥

पक्षे पूर्वण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः । अशब्दे
किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ॥

कर्णिका । ललाटिका ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भवं
सौपम् । व्याख्यातव्यनाम्नः किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुको-
सला । पाटलिपुत्रं हि तया व्याख्यायते । ईदृक्सन्निवेशविशिष्टमिति ।
न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्ध-
त्वात् । नामग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । ४ । ३ । ६७ ॥

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं तस्य व्याख्यानस्तत्र
भवो वा षात्वणत्विकः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ३ । ३ । ६८ ॥

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे
उभयोपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्या-
ख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः ।
नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ
आरम्भः ॥

अध्यायेष्वेवर्षः । ४ । ३ । ६९ ॥

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने
चाध्याये ठञ् स्यात् ॥ वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्या-
नस्तत्र भवो वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठौ ऋक् ॥

पैरोडाशपुरोडाशात्पृन् । ३ । ३ । ७० ॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पैरोडाशः ।
ततः पृन् । पैरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । २ । ७१ ॥

छन्दस्यः ॥ छान्दसः ॥

द्वजृद्वाह्मणक्प्रथमाध्वरपुरश्चरणानामाख्या-
ताट्टक् । ४ । ३ । ७२ ॥

ह्यचः ॥ ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः ।
नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकम् । तच्च विगृही-
तग्रहणमाख्यातार्थम् । नामशब्दात्तु ह्यच्त्वादेव सिद्धम् । नामिकः ।
आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अणूगयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥

ठज्जादेरपवादः ॥ आर्गयनः । ओपनिषदः । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥

मुघ्रादागतः सौघ्रः ॥

ठगायस्यानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥

शुक्रशालाया आगतः शैल्कशालिकः ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥

आयस्थानठक्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शोण्डि-
कः । कार्कणः । तैर्यः ॥

विद्यायोनिस्त्वन्धेभ्यो वुज् । ४ । ३ । ७७ ॥

ओपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

ऋतष्टज् । ४ । ३ । ७८ ॥

बुजोऽपवादः । हैतृकम् । मातृकम् । भ्रातृकम् ।

पितुर्यञ्च । ४ । ३ । ७९ ॥

चाठञ् । रीङ् ऋतः । यस्येति चेति लोपः । पिच्यम् ।

पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् । ४ । ३ । ८० ॥

विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः ।
समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥

तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

विदूराञ् ज्यः । ४ । ३ । ८४ ॥

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥

सुघ्नं गच्छति सौघ्नः पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥

तदित्येव ॥ सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

तदित्येव । शरीरकमधिकृत्य यतो ग्रन्थः शरीरकीयः । शारी-

रकं भाष्यमिति तु अभेदोपचारात् ॥ लुबाख्यायिकाम्यो बहुलम् ॥ * ॥

तादर्थ्यं चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुबि-
त्यर्थः । वासवदत्ता । न च भवति । भैमरथी ।

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥

शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यम-
सभीयः । किरातार्जुनीयम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिराकृति-
गणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्रभोजनीयम् ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवासुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

सो ऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥

सुघ्रो निवासो ऽस्य सौघ्रः ।

अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥

सुघ्रोऽभिजनोऽस्य सौघ्रः । यत्र स्वयं वसति स निवासः ।
यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् ।
हृद्गोलः पर्वतो ऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयु-
धेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः । ४ । ३ । ९२ ॥

शण्डिको ऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ । ४ । ३ । ९३ ॥

सिन्ध्वादिभ्योऽण तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे ॥ सैन्यवः ।
तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराहुक्खण्डज -

यकः । ४ । ३ । ६४ ॥

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।

कौचवार्यः ॥

भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुघो

भक्तिरस्य सौघः ॥

अचित्ताददेशकालाठुक् । ४ । ३ । ६६ ॥

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचितात्किम् ।

दैवदत्तः । अदेशात्किम् । सौघः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ॥

महाराजाठुज् । ४ । ३ । ६७ ॥

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ६८ ॥

वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुज् । ४ । ३ । ६९ ॥

अणोऽपवादः ॥ परत्वाद् वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिभे-

क्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । नाकुलकः । बहुलगहणा-

न्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरधीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने । ४ । ३ । १०० ॥

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रु-

तीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च ॥ जनपदतदवध्योश्चे-

तिप्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽवातिदिश्यन्ते तद्वदित्यतिदेशः । यथा
 अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । तथा अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गक
 इत्यपि भवति । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य
 पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृतेरप्यतिदेशार्थम् । तेन मद्राणां राजा
 माद्रः । ह्यञ्मगधेत्यण् । स भक्तिरस्य मद्रक इत्यत्र मद्रशब्दातिदे
 शो मद्रवृज्योः कन्प्रत्ययातिदेशश्च सिद्ध्यति । जनपदेनेति किम् ।
 पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥

प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमुच्यते न तु कृतम् ॥ कृते ग्रन्थे इत्यनेनैव
 गतार्थत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणि-
 निना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ । १०२ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते
 तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औरवीयाः । अथेह
 कस्मान्न भवति तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति । शौनकादिभ्यश्छ-
 न्दसीत्यतश्छन्दसीत्यपकर्षणात् । छन्दस्यभिधेये इति तदर्थत्वात् ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ । १०३ ॥

कल्पस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते ॥ तस्यापि तद्विषयते-
 प्यते । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषिभ्यां
 किम् । इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यः । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रुविणः ।
 वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ॥

तृतायान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्
ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति ॥ पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः ।
भल्लु । भाल्लविनः । शाट्यायन । शाट्यायनिनः । कल्पे अर्थे उदाह-
रणमाह । पिङ्ग । पैङ्गी कल्पः । पुरेति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्म-
णानि । सुलभेन प्रोक्तानि सौलभानि । आश्मरथः कल्पः । याज्ञव-
ल्काश्मरथाभ्यां कण्वादिभ्यां यजन्ताभ्यामणि आपत्यस्येति यलोपः ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥

णिनिः प्रोक्ते । छाणेरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौन-
किनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिवा । कठशक
इत्यत्र पठ्यते तत्सङ्घातार्थम् । केवलाद्वि लुक् वक्ष्यति । कठश-
काभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशकिनः ॥

कठचरकालुक् । ४ । ३ । १०७ ॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । चरकाः । कठाद्वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । चरकादण् ।
तयोर्लुक् । छन्दसीत्येव । चारकाः श्लोकाः ॥

कलापिनो ऽण् । ४ । ३ । १०८ ॥

वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्राणिनेरपवादः ॥ कलापिनां प्रोक्तम-
धीयते कालापाः । नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापी-
त्याद्युपसंख्यानानादिनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावाभावाट्टिलोपः । अथा-
ण्यहणं किमर्थम् । न किं यथाविहितमित्येव वचनसामर्थ्यात् यो
विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यति । एवन्तर्ह्यधिकविधा-
नार्थम् । तेन मायुरी वृत्तिरित्यादौ छादयो न ॥

छगलिनो ढिनुक् । ४ । ३ । १०६ ॥

कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधी-
यते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ॥

अत्र णिनिरनुवर्तते । तद्विषयता चेप्यते । पाराशर्येण प्रोक्त-
मधीयते पाराशरिणो भिन्नवः । शैलालिनो नटाः ॥

कर्मन्दकृशाश्चादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥

भिन्ननटसूत्रयोरित्येव । तद्विषयता चेप्यते । कर्मन्देन प्रोक्त-
मधीयते कर्मन्दिनो भिन्नवः । कृशाश्विनो नटाः ॥

तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥

सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥

तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ॥

चातसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ॥

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ॥

तेनेत्येव । वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥

तेनेत्येव । अग्रन्थार्थ आरम्भः । मच्चिकाभिः कृतं माच्चिकं

मधु ॥

कुलालादिभ्यो वुज् । ४ । ३ । ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारु-

डकम् ।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् । ४ । ३ । ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् ।

वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥

उपगोरिदं औपगवम् ॥ वह्नेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ इडर्थे वच-

नम् । संवादुः स्वं सांवहिचम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भञ्ज ॥ * ॥

अग्निमिन्धे अग्नीत् । तस्य स्थानं आग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्या-
ग्नीध्रः ॥ समिधामाधाने षेयण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामि-
धेनौ ऋक् ॥

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ॥

रथ्यञ्चक्रम् ॥ रथाद्रथाङ्ग एवेष्यते नान्यत्र । रथसीताह-

लेभ्यो यद्विधाने तदन्तविधिरुपसंख्यायते । परमरथ्यम् ।

पत्रपूर्वादज् । ४ । ३ । १२२ ॥

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदं आश्वरथम् ।

पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥

अज् स्यात् ॥ पचाद्वाह्यइति वाच्यम् ॥ * ॥ अश्वस्येदं

वहनीयं आश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ।

हलसीराठ्ठक् । ४ । ३ । १२४ ॥

हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् बुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे देवाऽसुरादिभ्यः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवाऽसुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

गोत्रचरणाद्वञ् ॥ ४ । ३ । १२६ ॥

औपगवकम् ॥ चरणादुर्मास्नाययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

काठकम् ॥

सङ्घाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ * ॥ अञ् । विद्वानां सङ्घोऽङ्को
घोषो वा वैदः । वैदं लक्षणम् । यञ् । मार्गः । मार्गम् । इञ् । दाक्षः ।
दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात् लक्षणम् । णकारो वैदी
स्यूणा अस्य वैदीस्यूण इत्यत्र अणन्तलक्षणङीप्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः ॥

शाकलाद्वा ॥ ४ । ३ । १२८ ॥

अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते
शाकलाः । तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे
क्रीवता ॥

छन्दोगौक्थिकयान्निकवव्हचनटाज्यः ॥ ४ । ३ । १२९ ॥

छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।
यान्निक्यम् । वव्हृच्यम् । नाट्यम् । चरणादुर्मास्नाययोरित्युक्तम् ।
तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ ४ । ३ । १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवास्तेषु शिष्येषु च बुञ् न स्यात् । दाक्षाः
दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

तस्येदमित्यर्थे ॥ वुजोऽपवादः । तेषां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ।

रैवतिकीयः । वैजत्रापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

कुपिञ्जलस्यापत्यं इहैव निपातनादण् अन्यथा इञ् स्यात् ।

तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजोऽपवादः । हास्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । इहैव निपातनादण् पद्मावश्च । अन्यथा यस्येतिलोपस्यासिद्धत्वान्न स्यात् । तस्यायं हास्तिपदः । चरणवुजोऽपवादः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

अण् स्यात् । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः उपचारादथर्वा तमधीते वसन्तादित्वात् ठक् । आथर्वणिकः । दारिडनायनादिसूत्रेण निपातनाट्टिलोपाभावः । अथवा ऽथर्वणा प्रोक्तो वेदः तेन प्रोक्तमित्यण् । ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् । तस्य विधानसामर्थ्यान्न प्रोक्ताल्लुक् । आथर्वणिकः । तस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणवुजोऽपवादः । अत्रेदमवधेयम् । यथान्यासे आथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्थहणं क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वन्शब्दः आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठाध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् । तत्र । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुगवश्यवक्तव्यः । वसिष्ठोऽनुवाकः । विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । अथर्वणो वेति । तेन सिद्धं । अथर्वा इति । आथर्वण इति च । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तद्विषयता वैकल्पिकी ।

अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यस्तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावार्येन
 नापीकलोपार्थेन । ननु वसन्तादिष्वाथर्वणपठेनाथर्वणमधीत इति
 विग्रहे आथर्वणिकसिद्धावपि अथर्वणमधीत इति विग्रहे आथर्वणिको
 नैव सिध्येदिति चेन्न । तस्माद्भि प्रत्ययो नैवोत्पद्यते । किन्तु विग्रह
 एव । अव्यविकन्यायात् । किन्तु आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वा
 इत्यर्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीकलोपार्थवचनस्यासत्त्वे इति परम-
 वशिष्यते । तदपि न । अथर्वणा प्रोक्तमित्यर्थे आथर्वणशब्दस्य सिद्ध-
 त्वात् । अथर्वणा प्रोक्तस्यैव च तेषामाम्नायत्वात् । आम्नायान्तरस्य
 तु तेषामाथर्वणशब्दवाच्यस्याभावात् । तत्राथर्वणिकसम्बन्ध्याम्नाय
 इत्यर्थे सम्बन्धबोधकपृथीयटितवाक्यमेव प्रयोक्तव्यं आथर्वणिकाना-
 मिदमिति । न तु ततः प्रत्ययोऽनभिधानात् । धर्मस्त्वाथर्वणसा-
 दृश्यादाथर्वणशब्देनैवभिधास्यत इति तत्रापि नैव प्रत्ययः । पुच-
 धनादिरूपसम्बन्ध्यन्तरे तु नैव प्रत्ययः प्राप्रश्चरणादुर्मांस्त्राययोरिति
 वचनादिति नागनाथमतम् । समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्य इति टिलोपः । अश्मनो
 विकार आश्मनः । भास्मनः । मार्तिकः । हालः । सैरः । अश्म-
 न्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ मृदस्तिकन् इयोऽपि नित्स्वरेणाद्यु-
 दात्ताः । हलं नव्विपयत्वात् । सीरः क्रन्नन्तत्वात् । शैषिकाणां निवृ-
 त्तत्वात्तदधिकारोक्तापृगादयोऽपि नेह ॥

अवयवे च प्राणयोषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । अत्र प्राणि-
 भ्योऽजं वक्ष्यति । लघावन्तइति मध्योदात्तोऽयम् । तत्रानुदात्तादे-

रजः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयद्बाधनार्थं चावश्यकमिदं पर-
त्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते । मैवं काण्डं भस्म वा । पिप्पलम् ।
मुर्वाशब्दस्तृणधान्यानां च ह्यणामित्याद्युदात्तः । लघावन्तेइति
पिप्पलशब्दोऽपि ।

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

काण्डपाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोऽपवादः । शेषे-
भ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षणस्याजः । बैल्वः । अण्ग्रहणं बाधकबाधना-
र्थम् । बिल्वादिभ्यो यथाबिहितमित्युच्यमाने हि पाटलीशब्दान्डी-
पन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याजो बाधके मयटि प्राप्ते पुनर्वचनादजेव
स्यात् । अण्ग्रहणान्वणेव भवति ॥

कोपधाञ् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

अस्यात् । तर्कुः । तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । लघावन्तेइति
मध्योदात्तोऽयम् ।

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

अभ्यामशस्याद्विकारे । एतयोः षुगागमश्च । चापुषम् ।
जातुषम् ॥

ओरञ् ॥ ४ । ३ । १३९ ॥

दैवदारवम् । पीतद्वर्णानामित्याद्युदात्तोऽयम् । पीतद्रुः सरलो
वनस्पतिः सोऽर्थो येषां तेषां मादि रुदात्त इति तदर्थः ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ ४ । ३ । १४० ॥

दाधित्यम् । कापित्यम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणां तोदा-
त्तावेतो ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशम् कारीरम् ॥

शम्याः प्लज् ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

शामीलं भस्म । पित्वाण्डीप् । शामीलीं मुक् ।

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः ॥ अश्ममयम् । आ-
श्मनम् । भाषायां किम् । खादिरो यूपः । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः
सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । उभयत्र बिल्वाद्यण् । एतयोः किम् ।
इत उतरैर्विशेषप्रत्ययैः प्राणिरजतादिभ्योऽक्षित्येवमादिभिः सह सम्प्र-
धारणायां परत्वात् एव स्युः पक्षे मयडपि यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
कपोतमयम् । पूर्वेषां तु प्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वान्मयट्-
पक्षे परत्वान्मयडेव लभ्यते इति बोध्यम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्य-
मिति किम् । योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिन्नित्यार्थम् । तेनैकाचो
नित्यम् । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति ।
तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थं प्यञ् ॥

गोश्च पुरीषे ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

पिष्टाञ्च ॥ ४ । ३ । १४६ ॥

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैट्री सुरेति ।
सामान्यविषयायां तस्येदमित्यण् ॥

संज्ञायां कन् ॥ ४ । ३ । १४७ ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूयः
पिष्टकः स्यात् ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः ।
व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ ४ । ३ । १४९ ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

द्वचश्छन्दसि ॥ ४ । ३ । १५० ॥

विकारे मयट् स्यात् ॥ शरमयं बहिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥

नेात्वद्धर्धबिल्वात् ॥ ४ । ३ । १५१ ॥

उत्वानुकारवान् । मौज्जं शिष्यम् । बर्धं चर्म । तस्य विकारो
बाधो रज्जुः । बैल्वो यूपः । तपरकरणं किम् । धूममयान्यभ्राणि ।
मनुब्रिदैशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । अन्यथेहैव स्यात् । वैणवी
यष्टिः ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १५२ ॥

अभ्यटोरपवादः । तालाद्गुणः । तालं धनुः । अन्यता-
लमयम् । ऐन्द्रायुधम् । समासस्वरेणोदात्तोऽयम् । अण्यं
बाधकबाधनार्थम् । अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने प्राण्यजन्ता-
द्वा णश्चोदात्तान्मयट् स्यात् । वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययादित्यजो
बाधनार्थं स्यात् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४ । ३ । १५३ ॥

अण्यस्यात् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः । तापनीयः ।

सौवर्णा वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽज् ॥ ४ । ३ । १५४ ॥

शौकम् । बाकम् । प्राणिनां कुपूत्राणामित्याद्युदात्तावेतो ॥
श्वानं विध्यतीति क्तिप् । न हि वृतीति दीर्घः । ग्रहिज्येति संप्र-
सारणम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतादातोऽयम् । श्वाविधो विकारः
शौवाविधः । द्वारादित्वादौजागमः । अचानुदात्तादिलक्षणाजो बाधको
वृद्धिलक्षणा मयडप्यनेन परत्वाद्वाध्यते । राजतम् । अनुदात्तादीना-
मिह पाठो मयड्वाधनार्थः ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

जिद्योविकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादुज्यातयोरेवार्थयोः ॥ मय-
टोऽपवादः । शामीलम् । दाधित्थम् । जितः किम् । वैत्वमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

प्राग्बतेष्टुजित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणा-
द्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते ॥ अणादीनामपवादः । निष्केण
क्रीतम् । नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य
विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अध्य-
र्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामित्यादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसा-
हस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥

उष्ट्रादुज् ॥ ४ । ३ । १५७ ॥

प्राण्यजोऽपवादः । औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

ओमम् । ओमकम् । ओर्णम् । ओर्णकम् । वुजभावे यद्या-
क्रममणजौ । तृणधान्यानामित्युमाऽद्युदात्ता ॥

एण्या ढञ् ॥ ४ । ३ । १५९ ॥

एणेयम् । एणस्य तु ऐणम् । प्राण्यञ् ॥

गोपयसौर्यत् ॥ ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । मयद्वाधनायै वचनम् । पयस्यम् ॥

द्रोश्च ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

द्रुवृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

द्रोरित्येव । द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणं द्रुवयम् ।
यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं चयम् ॥

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययत्य लुक् स्यात्फले । आमलक्याः फलमा-
मलकम् ॥

प्लक्षादिभ्यो ऽण् ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । नैयगोधम् ॥

जम्ब्वा वा ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् ।
तस्य लुक् । जम्बु ॥

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब् वा स्यात् ॥ लुपि युक्तवत् । जम्ब्वाः
फलं । जम्बूः ॥ फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥
पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः
पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलयहणान्नेह । पाटलानि

पुष्पाणि । सात्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । कर-
वीरम् ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १६७ ॥

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव
प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौ लुक्च ॥ ४ । ३ । १६८ ॥

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तश्चयतोश्च लुक् ॥ न
तु यजजोर्विधानसामर्थ्यात् । नापि प्रकृतेर्लुक्शब्देन विधानात् ।
नाप्यौणादिकयोः । प्रातिपदिकाधिकारेण ततः परयोर्लुगित्यर्थात् ।
तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः
कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः ।
प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

इत्योरम्मट्टेन श्रीधोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टवि-

श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-

समाख्यायां पाणिनिसूचवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:0:—

प्राग्वहतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

तद्वहतोत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादि-
भ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मा शब्दं कार्षीरिति य आह स माश-
ब्दिकः ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्था-
प्रिकः ॥ पृच्छतौ सुस्त्रातादिभ्यः ॥ * ॥ सुस्त्रातं पृच्छति सौस्त्रा-
तिकः । सौखशयनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतौ परदारादि-
भ्यः ॥ * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४ । ४ । २ ॥

अद्वै दीव्यति आद्विकः । अभ्या खनति आभ्रिकः । अद्वै-
र्जयति आद्विकः । अद्वैर्जितमाद्विकम् ॥

संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

कुलत्थकौपधादण् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

ठकोऽपवादः । कुलत्थेः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥

तरति ॥ ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

गोपुच्छाठुज् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

गोपुच्छिकः ॥

नौद्वचष्टन् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

नाधिकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥

चरति ॥ ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोगृक् स्यात् । हास्तिना
चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना चरति दाधिकः ॥

आकर्षात् ष्टल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षो निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । पित्वान्डीष् । आकर्षिकी ।

आकर्षात्पर्षादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किमरादेः पितः पडते टगधिकारे ॥

पडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

पर्षादिभ्यः ष्टन् ॥ ४ । ४ । १० ॥

पर्षेण चरति पर्षिकः । पर्षिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति
स पर्षः । अश्विकः । रथिकः ॥

श्वगणाटञ्च ॥ ४ । ४ । ११ ॥

चात् ष्टन् । श्वादेरिजीत्यच्कारादावित्युपसङ्खानादैर्न ।
श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वग-
णिकी ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ ४ । ४ । १३ ॥

वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ ४ । ४ । १४ ॥

चाठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ ४ । ४ । १५ ॥

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ ४ । ४ । १६ ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्वान्डीष् । भस्त्रिकी ॥

विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १७ ॥

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एक-
देशविकृतस्यानन्यत्वाद्बीवधादपि ष्टन् । बीवधिकः । बीवधिकी ।
विवधबीवधशब्दौ उभयतो बहुशिक्ये स्कन्धबाह्ये काष्ठे वर्तते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ ४ । ४ । १८ ॥

कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः । कर्मरोपकरणभूतं लौहं
च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान् वा कौटिलिको व्याधः
कर्मरश्च ॥

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ ४ । ४ । १९ ॥

अक्षद्यूतेन निर्वृतं आक्षद्यूतिकं वैरम् ॥

क्लेर्मम् नित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

क्लिप्रत्ययान्तप्रकृतिकातृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् ॥
कृत्या निर्वृतं कृत्रिमम् । पत्क्रिमम् । नित्यग्रहणं योगविभागेन
स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुमिति तृतीये द्वितःत्क्रिरित्यत्र निरूपि-
तम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप्युक्तव्यः ॥ * ॥ प्राकेन निर्वृतं पाकि-
मम् । त्यागिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ ४ । ४ । ३१ ॥

यथासंख्यम् । अपमित्येति ल्यवन्तमव्ययम् । अपमित्य निर्वृतमापमित्यकम् । याचितेन निर्वृतं याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ ४ । ४ । २२ ॥

दध्रा संसृष्टं दाधिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥

मुद्गादण् ॥ ४ । ४ । २५ ॥

मौद्ग ओदनः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ४ । ४ । २६ ॥

दध्रा उपसिक्तं दाधिकम् ॥

ओजःसहोम्मसा वर्तते ॥ ४ । ४ । २७ ॥

ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्मसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलेःमकूलम् ॥ ४ । ४ । २८ ॥

द्वितीयान्तादस्माद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ क्रियावि-
शेषणत्वात् द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः ॥

प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखञ्च ॥ ४ । ४ । २९ ॥

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्धुषिकः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्टचौ ॥ ४ । ४ । ३१ ॥

गर्हार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छत्यर्थे ॥ कुसीदं वृद्धस्तदर्थे
द्रव्यं कुसीदं । तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थ-
त्वादेकादश । ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेकारः समासान्त
इहैव सूचे निपात्यते । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति इत्यु-
त्तमर्ण एवेहापि तद्वितार्थः ॥

उञ्छति ॥ ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युञ्छति बादरिकः ।

रक्षति ॥ ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ४ । ४ । ३५ ॥

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु
मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः ।
मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सार-
ङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ४ । ४ । ३६ ॥

अस्मात् द्वितीयान्तातिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ॥
पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चोरः । परिपन्थं
हन्ति पारिपन्थिकः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥

दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति
दाण्डमाथिकः । पादविक्रः । आनुषदिकः ॥

आक्रन्दाठुञ् च । ४ । ४ । ३८ ॥

अस्माठुञ् स्याच्चाठुक् धावत्यर्थे ॥ आक्रन्दं दुःखिनां रोदन-
स्थानं धावति आक्रन्दिकः ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ॥

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४ । ४ । ४० ॥

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् ॥ प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः ।
आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ॥

चाठुक् । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥

समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्टुक् स्यात्समवैतीत्यर्थे ॥ साम-
वायिकः । सामूहिकः ॥

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ ॥

परिषदं समवेति णारिषद्यः ॥

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥

ण्यः स्यात् पक्षे ठक् ॥ सैन्याः । सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुकुक्षौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥

ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । दूरे स्थित्वा प्रभो-
ललाटं पश्यति न तु कार्यपूपातिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देन तत्पा-
तार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कोक्कुटिको भिक्षुः । स हि पादविक्षेप-
पर्याप्रदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छति ॥

तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥

आपणस्य धर्म्यं आपणिकम् ।

अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

ऋतो ऽज् । ४ । ४ । ४९ ॥

यातुर्धर्म्यं याचम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या

नारी ॥ विशसितुरिङ्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥

विभाजयितुर्णिङ्लोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजि-
चम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥

षष्ठ्यन्ताठक् स्यादवक्रयेऽर्थे ॥ आपणस्यावक्रय आपणिकः ।

राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ॥

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ॥

अपूपाः पण्यमस्य आपूषिकः ॥

लवणाटुज् । ४ । ४ । ५२ ॥

लावणिकः ।

किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३ ॥

किसरं पण्यमस्य किसरिकः । पित्वान्डीष् । किसरिकी ।

किसर उशीर नलद इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेष-
वाचिनः ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥

ठन् पच्चे ठक् ॥ शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शा-
लालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥

शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्तण्डिकः । मृदङ्गवादने प्रकृतेर्ल-
क्षणा । मुख्यार्थवृत्तेस्त्वनभिधानात् ॥

मड्डुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ॥

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः
भर्भरः । भर्भरिकः ॥

प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ्चु । ४ । ४ । ५८ ॥

चाटुक् । पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टोरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥

शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥

तदस्येत्येव ॥ अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः ।
नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स
दैष्टिकः ॥

शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ॥

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ॥

प्रथमान्तात्पष्ठ्ये ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया स
चेत्प्रथमान्तस्यार्थः ॥ ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षा-
काले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः । एकमन्यदिति
विग्रहे तद्वितार्थेति समासः ॥

बहुचपूर्वपदाठुञ् । ४ । ४ । ६४ ॥

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वाद-
शान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥

हितं भक्षः । ४ । ४ । ६५ ॥

तदस्मा इतीहापकृष्यते ॥ प्रकृतिश्च तदीयभक्षणे लाक्ष-
णिकी । अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥

नियुक्तं नियोगो अव्यभिचारः ॥ अग्रभोजनं नियतं दीयते-
ऽस्मै अग्रभोजनिकः ॥

आणामांसौदनाट्टिठन् । ४ । ४ । ६७ ॥

इकार उच्चारणार्थः । आणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै आणिकः ।
आणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मां-
सिकः । औदनिकः ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ॥

पठे ठक् ॥ भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥

आकरे नियुक्त आकारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् । ४ । ४ । ७० ॥

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥

निषिद्धदेशकालवाचकाट्टक् स्यादध्येतरि ॥ श्मशानेऽधीते
श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥

तच्चेत्येव ॥ वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंश
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन्देशे या क्रिया
यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥

नेकटिको भित्तुः ॥

आवसयात् ष्टल् । ४ । ४ । ७४ ॥

आवसये वसति आवसयिकः ॥ पित्वान्डीप् । आवसयिकी ।
ठकोऽवधिः समाप्रः ॥

प्राग्विताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ।

धुरो यड्ढकौ । ४ । ४ । ७७ ॥

न भकुर्धरामिति न दीर्घः । धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ॥

सर्वधुरं वहति सर्वधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च । ४ । ४ । ७९ ॥

एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ॥

शकटं वहति शकटो गौः ॥

हलसीराठ्ठक् । ४ । ४ । ८१ ॥

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ।

संज्ञायां जन्याः । ४ । ४ । ८२ ॥

जनीशब्दादित्यर्थः ॥ रुद्धर्थे वचनम् । जनी वधूस्तां वहति प्रापयति जन्या । जामातुर्वयस्या ॥

विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेतच्च धनुः करणम् ॥ पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥

धनगणं लब्ध्वा । ४ । ४ । ८४ ॥

तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्ध्वा धन्यः । गणं लब्ध्वा गण्यः ॥

अन्नागणः । ४ । ४ । ८५ ॥

अन्नं लब्ध्वा आन्नः ॥

वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥

वश्यः परेच्छानुसारी ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ॥

पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥

मूलमस्याबर्हि । ४ । ४ । ८८ ॥

आबर्हणमाबर्ह उत्पाटनं तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि

येषान्ते मूल्याः मुद्राः ॥

संज्ञायां धेनुष्या । ४ । ४ । ८६ ॥

धेनुशब्दस्य पुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञा-
याम् ॥ धेनुष्या बन्धके स्थिता । ऋणप्रत्यर्पणपर्यन्तं या धेनुर्दाहनायै
उत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् । अन्तोदातश्चायम् । यति तु
तित्स्वरः स्यात् ।

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । ४ । ४ । ८७ ॥

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । संज्ञायामि-
त्यनुवृत्तेर्दक्षिणाग्न्यादौ न ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्रा-
प्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु । ४ । ४ । ८९ ॥

नौवा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं
धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । आना-
म्यमभिभवनीयम् । घटादीनामुत्पत्यर्थं यत् द्रव्यं तन्मूलं तेन लाभाख्यं
द्रव्यमभिभूयते शेषीक्रियते । स च लाभाख्यो भाग एव । लोके तु
यावता द्रव्येण घटादिकं विक्रीयते तच्च समुदाये निरूढोऽयम् ।
पोरटुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाण्यत् । मूलेन
समो मूल्यः षटः ॥ सीतया समितं सीत्यं द्वेचम् । तुलया संमितं
तुल्यम् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्वयसा तुल्ये शब्दो न ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ८२ ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमि-
त्यर्थः । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । पथोऽनपे-
तश्चोरः । मार्गादनपेत इत्यर्थः ॥

छन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ८३ ॥

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥

उरसो ऽण् च । ४ । ४ । ९४ ॥

चाद्यत् । संज्ञायामित्येव । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः ।

उरस्यः ॥

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ९५ ॥

हृदो देशः । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासोष्यति हृदादेशः ॥

बन्धने चर्षौ । ४ । ४ । ९६ ॥

हृदयशब्दात्पृष्ठान्ताद्वन्धने यत्साद्वेदेऽभिधेये ॥ हृदयस्य
बन्धनो हृदो वशीकरणमन्त्रः ॥

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ९७ ॥

मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्स्यम् । जनस्य
जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ॥

तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ ॥

अग्नयः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति
प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ।
वैश्वजनीनः ॥

भक्तागणः । ४ । ४ । १०० ॥

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ॥

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ॥

पारिषदः । परिषद इति योगविभागाणोऽपि । पारिषदः ।

कथादिभ्यष्टक् । ४ । ४ । १०२ ॥

कथायां साधुः काथिकः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् । ४ । ४ । १०३ ॥

गुडे साधुर्गौडिक इवुः । सात्तुको यवः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । ४ । ४ । १०४

पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयः । वसनं वसतिस्तच्च
साधुः वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥

सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्यः ॥

ढञ्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥

सभेयो युवा ॥

समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ
वसतीति सतीर्थः ।

समानोदरे शयित औ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । तित्स्व-
रापवाद औकारस्योदात्तः ॥

सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥

औ चोदात्त इति नानुवर्तते । तेन प्रत्ययस्वरः । सोदर्यः
अर्थः प्राग्वत् ॥

भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ॥

सप्रम्यन्ताद्वायं यत् । मेथ्याय च विद्युत्याय च । यथा-
यथं शेषिकाणां घादीनामणादीनाञ्चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि

भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्ज-
वान्नाम पर्वतः । तत्र भवः मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भवः ।
आ चतुर्थसमाप्रेष्यन्दोऽधिकारः ॥

पाथोनदीभ्यां ड्यण् । ४ । ४ । १११ ॥

तमुत्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पा-
थसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवः नाद्यः ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४ । ४ । ११२ ॥

भवे । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ।

स्रोतसो विभाषा ड्ड्यौ । ४ । ४ । ११३ ॥

पक्षे यत् । ड्यत्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः ॥ स्रोतसि भवः स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः ।

सगर्भस्यूयसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ ॥

अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा स्यूयः । योनः सनुत्य उत
वा जिघत्सुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि
कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थं यन् । यतो
ऽपवादः ॥

तुग्राद् घन् । ४ । ४ । ११५ ॥

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि छान्दसत्वात् । आवः शमं वृषभं
तुग्यास्विति बहुचाः । तुगियास्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञव-
रिष्ठेषु तुग्यशब्द इति वृत्तिः ॥

अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥

घच्छौ च । ४ । ४ । ११७ ॥

साद्यन् । अये भवेऽग्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥

समुद्राभ्रात्घः । ४ । ४ । ११८ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणाम् । नानदतोऽभ्रियस्येव घोषाः ॥

बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥

बर्हिष्येषु निधिषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥

भागोऽशः । दूत्यम् ।

रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥

या तेऽग्ने रक्षस्या तनूः । यातव्या ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥

वाहुलकाद्भावे क्यप् । प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशं-
सनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥

असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥

आसुरी माया ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्

च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ।

अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥

आश्विनीरूपदधाति । अश्वशब्दादतइनिठनावितीनिः ।

तदन्तान्मतुप् । ततोऽणि कृते मतोश्च लुकि कृते इनण्यनपत्ये
इति प्रकृतिभावः ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् । ४ । ४ । १२७ ॥

तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावृत्यै
पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मन्तुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप् स्यात्
प्रथमस्य मतोर्लुक् च ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां तासु
वयःशब्दवन् मन्त्रोपधेयास्विष्टकास्वित्यर्थः । यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धवयः-
शब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । मूर्धन्वतीरूपदधातीति प्रयोगः । अनो नुट् ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥

नभोऽभ्रं तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ।
मासतन्वोः किम् । मधुमता यागेण चरन्ति ॥ अनन्तरार्थे चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्नन्तरमिति वा मध्व्यो
मासः ॥ लुगकारेकाररशब्दश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥ * ॥ मधुः ।
तपः । नभः । मधुनपोनभांसि विद्यन्तेऽस्मिन्निति यतो लुक् ।
अन्त्ययोः ल्कीबत्वं छान्दसम् । अकार । इडन्तं साऽस्मिन्नस्ति इषः ।
ऊर्गस्मिन्नस्ति ऊर्जः । इकार । शोचनं शुक् आतपाधिक्येन देहशो
षः । साऽस्मिन्नस्ति शुचिः । रशब्दः । शुक्रः । अयस्मयादित्वाज्ज-
शत्वं न ॥

मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ ॥

मत्वर्थे । मध्व्यः । माधवः ।

ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥

मत्वर्थे इत्येव । ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥

वेशोयशआदिर्भगादलखौ । ४ । ४ । १३१ ॥

यथासंख्यं नेष्यते । मत्वर्थे इत्येव । वेशो बलं तदेव भाग

इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशो-
भगीनः ॥

पूर्वैः कृतामिनयौ च । ४ । ४ । १३२ ॥

पूर्वशब्दातृतीयावहुवचनान्तात्कृतमित्यर्थे इति इति य इति
च प्रत्ययः स्यात् ॥ गर्भारेभिः पथिभिः पूर्विकेभिः । पूर्वैः कृत-
पूर्विकास्तैरित्यर्थः । ये ते पन्था सवितः पूर्व्यासः । पूर्वैः कृता
इत्यर्थः ॥

अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३३ ॥

यस्येदमप्यं हविः ।

सहस्रेण संमितौ घः । ४ । ४ । १३४ ॥

सहस्रियासो अपां नेर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥

मतौ च । ४ । ४ । १३५ ॥

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सह-
स्रयः ॥

सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३६ ॥

सोम्यो ब्राह्मणः । यच्चाह इत्यर्थः ॥

मये च । ४ । ४ । १३७ ॥

सोमशब्दात् यः स्यान्मयडर्थे ॥ आगतविकारावयवप्रकृता
मयडर्थाः । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥

मघोः । ४ । ४ । १३८ ॥

य इति निवृत्तम् । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः
मधुमय इत्यर्थः ॥

वसोः समूहे च । ४ । ४ । १३९ ॥

चान्मग्रडर्थं यत् । वसव्यः समूहः । मयडर्थो वा । वसोरिति
योगविभागात्स्वार्थेऽपि । हस्तो पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः । वसव एव
वसव्याः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ छन्दःशब्दादक्षरस-
मूहे वर्तमानात्स्वार्थं यदित्यर्थः । आश्चात्रयेति चतुरक्षरं अस्तुश्रौ-
षडिति चतुरक्षरं यजेति ह्यक्षरं येयजामहइति पञ्चाक्षरं ह्यक्षरो
वषट्कारः एष वै सप्रदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥

नक्षत्रात् घः । ४ । ४ । १४० ॥

स्वार्थे ॥ समूहे इत्यस्य निवृत्तत्वात् । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवान्तात्तिल् । ४ । ४ । १४१ ॥

स्वार्थे ॥ सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणद्वेवता-

तिमुराणः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४२ ॥

करोतीति करः ॥ पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः ।

याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥

मावे च । ४ । ४ । १४३ ॥

शिवादिभ्यो भावे तातिल् स्याच्छन्दसि ॥ शिवस्य भावः

शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीयोगलभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्ट-

विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-

समाख्यायां पाणिनिसूचवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः ।

पञ्चमाध्यायः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छेऽधिक्रियते ॥

उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येष । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् ॥ कृष्या-
पवादः । सनहुर्नाम चर्मविकारस्ततः परत्वाच्चर्मणोऽजित्येष विधिः
प्राप्नोति । तथा चरुर्नाम हविः । सक्तुरन्नविकारः ॥ अपूपादिष्वन्नविका-
रेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्य इति प्राप्नोति ।
ततः पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते ॥ सनहुष्यं चर्म । चरव्या-
स्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति ॥ नाभि नभश्च ॥ * ॥ नभ्योऽन्नः ।
नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । शरीरावयवे तु परेण बाधान्न ॥
शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ * ॥ दीर्घसंज्ञियोगेन चान्तो-
दातत्वम् । चेन प्रकृतिभावः । तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । येचा-
भावकर्मणोरिति तु दुर्लभम् । सम्प्रसारणादौ कृते अन्रूपाभावा-
दित्याहुः । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपो न भवति ।
शून्यम् । शून्यम् ॥ ऊधसोऽनङ् च ॥ * ॥ ऊधन्यः ॥

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥

यत्स्यात् ॥ कम्बल्यमूर्णोपलणतम् । संज्ञायं किम् । कम्ब-
लीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥

आमिह्यं दधि ॥ आमिहीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः ।
पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥ अन्नविकारेभ्यश्च ॥ * ॥ अन्न-
विकारा अन्नप्रकाराः । अदनीयविशेषाः । तेभ्यो यद्वा स्यात् ॥ ओ-
दन्याः । ओदनीयाः । एवञ्च अपूपादीनां केषाञ्चित्पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् ॥ शङ्ख्यं दारु । गव्यम् ।
हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् । नाभ्यम् ॥ रथाञ्चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ रथाय हिता रथ्या । हितार्थे एव रथाद्यद्यथा स्याद-
र्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यञ्चोपसंख्यानं न कृतम् ।
केचिद्रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु
हलसीताशब्दयोः साहचर्याच्चतुर्थीध्यायविहिते एव याति तदन्तवि-
धिर्न त्वस्मिन्नित्याहुः ।

खलायवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ॥

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् ।
वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विग्रहे तु
वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवत्यनभिधानात् ।

अजाविभ्यां ष्यन् । ५ । १ । ८ ॥

अजय्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्रजनभोगोत्तरपदात्खः । ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः । आत्मने हितं आत्म-

नीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेप्यते । पृणीतत्पुरुषाद्वहुव्री-
 हेश्च छ एव । अग्रे वार्तिकचयेऽप्येवम् । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चज-
 नादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनाठुञ् खश्च ॥ * ॥
 सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनाठुञ् ॥ * ॥ माहाजनिकः ।
 मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । मातृपितृशब्दाभ्यान्तु औत्सर्गिकश्च
 एव । माचीयः । पिचीयः । राजभोगीणः । आचार्यादणत्वञ्च ॥ * ॥
 आचार्यभोगीनः । राजाचार्याभ्यां तु अनभिधानाच्छो न । किन्तु
 राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेव ।

सर्वपुरुषाभ्यां णठजौ । ५ । १ । १० ॥

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वा-
 यम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेने-
 त्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि
 प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यञि प्राप्ते ।
 समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इवेति माघः ।
 तेन कृते तु ग्रन्थे अणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप् एवेति
 विवेकः ॥

माणवचरकाभ्यां खज् । ५ । १ । ११ ॥

माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥

विकृतिवाचकान्नतुर्थ्यन्तात्तदर्थ्यायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः
 स्यात् ॥ अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः ।
 शङ्खव्यं दारु ॥

• छदिरुपधिवलेढज् । ५ । १ । १३ ॥

छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दा-
त्स्वार्थे इष्यते । उपधीयत इत्युपधिः । रथाङ्गम् । तदेव औप-
धेयम् ॥

ऋषभोपानहोऽर्थः । ५ । १ । १४ ॥

ऋस्यापवादः । आर्षेभ्यो वन्सः । औपानह्यो मुञ्जः ।
चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणो ऽज् । ५ । १ । १५ ॥

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादजस्यात् । बाहुर्द्वे इदं बाहुं
चर्म । वारचं चर्म ।

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति । ५ । १ । १६ ॥

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासा-
दायं दारु । प्राकारोऽस्मिन्प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिको
विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥

परिखाया ढज् । ५ । १ । १७ ॥

परिखेयी भूमिः ॥

प्राग्वतेष्टज् । ५ । १ । १८ ॥

छयतोः पूर्णोऽवधिः । अतः परं तेन तुल्यमिति वक्ष्यति
ततः प्राक् ढजधिक्रियते ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाढक् । ५ । १ । १९ ॥

तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ढजधिकारमध्ये ढजोऽपवादपुग-
धिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥

आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत् सप्रदशसूच्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्यो ऽसमासे ठक् स्यादाहर्हियेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदवृद्धिः । परमनैष्किकम् । असमासग्रहणं चापकं भवतीति प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन सुगव्यं । यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वन्तु सङ्ख्यापूर्वपदान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते । तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वे पारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ्माभूत् । किं तु ठञ् । द्विशोर्पिकम् ॥

शताञ्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ॥

शतेन क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः संघः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न । किन्तु कनेव । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यच्च प्रत्ययार्थत्वं तच्चैवायं निषेधे इष्यते । इह तु न । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम् । असमासे इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ॥

संख्यायाः कन्स्यादाहर्हियेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः ॥ पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्रतिकः । अदन्तायाः । चात्वारिंशत्कम् । अर्थवत्स्तिशब्दस्य ग्रहणादुत्पद्यमानस्य तिशब्दस्य पयुदासो न । कतिकः ॥

वतोरिद्धा । ५ । १ । २३ ॥

वत्वन्तात्कन इद्धा स्यात् ॥ तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतित्रिंशद्भां द्वनसंज्ञायाम् । ५ । १ । १२४ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां तु
ड्वुन् स्यात् ॥ कनोऽपवादः । विंशकः । विंशकः । संज्ञायां तु विंश-
तिकः । विंशत्कः ।

कंसाट्टिठन् । ५ । १ । १२५ ॥

टो डीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥
अट्टाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्व-
क्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥
तिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ॥

शौर्षम् । शौर्षिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥

अभ्योऽण् स्यात् ॥ ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शात-
मानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

अध्यर्धपूर्वाद्विगोलुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ॥

अध्यर्धपूर्वात्परस्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितस्तस्य चार्हीयस्य
लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । द्विगुनिमित्तस्येति किम् । द्वाभ्यां
शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्षिकमित्यत्र पूर्वोदाहृते
द्वितीयस्य मा भूत् । द्विशूर्पा क्रीतमित्यत्र तु न प्रत्ययोऽर्नाभिधा-
नात् । संज्ञाप्रतिषेधश्चाऽनर्थकः । असंज्ञायामिति हि द्विगोर्विशेषणं
न तु प्रत्ययान्तस्य । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पञ्चकलापं, इत्ये-
वंह्य कृततद्वितलुक् इयं कस्यचित्संज्ञा । तत उत्पन्नस्य न लुक् ।

तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । पाङ्गकलापिकम् । प्रत्ययान्तसंज्ञाभि-
प्रायेण तु सूत्रकारेण संज्ञाप्रतिषेधः कृत इत्यवधेयम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २६ ॥

अध्यर्तुपूर्वात् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादार्होयस्य लुग्वा
स्यात् ॥ अध्यर्तुकार्षापणः । अध्यर्तुकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणि-
कम् । द्विकार्षापणम् । औपसंख्यानिकस्य टिटनो लुक् । पचे
अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । आदेशस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वा-
न्नादेशपचे प्रत्ययलुक् । अध्यर्तुसहस्रम् । अध्यर्तुसाहस्रम् । शतमा-
नविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् । तदभावे तु संख्यायाः संवत्स-
रसंख्यस्यचेत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्तुग्रहणं च समासकन्विध्यर्थमिति
संख्यासंज्ञासूत्रस्यवार्तिके हि समासविधिगर्भेन समासरूपो विधि-
स्तन्निमित्तको विधिश्च गृह्यते । अतः संख्यापूर्वपदकृतदन्तवि-
धिनिमित्तकः प्रत्यय उत्तरपदवृद्धिश्चेति बोध्यम् । द्विसहस्रम् । द्वि-
साहस्रम् ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्तुसुवर्णम् ।
अध्यर्तुसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्तुशतमा-
नम् । अध्यर्तुशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १ । ३० ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कान्ताद्विगोरार्होयस्य लुग्वा स्यात् ॥ अध्यर्तु-
पूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह सम्बध्यते । द्विगोरिति तु सम्ब-
ध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शर-
णम् । अन्यथाध्यर्तुपूर्वात् द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कान्तादिति समुच्चयः
स्यादित्याहुः । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्कि-
कम् ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् ॥ बहूनैष्किकम् ।

विस्ताञ्च । ५ । १ । ३१ ॥

द्विचिबहुपूर्वाद्विस्तान्ताद् द्विगोराहीयस्य लुग्रा स्यात् ॥ द्विवि-
स्तम् । द्विवैस्तकमित्यादि ॥

विंशतिकात्खः । ५ । १ । ३२ ॥

अध्यर्धपूर्वात् द्विगोरित्येव ॥ अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंश-
शतिकीनम् ।

खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ॥

अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥ केबलायाश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्य-
र्दुकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । काकिणीकम् ।

पणपादमाषशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ॥

अध्यर्दुपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् ।
इह पादः पदिति न । यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्य-
तदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गं शस्यैव तच्च ग्रहणात् । अध्यर्दुमाष्यम् ।
द्विमाष्यम् । अध्यर्दुशत्यम् । द्विशत्यम् ।

शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥

यत्स्यात् । पच्चे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्दुशाण्यम् । अध्य-
र्दुशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वेण
नित्ये विकल्पार्थम् । अध्यर्दुशत्यम् । अध्यर्दुशतम् । पञ्चशत्यम् ।
पञ्चशतम् । यदभावे संख्यालक्षणकनो लुक् ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ५ । १ । ३६ ॥

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन चैरूप्यम् । परिमाणान्तस्या

संज्ञाशाणयो रिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् ।
द्विशाणम् । त्रैशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् । इह ठजादयस्त्र-
योदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्ते इदा-
नीमुच्यन्ते ॥

तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३० ॥

गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्रतिकम् । प्रास्थिकम् ।
ठक् । नैष्किकम् । इद्रोण्या इतीकारादेशः । पञ्चभिर्गोणीभिः
क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ॥

संयोगः सम्बन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकम् । शत्यः
शतिको धनपतिसंयोगः । शत्यं शतिकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् ।
शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पित्तिकम् ।
श्लेष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सान्निपातिकम् ॥

गोद्वयोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ । ३९

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । ह्यचः । धन्यः ।
अश्वस्यः । स्वर्ग्यः । गोह्यचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असं-
ख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारी-
कम् । अश्वादि । आश्विकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ॥

चाद्यत् । पुत्रीयः । पुच्यः ।

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ॥

सर्वभूमेर्निर्मितं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः
सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते ॥

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ॥

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् । ५ । १ । ४४ ॥

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभय-
पदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ॥

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ॥

उप्यतेऽस्मिन्निति वापः चेवम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् ।
द्रोणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्पठन् । ५ । १ । ४६ ॥

पात्रस्य वापः पात्रिकं चेवम् । पात्रिको चेवभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ॥

वृद्धिर्दीयते इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् ।
पञ्चास्मिन्वृद्धिः आयो लाभः शुक्लं उपदा वा दीयते पञ्चकः ।
शक्तिकः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामा-
दिषु स्वामिग्राह्ये भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः ।
रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ चतुर्थ्यर्थे उप-
संख्यानम् ॥ * ॥ पचास्मे वृद्ध्यादि दीयते पञ्चको देवदत्तः । सम-
मन्त्राक्षणे दानमिति वदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥

पूरणाद्धाठन् । ५ । १ । ४८ ॥

यथाक्रमं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्धादिरस्मिन्दी-
यते द्वितीयकः । तृतीयकः ॥ आर्द्धकः । अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धं कूठः ॥

भागाद्यञ्च । ५ । १ । ४९ ॥

चाठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धं । भागो वृद्धादिरस्मि-
न्भाष्यम् । भागिकं शतम् । भाग्या । भागिका विंशतिः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ । १ । ५० ॥

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदंतं यत्प्रातिपदिकं तत्प्र-
कृतिकद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहति आवहति वा
वांशभारिकः । ऐतुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान-
रम् । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान् वंशान् हरति
वांशिकः । ऐतुकः ॥

वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । ५ । १ । ५१ ॥

यथासंख्यं स्तः ॥ वस्त्रं हरति वहत्यावहति वा वस्त्रिकः ।
द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ॥

प्रस्य संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्यं स्वस्मिन्समावेश-
यतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्यमुपसंहरति पचति वेत्यर्थः ॥
तत्पचतीति ट्रोणादण् च ॥ * ॥ ट्रोणं पचति द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ॥

पक्षे ठञ् । आठकं संभवत्यवहरति पचति वा आठकीना
आठकिकी । आचितीना । आचितिकी । पाचीणा । पाचिकी ॥

द्विगोः षुंश्च । ५ । १ ५४ ॥

आठकाचितपाचादित्येव । आठकाद्यन्ताद् द्विगोः संभवत्या-
दिष्वर्थेषु षुन्खौ वा स्तः । पचे ठज् । तस्याध्यर्द्धेति लुक् । षित्वा-
न्डीप् । ह्याठकिकी । ठकी । ह्याठकीना । द्विगोरिति डीप् ।
ह्याचितिकी । ह्याचितीना । अपरिमाणेति डीप्निषेधः । ह्याचिता ।
द्विपाचिकी । द्विपाचीणा । द्विपाची ।

कुलिजाल्लुक्खौ च । ५ । १ ५६ ॥

कुलिजान्तात् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः ॥
चात् ष्वेश्च । लुगभावे ठजः श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्विकुलिजीना ।
द्विकुलिजिकी । द्वैकुलिजिकी ॥

सो ऽस्यांशवस्त्रभृतयः । ५ । १ । ५६ ॥

अंशो भागः । वस्त्रं मौल्यम् । भृतिर्वैतनम् । पञ्च अंशो
वस्त्रो भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः ॥

तदस्य परिमाणम् । ५ । १ । ५७ ॥

इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतो
मानमेव । उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । प्रस्यं परि-
माणमस्य प्रास्थिको राशिः । षष्टिर्जावितपरिमाणमस्य षाष्टिकः ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ।
यद्वा ह्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव
पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । संघे पञ्चकः ।
सूत्रे । अष्टकं पाणिनीयम् । संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूचं
वृथगुपान्तम् । पञ्चावृतयः परिमाणमस्य पञ्चकमध्ययनम् । परिमाण-

ग्रहणानुवृत्तेर्नैह । पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्राह्मणसंघस्येति ।
 योगश्चायं पूर्वस्येव प्रपञ्चः । स्तोमे डविधिः । पञ्चदश मन्त्राः
 परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा
 पृष्टादिसंज्ञिका या स्तुतिस्तत्करणीभूतमन्त्रसमूहः स्तोमः ।

पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिस-

प्रत्यशीतिनवतिशतम् । ५ । १ । ५६ ॥

एते ह्रस्विशब्दा निपात्यन्ते ॥ तथाचात्र नावयवार्थेऽभिनि-
 वेष्टव्यम् ॥

पञ्चदशतौ वर्गं वा । ५ । १ । ६० ॥

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चदशैः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥

सप्तनो ऽज् छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥

पञ्च परिमाणमिति वर्गं इति च । सप्त सामान्यसृजत् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । ५ । १ । ६२ ॥

विंशदध्यायाः परिमाणमेर्षा ब्राह्मणानां वैशानि । चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५ । १ । ६३ ॥

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थं द्वितीयान्ताट्टजादयः स्युः ॥

श्वेतच्छ्वमर्हति श्वेतश्विकः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् छेदं नित्यमर्हति छेदको वेतसः । छिन्न-
 प्रकृत्वात् ॥ विरागं विरङ्गञ्च ॥ * ॥ विरागं नित्यमर्हति वेरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यञ्च । ५ । १ । ६५ ॥

शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेदिकः । यट्टकोः सङ्घियोगे ।
 शिरसः शीर्षमात्रो निपात्यते ।

दण्डादिभ्यः । ५ । १ । ६६ ॥

गभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्डः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

प्रातिपदिकमावातदर्हतीति यत् । सादन्यं विदध्यम् ।

पात्रादुंश्च । ५ । १ । ६८ ॥

चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पाच्यः ।

कण्डङ्कुरदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥

चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे ऽतएव निपातनात्खच् ।

कडङ्कुरं माषमुद्गादिकाष्टं अर्हतीति कडङ्कुरीयो गौः । कडङ्कुर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥

स्थालीबिलात् । ५ । १ । ७० ॥

स्थालीबिलमर्हतीति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

यज्ञतिर्वग्भ्यां घखजौ । ५ । १ । ७१ ॥

यथासंख्यं स्तः ॥ यज्ञं ऋत्विजं वार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ यज्ञतिर्वग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञियो देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् ।

परायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५ । १ । ७२ ॥

आर्हियाणां ठगादीनां पूर्णोऽवधिरतः परं ठजेव । पारायणं वर्तयति पारायणिकश्चावः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥

मंशयमापन्नः । ५ । १ । ७३ ॥

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । सन्देग्धरि तु प्रत्ययो
नेष्यते ॥

योजनं गच्छति । ५ । १ । ७ ॥

यौजनिकः ॥ क्रौशशतयोजनशतयोरूपसंख्यानम् ॥ * ॥

क्रौशशतं गच्छति क्रौशशतिकः ॥ यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्कन् । ५ । १ । ७५ ॥

पथो डीपर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ।

पथः पन्थादेशो णश्च प्रत्ययः । पन्थानं नित्यं गच्छति
पान्थः । पान्था ॥

उत्तरपथेनाहृतञ्च । ५ । १ । ७७ ॥

उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तर-
पथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
वारिपथिकमित्यादि ॥ अजपथशकुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अजपथिकम् । शंकुपथिकम् ॥ मधुमरीचयोरण् स्थलात् ॥ * ॥ स्थला-
त्परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तादित्यर्थः । स्थालपथं मधु मरीचं वा ॥

कालात् । ५ । १ । ७८ ॥

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिक्रियते ॥

तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥

अन्हा निवृत्यमान्हिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ॥

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतो
स्वसतया व्यापकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो

मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥

मासाद्वयसि यत्खजौ ॥ ५ । १ । ८१ ॥

मासं भूतो मासीनः । अर्थान्तरे तु प्रत्ययांतेन वयो न गम्यते ॥

द्विगोर्घप् ॥ ५ । १ । ८२ ॥

मासाद्वयसि इत्यनुवर्तते । यत्खजोरपवादः । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥

षण्मासाण्यञ्च ॥ ५ । १ । ८३ ॥

वयसीत्येव । यवप्यनुवर्तते । चाठुञ् । षण्मास्यः । षण्मासिकः । षण्मास्यः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ५ । १ । ८४ ॥

चाण्यत् । षण्मासिको व्याधिः । षण्मास्यः । तेन परिज्येत्यतः प्राक् निवृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु यथायोगं प्रत्ययाः ॥

समायाः खः ॥ ५ । १ । ८५ ॥

समया निवृत्तः समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ५ । १ । ८६ ॥

समायाः ख इत्येव ॥ द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥

रात्र्यहःसंवत्सराञ्च ॥ ५ । १ । ८७ ॥

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयन्धिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । द्विसंवत्सरिकः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ५ । १ । ८८ ॥

वर्षशब्दांताद् द्विगोर्वा खः । पक्षे टञ् । वा च लुक् । द्विवर्षीणो
व्याधिः । द्विवार्षिकः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भविष्यति तु
द्वैवार्षिकः । द्विवर्षः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८९ ॥

वर्षशब्दांताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्य-
यार्थे ॥ द्विवर्षो दारकः । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धं पुनर्नि-
त्यग्रहणं भूतेऽर्थे एव नित्यो लुग्यथा स्यादित्येवमर्थमिति हरदत्तः ।
तेनेह न । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको
मनुष्यः । इहाभविष्यतीत्यपि प्रतिषेधो न । गम्यते ह्यत्र
भविष्यता न तु तद्वितार्थः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ९० ॥

बहुवचनमतन्तम् ॥ षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्ता-
त्कन् रात्रशब्दलोपो निपात्यते ॥

वत्सरान्ताच्छब्दश्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ॥

निर्वृतादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥

सम्परिपूर्वात्ख च । ५ । १ । ९२ ॥

छन्दसीत्येव । चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परि-
वत्सरीयः । परिवत्सरीणः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ९३ ॥

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन
लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९४ ॥

द्वितीयांतात्कालवाचिनो ऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् ॥ अत्य-
न्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्ध-
मासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासेऽस्येति मासिकं
ब्रह्मचर्यम् । अत्र वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमेव न तु द्वितीया ।
तस्याः षष्ठीविषये विधानात् ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानामन्या-
दिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानाम्न्यो नाम त्रिदाम-
घन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्ये माहानाम्निकम् ॥ तच्चरतीति
महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानाम्नीसहचरितं व्रतं
महानाम्न्यः । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याठ
इति पुंवद्भावात्माहानाम्निक इत्याह ॥ अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनि-
वृत्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी । ङित्करण-
मुत्तरार्थम् ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ऽबुंश्च ॥ * ॥ चाङ्गिनिः । अष्टा-
चत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् ।
अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्व-
ष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥ चात्
ऽबुन्डिनौ । चातुर्मास्यानि चरतीति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥
चातुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातु-
र्मास्यानि यज्ञाः ॥ संज्ञायामण् वक्तव्यः ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवति
चातुर्मासी । आपाठी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ॥

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि ।
अग्निष्टोमिकी । वाजपैयिकी ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ६६ ॥

प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् । योगविभाग-
श्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमे दीयते
अग्निष्टौमिकं भक्तम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनात् । द्वयो-
र्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकम् । कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् । ५ । १ । ६७ ॥

व्युष्टमहर्मुखं तत्र दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । अग्निपदे
दीयते कार्यं वा अग्निपदम् । पैलुमूलम् । व्युष्टीर्थप्रवाससंग्राम
इत्यादि । अथाण्यहणमनर्थकम् । भववदित्यनुवर्तिष्यते । तेना-
ण्येव भविष्यति । न चैवं व्युष्टिनित्यशब्दाभ्यां कालाट्टजः प्रसङ्गः ।
पूर्वणैव सिद्धत्वात् । सत्यम् । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वेन वृद्धे-
ष्वस्य प्रवृत्तौ छः स्यात् । पठितेषु तु नास्ति दोषः ।

तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ६८ ॥

यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातात् तृतीयांताद्गुस्तशब्दाच्च यथा-
संख्यं णयतौ स्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेप्यते । यथाकथा च
दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः ।
हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

संपादिनि ॥ ५ । १ । ६९ ॥

तेनेत्येव ॥ अवश्यं संपद्यते इत्यावश्यकं णिनिः । संपत्ति-
गुणोत्कर्षः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णा-
लङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ । १ । १०० ॥

कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्टो नटः ।
वेषः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ ५ । १ । १०१ ॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥

योगाद्यञ्च ॥ ५ । १ । १०२ ॥

चाठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ।

कर्मण उकञ् ॥ ५ । १ । १०३ ॥

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ ५ । १ । १०४ ॥

समयः प्राप्नोऽस्य सामयिकम् ।

ऋतोरण् ॥ ५ । १ । १०५ ॥

ऋतुः प्राप्नोऽस्य आर्तवम् ॥ उपवस्तादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

उपवस्ता उपवासस्य कर्ता प्राप्नोऽस्य औपवस्तम् । प्राशिता प्राप्नोऽस्य प्राशिवम् ।

छन्दसि घस् ॥ ५ । १ । १०६ ॥

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थः ॥ भाग ऋत्वियः ।

कालाद्यत् ॥ ५ । १ । १०७ ॥

कालः प्राप्नोऽस्य काल्यं शीतम् ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ ५ । १ । १०८ ॥

कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्यतेऽयमिति प्रकृष्टः ।

कर्मणि क्तः कालश्चानेन विशेष्यते । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमन्यथाऽनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिः शङ्क्येत ॥

प्रयोजनम् ॥ ५ । १ । १०९ ॥

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयो-
जनं फलं कारणं च ।

विशाखाषाढादणमन्यदण्डयोः ॥ ५ । १ । ११० ॥

आभ्यामणं स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यदण्डयोरर्थयोः ॥
विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखे । मन्यः । आषाढो व्रतिनां दण्डः । वैशा-
खाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते तयोर्पथाकथञ्चिद्भुत्पत्तिः
क्रियते ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा । चौडम् । श्रुद्धा ।
श्राद्धम् ।

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ ५ । १ । १११ ॥

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥ विशिपूरिपदि-
रुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गेहानुप्रवेशनीयम् ।
प्रपापूरणीयम् । गोप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो
यत् ॥ * ॥ स्वर्गम् । धन्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ॥ पुण्याहवाचना-
दिभ्यो लुग् वक्तव्यः ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम् ।

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ५ । १ । ११२ ॥

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

एकागारिकट् चारे ॥ ५ । १ । ११३ ॥

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स एकागारिक-
श्चोरः । ससहाये तु गृहे मोषितुं न शक्यते । एतच्च सूत्रं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । तथा च वार्तिकम् । एकागारान्निपातनानर्थक्यं
टङ्प्रकरणादिति । इह कस्मान्न भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य
भिन्नोरिति । एकागारं चरेद्वैवं तत्पराणं मुनेर्ब्रतमिति शास्त्रात् ।
अनभिधानात् । एतेन टित्वं नियमार्थं ङीवेव भवति न जित्स्वर
इत्यपास्तम् । जित्स्वरस्येवैवृत्तात् ।

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ५ । १ । ११४ ॥

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्या-
काल आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिवसे मध्याह्नादौ
उत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ आकालाट्टंश्च ॥ * ॥
आकालिकी । आकालिका विद्युत् । ठजः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेत्किम् । गुणतुल्ये
भा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् सुधे प्राकारः । चैवस्येव चैववत्
मैवस्य गावः ।

तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकपुत्याऽनु
वर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ।

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५ । १ । ११८ ॥

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानोपसर्गात्स्वार्थे वतिः स्यात् ॥
यदुद्भूतो निवतः । उद्गताङ्निर्गतानित्यर्थः ।

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ५ । १ । ११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गेत्वम् । गोता ।
त्वान्तं क्रीवम् । तलंतं स्त्रियाम् । इह नानात्वं सहत्वं यौगपदमि-
त्यादौ वृत्तिविषये नानाशब्दे असहभूतेऽर्थे वर्तते । सहशब्दश्च
सहभूते । युगपच्छब्दश्च युगपद्भूते । ततोऽसहभावादौ भावप्र-
त्ययः । एवमन्यत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव

इति युगपद्भावे नजर्येन च संबंधे विवक्षिते पूर्वं नञ्समासः पश्चात् त्वतलौ तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति । सति शिष्टत्वात् त्वप्रत्ययस्वरः । तल्लिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । न त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । परत्वात् त्वतलौ न प्राप्नुतः । सापेक्षत्वात् । ब्राह्मणार्थो ह्यत्र नजर्यमपेक्षते । नन्वेवं नञ्समासेऽपि तर्हि न प्राप्नोति । ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात् । नैष दोषः । प्रधानं ह्यत्र ब्राह्मणपदम् । उत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः । यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति । वा छन्दसि । छन्दसि विषये क्वचित्पूर्वं त्वतलौ । पश्चान्नञ्समासः । अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अत्र नञस्वर एव भवति । क्वचिद्विपर्ययः । त्वतलव्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेप्यते पश्चान्नञ्समासः । तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वान्नञस्वर एव भवति । अशौल्क्यमित्यादौ च नजः प्रकृतावनन्तर्भावात् शुक्रादौ वृद्धिः । पूर्वं तु नञ्समासे न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् व्यजेव न स्यात् । सत्यपि वा व्यजि नजो वृद्धिः स्यात् । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं युवादिषु पुरुषासे हृदयासे इति नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलपवादः प्रत्ययो नजर्यापेक्षादपि परत्वान्नञ्समासं बाधित्वा भवतीति ।

आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादेः सह समावेशार्थम् । गुणवचनादिभ्यः कर्मण विधानार्थं चेदम् । चकारे । नञ्सञ्जभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रेणम् । स्त्रीत्वम् । स्तीता । पौंस्रम् । पुंस्त्वम् । पुंस्स्ता । सवननादित्वात् ह्रस्वातादाविति पत्वं न ।

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुध-
कतरसलसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ॥

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादी-
न्वर्जयित्वा ॥ अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्प-
त्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः संतीत्यपटुस्तस्य भावः
आपठवम् । अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलव-
ण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।
एषु कृते नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् ।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ।

वावचनमणादिसमावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथमा । पार्थ-
वम् । मृदिमा । मार्दवम् ।

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च । ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दाढ्यम् । द्राढिमा ।
षो ङीष्पर्यः । औचिती । याथाकामी ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ।

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मौढ्यम् ।
ब्राह्मण्यम् । अर्हतो नुम् च । अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् ।
आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥ आपादसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ॥
चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्व-
र्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । चैश्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सानि-
ध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । चैलोक्तमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववे-
दास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वदेरिति लुक् । स एव सर्ववेदः ।

चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव
चातुर्वेद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वेद्यः ।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ ॥

स्तेनेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः
कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योऽङं विभज्य स्तेन्यमिति प्यजन्त-
मपि केचिदिच्छन्ति ।

सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूतवणिज्यभ्यां च । दूतस्य
भावः कर्म वा दूत्यं वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्या-
शब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एवात्र प्रत्ययो न तु कर्मणी-
त्याह । भाष्ये तु दूतवणिज्यभ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वा-
णिज्यमपि ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥

सैनापत्यम् । पैरोहित्यम् । राजाऽसे । राजशब्दोऽसमासे
यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे
तु ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । आधिराज्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽज् । ५ । १ । १२९ ॥

प्राणभृज्जाति । आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन । कोमारम् ।
केशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ट्रवम् । दौष्ट्रवम् ।

हायनान्तयुवादिभ्यो ऽण् । ५ । १ । १३० ॥

द्वैहायनम् । यौवनम् । स्यात्रिम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ * ॥
श्रौचम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकूतूहलक्षेत्रज्ञा । युत्रादिषु ब्राह्मणा-
दिषु च पठ्यन्ते । कौशलम् । कौशल्यमित्यादि ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ॥

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् ।
कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् । इगन्तात्किम् घटत्वम् । लघुपूर्वा-
त्किम् । पांडुत्वम् ।

योपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुज् । ५ । १ । १३२ ॥

रामणीयकम् । अभिधानीयकम् । योपधात्किम् । कुली-
नत्वम् । गुरुपोत्तमात्किम् । क्षत्रियत्वम् । सहायाद्वा । पक्षे ब्राह्म-
णादित्वात् प्यज् । साहाय्यम् । साहायकम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥

शैथोपाध्यायिका । गौपालपशुपालिकाः । कौत्सकुशि-
किका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ॥

श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः । अत्याकारोऽधिष्ठेपः ।
तद्वेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्ताः अवगतवान्वा । गार्गि-
कया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकृत्यत इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते ।
गार्गिकामन्ववेतः । एवं काठिकया श्लाघत इत्यादि ।

होत्राभ्यश्छः । ५ । १ । १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् ।
अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ॥

होत्रावचिनो ब्रह्मणश्चात् त्वः स्यात् ॥ कस्यापवादः ।
ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्या-
याद् ब्रह्मणश्चात् त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । नञ्संज्ञो-
रधिकारः समाप्तः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ।

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ।

ब्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ॥

ब्रीहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषष्टिकादात् । ५ । २ । ३ ॥

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ॥

यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् ।
माषीणम् । उभ्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अण्व्यम् ।
आणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः खखजौ । ५ । २ । ५ ॥

असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्व-
चर्मीणः । सार्वचर्मीणः ।

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥

दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनं आदर्शादिः । मुखस्य सदृशं यथामुखं
प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमु-
खम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनः यथामु-
खीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ ॥

सर्वादेः पथाद्यन्तात् द्वितीयान्तात्त्वः स्यात् ॥ सर्वपथान्
व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्माणः । सर्वपञ्चीणः ।
सर्वपाञ्चीणः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ॥

पादस्यासं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥
अनुपदसर्वान्नानयनं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५ । २ । ९ ॥
अनुरायामे सादृश्ये षा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपा-
नत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिदुः । अयानयः स्थलवि-
शेषः । तं नेय अयानयीनः शारः ॥

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ॥

परांश्च अवरंश्च अनुभवति परोवरीणः । अवरस्यादेस्त्वं
नपात्यते । परांश्च परतरांश्च अनुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः
परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्परा
शब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थं प्यञि पार-
म्पर्यम् । कथं परोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियो-
गेनैव परोवरेति निपातनात् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । ५ । २ । ११ ॥

अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः ।
पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः ।
अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥

समायां समायामित्यत्र यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरुक् च पूर्वपदे
निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षे

प्रसूयते ॥ खप्रत्ययानुत्पत्तौ पदद्वयेऽपि यलोपो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
समांसमां विजायते । समायां समायां वा ॥

अद्यश्वीना ऽवष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥

अवष्टब्धमासन्नम् । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना
वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति ।
अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥

आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥

आङ् पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्य-
र्पणपर्यंतं यः कर्म करोति स आगवीनः । वृत्तिविषये गोशब्द-
गोप्रत्यर्पणे वर्तते ॥

अनुगवलङ्गामी । ५ । २ । १५ ॥

अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥

अध्वनो यत्खौ । ५ । २ । १६ ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः । अध्व-
नीनः । ये चाभावकर्मणोः आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ॥

चाद्यत्खौ ॥ अभ्यमित्रीयः । अभ्यमिच्यः । अभ्यमिचीणः ।
अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खज् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ॥

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ॥

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । १ । २ । २०

रुडिशब्दावेतौ । अवयवार्थे तु नातीवाभिनिवेष्टव्यम् ।
शालाप्रवेशमर्हति शालीनेऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् ।
तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छा-
दनमपि ॥

व्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ।

व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैमवेन स व्रातीनः

साप्रपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ॥

सप्रभिः पदैरवाप्यते साप्रपदीनम् ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ।

ह्योगेदोहस्य हैयङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ्ज निपात्यते ॥
ह्यःशब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः । दुह्यते इति दोहः
क्षीरम् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता । ह्योगेदोहस्य
विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कुण्डला-

हचौ । ५ । २ । २४ ॥

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

पक्षान्तिः । ५ । २ । २५ ॥

मूलग्रहणमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षान्तिः ॥

तेन वित्तश्चञ्चुपचणपौ । ५ । २ । २६ ॥

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्रनिर्दिष्टः । तेन चस्य नेत्सञ्ज्ञा ।

विद्यया वितो विद्याचञ्चुः । विद्याचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाजौ नसह । ५ । २ । २७ ॥

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ ॥ विना ।
नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ । ५ । २ । २८ ॥

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ॥ विस्तृतम् । विशालम् ।
विशङ्कटम् ॥

सम्प्रोदश्च कटच् । ५ । २ । २९ ॥

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ अलाबूतिलो-
मामङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ।
तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु
पशुनामभ्यः ॥ * ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ सङ्घाते कटच् ॥ * ॥
अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ विस्तारे षट्च् ॥ * ॥ अविषटः ॥
द्वित्वे गोयुगच् ॥ * ॥ द्वावृष्टौ उप्रगोयुगम् ॥ षट्त्वे षङ्गवच् ॥ * ॥
अश्वषङ्गवम् ॥ स्नेहने तैलच् ॥ * ॥ तिलतैलम् । सर्पपतैलम् ॥
भघने क्षेचे शाकटशाकिनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥

अवात्कुटारञ्च । ५ । २ । ३० ॥

चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटज्नाटज्-

भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ॥

अवादित्येव । नतं नमनं । नासिकाया नतं अवटीटम् ॥
अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽवटीटः ।

नेर्बिडजिवरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥

निबिडम् । निबिरीसम् ॥

इनचिपटच् चिक चि च । ५ । २ । ३३ ॥

नेरित्येष । नासिकाया नतेऽभिधेये इनचिपटचौ प्रत्ययौ
प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्ययचिकादेशो च वक्तव्यौ ॥ * ॥
चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्रम् ॥ क्रिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी
॥ * ॥ क्रिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च ॥ * ॥ चुल्लः ॥

उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते ॥ पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपेत्यका ।
आरूढं स्थलमधित्यका ॥

कर्मणि घटो ऽठच् । ५ । २ । ३५ ॥

घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् । ५ । २ । ३६ ॥

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ॥

प्रमाणे द्वयसद्दघ्नन्मात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तच्च
मात्रम् । द्वयसद्दघ्नचौ तु विशेषे स्मर्यते । तथाच भाष्यम् । प्रथ-
मश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतो ममेति । ऊर्द्धावस्थितेन येन मीयते
तदूर्द्धमानमूर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ न भवतः । ऊरु प्रमाणमस्य
ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ प्रमाणे लः ॥ * ॥ प्रमाणशब्द-
त्वेन ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्ततः परस्यैवायं लुग्विधीयते । शमः ।
दष्टिः । वितस्तिः । एषु मात्रचो लुरू । इतरयोरसम्भवात् ।
शमादीनामनूर्द्धमानत्वात् ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य

द्विशमम् । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तर्विध्यभावाच्च पूर्वणाप्राप्ते लुग्विधी-
यते । एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्ताद्विगोर्मात्रम् । ननु नेह विकल्पः
प्रकृतः तत्किं नित्यग्रहणेन । अत्राहुः । अनुपदं वक्ष्यमाणः संशये
मात्रं शमेमात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य पूर्ववि-
धिविषयत्वात् । एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् द्वौ शमौ
स्यातां न वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहायै नित्यग्रहणमिति ।
एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्ताद् द्विगोः संशये मात्रं न तु परिमाणा-
द्यन्तात् । अप्राप्तेः । तेन पञ्च कुडवाः स्युर्न वेति संशये वाक्यमे-
वेति दिक् ॥ डट् स्तोमे वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्रायामादिमानस्यासम्भ-
वात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायाः स्तोमेऽभिधेये डट्प्रत्ययः ।
डित्करणमेकविंशस्तयस्त्रिंश इत्यादौ टिलोपार्थम् । पञ्चदशदौ
नस्तद्वित्, इत्येव सिद्धम् । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः
स्तोमः । सप्तदशी रात्रिः । स्तोमसाहचर्याद्रात्र्यादौ स्त्रियां वृत्तिः ।
टित्वान्डीप् । तदस्य परिमाणं सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घेत्यत्र तु स्तोमे
डे विहितस्तत्र टाप् भवति । यद्यस्ति प्रयोगः । अथ तु नास्ति
ततोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ शन्शतोर्दिनिर्वक्तव्यः ॥ पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः ।
त्रिंशिनो मासाः । अत्र छन्दसि भाषायाञ्चु डिनेः सामान्यविधाना-
त्सङ्ख्यायाः संज्ञासंघेत्यत्र शन्शतोर्दिनिश्छन्दसीति वचनं कैश्चित्प्र-
त्ययानां प्रपञ्चार्थमेव ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोऽर्द्धि-
रसः । प्रवरभेदेन विंशतिः प्रभेदा उच्यन्ते । तत्र विंशतिशब्दा-
त्संख्यानमात्राच्चिनः संख्येये प्रमेये डिनिः । त्रिविंशतेरिति
तिलोपः । तस्य यस्येतिचेत्यकारलोपे कर्तव्ये ऽसिद्धदत्ताभादित्य-
सिद्धत्वं न भवति । भाष्यकारवचनात् ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्या-
याश्च संशये मात्रं वक्तव्यः ॥ * ॥ -शममात्रम् । प्रत्यमात्रम् ।

पञ्चमाचम् ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्माचचौ ॥ * ॥ तावदेव ताव-
न्माचम् । तावद्वयसम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् ।
हस्तिद्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । यतावान् ॥ युष्मद-
स्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये वतुप् वाच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुवसो । न
त्वावाम् । यच्च विप्रस्य मावतः । तत्सदृशस्येत्यर्थः ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप्स्यात् वस्य च घः ॥ कियान् । इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ॥

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् ॥ का संख्या येषां ते
कति । कियन्तः ॥

संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्स चादुदात्तः ॥ उभयम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः । ५ । २ । ४५ ॥

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरेवेष्यते ॥*॥
नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशत्याम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
समानजातीयत्वे एवेष्यते । नेह । एकादश माषा अधिका अस्मि-
न्सुवर्णशते ॥

शदन्तविंशतेश्च । ५ । २ । ४६ ॥

डः स्यादुक्तेऽर्थे । विंशदधिका अस्मिन् चिंशं शतम् । विंशम् ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात्
तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकचिंशं शतं एकचत्वारिंशमित्यादि ।
नचैवं गोविंशदधिका अस्मिन् गोशते इत्यादावतिव्याप्तिः । संख्याया
अवयवे तयवित्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणं च विंशति-
शब्दानन्तरं बोध्यम् । शद्विंशत्यन्ताच्चेति । तेन एकचिंशं शतमिति
सिध्यति । अन्यथा ग्रहणवता तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ॥

तदस्य सज्जातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते । गुणो भागः ।
निमानं मूल्यं निमीयते क्रीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । भागस्य मूल्ये
वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् ॥ यवानां द्वौ
भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । भागेऽपि
तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामाना-
धिकरण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्य चैकत्वं विवक्षितम् ।
तेनेह न भवति । त्रयो यवानां भागा निमानमनयोदश्विद्भागयो-
रिति । निमाननिमेषयोः साम्येऽपि नेष्यते । एको यवभागो निमा-
नमस्योदश्विद्भागस्येति ॥ निमेषे चापि दृश्यते ॥ * ॥ निमेषे वर्त-
मानायाः संख्यायाः निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ

निमेयस्य यवभागस्य द्विमया यवा उदश्वितः । संख्याया इति किम् ।
यवभागे । निमानमस्योदश्विद्भागम्य । गुणस्येति किम् । द्वौ ब्रीहि-
यवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ बीरस्य
एकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते बीरेण ॥

तस्य पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरणं एकादशः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् । २ । ५ । ४९ ॥

डटो मडागमः स्यात् ॥ पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्ता-
त्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशम् ॥

यट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥

चान्मट् । पञ्चमम् । पञ्चमम् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां युक् । ५ । २ । ५१ ॥

एषां युगागमः स्यात् डटि ॥ षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः ।
कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽपि अत एव ज्ञापकात् डट् ॥ कतिपयथः ।
चतुर्थः ॥ चतुरश्रयतावाद्यनरलोपश्च ॥०॥ तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य त्रियुक् । ५ । २ । ५२ ॥

डटीत्येव ॥ पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथ
इत्यादि ।

वतोरियुक् । ५ । २ । ५३ ॥

डटीत्येव । यावतिथः ॥

द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ॥

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ।

त्रेः संप्रसारणञ्च । ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः । इह हल इति दीर्घो न । द्वितीयतृतीयइति निर्देशात् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ॥

एभ्यो ङटस्तमडागमो वा स्यात् ॥ विंशतितमः । विंशः । यद्यपि ग्रहणव्रतेति निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ठादेश्चासंख्यादेरित्यत्र संख्यादिपर्युदासादिह प्रकरणे तदन्तग्रहणम् । एकविंशतितमः । एकविंशः । विंशत्यादयश्चेह प्रत्यासत्या षड्क्यादिसूत्रे निपातिता गृह्यन्ते न तु लोकाप्रसिद्धाः । विप्रकृष्टत्वात् । तेनेहापि । एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितमः । एकान्नविंशः । लौकिकानां ग्रहणे तु नैतत्सिध्येत् विंशतेः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराञ्च । ५ । २ । ५७ ॥

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासादेरत एव ङट् । मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः ॥

षष्ठादेश्चासंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ॥

षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः । एकषष्ठितमः ।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ॥

प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यात् ॥ अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ । ६० ॥

मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तच्च छः । विधानसा-
मर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । अध्यायो-
ऽनुवाकश्च ।

विमुक्तादिभ्यो ऽण् । ५ । २ । ६१ ॥

मत्वर्थेणस्यादध्यायानुवाकयोः ॥ विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति
वैमुक्तः । दैवासुरः ।

गोषदादिभ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ॥

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ॥

वुन्स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥

आकषे कुशलः आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो
मुख्यः पाठः । आकषो निरूपोपलः ।

धनहिरण्यात्कामे । ५ । २ । ६५ ॥

काम इच्छा न तु कामयिता । तचेति वर्तते । धने कामे
धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ॥

केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ।

उदराट्टगादूने । ५ । २ । ६७ ॥

अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्त-
पीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आदूने किम् । उदरकः । उदर-
परिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ॥

कन्स्वर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्य-
वाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । शस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः
शस्यकः साधुः ॥

अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ॥

हारीत्यावश्यकं णिनिः ॥ अत एव तद्योगे षष्ठी न ।
अंशको दायादः ।

तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ॥

तन्त्रं तन्तुवायशलाका । तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति
व्युत्पत्तेः । तन्त्रादचिरापहृतस्तन्त्रकः पटः । प्रत्यय इत्यर्थः ।
अचिरः कालोऽपहृतोऽस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ॥

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्प-
मन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपा-
त्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५ । २ । ७२ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । शीतमिव शीतं मन्दं यथा स्यात्तथा
करोति शीतकोऽलसः । उष्णमिव उष्णं शीघ्रं यथा स्यात्तथा
करोति उष्णकः शीघ्रकारी ॥

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ॥

अध्याह्नशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥ यदि पुनरधि-
शब्दात्क्रियाविशिष्टसाधनवचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यत-
रस्यैवाभिधानं स्यात् । अध्याह्नशब्दस्तूभयार्थे इति तस्यैवेदमङ्गी-

कृतसाधनभेदं निपातनमिष्यते । अधिको द्रोणः खार्याम् ।
अध्याहूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति षत् द्वितीयायां
प्राप्तायां तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूचनिर्देशात्सप्र-
मीपञ्चम्यो । अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु कर्मणोऽभिहितत्वात्प्र-
थमेव ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता । ५ । २ । ७४ ॥

अन्वभिभ्यां क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां कन्स्वार्थे ॥ अभेः
पात्तिको दीर्घश्च ॥ अनु कामयते अनुकः । अभि कामयते
अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ॥

अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥

अयःशूलदाण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ॥

तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साह-
सिकः । दाण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ॥

तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः । तस्मात्कन् स्यात्
पूरणप्रत्ययस्य च लुक् ॥ द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य ।
द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । कनो लुकि तु लुग्वाग्रहणानर्थक्य-
प्रसङ्गः । पचमं पञ्चमकमिति हि रूपद्वयं तेन साध्यं तच्च महावि-
भाषया विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव ॥ तावतिथेन गृह्णातीति
कन्वक्तव्यः नित्यञ्च लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः ।
पञ्चकः ॥

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥

देवदत्तो मुख्यो येषान्ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । ५ । २ । ७९ ॥

शृङ्खलकः करभः ।

उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥

उद्गतमनस्विवृतेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ॥

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे ॥ द्वितीयको

ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विष-
पुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिव-
सोऽस्य ॥

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ॥

प्रथमान्तात्सप्रम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं

तत् ॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य
इनिर्वाच्यः ॥ * ॥ वटकिनी पौर्णमासी ।

कुल्माषादज् । ५ । २ । ८३ ॥

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

श्रोत्रियञ्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ॥

श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्त्ताऽनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण

कर्ता सम्भवतीति क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वं कृतमनेन
पूर्वो ॥

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥

पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वो । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्धितः
क्रियते ॥

इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥

पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्स्वार्थे इनिः प्रत्ययः अवस्था-
तृशब्दस्य च पन्थ, पर, इत्येतावादेशौ निपात्येते । अपत्यं परिप-
न्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् । लोके तु परिपन्थिशब्दो न
न्याय्यः ।

अनुपद्यन्वेष्टा । ५ । २ । ९० ॥

अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी ॥

साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ९१ ॥

साक्षात् द्रष्टा साक्षी । अव्ययानां भमाच्चे टिलोपः ॥

क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ९२ ॥

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य
इत्यर्थः ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजु-
ष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ९३ ॥

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुंनुमानात् । इन्द्रेण

दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण । सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं
प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः । इतिकरणः प्रकारार्थः ।
इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ६४ ॥

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्देवदत्तः पर्वतो वा । इति-
करणाद्विषयविशेषलाभः । तथाहि ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विष-
येषु भवन्तीत्यर्थः । भूमा बहुत्वं तच्च आपेक्षिकम् । यस्य हि
यावदुचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते । यथा आदिभिरपि
गोभिर्देवदत्तस्य बह्व्यो गाव इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रगोरपि
गावोऽल्पा इति । गोमान् । यवमान् । इह यवमतीभिरद्विष्टूपं
प्राक्षतीत्यादौ जातिमात्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेऽपि मतुप् ।
भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्ते इत्येवंपरम् ।
निन्दायां । ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायाम् । रूपवान् । नित्य-
योगे । क्षीरिणो वृद्धाः । अतिशयने । उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी ।
संसर्गः संयोगः । तेन संयुक्तदण्ड एवाच्यते न तु गृहावस्थित-
दण्डोऽपि ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ॥

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमन्वर्थायनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् । रस रूपवर्णं गन्धस्पर्शस्नेहगुणात् । एकाचः । स्ववान् ।
गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् । तेन जलादिवाचि रसादिभ्यो न ।

कथं रूपिणी कन्या । रूपिके दारकः । रसिको नट इति । गुणा
दिति विशेषणसामर्थ्यात्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रियग्राह्याणां गुणानां
ग्रहणात् । इह तु सौन्दर्यादयो गुणाः प्रतीयन्ते इत्याहुः ॥ गुणव-
चनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः ॥ * ॥ शुक्रो गुणो ऽस्यास्ति शुल्कः पटः ।
कृष्णः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ९६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दोरः ।
चूडावान् वृद्धः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह
मेधावान् । विकीर्षावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेऽन्तोदात्तत्वे चूडालो-
सीत्यादौ स्वरितो वानुदाते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥

सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥

लज्जा स्यात् । सिध्मलः ॥ सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं
मत्तुप्समुच्चयाथे न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् ॥ तेनाकारांतेभ्य इनिठने
न । वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ * ॥ वातूलः । दन्तूलः
धूलूलः । ललाटूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ९८ ॥

लच् स्यात् यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥
वत्सलः । असलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दे स्नेहबलयेवर्तते ।
वदपीह प्रकरणे सर्वत्र मत्तुप्समुद्गीयते तथापीह नेयते । मत्तु-
बत्तेन तु अर्थान्तरमेव प्रतीयते । वत्सवती गौः । असंवान्दुर्वलः ।

फेनादिलच् । ५ । २ । ९९ ॥

चाल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मत्तुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते ॥
फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ।

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः ।
रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ।
लक्ष्म्या अञ्च । लक्ष्मणः ॥ शाकीपलालीदद्रू । ह्रस्वत्वञ्च ॥ * ॥ महत्
शाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् । महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥
दरिद्रातेर्यलोपश्च । चाद्रूः ॥ दद्रूः । त्वरोगविशेषः । तद्वान्
दद्रूणः ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ * ॥ विषुणः । पिच्छा-
दिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ॥

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । वृत्तेश्च * ॥ वार्तः ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥

विनीन्योरिकारो नकारपरिचारणार्थः । तपस्वी । सहस्री ।
असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सह-
स्रात्तु ठनेऽपि बाधनार्थम् ॥

अण् च । ५ । २ । १०३ ॥

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ज्योत्स्नः । तामिस्रः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥

सैकतो घटः । शर्करः ॥

देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥

चादण् । मुत्तुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः ।
सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥

दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ॥

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

उषशुषिमुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ॥

उषरः । सुषिरः । मुष्कोऽराडः । मुष्करः । मधु माधुयै
मधुरः ॥ रप्रकरणे खमुखकुज्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महत्कण्ठवि-
वरं खं तद्वन् खरः । गर्दभे रूढोऽयम् । मुखरः । कुज्जो हस्तिहनुः
कुज्जरः ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः ।
पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव ॥ कट्ठा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरः ॥

दुद्रुभ्यां मः । ५ । २ । १०८ ॥

दौरस्यास्ति द्युमः । दिव उत् । द्रुमः ॥

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥

प्रकृतेनान्यतरस्याग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्यहणं इनिठनोः
समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ मणिहिरण्या
मुपसंख्यानम् ॥ * मणित्रो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ।
छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ चादुतः । मतुप् च । ई । रथारभूत् ।
सुमङ्गलीरियं बधूः । मधवानमीमहे । उद्रा च । उद्रतमस्यास्तीति
क्रियाविशिष्टसाधनवचनादुच्छब्दाद्वप्रत्यये टाप् । उद्रती च । मतुपो
भय इति वत्वं डीप् ॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥
मेधिरः । रथिरः । अपर आह ॥ वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति
वक्तव्यम् ॥ बिम्बायम् । कुररवम् । इष्टकावम् । अन्येषामपीति
दीर्घः ॥ अर्णसोलोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥

गांड्यजगात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११० ॥

ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहणम् । तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डीयम् ।

गाण्डिवम् । अजुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ॥

काण्डाऽण्डादीरङ्गीरचौ । ५ । २ । १११ ॥

काण्डीरः । आण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलच् । ५ । २ । ११२ ॥

रजस्वला स्त्री । कृषीबलः । बले इति दीर्घः । आसुती-

बलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥ भ्रातृबलः । पुत्रबलः । शत्रुबलः ॥

बल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नैह दीर्घः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११३ ॥

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्-

मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ॥

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः ।

ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमन्तम् ।

तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो बलच् । तेन बाधा मा

भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति

वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वरीरिति वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दा-

न्मिनः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसच्च । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिकः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्रम्यां च न तौ

स्मृतौ । एकाक्षरात् । स्ववान् । कृतः । कारकवान् ।

जातेः । व्याघ्रवान् । सप्रम्यां । दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती
शाला । इतिकरणो विषयनिघमार्णः सर्वत्र सम्बध्यते । तेन क्वचि-
द्व्यत्यपि । कार्यो । कार्याकः । तण्डुली । तण्डुलिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥

व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनावि-
ष्येते किं तर्हि शिखामालासञ्जादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः
अन्येभ्य उभयम् ॥

तुन्दादिभ्य इलञ्च । ५ । २ । ११७ ॥

वादिनिठनो मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः ।
तुन्दवान् । उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गद्विवृद्धौ । विवृद्धुपा-
धिकात् स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः ।
कर्णो । कर्णिकः । कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाठञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ॥

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोश-
तिकः । गोसहस्रिकः ॥

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥

निष्कात्परो यो शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाठञ्
स्यान्मत्वर्थे ॥ नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

रूपादाहतप्रसंशयोर्यप् । ५ । २ । १२० ॥

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपम-
स्यास्ति रूप्यो गोः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ अन्येभ्योपि
दृश्यते ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । ११२ ॥

पूर्वेण नित्यग्रहणेन तचासंबद्धमप्यन्यतरस्याग्रहणं मतुप्स-
मुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । तसौ मत्वर्थे इति सूत्रे यशस्वानिति
भाष्योदाहरणात् । प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे स्रजनरइति भाष्योदाहर-
णाच्च । यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादि-
निठनौ ॥ मायी । मायिकः । मेधावी । क्लिन्नन्तत्वात्कुः । स्रवी ॥

बहुलं कुन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥

मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ कुन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभ-
यरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शुनमष्टाव्यचरत् । मेख-
लावी । द्वयावी । मंहिष्ठमुभयाविनम् । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभय-
हृदयानां दीर्घत्वं प्रयोजयति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ॥ मर्मण
श्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वचामयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आम-
यावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ फल-
बर्हाभ्यामिनच् ॥ * ॥ फलिनः । बहिणः ॥ हृदयाञ्चालुरन्यतर
स्याम् ॥ * ॥ अन्यतरस्याग्रहणं इनिठनोः प्राप्पर्थम् । चकारस्य
चुट्ट इतीत्संज्ञा । एवमन्यचापीति हरदतः । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तो-
दातः । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रे-
भ्यस्तदसहने ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितं-
चीति रक् । तृपः पुरोडाशः । तन्न सहते तृपालुः । तृपं दुःखमिति
माधवः ॥ हिमाच्चेलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बला-
दूलः ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहै च ॥ * ॥ वातं
न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम् ॥ * ॥
पर्वतः । मरुत् ॥

ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥

सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अच छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति ।
युक्तञ्चेतत् । अन्यथा हि अहंशुभमेरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥

वाचो गिमनिः । ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी । कुत्वे जश्वे च गद्वयस्य अवणम् । द्वित्वं तु दुर्लभम् ।
दीर्घादाचार्याणमिति निषेधात् । अथापि द्वयोरेकस्य वा अवणे विशेष-
णभावस्तथापि यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमनुनासिकः
स्यात् ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् । कुत्सितं बहु भाषते वाचालो
वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु वदति तच्च वाग्मीत्येव ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥

ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् ॥ स्वामी ॥

अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥

अर्शस्यस्य विद्यन्ते स अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥

द्वन्द्वः । कटकवल्लिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः ।
कुष्ठी । किलाषी । गह्वं निन्दाम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणि-
स्थात्किम् । पुष्पफलवान् घटः ॥ प्राख्यङ्गान्न ॥ * ॥ पाणिपाद-
वती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्व-
चनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ॥

चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ * ॥

नेह । वातवती गुहा ॥ पिशाचाच्च ॥ * ॥ पिशाचकी वैश्रवणः ॥

वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये ॥ मासः

संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् ।

वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ॥

सुखादिभ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला क्षेपे । माली ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ।

ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ॥

हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्युरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥

वर्णी ॥

पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥

पुष्करिणी । पट्टिनी । देशे किम् । पुष्करवान् हस्ती ॥ बाहु-

रूपूर्वपदाद्वलात् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादेश्च ॥ * ॥

सर्वबीजी ॥ अर्थ्याच्चासंनिहिते ॥ * ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ॥

तदन्ताच्च ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । १ । १३६ ॥

बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । पक्षे प्रकृ-

तेनेनिना बाधान्न ठन् ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३० ॥

मन्न्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । म ।
होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमशान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तिवृतयसः । ५ । २ । १३८ ॥

कंशमिति मांते । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे ।
आम्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः ॥ युस्यसोः सकारः णदत्वार्थः । कंवः ।
कम्भः । कंयुः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कंयः । शंवः ।
शम्भः । शंयुः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शंयः । अनुस्वारस्य
वैकल्पिकः परसवर्णः । षकारयकारपरस्यानुनासिको वयो ॥

तुन्दिबलिवटेर्भः । ५ । २ । १३९ ॥

वृद्धा नाभस्तुन्दिः । मूर्द्धन्योपधायमिति माधवः । तुण्डिभः ।
बलिभः । बटिभः । षामादित्वाद्वलिनेऽपि ॥

अहंशुभमोर्युस् । ५ । २ । १४० ॥

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः
अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः । इति मत्वर्थोऽप्याः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमस्या-
व्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥

दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्ब्रह्ममाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः
स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृ-
त्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्भ्यादिभ्यः । ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ बहु-
ग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् बहोः सूपात् ।
बहो सूपे इति ॥

इदम इश् । ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे ॥

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥

इदमशब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ यकारादौ
च प्राग्दिशीये परे ॥ इशोऽपवादः ॥

एतदो ऽन् । ५ । ३ । ५

योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । यमु
प्रत्ययः एतद उपसंख्येयः । ततोऽन् । एतद इत्येव । अनेकाल्त्वा-
त्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५ । ३ । ६ ॥

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा । कुतिहोरिति
किमः कुः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । इतः । अतः ।
अमुतः । बहुतः । ह्यादेस्तु द्वाभ्याम् ॥

तसेशच । ५ । ३ । ८ ॥

किसर्वनामबहुभ्यः परस्य प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसैः अपादाने
चाहीयरुहोरिति वक्ष्यमाणस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । कुत
आगतः । ततः । मतः । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ॥

पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ ॥

अभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ * ॥ परितः
सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्तल् । ५ । ३ । १० ॥

कुच । यच । तच । अच । बहुच ॥

इदमो हः । ५ । ३ । ११ ॥

चलोऽपवादः । इशादेशः । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥

वायहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे चल् ।
क्वातीति क्वादेशः । क्वा । कुच ॥

षा ह च कुन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥

कुह स्यः । कुह जग्मयुः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ॥

दृशिगहणाद्वदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र
भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं
दीर्घायुः । देवानांप्रियः । आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥

सप्रम्यनुवर्तते नत्वितराभ्य इति । सप्रम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः
स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा ।
अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ।

इदमो हिंल् । ५ । ३ । १६ ॥

सप्रम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि ।
काले किम् । इह देशे ॥

अधुना । ५ । ३ । १७ ॥

इदमः सप्रम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुना प्रत्ययः स्यात् ।
इश् । यस्येतिलोपः । अधुना ॥

दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् ॥

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ॥

तदानीम् । तदो दा वचनमनर्थकम् विहितत्वात् ॥

तयोर्दाहिंलौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ॥

इदन्तदोर्गथासङ्गं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले

एतर्हि ॥

सद्यः परुत्परार्येषमः परेद्य व्यद्य पूर्वदुरन्येद्य
रन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्यु
रुत्तरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥

एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो द्यस् चाहनि । समा-
नेऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीच संवत्सरे । पूर्वस्मिन्वत्सरे
परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदम इश् । समसण् प्रत्ययश्च
संवत्सरे । अस्मिन्वत्सरे ऐषमः । परस्मादेद्यव्यहनि । परस्मिन्नहनि
परेद्यवि । इदमोऽश् द्यश्च । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादिभ्योऽष्टुभ्यो-
ऽहन्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः ।
उभयोरन्होरुभयेद्युः । द्यश्चोभयाद्वक्तव्यः । उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे ॥ तेन प्रकारेण
तथा । यथा ॥

इदमस्यमुः । ५ । ३ । २४ ॥

थलोऽपवादः ॥ एतदोऽपि वाच्यः ॥ * ॥ अनेन एतेन वा
प्रकारेण इत्थम् ॥

किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

था हेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥

किमस्या स्याद्देतौ प्रकारे च । कथा यामं न पृच्छसि ।
कथा दाशेम । प्राग्दिशीयानां विभक्तिपञ्चानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ॥

सप्रम्याद्यन्तेभ्यो दिशिह्रुढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽ-
स्तातिः प्रत्ययः स्यात् ॥ अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः । पुरस्ता-
द्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । दिशिह्रुढेभ्यः किम् ।
पूर्वस्मिन्गुरौ वसति ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ॥

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

विभाषा परावराभ्याम् । ५ । ३ । २९ ॥

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥

अञ्जेलुक् । ५ । ३ । ३० ॥

अञ्चत्यन्ताद्विक्शब्दादस्तातेलुक् स्यात् ॥ लुक्तद्धितलुकि ।
प्राच्याम् प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् उदक् । एवं देशे काले च ॥

उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ॥

अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशो रिल्रिष्ठातिलौ च प्रत्ययो ॥
उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति । आगतो रमणीयं वा ।

पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥

अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥
दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । दक्षिणस्या अपरस्याश्चान्तरालं
दिक् तस्यामित्यादिरर्थः ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य चापरस्य दिग्वाचकैः
समासे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चादुः ॥ विनापि पूर्वपदं
अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चादुः ॥

पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥

अपरस्यास्तात्यर्थे निपाते । अपरस्य पश्चभावः अका-
राकारो च प्रत्ययो । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥

एनबन्धतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥

उत्तरादिभ्य एनञ्चा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये षष्ठ्यन्तं
विना । उत्तरेण । अवरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह
केचिदुत्तरादीनननुवर्त्यं दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण यामम् ।
अपरेण यामम् ॥

दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥

अस्तातेर्विषये ॥ दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव ।
दक्षिणादागतः । चकारोऽञ्चुत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यच विशेषणार्थः ॥

आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ॥

दक्षिणात् दूरे आहिः स्यात् चादाच् ॥ दक्षिणाहि ।
दक्षिणा । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥

उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥

उत्तराहि । उत्तरा । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्-
द्योगे चेषां क्रमात् पुर् अथ् अच् इत्यादेशाः स्युः ॥

अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥

अस्तातो परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः ॥ पूर्वस्यां पूर्वस्याः
पूर्वा वा दिक् पुरः पुरस्तात् । अथः । अथस्तात् । अवः ।
अवस्तात् ॥

विभाषावरस्य । ५ । ३ । ४१ ॥

अवरस्यास्ताते । परेऽव् स्याद्वा । अधस्तात् । अवरस्तात् ।
एवं देशे काले च । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्ताति न बाधते ।

संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ॥

क्रियाप्रकारे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् ॥ चतुर्थी ।
पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च । ५ । ३ । ४३ ॥

द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् ॥ एकं राशिं
पञ्चधा कुरु ॥

एकाद्वौ ध्यमुजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥

एकध्यम् । एकधा ॥

द्वित्र्योश्च धमुज् । ५ । ३ । ४५ ॥

आभ्यां धा इत्यस्य धमुज् वा स्यात् ॥ द्वैधम् । द्विधा ।
त्रैधम् । त्रिधा । धमुजन्तात्स्वार्थे डदर्शनेनम् । पयि द्वैधानि ॥

एधाञ्च । ५ । ३ । ४६ ॥

द्वेधा । त्रैधा ॥

याप्ये पाशप् । ५ । ३ । ४७ ॥

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ॥

द्वितीयो भागः द्वितीयः । दृष्टं सामेत्यच तीयादीकगुक्तो न
विस्मर्तव्यः ॥

प्रागेकादशभ्यो छन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागे अन् । चतुर्थः । षष्ठमः ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठो भागः षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये ॥
षष्ठको भागः मानं चेत् । मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णमिति हर-
दत्तः । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वालुक । चकाराद्य-
याप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुम्भ-
चनं पूर्वच जानो नित्याविति ज्ञापयति ॥

एकादाकिनिञ्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥

चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥

भूतपूर्वे चरट् । ५ । ३ । ४३ ॥

आठ्यो भूतपूर्वः आठ्यचरः ॥

षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥

षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वा-
गोः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तसिनादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वाच्च
पुंषत् । शुभ्राया भूतपूर्वा गोः शुभ्रारूप्यः ॥

अतिशायने तमबिष्टनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एते स्तः ॥ अयमेवामतिशये
नाठ्यः आठ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥

तिङ्श्च । ५ । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशयेऽर्थे तमस्यात् ॥ तदन्तात्किमेतिङेति वक्ष्य-

माण आमुः । पचतितमाम् । इष्टुन् तु नोक्तः । अजादी गुणवचना-
देवेति नियमात्

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुप्रिडन्तादेतो स्तः ॥

पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः । लघीयान् ।
पचतितराम् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः षट्तराः । पटीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टुन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः ॥ नेह । पाचकतरः ।

पाचकतमः ॥

तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृन्तृजन्तादिष्टुन्नीयसुनौ स्तः ॥ तुर्गिष्ठेमेयस्विति तृश्छन्दस्य
लोपः । अतिशयेन कर्ता कर्गिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ॥ प्रकृत्येकाजिति प्रकृतिभावः ।
श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः परतः ॥ ज्येष्ठः । ज्यादा-
दीयसः । आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

बृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योः ॥ नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ६४ । ३ । ६४ ॥

एतयोः कनादेशो वा स्यात् इष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् ।
पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि ॥

विन्मतेर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी
स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ।

प्रशंसायां रूपम् । ५ । ३ । ६६ ॥

सुबन्तातिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरुपः । प्रशस्तं पचति
पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् ।
विद्वद्वेश्यः । विद्वद्वेशीयः । पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचति-
देशीयम् ।

विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद् बहुञ्वा स्यात् स च प्रागेव न
तु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् ।
यजतिकल्पम् ॥

प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥

प्रकारवति चायं याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ।

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः ।

अव्ययसर्वनासामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तिङ्श्वेत्यनुवर्तते ॥

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

कान्ताव्ययस्य दकारेऽन्तादेशः स्यादकृच्च ॥

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके ॥

ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ * ॥ युवकयोः ।

आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः ।

ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः

काम्वक्तव्यः ॥ * ॥ मित्वादन्त्यादयः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले

को मलोपश्च ॥ * ॥ तूष्णीं शीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि ।

धक्ति । हिरकुत् ॥

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥

कुत्सिते कन् स्यात् तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥ शूद्रकः ।

राथकः । स्वराद्यै वचनम् ॥

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ॥

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥

नीतौ च तदुक्तात् । ५ । ३ । ७७ ॥

सामदानादिरूपा या नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायु-

क्तात्कप्रत्ययः स्यात् ॥ हन्त ते धानकाः । गुडकाः । सहकि । पूवणा-

नुकम्प्यमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः ॥

बहूचो मनुष्यनाम्नष्टज्वा । ५ । ३ । ७८ ॥

पूर्वसूचद्वयविषये ॥

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥

तत्रैव ॥

प्राचामुपादेरड्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात् पूर्वविषये अडच् बुच् एतौ स्तः ॥

चाद्यथाप्राप्तम् । प्राग्यहणं पूजार्थम् ॥

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥

जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयं तस्मात्कन् स्यात् अनुकम्पायां
नीतौ च ॥ सिंहकः । रामभक्तः ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपद-
लोपश्च ॥ अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥

अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्परे प्रकृतेद्विती-
यादच ऊर्द्ध्वं सर्वं लुप्यते ॥ अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः ।
देवियः । देवदत्तकः । ठगहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ।
अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः । पितृकः । प्राचामुपादे-
रित्यस्योदाहरणानि । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः ।
उपिकः । उपियः । उपिलः । ठपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि ॥ चतुर्थादच
ऊर्द्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥
अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः
पूर्वपदस्य च ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ विनापि

प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तः । दत्तः । सत्य-
भामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तः ।
भानुलः ॥ ऋवर्णादपि ॥ * ॥ सवितृदत्तः । सवितृलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ॥

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयं संध्यक्षरं चेतदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ कहेडः ।

कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागा-
शीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिकः । षषष्ठाजादिवचना-
त्सदुम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्घ्यमादीनां

तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥

एषां मनुष्यनाम्नष्ठाजादौ परे तृतीयादच उद्ध्वं लोपः
स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः ।
शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।
अर्घ्यमिकः ॥ अकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुपयांशीर्दत्तः
सुपरिकः ॥

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥

अल्पं तैलं तैलकम् ॥

ह्रस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥

ह्रस्वो वृद्धो वृत्तकः ॥

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यायां कन् ॥ पूर्वस्यापवादः ।

वंशकः । वेणुकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ॥

ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ॥

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृतेः स्नेहपाचं ह्रस्वा सा
कुतुपः पुमान् ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ५ । ३ । ९० ॥

आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्नोति । उत्तरः । अश्वतरः । ऋष-
भतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ॥

किंयत्तदे निर्द्वारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभा-
षया कः । यः । सः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥

बहूनां मध्ये निर्द्वारणे डतमञ्चा स्यात् ॥ जातिपरिप्रश्न
इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः ।
वायव्यमकजयम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः । किमो-
स्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ॥

एकाञ्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥

डतरच् डतमञ्च स्यात् ॥

अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥

अवक्षेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥

व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् ।

स्वतः कुत्सितं तु कुत्सिते इत्यस्य । प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥

कन्स्यात् ॥ अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् ।

गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥

इवार्ये कन्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा ॥ अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः ।

अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उप्रकः ॥

लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ ॥

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये ॥ चञ्चा तृण-

मयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा । वधिका ॥

जीविकार्ये चापण्ये । ५ । ३ । ९९ ॥

जीविकार्ये यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाचे कनो लुप्स्यात् ॥

वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्यसु देव-

प्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान् विक्रीणीते ॥

देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥

कनो लुप्स्यात् ॥ देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः ॥ विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः ।

दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । आकृतिगणोऽयम् ॥

वस्तेर्दञ् । ५ । ३ । १०१ ॥

इवे इत्यनुवर्तते । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव

वास्तेयम् । वास्तेयी ॥

शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ॥

शिलाया इति योगविभागाद्भुजपीत्येके ॥ शिलेव शिलेयम् ।
शैलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यः । ५ । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जवन्यः । अग्न्यः । शरण्यः ॥

द्रव्यञ्च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ।

भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते ।
दुरिव द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ॥

कुशागमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् ॥ काकतालीयो देवदत्तस्य
वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः ।
तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितो-
पगत इति फलितोऽर्थः ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥

शर्करेव शर्करम् ॥

अद्भुत्यादिभ्यष्टक् । ३ । ५ । १०८ ॥

अद्भुलीव अद्भुलिकः । भर्तृलेव भार्त्तजिकः ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्षे ठज्या ॥

पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ॥

कर्कः शुक्रोऽश्वः स इव कार्कोकः । लौहितीकः स्फटिकः ।

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थ्याल् छन्दसि । ५ । ३ । १११ ॥

इवार्थे । तं प्रत्नया पूर्वया विश्वयेमया । इमशब्द इदमा
समानार्थः प्रकृत्यन्तरम् ॥

पूगाञ्जयो ऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ॥

इवार्थे निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः
सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ज्यः स्यात् ॥ लौहितध्वज्यः । अग्रामणी-
पूर्वात्किम् । देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः । स एषां ग्रामणीरिति
कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥

व्रातचफजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

शरीरायासजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः । तस्मात् कापोत-
पाक्यः । चक्रजन्तात् । कौञ्जायन्यः । ब्राह्मणान्यः । अस्त्रियां किम् ।
कपोतपाका स्त्री । कौञ्जायनी ॥

आयुधजीविसङ्घाङ्गो वाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् । ५ । ३ । ११४ ॥

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यङ् ॥
चौद्रक्यः । मालज्यः । टित्वाङ्गीप् । चौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः ।
सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शश्वराः । अब्राह्मणेति किम् ।
गोपालकाः । शालङ्कायनाः । राजन्याः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणं राजन्ये
स्वरूपग्रहणम् ॥

वृकाद्विशयण् । ५ । ३ । ११५ ॥

आयुधजीविसङ्गुवाचकात्स्वार्थे ॥ वार्कण्यः । आयुधेति किम् ।
जातिशब्दान्मा भूत् ॥

दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपष्टेभ्यश्चायुधजीविसङ्गुवाचिभ्यः स्वार्थे
छः स्यात् ॥ त्रिगर्तः पष्टो वर्गो येषां ते त्रिगर्तपष्टाः ।

आहुस्त्रिगर्तपष्टांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥

क्रौष्टकिर्जलमानिश्च ब्रह्मगुप्फोऽथ जालकिः ॥

जालकिस्त्रिगर्तः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ।
औलपि । औलपीयः । औलपीयौ । औलपयः । त्रिगर्तपष्टेभ्यः खल्वपि ।
कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥

पश्वादिद्यौधेयादिभ्यो ऽणजौ । ५ । ३ । ११७ ॥

आयुधजीविसङ्गुवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणजौ स्तः स्वार्थे ॥
पार्श्वः । द्यौधेयः । द्यौधेयौ । द्यौधेयाः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमद-
णो यञ् । ५ । ३ । ११८ ॥

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् ॥ अभिजितोऽपत्य-
माभिजित्यः । विदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शमीवत्यः ।
और्णावत्यः । औमत्यः ॥ गोत्रादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
अभिजितो मूहूर्तः । अभिजतः स्थालीपाक इति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः
काल इत्यण् अपरत्र सास्य देवतेति । अस्य यञ्जः स्वार्थिकत्वेन
गोत्रत्वाद्गोत्रचरणाद्भुजिति वुजपि । अभिजित्यस्यायमाभिजितकः ।
आपत्यस्येति यलोपः ॥

ज्यादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११६ ॥

पूगाञ्ज्य इत्यारभ्योक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ तेनास्तिषां

बहुषु लेहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राधायना इत्या-
दौ लुक् सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्वितार्थे इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्य-चापि दर्शनात् । द्विमोदकिकाम् । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावति-प्रसङ्गस्त्वभिधानान्न ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ॥

वुन्ध्यात् ॥ अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदि-काम् । द्विशतिकाम् । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥

जातीयोऽपवादः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्वृहतोऽस्यसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ सुराया अहो ॥ * ॥ सुरावर्णोऽहिः सुकः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५ । ४ । ४ ॥

अनत्यन्तगतिरशेषतः सम्बन्धाभावः । द्वित्रकम् । भिन्न-कम् । द्वैषद्वित्रमित्यर्थः ॥

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ॥

सामिपर्थाये उपपदे क्तान्तान्न कन् ॥ सामिकृतम् । अर्द्धकृ-तम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्येषाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तिः । इदमेव

निषेधसूचमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति ॥ बहुतरकम् ॥

बृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ॥

कन् स्यात् ॥ द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गे समौ बृहतिका तथा ।
आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ॥

अपडक्षाशितंगवलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तर-

पदात्स्वः ५ । ४ । ७ ॥

स्वार्थे ॥ अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन्नित्यषडक्षीणो मन्त्रः ।
द्वाभ्यामेव वृत्त इत्यर्थः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षोरिति षजन्तात्स्वः ।
आशिता गावोस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य
मुम् । अलङ्कर्मणे अलङ्कर्मणिः । अलं पुरुषाय अलंपुरुषीणः ।
पर्यादयो भ्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं
खः । उत्तरसूचे विभाषाग्रहणात् । अन्येऽपि केचित्स्वार्थिका नित्य-
मिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ज्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः
प्राङ्गयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्जेरदिक्स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ॥

अदिक्स्त्रीवृतेरञ्जत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वः स्याद्वा स्वार्थे ॥
प्राक् । प्राचीनम् । प्रत्यक् । प्रतीवीनम् । अत्राक् । अत्राचीनम् ।
निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाथमाः ॥ अर्वन्तमञ्जतीत्यर्वाक् । अर्वा-
चीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् । प्राचीं दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ।
प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं यामादासाः ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५ । ४ । ९ ॥

ब्राह्मणजातीयः । भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः । ब्राह्मणत्व-

जात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः
शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ॥

सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः ॥ पितृस्था-
नीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥

किमेत्तिङ्व्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

किमेदन्तातिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्नतु द्रव्य-
प्रकर्षे । किन्तमाम् । किन्तराम् । प्राह्णेतराम् । प्राह्णेतमाम् ।
पचतितमाम् । पचतितराम् । उच्चेस्तराम् । उच्चेस्तमाम् । द्रव्यप्र-
कर्षे तु उच्चेस्तमस्तरुः ।

अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ॥

किमेत्तिङ्व्ययघादित्येव ॥ प्रतम् नय प्रतरम् । प्रतरां वा ॥

अनुगादिनष्टक् । ५ । ४ । १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामित्येतदन्तादञ् ॥ व्यावक्रोशी ।
व्यावहासी ॥

अणिनुणः । ५ । ४ । १५ ॥

अभिविधौ भावङ्गुणन्तादण् स्वार्थे । सांराविणं वर्तते ॥

विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ॥

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व-

सुच् । ५ । ४ । १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे
कृत्वसुच् स्यात् ॥ पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान्
भुङ्क्ते ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ॥

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः ॥

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ॥

सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच्च । सकृद् भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति
सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याविति । अमैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि
तदयोगात् ॥

विभाषा बहुधा ऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ॥

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते ।
आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधि-
करणे वा ल्युट् । आद्ये । प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवा-
गूमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ॥

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् ॥ मोदकाः
प्रकृता मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् ।
द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाङ्ग्यः । ५ । ४ । २३ ॥

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति
निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । ५ । ४ । २४ ॥

तदर्थं एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं व्यञ् । अग्निदेवताये इदम-
ग्निदैवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ॥

पादार्थमुदकं पादम् । अर्थ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।
यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्रदशाक्षरश्छन्दस्यः ।
वसु । अपस् इति अप्गण्टाद् द्वितीयाबहुवचनान्तम् । ओक । कवि ।
क्षेम । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त ।
यविष्ठ । इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थं यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशे
वसव्यस्य । अपस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो
वसाना इत्यर्थः । स्व ओक्थे । कव्योऽसि । क्षेम्यमध्यवस्यति । वा-
युर्वर्चस्यम् । निष्केवल्यं शंसति । उक्थ्यम् । जन्यम् । पूर्व्या विशः ।
स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्या मर्त्यः । यविष्ठ्यः । समशब्दादावतु-
प्रत्ययः । समावद्भुसति । य ईव ते लोके । य ईव ते ब्राह्मणाः । अत्र
छान्दसो दार्थः । य इव ते इत्यर्थः । नवस्य नू आदेशः ॥ वप्त-
नप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥ * ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ नश्च
पुराणे प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चान्पूर्वाक्तम् ।
प्रणम् । प्रवम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेये
यतस्व ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां डीप् । आयीध्री । साधारणी ॥ अवयवसमरूढ्यां छन्दस्यञ्
वक्तव्यः ॥ * ॥ आवयवसे वर्धन्ते । मारुतं शर्धः ॥

अतियेज्यः । ५ । ४ । २६ ॥

तादर्थ्यं इत्येव ॥ अतिथये इदमातिथ्यम् ॥

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ॥

देव एव देवता ॥

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ॥

अविरेव अविकः ॥

यावादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥

याव एव यावकः ॥

लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ॥

लोहित एव मणिलोहितकः ॥

वर्णे चानित्ये । ५ । ४ । ३१ ॥

लोहितकः कोपेन ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ * ॥ लोहि-

तिका । लोहिनिका ॥

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दः तस्मात्कन् स्यात् ॥ लिङ्ग-

बाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाञ्च । ५ । ४ । ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वेलक्ष्येण ।

कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् । ५ । ४ । ३४ ॥

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायाद् ध्रस्वत्वञ्च ॥*

औपयिकः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५ । ४ । ३५ ॥

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थं टक् ॥ सन्दे-
शवाग्वाचिकं स्यात् ॥

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् । ५ । ४ । ३६ ॥

कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः ॥
अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिपादकर्मरचण्डालमित्रामिवेभ्यश्छन्दस्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव कौलालः । वारुडः । नैपादः । कर्मरः ।
चाण्डालः । मैवः । आमित्रः । सान्नाय । आनुजावरं । आनु-
पूक । चातुष्पाशय । राक्षोघ्न । वैयातक । वैकृत । वारिवस्कृत ।
आग्रायण । आग्रहायण । सान्तपन । अण्णान्ताश्छन्दसि भाषायां
च निपात्यन्ते ॥

औषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ॥

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । औषधयः
त्वे लुटाः ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

मृदस्तिकम् । ५ । ४ । ३९ ॥

मृदेव मृत्तिका ॥

सस्त्रौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ॥

रूपणोऽषवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरचा-
न्यतरस्यां गृह्णान्नित्योऽयम् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥

स्वार्थे । यो नोदुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं बहिषदम् ।

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि बहुभिर्वा ददाति बहुशः । भूरिशः । अल्पानि
अल्पशः । स्तोकशः । बहुल्यार्थात्किम् । गान्ददाति । कारका-
त्किम् । बहूनां स्वामी ॥ बहुल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ * ॥ नेह ।
बहु ददात्यनिष्टेषु । अल्पमाभ्युदयिकेषु ॥

संख्यैकवचनाञ्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ॥

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परि-
माणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति ।
वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । द्वारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्ता-
तसिः स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः ।
आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥

अपादाने चाहीयरुहोः । ५ । ४ । ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तातसिः स्यात् ॥ ग्रामादागच्छति
ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्दीयते । पर्वतादवरोहति ।
हीयेति विकृतनिर्देशाज्जिहातेर्न । भूमित उज्जिहीते ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ॥ अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः ।
चारिचेणातिगृह्यते । चारिचतो गृह्यते । चारिचेणान्यानतिक्रम्य वर्तत
इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न

व्यथते । वृत्ततो न चलतीत्यर्थः । वृत्तेन क्षिप्रः । वृत्ततः क्षिप्रः ।
वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन क्षिप्रः ॥

हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ॥

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ॥ वृत्तेन
हीयते । वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः । क्षेपस्या-
विवक्षायामिदम् ॥ क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धः । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन
हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिर्नानापक्षसमाश्रये ॥ देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ।
वृत्तस्य शाखाः ॥

रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥

रोगवाचिना षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् ॥ प्रवाहिकातः
कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः
प्रकोपनं करोति ॥

कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः । ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्वाचं इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिर्भियोगे ॥
अस्य च्वौ । वेलौपः । द्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्प-
द्यते तं करोति कृष्णी करोति । ब्रह्मी भवति । गङ्गी स्यात् ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतारहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥

एषां लोपः स्यात् च्विश्च ॥ अहू करोति । उन्मनी स्यात् ।
उच्चू करोति । विचेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ॥

द्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्प-
द्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ।
कात्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्ली भवति पटः ॥

अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यात् व्याप्तौ ॥ पक्षे
कृभ्वस्तियोगे द्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते ।
अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते । जली-
भवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः
कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभि-
विधिः ॥

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥

सातिः स्यात् कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे ॥ राजसात्स-
म्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥

देये त्रा च । ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च क्रादियोगे ॥ विप्राधीनं
देयं करोति । विप्रत्रा करोति । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् ।
राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-

र्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥

देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५॥ ४॥ ५७॥

कृभ्वस्तियोग इति मण्डूकपुत्याऽनुवर्तते । झृच् अवरं
न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत् । तादृशमर्द्धं यस्य
तस्मात् डाच्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहु-
लमिति द्वित्वम् । नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पररू-
पम्पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृष्टकरोति ।
द्व्यजवरार्द्धात्किम् । अत्करोति । अवरति किम् । खरटखरटा
करोति । चपटचपटाकरोति । अनेकाच इत्येव तु सूचयितुं युक्तम् ।
एवं हि डाचीति परसम्प्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ
किम् । पटिति करोति ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच्यात्कृज एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेर-
व्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति
द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं
कृष्टं क्षेवं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति
बीजाकरोति ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ॥

कृजो योगे कृषौ डाच्यात् ॥ द्विगुणाकरोति । क्षेवकर्मकं द्विगुणं
कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥

समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ॥

कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच्यात् ॥ समया करोति ।
कालं यापयतीत्यर्थः ॥

सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः ॥
निष्पन्नाकरोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोती-
त्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ॥

निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो
यस्मादिति बहुव्रीहेडाच् । निष्कोषणे किम् । निष्कुलं करोति शत्रुम् ।

सुखप्रियादानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥

सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेन नन्दयती-
त्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । सुखं करोति औषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥

दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । प्रातिलोम्ये किम् ।
दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥

शूलं करोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । पाके किम् । शूलं
करोति कदलम् ॥

सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥

सत्या करोति भाण्डं वणिक् । क्लेशव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ।
शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ॥

मद्रशब्दे मङ्गलार्थः परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति कुमारम् ।
मङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्रा-

करोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् । भद्रं करोति । अत्र सर्वत्र कृञ् इत्यनुवर्तत इति काशिकायां स्पष्टम् ॥

समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वमा पादपरिसमाप्तेर्ये प्रत्यया बिहि-
तास्ते समासस्य समासार्थान्तरपदस्य वा चरमावयवा ज्ञेया इत्यर्थः ।
तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम्, द्विपुरीत्यादौ द्विगोरिति
ङीप् च सिध्यति ॥

न पूजनात् । ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः ॥ सुराजा । अतिराजा ॥
स्वतिभ्यामेव ॥ * ॥ नेह परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽति-
गवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यत्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह सुसक्थः ।
स्वद्वः ॥

किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः ॥
कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । कस्य राजा
किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नजस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ॥

समासान्ता न ॥ अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् ।
अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ॥

नज्पूर्वात्पथो वा समासान्ताः ॥ अपथम् । अपन्थाः । तत्पु-
रुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३ ॥

सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माद्डच् स्यात् ॥ उपदशाः । अबहु-
गणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ सङ्ख्या-
यास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि
चैवस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥ अव्ययादेरिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत् । एतेनैकाधिका विंशतिरेकविं-
शतिरित्यादिव्यावृत्त्यर्थमन्यत्राधिकलोपादितिवक्तव्यमित्यपास्तम् ॥

ऋवपूरब्धूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययो-
न्तावयवः स्यादक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न ॥ अर्द्धचम् । अनृच-
बहुवाच्येत्येव । नेह । अनृक्त्वात् । बहुक्त्वात् । विष्णोः पूर्वि-
ष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । अन्तरीपम् । प्रतीपम् ।
राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ॥

अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ ॥

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् ॥ प्रतिसामम् ।
अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥
कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते ॥ * ॥ कृष्णभूमः । उद-
क्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमस्त्रिभूमः प्रासादः ॥ संख्याया नदीगो-
दावरीभ्यां च ॥ * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति योग-
विभागादन्यत्रापि । पट्टनाभः ॥

अदक्षोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायाददक्षोऽच् स्यात्समासान्तः ॥ लवणाक्षः । पुष्क-
राक्षः । गवामक्षीव गवाक्षः । अदर्शनात्किम् । ब्राह्मणाक्षि ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्तामवाङ्म-
 नसाक्षिभुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरा-
 त्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायु-
 पत्र्यायुषग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोप-
 शुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते ॥ आद्यास्त्रयो बहुव्री-
 हयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥
 च्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते ॥ * ॥ विचतुरः । चतुर्णां समीपे उपच-
 तुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे ।
 वाङ्मनसे । अक्षिणी च भुवौ चाक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च दार-
 गवम् । उरू चाष्टीवन्तो च उर्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पद-
 ग्रीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पदादेशः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दि-
 वम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ।
 अहनि च दिवा चाहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अह-
 न्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभाषः । बहुव्रीहौ तु
 सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव ।
 नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू ।
 द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः
 कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशु-
 नम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा । गोष्ठश्चः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ॥

अच् स्यात् ॥ ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पत्यराजभ्यां
 चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७६ ॥

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् ।
अन्धन्तमोऽन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयः श्रेयसः । ५ । ४ । ८० ॥

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईयसुनि । वसीयः । श्वस्-
शब्द उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामाशिषो विषयमाह । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः ॥ श्वोवसीयसं श्वःश्रेयसं ते भूयात् ॥

अन्ववतप्राद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्ररहसम् ।

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ॥

उरसि प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तमीस्थात्किम् ।
प्रतिगतमुरः प्रत्युराः ॥

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे ॥ अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति
समासः । आयामे किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ॥

द्विरावृता तावतीत्यर्थे आवृत्तिक्रियाजन्मगणने सुच् । अच्
प्रत्ययश्रुलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो
द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तच्चेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् ।
द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । उपसर्गात्किम् । परमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् ॥
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।
तत्पुरुषस्य किम् । पञ्चाङ्गुलिरत्यङ्गुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च
द्वन्द्वाच्चदपहान्तादिति यावत् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ ॥

गभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः ॥ अहर्षहणं द्वन्द्वार्थम् ।
अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्व-
रात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् ।
अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ॥

अन्होऽन्ह एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ॥

सर्वादिभ्यः परस्याहन्गब्दस्यान्हादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥
प्रकरणबललभ्यमेतत् । सर्वेषां बुद्धिस्यत्वाविशेषेऽपि अहःशब्द इह
न गृह्यतेऽसंभवात् । राजाहः सखिभ्य इति टच् तस्मिन्परे अन्हष्ट-
खारेवेति टिलोपे प्राप्ते अन्हादेशो विधीयते । सर्वाणहः । पूर्वाणहः ।
अपराणहः । अन्होऽदन्तादिति णत्वम् । संख्यातान्हः । पुण्यशब्दा-
त्यतिषेधं वक्ष्यति । द्वयोरहोर्भवः कालाठुञ् । द्विगोर्लुगनपत्य इति
ठञो लुक् । द्वाहः । चहः । स्त्रियामदन्तत्वाट्ठाप् । द्वाहा ।
द्वाहप्रियः । अत्यहः । परागतमहः पराहः ॥

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८९ ॥

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरन्हादेशो न स्यात् । संख्यादे-
रिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरन्होः समाहारो द्वाहः । चहः ।

उत्तमैकाभ्याञ्च । ५ । ४ । ६० ॥

आभ्यामह्वादेशो न ॥ उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह ।

पुण्यैकाभ्यामित्येव सूचयितुमुचितम् । पुण्याहम् । एकाहः । उत्तम-
ग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ६१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् ॥ परमराजः । अतिराजी ।

उत्तमाहः । कृष्णसखः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह ।
मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

गौरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ६२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासान्तो न तु तद्धितलुकि ॥ परम

गवः । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । अतद्धि-
तलुकि किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तद्धितग्रहणं किम् ।
सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति राजगवीयति । लुग्य-
हणं किम् । तद्धिते एव मा भूत् । पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चग-
वरूप्यम् ॥

अग्राख्यायामुरसः । ५ । ४ । ६३ ॥

टच् स्यात् ॥ अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

अग्राख्यायां किम् । देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ६४ ॥

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च ॥ उपानसम् । अमृताश्मः । काला-

यसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । अमृताश्मः ।

लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोः किम् ।

सदनः । सदश्मा ॥

ग्रामकौटाभ्याञ्च तदणः । ५ । ४ । ६५ ॥

ग्रामस्य तद्वा ग्रामतत्त्वः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः
कौटः । स्वतन्त्रः । स चासौ तद्वा च कौटतत्त्वः ॥

अतेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ॥

अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ॥

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनपृच् स्यात् ॥ आकर्षः श्वेवा-
कर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थः । ५ । ४ । ६८ ॥

चादुपमानात् ॥ उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् ।
फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः । ५ । ४ । ६९ ॥

अतद्धितलुकीति मण्डूकपुत्याऽनुवर्तते । नौशब्दान्ताद् द्वि-
गोपृच् स्यान्नतु तद्धितलुकि ॥ द्वाभ्यां नौम्यामागतौ द्विनावहूप्यः ।
द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणादुलादेर्न लुक् । समर्थाना
मित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्वा । पञ्चनावप्रियः ।
द्विनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

अर्द्धाञ्च । ५ । ४ । १०० ॥

अर्द्धान्नावपृच् स्यात् ॥ नावोऽर्द्धमर्द्धनावम् । क्रीबत्वं लोकात् ॥

खार्याः प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाञ्च खार्यापृज्या ॥ द्विखारम् । द्विखारि । अर्द्धखारम् ।
अर्द्धखारि ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥

टच्चा स्यात् द्विगौ ॥ झञ्जलम् । झञ्जलि । अतद्वितलुकीत्येव ।

द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो झञ्जलिः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥

वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम भवति । देवच्छन्दसानि ब्रह्म-

सामा देवच्छन्दः । नपुंसकात्किम् । सुचामाणं पृथिवीद्यामनेहसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ॥

ब्रह्मान्तात्पुरुषाट्च् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते

चेत् ॥ जनपदे भवो जानपदः । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्म । जानपदा-

ख्यायां किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥

आभ्यां वा टच् स्यात्पुरुषे ॥ कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः ।

कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥

द्वन्द्वाच्चदृषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्च् स्यात्समाहारे ॥ वाक् च त्वक् च

वाक्त्वचम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे

किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे ॥ शरदः समीपमु-

पशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश । अनस् । मनस् । उपा-

नह । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् ।

चतुर । त्यद् । तद् । यद् । क्रियत् । जराया जरस् च । उपजरसम् ।

प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः । यस्येति च । प्रत्यक्षम् । अक्षः परमिति विग्रहे
समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति निपातना-
त्परस्योकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादित्वर्शआद्यचि । सम-
क्षम् । अन्वक्षम् ॥

अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाट्च् स्यात् ॥ नस्तद्धित इति टिलोपः ।

उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ॥

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्च्वा ॥ उपचर्मम् ।

उपचर्म ।

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥

वा ट्च् ॥ उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् ।

उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ।

भयः । ५ । ४ । १११ ॥

भयन्तादव्ययीभावाट्च्वा ॥ उपसमिधम् । उपसमित् ॥

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ॥

गिर्यन्तादव्ययीभावाट्च् वा ॥ सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगि-
रम् । उपगिरि ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षयोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३ ॥

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यन्त्याद्बहुव्रीहेः षच्
स्यात् ॥ दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ।
दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्षयोऽदर्शनादित्यच् ।
टाचि प्रकृते षच्क्षरणं स्वरार्थम् । गौरसक्थी स्त्रीत्यादौ हि सक्थं

चाक्रान्तादिति विभाषोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते तदभावपक्षे
डीषि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । डीषि तु
सर्वचोदात्तः सिध्यति । बहुव्रीहियहणमापादपरिसमाप्रेरनु-
वर्तते ॥

अङ्गुलेदारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद् दारुण्यर्थे ॥ पञ्चाङ्गुलयो यस्य
तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठमुच्यते ।
बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या ह्यङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थेति
तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः । ५ । ४ । ११५ ॥

षः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । यद्यत्र षजेवानुवर्तते
तदा चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । द्वित्रिभ्यां पाठन्मूर्द्धसु बहु-
व्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वा-
द्द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम् । षे तु सति समासान्त-
पक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वर-
द्वयसिद्धिः ।

अप्पूरणी प्रमाख्योः । ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययात् यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाख्यन्ताच्च बहुव्रीहे-
रप् स्यात् ॥ कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा-
रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययश्च
प्रधानपूरणामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या ।
अन्यत्र तु नद्यतश्चेति कप् । पुंवद्भावः । केऽण इति ह्रस्वस्तु नक-
पीति निषिद्धः । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य

पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिप्रधानम् ॥ नेतुर्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः ॥ * ॥
 मृगो नेता यासान्ता मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । छन्दसि च नेतुरप
 वक्तव्यः ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्राः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्भूतिप्रत्ययपूर्वपदा-
 दादृज्विधेयः ॥ * ॥ पञ्च भूतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः । सोऽस्यां-
 शवस्त्रभृतय इति सङ्ख्यायाः कन् । पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते
 स्वार्थे टच् । पञ्चकमासिकः । षट्कमासिकः । दशकमासिकः ।

अन्तर्बहिर्भ्याञ्चलोमः । ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोमोऽस्याद्वहुव्रीहौ ॥ अन्तर्लोमः बहिर्लोमः ॥

अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्यूलात् । ५ । ४ । ११८ ॥

नासिकान्ताद्वहुव्रीहेरक्ष्यान्नासिकाशब्दश्च नसादेशं प्राप्नोति
 न तु स्यूलपूर्वात् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । दुरिव नासिकाऽस्य
 दुणसः । खरणसः । अस्यूलात्किम् । स्यूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा
 नस् ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीयते ॥ खुरणसः । खरणसः ।
 शितिनाः । अर्वनाः । अहिनाः । इति निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ॥

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरच् नासिकाया नसा-
 देशश्च ॥ असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य उन्नसः । प्रणसः ।
 उपसर्गाद्वहुलमिति णत्वम् ॥ वेर्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिकाऽस्य
 विगः ॥ ख्यश्च ॥ * ॥ विख्यः । कथन्तर्हि विनसा हतवान्धवेति
 भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । षट्पन्नसिति
 नसादेशः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपद-
 प्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ॥

एते बहुव्रीहयोऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शोभनं प्रातरस्य
सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारे-
रिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयोऽस्य चतुरश्वः । एण्या इव
पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य
प्रोष्ठपदः ॥

नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥

अच् स्यात् ॥ अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः ॥

एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

नित्यमसिचप्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥

नज्दुःसुभ्य इत्येव ॥ अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः

अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥

बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । भाषायान्तु बहुप्रजः ॥

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ॥

केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् ।
कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति चिपदे बहु
व्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हि न केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वादा-
पेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः ।
एवन्तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्येव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्या-
दिषत् । पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणाऽक्षिप्यते ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ॥

जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च ।

शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव

दन्ता अस्येति वा तृणजम्भा । एवं सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् ।
पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ॥

दक्षिणे ईमं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण
इत्यर्थः । लुब्धयोगे किम् । दक्षिणेर्मा शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्राहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः ।
केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥

द्विदण्डादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी । णां सिद्धर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् ॥ द्वा
दण्डौ प्रहरणे यस्मिन् तत् द्विदण्ड । द्विमुसलि । उभहस्ति ।
उभयाहस्ति ।

प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः । ५ । ४ । १२९ ॥

आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुरादेशः स्याद्वहुव्रीहौ ॥ प्रगते
जानुनी यस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वाद्धिभाषा । ५ । ४ । १३० ॥

ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः ॥

ऊधसो ऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥

स्त्रियामित्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङा-
देशः समासान्तः स्यात्स्त्रियाम् ॥ कुण्डोधी । स्त्रियां किम् ।
कुण्डोधो धेनुकम् ॥

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् ॥ शार्ङ्गधन्वा ॥

वा सञ्ज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ॥

शतधन्वा । शतधनुः ॥

जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निडादेशः स्यात् ॥ लोपो व्योरिति
यलोपः । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ॥

गन्धो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्प
सलिलञ्च । सुगन्धिर्वायुः । नेह । शोभना गन्धा द्रव्याण्यस्य
सुगन्ध आपणिकः ॥

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥

सूपस्य लेशो गन्धो यस्मिन् सूपगन्धि भोजनम् । घृत-
गन्धि ॥ गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥

उपमानाञ्च । ५ । ४ । १३७ ॥

पद्मस्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिर्वाजितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्व-
ह्व्रीहौ ॥ स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य
व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

कुम्भपदीषु च । ५ । ४ । १३६ ॥

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥
पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥

पादशब्दस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ द्विपात् ।
सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि ॥
द्विदन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती ।
वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

छन्दसि च । ५ । ४ । १४२ ॥

दन्तस्य दत् स्याद्वहुव्रीहौ ॥ उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥

दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ अयोदती । फाल-
दती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ॥

दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ ॥ श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरो-
कदन् । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुड्मलायदन् । कुड्मलायदन्तः ।
शुद्धदन् । शुद्धदन्त इत्यादि ॥

ककुदस्यावस्यायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥

अजातककुत् । पूर्णककुत् । अवस्यायां किम् । श्वेतक-
कुदः । चिककुत्पर्वते । चिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । चिककु-
दोऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४७ ॥

लोपः ॥ उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदन्तालु ॥

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४८ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १४९ ॥

सुदुभ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते ॥ सुहृन्मित्रम् । दुर्हृ-
दमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५० ॥

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् । अनङ्वान् ।
पयः । नौः । लक्ष्मीरित्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवच-
नान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेत विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ।
अर्थान्नजः । अनर्थकम् । नजः किम् । अपार्थकम् । अपार्थम् ॥

इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५१ ॥

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्यहणान्यर्थवता चानर्थके-
न च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहु-
दण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः ॥

नद्युतश्च । ५ । ४ । १५२ ॥

नद्युतरपदादृदन्तोतरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥ बहुकु-
मारीको । बहुब्रह्मबन्धूको देशः । बहुकर्तृकः ॥

शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५३ ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्यबहुव्रीहेः कप् वा स्यात् ॥
महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् ।
सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात्किम् । उपबहवः । उत्तर-
पूर्वाः । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ॥

न सञ्जायाम् । ५ । ४ । १५४ ॥

शेषादिति प्राप्नः कप् न स्यात् सञ्जायाम् । विश्वे देवा अस्य
विश्वदेवः ॥

ईयसश्च । ५ । ४ । १५५ ॥

ईयसन्तोतरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ।
बहूयः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी । अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नद्यत्-
श्चेति नित्यं कप् प्राप्नो निषिध्यते । ईयसो बहुव्रीहेर्नैति घचनात्
गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वोऽपि न ॥

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५६ ॥

पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता
यस्य प्रशस्तभ्राता । सुभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ
सकृद्यत्णोरित्यतः प्रागेवेत्युक्तम् । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५७ ॥

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ॥

स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दो तदन्तात्कप् न स्यात् ॥ बहु-
नाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्योवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्त-

त्वाभावाद् ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकस्तम्भः । बहुत-
न्तीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १५६ ॥

कबभावोऽच निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तु-
वायशलाका । निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्रवा-
नो नव इत्यर्थः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायश्च पञ्चमः समाप्तः ॥

षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥

इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्सम्प्रसारणविधानात्तत्रैतदधिक्रियते । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य ॥ जजागार । पपाच । पपाठ । इयाय । आर । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रथमविशेषणम् । धातुविशेषणत्वे तु जजागारेत्यत्र न स्यात् । पपाचेयायेत्यादौ प्रथमत्वैकाच्त्वधात्वघयवत्वानि व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यानि । यद्यपि पपाचेत्यादावनेके एकाचः सन्ति । तथापि समुदायद्वित्वेनावयवानुग्रहसद्भावादवयवविषयकशास्त्राहानेः समुदायद्वित्वम् । द्विः प्रयोगश्चेदं द्विर्वचनम् । स्थाने द्विर्वचनत्वे तु आटिटदित्यादौ णिलोपो न स्यात् । अथाच पप्ते सिपेधेत्यादौ सात्पदाद्योरिति पत्वनिषेधापत्तिः । सिधेरच तिङ् विहित इति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात्पदादित्वस्योत्तरखण्डाद्यसकारे सत्वात् । नैष दोषः । तावैव सुप्रिडो यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या । आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्येण समाधानात् । यौ ततो विधानावधेः परौ तावैवमौ सुप्रिडो यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्यैव आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वात् । आद्या आद्योच्चारणविषया न तु द्वितीयोच्चारणेन व्यवधानमत आह । आदिग्रहणमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्याचानुवर्तनात्समुदायपदत्वमिति उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहार इति तदर्थः ॥

अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । द्वितीयद्विर्वचनमधिक्रियते । अटि-
टिषति । अशिषति । अरिरिषति । इह रिश्शब्दस्य द्वित्वम् । इस
इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् द्विर्वच-
नेऽचीति न प्रवर्तते । आट आटतुरित्यादावजादेर्धातोर्द्वितीयाभावे
प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वम् । व्यपदेशिवद्भावेन तु न द्वितीय-
त्वम् । प्रथमस्येत्युक्त्योभयसतायामेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः । अच
द्वितीयस्येति अजादेरिति बहुव्रीहेः षष्ठीत्यभिप्रायेण कृतं किन्तु
तथात्वे गौरवादिन्दिद्रीयषतीत्यत्र दकारस्य नन्दा इति द्वित्वनि
षेधापत्तेश्चाजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीति द्वितीयस्येति न कर्तं
व्यम् ॥

न न्दाः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति ॥ उन्दिदि-
षति । अड्डिडिषति । उपदेशे दोषधोऽयम् । तेन क्षिपि अदिति
भवति । अर्चिचिषति । ऊर्णु नाव । नुश्शब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्या-
सिद्धत्वात् । पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् । उभौ साम्या-
स्येति लिङ्गात् । न्दा इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय
इति किम् । प्राणिणिषति । अचः परा इति किम् । दिद्रासति ।
नन्वदिद्रर्पादित्यादौ लावस्थायामडिति पक्षे आदेरचः परत्वमस्त्येव ।
किञ्च चडीति द्वित्वात्परत्वादपि प्रथममट् न्याय्य इति चेन्न । नन्दा
इत्यस्याधिकारसूचत्वेन तत्तत्सूत्रे उपस्थितौ तत्र धातोरिति सत्त्वेन
प्रत्यासत्या व्याख्यानेन च धातुसञ्ज्ञाकालिकादादेरचः परा नदरा
इत्यर्थादित्याहुः ॥ उन्निरुपदेशे दोषधः । भुजन्मुन्नौ पाण्युपतापयो-

रिति निपातनादस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये नन्दा इति
निषेधाद्वकारात्परभागस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राग् दका-
रोच्चारणसामर्थ्यात् । अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतन्नोब्लेर्धजन्तस्य रूपं
किन्तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेरन्येष्वपीति डः । रूढिशब्दत्वाच्चावयवार्थवै-
चित्र्यं न दोषः । तथा चामरम् । समुद्गकः संपुटक इति ।
उब्लिजिषति औब्लिजत् । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरा-
र्यत इति भाष्योदाहरणात् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥
तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयस्यैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं
वारयितुमिदम् । ईर्ष्यिषति । ऐर्ष्ययत् । द्वितीये तु अजादेर्द्वि-
तीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते एव प्रवर्तते । ईर्ष्यिषति । णिज-
न्ताच्चडि च षकार एवाभ्यासे श्रूयते हलादिः शेषात् द्वित्वन्तु द्वितीय-
स्यैव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । ऐर्ष्ययत् ॥ कण्डवादे-
स्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयिषति । असूयिषति । सन्य-
ङोरिति प्रथमस्यैकाचोऽजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वं प्राप्नुम् ॥ यथेष्टं नाम-
धातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादे-
स्त्वाद्येतरस्य न तु यथासम्भविनामन्यतमस्य नापि युगपत्सर्वेषां पूर्वच
त्रयाणामेवोपस्थितेर्वाध्यबाधकभावस्य च निर्णयात् । पुपुचीयिषति ।
पुतुचीयति । अशिशीयति । अशीयिषति ॥ नदराणां संयुक्ता-
नामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सनि द्वीशब्दयिशब्दयोरन्य-
तरस्य द्वित्वम् । इन्दिरीयति । इन्द्रीयिषति । चिचन्द्रीयति ।
चन्दिरीयति । अजादेरिति समुदितानुवृत्तिं कृत्वा आदिभूतादचः
परस्यैव द्वित्वनिषेध इति मते तु चनिन्द्रीयति । चन्द्रीयिषति ।
प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापि-

यिषति । प्रापयिषति । ऊहम् । विवारयिषति । वारिरयिषति
वारयिषति । बाढम् । सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वन्तु
नास्ति । आदेशरूपत्वाभावात्सकारस्य ॥

पूर्वा ऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वाऽभ्याससञ्ज्ञः स्यात् ॥ यपाच ।
पिपन्नति । पापच्यते । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशा अत्र लोपोऽभ्या-
सस्येत्येवमादयः ॥

उभे अस्तभ्यम् । ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-
सञ्ज्ञे स्तः ॥ ददति । ददत् । दधति । दधत् । उभे समुदिते
किम् । नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं समुदाये
यथा स्यात् । प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूत् । अभ्यस्तप्रदेशा अद-
भ्यस्तादित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्रम एते अभ्यस्तसञ्ज्ञाः स्युः ॥
जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । जायत् । दरिद्रत् । शासत् । चका-
सत् । दीधीवेव्योर्ङित्वेऽपि छान्दसत्वाद्वात्ययेन परस्मैपदम् ।
दीध्यत् । वेव्यत् ॥

तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ॥

तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् ।
दाधार यः पृथिवीं स तूताव । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव
दृश्यते । अतोऽन्यत्र न भवति । तुतोञ्ज शबलान्हरीनिति ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त
आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य ॥ जजागार । पपाच । ऊर्णु-
नाव । इयाय । लिटीति किम् । कर्ता । हर्ता । धातोरिति किम् ।
लिटीति प्रथमैकाच एव विशेषणं मा भूत् । तथा सति पपाचेत्यादा-
वेव स्यान्न तु जजागारेत्यादौ । अनभ्यासस्येति किम् । अजुगुप्सत् ।
अनोलूयत् । चङीति द्वित्वं मा भूत् ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणि ।

सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु
द्वितीयस्य ॥ पिपक्षति । यियक्षति । अटिटिषति । उन्दिदिषति ।
न चोर्णुनविषतीत्यत्र परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोः पश्चद्द्वित्वे
अभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे
कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं
प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि
कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते नत्वननुभवन्नपि । नचेह सन्
द्वित्वमनुभवति । एषिषिषतीत्यत्र तु नित्यमपि द्वित्वं गुणेन
बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । आणेर्कदित्करणस्य
सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । यङन्तस्य । पापच्यते । अटाट्यते । अरा-
र्यते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । नोलूयिषते ॥

श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । बिभेति ॥

चङि । ६ । १ । ११ ॥

चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजा-

देस्तु द्वितीयस्य ॥ अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् ।
आर्चिचत् । जनयतेश्चङि ओःपुयण्जीति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये
वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गम् । णिच्यच आदेशो न स्याद्वित्वे
कार्ये इति । तेन न शब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डे ऽल्लोपः ।
औननत् । मा भवानूननत् । यच्च द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच्
प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञाप-
कस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तदित्यादि सिद्धम् ॥

दाश्वान्साह्वान्मीद्वांश्च । ६ । १ । ११ ॥

दाशेर्वसौ द्वित्वेऽप्रतिषेधौ सहेर्दीर्घत्वं च मिहेर्ढत्वं च
निपात्यते ॥ दाश्वान्सौ दाशुषः । सुतं साह्वान् बलाहकः । मीद्व-
स्तोकाय तनयाय मृडय । मतुवसो रुः संबुद्धाविति स्त्वम् ॥ द्वित्वप्रकरणे
के कृजादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चक्रं चिक्लिदं चक्रसः । घञथ
कविधानमिति कः ॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्
चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यास-
ह्रस्वो हलादिः शेषश्च न ॥ चराचरः । चलाचलः । पतापतः ।
वदावदः ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ घत्वमागागमश्चाभ्यासस्य उत्त-
रस्य तु अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक् चोक्त्वं
दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटूपटः । पत्ने चरः । रात्रेःकृतीति वा मुम् ।
रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः ॥

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १२ ॥

इह तत्पुरुषे इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदञ्चाक्षिप्यते । ष्यङन्तस्य
पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । कारीषग-
न्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । ष्यङ इति किम् । क्षत्रियापुत्रः ।

अनुबन्धद्वयोच्चारणं पाशादिभ्यो यस्य घञो वृद्धेदिति ज्यङश्च
 व्यावृत्त्यर्थम् । पुचपत्योः किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषे
 किम् । कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति
 तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुचः । उपसर्जने तु
 अतिकारीषगन्ध्यापुचः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादिहोतर-
 पदेन पुचपती विशेष्येते । तेनेह न कारीषगन्ध्यापरमपुचः ।
 निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्रत्ययस्ययणो न । वाराहीपुचः ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥

बन्धुशब्दे उत्तरपदे घञः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ ॥ कारीष-
 गन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहविति किम् ।
 कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातृज्मा-
 तृकमातृषु वा ॥ * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः ।
 कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता ।
 कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातृजादेशः
 कव्यिकल्पश्च । बहुव्रीहवेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता
 कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्पोर्यजादीनां च प्रसंसारणं स्यात् किति । पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । उचतुः । उच्यात् । सुषुपतुः । सुष्यात् ।
 ईजतुः । इज्यात् । उपतुः । उहतुः । ऊपतुः । ऊयात् । विव्यतुः ।
 हूयात् । उदतुः । शूयात् ॥ धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया
 नेह । वाच्यति । घाचिकम् । यज् डुवप् वह वस वेज् व्येज् वहेज् वद
 टुञ्शिव एते यजादयः ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छति-
भृज्जतीनां डिति च । १ । ६ । १६ ॥

एषां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् ॥ गृहीतः । गृह्णाति ।
जीनः । त्वादिभ्य इति निष्ठात्वम् । जिनाति । हल इति
दीर्घत्वे ष्वादीनां ह्रस्वः । वयिश्च वेजो वयिरेव परस्मैपदियह्या-
दिसाहचर्यात् । नत्वयवयेति दण्डकपठितात्मनेपदोव । तस्य
त्र डिदभावात्किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । एवं च वयिग्रहणमनर्थ-
कमेव । यजादित्वात्सिद्धेः । न च वेज इति प्रतिषेधः । लिटि-
वयो य इति यकारप्रतिषेधो हि ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य । न च यका-
रस्यैवेति नियमार्थः सः । एवमपि संप्रसारणसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।
विदुः । विध्यति । उशितः । उशन्ति । विचितः । विचति । वृक्कणः ।
वृश्चति । पृष्ठः । पृच्छति । नडि । प्रश्ने चासन्नकाले इति निपात-
नान्न भवति । प्रश्नः । भृष्टः । रम्भावान्नित्यत्वात्संप्रसारणम् ।
भृज्जति ॥

लिट्यभ्यासस्याभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि ॥
उवाच । सुष्वाप । इयाज । उवाय । उवाह । उवास । उवाय ।
विव्याय । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां
ग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्विध्यन्तराणां बाधात् । अन्यथा वच्या-
दीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किन्तेन । इदमेव च सामा-
न्यतो ज्ञापयति । अभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषयेऽभ्यासविकारे
बाध्यबाधकभावो नेति न प्रवर्तत इति बोध्यम् । तेन व्यथो लि-

टीत्यस्यापि लोपं बाधित्वा प्रवृत्तिः । संप्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्ये ब-
लव्रदिति तु उभयेषां गृह्यवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमिति
दिक् ॥ ऋयतेः सेत्स्यति । उवाच । श्वयतेः प्रतिषेत्स्यति ।
ग्रहेरविशेषः । जिज्ञौ । वयिर्यजादिषूदाहृतः । विव्याध । उवाच ।
वव्याच । वव्रश्च । संप्रसारणमृकारः । उरदत्वम् । तस्य स्थानि-
वद्भावान्न संप्रसारण इति वस्योत्वं न । पृच्छति भृज्जत्योरविशेषः ।
लिटि किम् । विवक्षति ॥ व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्तव्यम् ॥ * ॥
उद्विचितुम् । उद्विचितव्यम् । अनसि किम् । उरुव्यचाः कण्टकः ।
उरु विचतीति मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वमित्यौणादिकोऽसिः । धातूपप-
दयोगो मिथुनम् । अनसीति पर्युदासेन कृन्माचविषयञ्चैतत् । तेनेह
न अव्याचीत् ॥

स्वापेशचङि । १ । ६ । १८ ॥

ययन्तस्य स्वापेशचङि संप्रसारणं स्यात् । असूपपत् । चङि
किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । कितीति निवृत्तम् । ङितीति केवलमि-
हानुवर्तत इत्येतद् दुर्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येजां यङि । ६ । १ । १९ ॥

संप्रसारणं स्यात् । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङि
किम् । स्वप्क् ॥

न वशः । ६ । १ । २० ॥

वावश्यते । यङीत्येव । उगन्ति ॥

चायः की । ६ । १ । २१ ॥

यङीति वर्तते । चेकीयते । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत
एव न लुमतेति निषेधेऽपि तत्र प्रवर्तते । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ ६ । १ । २२ ॥

स्फीतः । कथं स्फीतिकामः । स्फीतमाचष्टे इति ग्यन्त्रा-
दच इः ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ ६ । १ । २३ ॥

सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति पक्षे
मकारः । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । संप्रसारणे कृते यणवताविरहान्नत्वं
न । प्रपूर्वस्य किम् । संस्त्यानः । प्रस्त्य इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमि-
हापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । व्यधिकरणषष्ठ्यौ प्रपूर्वसमुदायस्य
यः स्त्या तस्येत्यर्थात् । मत्वं तु न प्रस्त्य इत्युक्तेः । अत्र स्त्ये
ष्ट्ये इत्युभयोरपि ग्रहणम् ।

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ ६ । १ । २४ ॥

स्पर्शोऽच गुणो न तु रोगः । अन्यथा प्रतिपूर्वस्य रोगवा-
चिताया एव सत्वेन प्रतेश्चेति व्यर्थं स्यात् । तद्विषये नत्वं च न
स्यात् । द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैडः सम्प्रसारणं
स्यान्निष्ठायाम् ॥ शीनं घृतम् । काठिन्यं प्राप्तिमित्यर्थः । श्योऽस्पर्शे
इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे । शीतं वर्तते । जलं च शीतम् । गुणे तद्वति च
प्रवृत्तिरस्य । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीता-
त्सङ्कुचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च ॥ ६ । १ । २५ ॥

प्रतेः परस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ ६ । १ । २६ ॥

श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ अभिश्यानं घृतम् । अभि-
शीनम् । अभिश्यानम् । अभिशीतं जलम् । अवश्यानोऽवशीनो

वृश्चिकः । उभयत्र विभाषेयम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह न । समवस्थानः । पूर्वग्रहणादिहापि । अभिसंशोः ॥

शृतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

श्रातिश्रपयत्योः क्ते विभाषा शृभावो निपात्यते पाके ॥ व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह नित्यम् । शृतं क्षीरं हविर्वा । स्वयमेव विक्रिन्नं पक्वं वा देवदत्तेनेत्यर्थः । नैवान्यत्र । श्राणा श्रपिता वा यवागूः । पाकश्चेह विक्रितिविक्रिदना च । न तु पाचयितृनिष्ठः पाचनालक्षणः । तेनेह न । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यक्षदत्तेन ॥

प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

वा स्यान्निष्ठायाम् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः ॥ सोपसर्गस्य न ॥ * ॥ प्रप्यानश्चन्द्रमाः ॥ आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥

लिङ्ग्रङ्गोश्च ॥ ६ । १ । २९ ॥

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् ॥ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये । पेपीयते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ॥ शुशाव । नित्यत्वात्संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे वृद्ध्यावो । शुशुवतुः ॥ श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥ तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वयतुः । यङि । शोशूयते । शेष्वीयते । उभयत्र विभाषेयम् ॥

गौ च संप्रचडोः ॥ ६ । १ । ३१ ॥

सन्परे चङ्परे च गौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् ॥
शुशात्रयिषति । शिश्वाययिषति । चङि । अशूशवत् । अशिश्व-
यत् । संप्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलवदिति वचनाद् वृद्ध्यादे-
शाभ्यां परत्वेन द्वित्वाच्च पूर्वं संप्रसारणम् । पूर्वत्वं च । ततो गौ
द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वाद्वित्वे वृद्ध्यादयः । एतच्च गौ च
संश्चडोरिति विषयसम्प्रमीमिदुम् । नत्वियं परिभाषा । भृष्टः । जुहु-
वतुः । शुशुवतुरित्यच रम्भावाल्लोपेयङ्यणाम् निवर्त्यमानतया
तत्फलानामन्यथासाधनेन तस्या भाष्ये प्रत्याख्यानत् ।

व्हः सन्प्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३२ ॥

सन्परे चङ्परे च गौ व्हः संप्रसारणं स्यात् ॥ जुहाव-
यिषति । अजूहवत् । काण्यादित्वाद्वा ह्रस्वः । अजुहावत् । इह
पूर्वसूचोक्तरीत्या शाच्छेति युक् प्रागेव न । पुनः संप्रसारणमिति
विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ६ । १ । ३३ ॥

अभ्यस्तस्य यो व्हयतिस्तस्याभ्यस्तप्रकृतेर्व्हजः संप्रसारणं
स्यात् ॥ जोहूयते । जुहूयति । जुहाव । जुहुवतुः । व्हा अतु-
सित्यचाल्लोपापेक्षयाऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्संप्रसारणे वार्णपरिभा-
षाया अनित्यत्वाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे ततो द्वित्वे उवङ् ।
उवङि पूर्वरूपस्य न स्यानिवृत्तम् । उवर्णान्तधातोर्बुङ्विधा-
नेनाकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात् । आकारैकादेश-
स्याकारात्परभूतनिमित्तकत्वाभावाच्च । प्रत्यासत्याऽचःपरस्मिन्नित्य-
चादेशस्य स्थान्यपेक्षया परत्ववन्निमित्तकस्यैव ग्रहणात् । एतेन

शुशुवतुरिति व्याख्यातम् । इयडो नित्यत्वात्संप्रसारणम् । यणोऽन्तर-
ङ्गत्वात्पूर्वत्वमिति तु विशेषः । योगविभागो ज्ञापकोऽभ्यस्ततन्नि-
मित्तयोर्व्यवधाने संप्रसारणाभावस्य । तेनेह न । जिह्वायकीयपति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ६ । १ । ३४ ॥

व्हः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये । लटि तडुतमैक-
वचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि संप्रसारणमुक्तादेशः । न च
भवति । व्हयामि मरुतः शिवान् ॥

चायः की ॥ ६ । १ । ३५ ॥

स्याद्बहुलं छन्दसि । न्या अन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् ।
लिट्युसि रूपम् । न च भवति । अग्निर्ज्यातिर्निनाय्यम् ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुषिचच्युषेतित्याज-
आताःश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते ॥ इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् ।
स्पृधैर्लङ्घायामि द्वित्वं रः संप्रसारणमल्लोपश्च निपातनात् । लोके
त्वस्पृधेयाम् । यदित्वपपूर्वात्संप्रसारणमल्लोपस्तदाऽपाम्स्पृधेयाम् ।
अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः । अर्चैरर्हेश्च लिट्युसि । चिक्युषे । च्युडो
लिटि थासि । अभ्यासस्य संप्रसारणमनित्त्वं च । यस्तित्याज ।
त्यजेर्णलि । आतास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके
निष्ठायाम् । आभावश्चिभावौ । नाशिरं दुःह्ने । मध्यत आशीतः ।
आङ्पूर्वस्य श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च शिरादेशः । निष्ठायाश्च
नत्याभावो निपातनात् । सूचे आशीरिति वौरिति दीर्घः ।

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ॥ अत एव

ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः ॥
 विदुः । विचित्रः । पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि निषेधार्थम् ।
 विव्यथे । यूनः । न च स्थानिवत्वेनोकारव्यवधानात्कथं निषेध
 इति वाच्यम् । व्यग्र इत्यत्र यग्रहणेनैव सिद्ध्या संप्रसारणग्रहणस्य
 श्वयुवेति निषेधेनैव चारितार्थस्य सूत्रेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः ।
 यूनस्तरिति निर्देशाच्च । नन्वनन्त्यविकारेऽन्त्यसंदेशस्येति परि-
 भाषया सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । फलाभावान्न कर्तव्येति-
 त्सूत्रस्य भाष्यस्वरसः ॥ अचि चेरुत्तरपदादिलोपश्चन्दसि ॥ * ॥
 अक्षगष्टे परे चैः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं
 सूक्तम् । छन्दसि किम् । चृचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ आरेबा
 नेतु नो विगः । न च भगति । रयिमान्पृष्ठिर्धनः ।

लिटि वयो यः ॥ ६ । १ । ३८ ॥

वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि ॥ उवाय । ऊयतुः ।
 ऊयुः । लिङ्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । ३९ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि ॥ ऊयतुः ऊवुः ।
 उश्चास्येत्येव सिद्धे वादेशविधानसामर्थ्याद्विकारे कृते तस्य सम्प्रसा-
 रणं न । ऊयतुः । ऊयुः । किति किम् । उवाय । उवयिथ ॥

वेजः । ६ । १ । ४० ॥

सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि ॥ ववौ । ववतुः । ववे । ववाते ।
 लिटि किम् । ऊयते । अत्र अन्यतरस्यां किति वेज इति सूत्रं
 कर्तव्यम् । तत्र लिटीन्यनुवर्तनात्किति लिटि वेजः संप्रसारणं वा
 न भवतीत्यर्थात् संप्रसारणाभावे ववतुरिति । संप्रसारणे च

द्विवचनेऽचीत्युवडादेशात् पूर्वं द्वित्वे ततो वार्षादाङ्गमिति सवर्ण-
दीर्घात् पूर्वमुवडादेशे ततः सवर्णदीर्घे ऊवतुरिति । वयेरपि निश्चयं
यकारस्य संप्रसारणनिषेधादूयतुरिति किति लिटि रूपत्रयं सिद्धम् ।
ल्यपि चेति चकारेण लिटोऽनुकर्षणादकिति लिटि धवौ । वविथेत्यपि
सिद्धमिति । वश्चास्य ग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

ल्यपि च । ६ । १ । ४१ ॥

वेजो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रत्राय ॥

ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥

ल्यपीत्येष ॥ प्रज्याय ।

व्यश्च । ६ । १ । ४३ ॥

ल्यपीत्येष ॥ उपज्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ॥

परैर्व्येजो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि ॥ तुक् बाधित्वा पर-
त्वादुल इति दीर्घः । परिबीय । परिव्याय ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

लिटि धातोरित्यतो धातोरिति वर्तते । शितीति च
कर्मधारयात्सप्रमी । पूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्यादच
शितीति शिति प्रत्यये इत्येतद्वाक्यैकदेशः । एवञ्चोपदेशे एजन्तस्य
धातोरात्वं स्यान्नत्वित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये इत्यर्थः । ग्लाता ।
ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । एचः किम् । कतां । धातोः किम् । चक्रे ।
गोभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेडो इत्युपदेशे एव एच् । उपदेशे किम् ।
चेता । लक्षणिकत्वादेवाच न भविष्यतीति चेत् । एवं तर्हि वर्णग्र-
हणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन

क्रापयतीत्यादौ कृतात्वानां पुक् सिध्यति । अशिति किम् । ग्लायति ।
 एश आदिशित्वाभावात्स्मिन्भवत्यात्वम् । जग्ले । अनैमित्तिकमात्वं
 शिति तु प्रतिषेध इति सुग्लः सुग्ला सुग्लान इत्याकारान्तलक्षणाः
 काङ्युचः । जग्ले इत्यभ्यासाकारश्च । ननूदीचा माङ् इत्यात्वानुप-
 पत्तिः । अनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुताया न धातुलो-
 पसूचभाष्ये उक्तत्वेन ङकारसत्वे धातुत्वाभावात् । तथा च नानु-
 बन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकता तस्य भज्येतेति चेत् । अच
 केचित् । धातोरिति निवृत्तम् । गोभ्यामित्युणादीनामव्युत्पन्नत्वात्प्रा-
 तिपदिकानामुपदेशाभावाच्च सिद्धम् । एवञ्च वर्णग्रहणे लक्षणप्रति-
 पदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकताऽपि उपदेश इत्यस्य चिन्त्या । एवं
 सति उपदेशे य एच् तस्यात्वमित्यर्थे ठैकितेत्यतिप्रसङ्गस्तु कर्मव्यु-
 त्पन्नोपदेश इति षष्ठ्यर्थसप्रम्या एजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थात्परिह-
 र्तव्यः । चक्रे इति तु शिति नेत्युक्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवैज-
 न्तस्य ग्रहणात्सिद्धम् । एवं च ङकारसत्वे एजन्तत्वाभावादात्वाप्रा-
 पेस्तदसङ्गतौ तदर्थज्ञापकता तस्य सुस्थेत्याहुस्तन्मन्दम् । तस्यामव-
 स्थायां धातुत्वाभावेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वात् । न च योग्यताग्र-
 हणे गमकाभावे निर्देशस्यैव गमकत्वात् । तस्मादेतादृशसरलरीत्या
 सर्वेऽष्टसिद्धौ कर्मव्युत्पन्नोपदेशशब्दाद्याश्रयणादिरूपानेकाकृप्रक्लिष्टक-
 ल्पनाप्रयासे विफलः । शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैव ग्रहणमिति स्वात्म्या
 सह विरुद्धश्च । तद्योग्यस्यैव ग्रहणे ठैकितेत्यतिप्रसङ्गस्यैवास्थित-
 त्वात् ॥

न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येज आत्वं न स्याल्लिटि ॥ विवाय ।

स्फुरतिस्फुलत्वोर्घञि । ६ । १ । ४७ ॥

एच आत्स्यात् ॥ स्फारः । स्फालः ॥

क्रीड्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥

एषामेव आत्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥
आत्वं णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशलीनीकरणयोः ॥ * ॥ विभाषा
लीयतेरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमिदम् । बालमुल्लापयते । बध्नुयत
इत्यर्थः । यत्तु बध्नुयतीत्यर्थे इति तन्न । गृध्रिबञ्च्योः प्रलम्भन
इत्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभ
वीत्यर्थः । समानने तु विकल्प एव भवति । अन्ये त्वाहुः । प्रलम्भ-
नशलीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति सम्माननेऽपि
नित्यं भवति । तथा च पठन्ति ॥ प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो
नित्यमास्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥ उदाहरन्ति च । जटाभिलापयते ।
पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । अत्राशित्तीति प्रकरणाल्लब्धम् । अशिञ्चा
णरेव क्रीड्जीनामित्यत्र पाठात् । भाष्ये णावित्युक्तेश्च ॥

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥

एहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेव आत्वं स्याणौ ॥
अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः
सिध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ।
सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः सिध्य गत्यामित्यादेर्निवृत्त्यर्थे इति
वृत्तिः ॥

मीनातिमिनेतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्याल्यपि चकारादेज्जिषये ॥ यत्त्वत्राशित्तीत्य-
नुवर्तयन्ति । तन्न । फलाभावात् । प्रमाय । प्रमाता । निमाय । निमाता ।

उपदाय । उपदाता । दातुमिच्छति दिदापत इत्यत्र तु एज्वि-
षयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत्र एव सनि मीमेतिसूत्रे
माधातोः पृथङ् मीपहणं कृतम् । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वविधाना-
देरञ् न भवति किन्तु यजेव । अवदायः । आदन्तलक्षणौ ण्युचौ
च । अवदायः । ईषदवदानम् । निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति
वाच्यम् ॥ * ॥ पचाद्यव एरचश्च सामान्यग्रहणम् । ईषन्निमयः ।
निमयः । ईषत्प्रमयः । प्रमयः । ईषद्विलयः । विलयः ।

विभाषा लीयते । ६ । १ । ५१ ॥

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । तेन ली श्लेषणे
इति क्र्यादेः लीङ् श्लेषणे इति दिवादेश्च ग्रहणम् । ली द्वी-
करणे इत्याधृषीयस्य तु न ग्रहणम् । लीनातिलीयत्योर्यका निर्देश
इति भाष्यात् । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च
विलाता । विलेया । विलाय । विलीय ॥

खिदेश्छन्दसि । ६ । १ । ५२ ॥

खिद दैन्ये । अस्यैव आद्धा स्यात् । चिरवाद । चिखेद ।
छन्दसि किम् । खेदयति ।

अपगुरो णमुलि । ६ । १ । ५३ ॥

अस्यैव आद्धा स्याणमुलि ॥ अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्य-
पगोरम् ॥

चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ । ५४ ॥

अनयोरेव आद्धा स्याणौ । चुरादिषु क्षपादिश्चिञ् । तस्य
मित्वात् ह्रस्वः । चपयति । चययति । चिनोतेस्तु चापयति ।

वाययति । स्फारयति । स्फोरयति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो
नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । पुस्फोरयिषति । अपुस्फ-
रत् । अपुस्फुरत् ।

प्रजने वीयतेः ६ । १ । ५५ ॥

प्रजनं गर्भग्रहणम् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादने-
ष्वित्यस्य आद्रा स्याण्णौ ॥ वापयति वाययति वा गाः पुरो-
वातः । गर्भे ग्राहयतीत्यर्थः ॥

विभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ॥

आद्रा स्याण्णौ प्रयोजकाद्वयं चेत् । मुण्डो भापयते भीष-
यते । हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥

आत्वं स्याण्णौ हेतुभये । भय इति धात्वर्थोपलक्षणम् ।
जटिलो विस्मापयते । हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं विस्माययति ।
कथं तर्हि विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव
हि तत्र स्मयः । अन्यथा भीष्म्योर्हेतुभये इति शानजपि स्यात् ।
सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा मनुष्य-
वाक् प्रयोज्यकर्त्तुं विस्मापयते तथा सिंहे विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्यौ
शतेति व्याख्येयम् ॥

सृजिदृशोर्भल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्यात् भलादावकिति ॥ लघून्धगुणपवादः ।
सृष्टा । दृष्टा । अस्माक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति ।
पूर्वन्तु प्रतिपदोक्तत्वाद्वाध्यते । भलि किम् । सर्जनम् । दर्शनम् ।

अकिति किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहण इतीह न । रज्जु-
सृङ्भ्याम् । देवदृग्भ्याम् ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशेऽनुदातो य ऋदुपधस्तस्याम् वा स्यात् भलादाव-
किति ॥ स्रप् । स्रप् । अनुदात्तस्य किम् । बढे । बृहू उद्यमने ।
उदात्तोपदेशः । ऊदित्वाट्टे । उपदेशे किम् । स्रप् । नित्स्वरेण
सम्पद्युदात्तः । ऋदुपधस्य किम् । भेता । भलि किम् । सर्पणम्
किति किम् । स्रप् । ॥

शीर्षश्छन्दसि । ६ । १ । ६० ॥

शिरःशब्दस्य शीर्षन्म्यात् ॥ शीर्षो जगतः । छन्दसि
सर्वाविधीनां वैकल्पित्वाच्छिरो मे शीर्षते मुखे । छन्दसि किम् । शिरः ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ॥

यादौ तद्धिते शिरसः शीर्षनादेशः स्यात् ॥ शीर्षण्यः ।
तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शीर्ष-
ण्याः शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः । ६ । १ । ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः ॥ स्थूलशिरस इदं स्थूल-
शीर्षम् । इह हास्तिशीर्ष्येति शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षग्राप्तेति ।
सन्निपातपरिभाषया न भवति । शीर्षादेशसन्नियोगेन जातस्य षड्-
स्तदविघातकत्वात् ॥ छन्दस्यतद्धितेऽप्यजादौ शिरसः शीर्षभावो
वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वे शीर्षे सप्र हस्तासः ॥

पट्पदोमासहृन्निशसन्पूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुद-

न्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ॥

अथ शस्त्रभृतयो निर्मिततयोपाताः । ते च पदाद्यादेशा-
 नुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्ति । पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय,
 निश, असृज्, यूप, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य एषां पदादय
 आदेशाः स्युः शस, दौ वा । ये तु आसनशब्दस्यासन्नादेश इति काशि-
 कायामुक्तं तत्रामादिकम् । पदः । पादान् । दन्तः । दन्तान् ।
 नसः । नासिकाः । मासः । मासान् । रुत्वे यत्त्व च कृते यलोपः ।
 माभ्याम् । हृन्दि । हृदयानि । निशः । निशाः । निड्भ्याम् । व्रश्चेति
 पस्य जश्त्वेन डः । सुपि डः सीति पक्षे धुट् चत्वंम् । तस्यासिद्ध-
 त्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठ्यौ न । न पदान्ताट्टोरिति पृत्वं न ।
 निट्सु । पठोः कः सीति तु न । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु
 व्रश्चसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्भातोरित्यनुवर्तयन्ति तन्मते शस्य
 जश्त्वेन जकारे कृते निज्भ्याम् । श्चुत्वम् । निच्शु । चोः कुरिति
 कुत्वं तु न । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । असनि । असृज्ज । असभ्याम् ।
 असृग्भ्याम् । सृजेः क्तिने विधानादसृजः पदान्ते क्तिन्प्रत्ययस्येत्यस्या-
 सिद्धत्वाद् व्रश्चेति पत्वे कुत्वम् । पत्वन्तु सृष्टिमित्यादौ सावकाशम् ।
 व्रश्चसृङ् देवेङ् इत्यादौ तु न । सृजिदृशोरिति सू रज्जुसृङ्भ्यामिति
 भाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कृत्वाभावबोधनात् । काम्यसूत्रे उप-
 यट्काम्यतीति च भाष्ये प्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः
 पदान्ते पत्वं कृत्वापवादः । तयोः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि
 त्रिणिष्प पत्वबोधनेन तत्समर्थ्यादत्रापि तावेव । भाष्यप्रयोगो
 मानम् । स्रगृत्विकशब्दयोस्तु निपातनादेवापवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनेन
 पदान्ते कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच् प्रत्यय एव
 चेध्यः । यूष्णः । यूपान् । दोष्णः । दोषः । दमेडोस् । डित्वसामर्थ्य-

दभस्यापि टेलौपः । यकानि । यकृन्ति । शकानि । शकृन्ति ।
उदानि । उदकानि । आसानि । आस्यानि ॥ मांसपृतनासानूनां
मांसपृत्स्त्रवो वाच्याः शसादौ वा ॥ * ॥ मांसि । मांसानि । पृतः ।
पृतनाः । स्रूनि । सानूने । स्रुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभय-
लिङ्गः सानुशब्दः ॥ नस् नासिकाया यतस्त्रुद्रेषु ॥ * ॥ नस्यम् । नस्तः ।
अपादाने चाहियेति तसिः । नःत्रुद्रः । नासिकया त्रुद्र इति सुप्सुपेति
समासः । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा चोडः श्यामपि
दोषन्नादेशो भाष्ये ककुटोषणी इति मांस्पचन्या उखाया इति चोदा-
हृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । तेन पदङ्घ्रिश्च-
रणोऽस्त्रियाम् । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यादि सङ्गच्छते ॥ आसन्यं
प्राणमूचुरिति च । आस्ये भव आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वम-
प्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते । भुज
बाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वम् । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत
इति । अथ छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यच मासश्छन्द-
सीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या
प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् ॥ सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् ।
षोडन् । षडिकः । आदिग्रहणं किम् । प्रनिलपति । आदेशप्रत्यययो-
रिति षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते
ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते ।

सेकृष्टृष्टृष्टृष्टृज्स्तृस्त्यान्वे दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्कस्विट्स्वट्स्वज्स्वप्स्मिडः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्त्योष्ठजोऽपि । ख्वादीनां
पृथग्रहणात् । तेन स्वाद आस्वादने इत्यस्यासिखददिति सिद्धम् ।
सुव्यातुष्ठिवृष्वक्ततीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पण्डीयति ।
प्रीति । अस्य द्वितीयस्यकारपृकारो वेति वृत्तिः । तेन तिष्ठेव
टिष्ठेवेति भवति । ख्वक्ते ॥

णो नः ॥ ६ । १ । ६५ ॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ॥ नमति । धात्वादेः किम् ।
प्राणिति । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वव्यवस्थायै णादयो धातवः
केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं
क्रियते ॥

णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथ्नाध्नन्दनक्लृप्ततः ॥

नाटेदीर्घार्हस्य पर्युदासात् घटादिर्णोपदश एव । तवगंच-
तुर्थान्तनाधतेर्नृ नन्दोश्च केचिणोपदेशनामाहुः ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥

वकारप्रकारयोर्लोपः स्याद्वलि ॥ कूर्सम् । युवजानिः । जीवेर-
दानुक् । जीरदानुः । सिवेर्मनिन् । आग्नेमाणम् । उणादयो बहुलमिति
वचनादिह नोठ् । व्रश्चादिषूपदेशसामर्थ्यान्न लोपः । न च वृश्च-
तीत्यवकाशो बहिरङ्गत्वात्संप्रसारणस्य । सखीयतेः क्विपि सखीरित्यच
वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥ ऋत्विक् । अपृक्तस्य किम् ।
दर्विः । जागृविः । वृद्ध्यां विन् । जृष्टुस्तृजागृभ्यः क्विन् ॥

हल्ङ्याव्भ्यो दीर्घात्सुतिस्वपृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घो यो ड्यापो तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतद-
पृक्तं हल्लुप्यते ॥ राजा । उखास्रत् । अबिभर्मेवान् । अभिनोऽच ।
गौरी । कस्य स्त्री की । कीशब्दादिभ्य आचारक्खिबन्तेभ्यो यङ्लुकि
लङि अचेकेदित्यादौ । तिस्योर्ध्वन्तादपि गङ्गीयतेः क्खिप् गङ्गीर-
त्यादौ सोश्चाबन्तादपि यथा नलोपस्तथा जराया इति सूत्रे स्फुटी
भविष्यति । रमा । मालेवाचरदमालादित्यादौ आबन्तातिस्योर्न लोपः ।
डीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । हल्ड्याभ्यः किम् ।
शामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति
किम् । अभैत्सीत् । तिषा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं
नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्त्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रथमहल्
किम् । राजेत्यादौ नलोपादयो न स्युः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६ । १ । ६६ ॥

एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गादुल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे हरे । हे
विष्णो । हे राम । हे गौरि । संबुद्ध्याच्चिप्रस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां
विशेषणान्नेह । हेकतरत् कुलेति । एङ्यग्रहणं किम् । हरे विष्णो
इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥

लोपः स्यात् । अग्ने ची ते वाजिना ॥ ची षधस्या । ता
ता पिण्डानाम् ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६ । १ । ७१ ॥

अग्निचित् । प्रकृत्य । ह्रस्वस्य किम् । प्रलूय । शामणीः ।
पिति किम् । कृतम् । कृति किम् । पटुतरः । शामणि कुलमिति
ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वात्तुग्नभवति ॥

संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥

अधिकारोऽयम् । अनुदातं पदमेकवर्जमित्यतः प्राक् । इत उतरं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्याति इको यणचि । दध्यच्च । संहितायां किम् । दधि अच्च ॥

छे च ॥ ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायां विषये ॥ श्चुत्वम् । इच्छति । पदान्ते तु श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चत्वेस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिश्च्छाया ॥

आङ्माङोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥

एतयोश्छं तुक् स्यात् ॥ पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ॥

दीर्घात् ॥ ६ । १ । ७५ ॥

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् ॥ दीर्घस्यायं तुक् न तु च्छस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । ह्रीच्छति । घेच्छियते । हलदिःशै-
पस्तु न । तुकोऽभ्यासानवयवत्वात् । प्रनिदारयतीतिषत् ॥

पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुभ्या स्यात् ॥ लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मी-
च्छाया । अन्तग्रहणं पदान्तविधिरयं न पदविधिरिति बोधनद्वारा
समर्थपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तिष्ठतु कुमारी च्छ्वं हर देवदत्ते-
त्यच्च तुग्विकल्पार्थम् ॥ विश्वजनादीनां च्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
विश्वजनच्छ्वम् । विश्वजनच्छ्वम् ॥

इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्याने यण स्यादचि संहितायां विषये ॥ दध्यच ।
सुध्युपास्यः । मध्वरिः । धात्रंशः । लाकृतिः । स्थानत आन्तर्यादि-
कारादीनां यकारादयः ॥ इकः प्रुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं
यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ भो ३ इ इह । भो ३ यिह ॥

एचो ऽयवायावः ॥ ६ । १ । ७८ ॥

एवः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्युरचि ॥ यवयोरुच्चार-
णसामर्थ्यादित्सञ्जालोपौ न । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतौरवावौ स्तः ॥ गोर्विकारो
गव्यम् । गोपयसेयत् । नावा तार्थं नाव्यम् ॥ नौवयोधर्मेत्यादिना
यत् । वान्तः किम् । रैयति । यि किम् । गोभ्याम् । प्रत्यये किम् ।
गोयानम् ॥ गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनो मिचावरुणा
घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ।
छन्दसि किम् । गोयूतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गव्यूतिम-
ध्वानं गतः ॥ अन्यच्च गोयूतिः ॥ वान्त इत्यच्च वकारा-
द्वोर्पूर्तावित्यच्च छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वलीति लोपेन वकारः
प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न
लुप्यत इति यावत् ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ॥

यादौ प्रत्यये परे धातोरेवश्चेद्वान्तादेशः स्यात्तर्हि तन्निमि-
तस्यैव नान्यस्य ॥ लव्यम् । अवश्यलव्यम् । धातोः किम् ।
प्रातिपदिकस्यैव नियमो मा भूत् । तथा सति गव्यमित्यच्च न

स्यात् । ओयते इत्यत्र च स्यात् । तन्निमित्तस्य किम् । ओयते ।
ओयत । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा बाभ्रव्यो व्याकु-
प्येत ।

क्षय्यजय्यौ शकार्ये । ६ । १ । ८१ ॥

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं
शक्यं जय्यम् । शकार्ये किम् । क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम् । जेतुं
योग्यं जेयं मनः ॥

क्रय्यस्तदर्थे । ६ । १ । ८२ ॥

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या
आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणाहमित्यर्थः ॥

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ६ । १ । ८३ ॥

विभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या स्त्रियामेव निपात-
नम् । प्रवेयमन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या
आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्द-
सीति यत् । अकरस्यादेशः ॥

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । ख्यत्यात् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ।
इत उत्तरं यद्वत्स्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य च द्वयोरपि स्थाने एक
एवादेशः भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । यद्वत्स्याद्गुण इति । तत्राचि
पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । गङ्गेशः । पूर्वपर-
ग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथैकस्येव स्यात् । न
ह्युभे सप्रमीपञ्चम्यौ युगपत् प्रकल्पिके भवतः । एकग्रहणं पृथगादेशनि-
वृत्त्यर्थम् । अन्यथा स्थानिभेदाद्विन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशो स्याताम् ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् स्यात् ॥ क्षीर-
पेण । अचैकाजुतरपदत्वमन्तवद्भावेन । वृक्षो । अचादिवद्भावात् सुप्तत्वम् ।
वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावो न भवति । षत्वतुकोरसिद्धवचनात् ।
तेन खट्वाभिरित्यचैस् न । तपरकरणं कीलालपाभिरित्यत्र कृतार्थम् ।
जुहाव इत्यत्र आत औ णञ् इति च न । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ।
पूर्वे प्रत्यन्तवत्त्वे परमात्यादिवत्त्वे चैकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्याविरो-
धात् । तेनाभीयादित्यत्रैतेर्लङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात् परस्य विधी-
यमानं न । प्राच्छतीत्यादौ रेफस्यान्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः ।
उभयथर्तु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् ॥

षत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ॥
कोऽसिचत् । कोऽस्य । अधीत्य । प्रेत्य ॥ पदान्तपदाद्योरेकादेशो
ऽसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शकृहृषु । उषा । वसेः क्विपि संप्रसा-
रणम् । वृक्षे च्छ्वम् । दीर्घात् पदान्ताद्वेति वैकल्पिकस्तुम् । किमर्थं
षत्वतुकोरादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते । यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्ग-
त्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि स्नापनार्थम् ।
एतज्ज्ञापयत्यचोरानन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेना-
न्तदूरित्यचोऽसिद्धत्वाभावाद्द्विपदादेश उपपन्नो भवति ॥

आद् गुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् संहितायां
विषये ॥ रमेशः । गङ्गादिकम् । कृष्णार्द्धिः । तवल्कारः ।

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ गुणापवादः । कृष्णो-
क्तत्वम् । गङ्गाघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णोत्कण्ठम् ॥

एतयेधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८६ ॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योऽकृठि च परे वृद्धिरेकादेशः ॥ पररूप-
गुणापवादः । उपैति । उपधते । प्रष्टुहः । एजाद्योः किम् । उपेतः ।
मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते
नोत्तरानिति न्यायेनेयं वृद्धिरेडि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमाङो-
श्चेत्यस्य । तेनावेहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥ स्वैरः । स्वने-
रितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी ॥ प्रादूहोढोऽप्येष्ये ॥ * ॥ प्रौहः ।
प्रौठः । अर्थवद्गृहणेनानर्थकस्य ग्रहणम् । व्रश्चेति सूचे राजेः
पृथग्भ्राजिग्रहणात् । तेनोऽग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्त्वन्त-
स्येकदेशः ॥ प्रौठवान् । प्रौठिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष गतो
दिवादिः । इष आभीक्ष्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एष
एष्य इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्ते ऽनेन वृद्धिः । प्रेषः । प्रेष्यः । यस्तु
ईष उज्ज्हे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दोर्घापधत्वादीष
ईष्यस्तच्चाद्गुणेन प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ * ॥
सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ प्रवत्सतर-
कम्बलवसनार्णदशानामृणे ॥ * ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ।
ऋणस्यापनयनाय यदन्यद्वृणं क्रियते तद्वृणार्णम् । दशार्णो देशः ।
नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥

आटश्च । ६ । १ । ८७ ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ ऐत्तत् । ओज्ज्मीत् । ओज्ज्नीत् ॥

उपसर्गादुति धातौ । ६ । १ । ६१ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादुकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥
उपार्हति । प्रार्हति । उपसर्गात् किम् । खट्वर्हति । प्रगत
ऋच्छकः प्रर्हकः । ऋति किम् । उपेतः । उपसर्गेणैव धातोर-
क्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन
ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽपि न भवति ॥

वा सुप्यापिशलेः । ६ । १ । ६२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादुकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् ॥
आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । साव-
र्याल्लुवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तत्परत्वा-
द्विधेयं न । उप ऋकारीयति । उपर्कारीयति ॥

औतोम्शसोः । ६ । १ । ६३ ॥

आ औत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार
एकादेशः स्यात् ॥ गाम् । गाः । द्याम् । द्याः । उः शम्भुः
स्मृतो येन तं स्मृताम् । स्मृताः । शसा साहचर्यात् सुबेवाम् गृह्यते ।
तेनेह न । असुनवम् । अचिनवम् ॥

एङि पररूपम् । ६ । १ । ६४ ॥

आदुपसर्गादेडादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥
प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन आख्येयम् ।
तेन एडादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपेडकीयति । प्रौघी-
यति । प्रौघीयति ॥ एवे चानियोगे ॥ * ॥ नियोगोऽवधारणम् ।
क्वेष भोक्ष्यसे । अनवल्कप्रावेव शब्दः । अनियोगे किम् । तवेव ।

शकन्वादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ * ॥ तच्च टेः । शकन्थुः । कर्कन्थुः ।
 कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा ॥
 लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपत्त्रियोः । साराङ्गोऽन्यः ।
 आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ॥ औत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ * ॥
 स्थूलोतुः । स्थूलोतुः । विम्बोष्ठः । विम्बोष्ठः । समासे किम् ।
 तवौष्ठः ॥ एमन्नादिषु च्छन्दसि ॥ * ॥ अपां त्वा एमन् । अपां त्वे-
 मन् । अपां त्वोघ्नन् । अपां त्वा ओघ्नन् ॥

ओमोडोश्च । ६ । १ । ९५ ॥

अवर्णादिमि आडि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥
 शिवायोन्नमः । शिव एहि शिवेहि । आ ऋश्यात् अश्यात् । अद्य-
 श्यात् । प्रतिपदविधेर्वलवत्वात् परोऽपि सवर्णदीर्घा बाध्यते ॥ उस्यो-
 माङ्त्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ ओस्रीयत् । ओङ्करीयत् । ओढी-
 यत् । अत्र यदुक्तव्यं तत्तृतीये निरूपितम् ॥

उत्पदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ मिन्युः ।
 छिन्युः । अपदान्तात् किम् । का उसा कोसा । आत् किम् ।
 चक्रुः ॥

अतो गुणे । ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादकारानुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ॥
 पचन्ति । पचे । अतः किम् । यान्ति । गुणे किम् । अपचे ।
 अपदान्तात् किम् । दण्डायम् । रामा इत्यत्र तु परत्वात् पूर्वसवर्ण-
 दीर्घः । अतो गुण इति हि पुरस्तादपवादव्यायेनाकः सवर्ण इत्य-
 स्तेवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ९८ ॥

ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः
स्यात् ॥ पटत् इति पटिति । अव्यक्तानुकरणस्य किम् । जगज्जग-
दिति । अतः किम् । वटगिति । इतौ किम् । पंटदच ॥ एकाचो
न ॥ * ॥ अदिति । कथं पटदितीति । दान्तमेतत् ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९९ ॥

आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा
स्यात् ॥ पटत्पटेति । पटत्पटदिति । डाचि बहुलं द्वे भवत इति
बहुलवचनाद् द्वित्वम् । समुदायानुकरणे तु भवत्येव पटत्पटिति ॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि । ६ । १ । १०० ॥

डाचरं यदाम्रेडितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं
स्यात् ॥ इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटायति ॥

अकः सवर्णं दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घरूप एकादेशः स्यात् ॥ दैत्यारिः ।
श्रीशः । विष्णुद्वयः । अचि किम् । कुमारी शेते । नाज्जफलाविति
निषेधस्तु न दीर्घपकारयोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषे-
धाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अतः किम् । हरये । अकोऽकि दीर्घ इत्येव
सुवचम् ॥ ऋति सवर्णं ऋ वा ॥ * ॥ होतृकारः । होतृकारः ॥
लृति सवर्णं लृ वा ॥ * ॥ होत्लृकारः । पक्षे ऋकारः साव-
र्ण्यात् । होतृकारः । ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं
वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा ।
अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् ।

इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥

प्रथमाशब्देन प्रथमाद्वितीयारूपसुब्विभक्तयोर्ग्रहणम् । अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः ॥ अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लवाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अचि किम् । वृक्षः । अकः किम् । गावौ । नावौ । पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रस्य स्थानिनस्त्रिमात्रो मा भूत् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ॥

शस इत्यवयवशृङ्गी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । पूर्वसवर्णदीर्घात् परे यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ॥ वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । तस्मात् किम् । एतान् गाः पश्य । शसः किम् । वृक्षाः । पुंसि किम् । नदीः ॥

नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ शिवोऽर्च्यः । वृक्षो । खट्वे । आत् किम् । अग्नी । इचि किम् । वृक्षान् ॥

दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ॥ गौर्यौ । विश्वपाः । विश्वपौ ॥

वा च्छन्दसि । ६ । १ । १०६ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् ॥ मास्तु-
श्चतस्रः पिण्डीः । मास्तुश्चतस्रः पिण्डः । वाराही । वाराह्यौ ।
उत्तरसूचद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् ।

शर्मो च शम्यञ्च सूर्यं सुषिरामिव । सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि
वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥

अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ वृक्षम्
अग्निम् । पटुम् । पूर्वग्रहणं किम् । रामम् । गौरीम् । अत्र द्वित्रि-
मात्रो मा भूत् ॥

सम्प्रसारणाञ्च । ६ । १ । १०८ ॥

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ इष्टम् । उप्रम् ।
गृहीतम् । सुध्युपास्यः शकव्हर्यः शकव्हौ इत्यादौ तु न संप्रसारण-
पूर्वत्वे । समानाङ्गग्रहणमिति धातुिकोक्तेः । संप्रसारणस्थानिकस्य
हल इत्यारम्भसामर्थ्यात् संप्रसारणत्वेऽपि तत्स्थाने जातस्यातथा-
त्वाच्च ॥

एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ हरेऽव ।
विष्णोऽव । एङः किम् । दध्यच । पदान्तात् किम् । भवति । अति
किम् । वायविति । तपरे किम् । वायवायाहि ॥

ङसिङसोश्च । ६ । १ । ११० ॥

एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ अग्नेर्वा-
योरागच्छति । अग्नेर्वायोः स्वम् ॥

ऋत उत् । ६ । १ । १११ ॥

ऋदन्तान्ङसिङसोरति परे उदेकादेशः स्यात् ॥ रपरत्वम् ।
रात् सस्येति सलोपः । रेफस्य विसर्गः । कर्तुः । भ्रातुः । गन्तुः
शक्नु अनयोरनुकरणे लपरत्वम् । संयोगान्तलोपः । गमुल् ।

शकुल् । ऋत इति तपरकरणं किम् । कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकत्वादित्वाभावपक्षे कः । चः ॥

ख्यत्यात् परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां च कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत् स्यात् ॥ सख्युः । पत्युः । सखीयतेः सह खेन वर्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् । सखीयतेः सुखीयतेः सुखीय-
तेश्च क्विपि सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनीयतेः चामीयतेः प्रस्ती-
मीयतेश्च क्विवन्तान् ङसिङसोर्यण नत्वमन्त्वयोरसिद्धत्वादुत्वम् ।
लून्युः । चाम्युः । प्रस्तंम्युः । विकृतनिर्देशः किम् । अतिसखेः ।
सेनापतेः । शुष्कीयतेः पक्कीयतेश्च क्विवन्तान् ङसिङसोः संयोगपूर्व-
त्वाद्यणभावे इयङि शुष्कियः । पक्कियः । परस्येति ग्रहणमेकः
पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥

अतो रोरप्नुतादप्नुते । ६ । १ । ११३ ॥

अप्नुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्नुतेति ॥ भोभगो इति प्राप्स्य
यत्वम्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्व-
मनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् ॥ शिवोऽर्च्यः । अतः किम् । अग्निरच ।
तपरः किम् । देश अच । अति किम् । वृक्ष इह । तपरः
किम् । श्व आगन्ता । अप्नुतात् किम् । एहि सुस्रोताश्च अच स्वाहि ।
प्नुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्नुतादिति विशेषणे तु तत्साम-
र्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्ये दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थ-
त्वात् । अप्नुते किम् । तिष्ठतु पय आग्निदत्त । गुरोरनृत इति
प्नुतः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणाच्चेह । प्रातरच ॥

हृशि च । ६ । १ । ११४ ॥

अप्तादतः परस्य रोरुः स्यादृशि ॥ शिवो वन्द्यः । उकारा-

नुबन्धग्रहणात्नेह । भ्रातृगच्छ ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ॥

पादशब्देन ऋरूपादस्यैव ग्रहणमिहेष्यते । ऋरूपादमध्यस्य
एङ् प्रकृत्या स्यादति न तु यकारवकारपरेऽति । सुजाते अश्व-
सूनुते । उप प्रयन्तो अव्यरम् । अन्तःपादं किम् । एता स एते
ऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् । तेऽयस्मयन् । एङ् किम् ।
प्रत्यग्निरूपसामग्रमख्यत् । केचिदिदं रूचं नान्तःपादमिति पठन्ति
ते संहितायामिह यत् प्रापं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववश्युषु च । ६ । १ । ११६ ॥

एषु व्यपरे ऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अज्यात् । मिच-
महो अवद्यात् । मा शिगसो अवक्रमुः । ते नो अव्रता । शतधारे
अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बहुचे-
स्तेनोऽवन्तु रथतूः सोऽयमागात् तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न
क्रियते । तथापि बाहुलकात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक
एवायमर्थः ॥

यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि ॥ उरो अन्तरिक्षम् ।
यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थे वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे ऽम्बाले

म्बिकेपूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बालिके

इत्येतौ घाम्बिकेशब्दात् पूर्वौ यजुषि पठितौ । ते यजुषि अति
प्रकृत्या ॥ आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णा
अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे आधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके यजुषीदमी-
दृशमेव पठ्यते । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न ॥

अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥

अङ्गशब्दे णङ् तदादौ च अकारे य णङ्पूर्वः सोऽति
प्रकृत्या यजुषि ॥ ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे धृषो वृषः ॥

अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥

कवगंधकारपरे ऽनुदात्ते ऽति परे णङ् प्रकृत्या यजुषि ॥
अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अथो ऽये
रुद्रे । ऋच्चेन्द्रायेत्यस्यशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरे किम् ।
सोऽयमग्निमन्तः ॥

अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥

अनुदात्ते ऽकारादौ अवपथाः शब्दे परतो यजुषि णङ्
प्रकृत्या ॥ विरुद्रेभ्यो अवपथाः । वषेर्लेडि यासि तिङ्ङुतिङ् इत्यनुदा-
त्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीति
निघातो न ॥

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके घटे चैडन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते ॥
गो अयम् । गोऽयम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः ।
णङन्तस्य किम् । चित्रवयम् । प्रतिपदोक्तस्येडो गृह्णान्नेह । चित्रगो-
ऽयम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते एङन्तस्य गौरवङ् वा
स्यात् ॥ गवायम् । गवोष्ट्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितवि-
भाषया गवाक्षः । आयुदातोऽयमादेशो निपात्यते । स च बहुव्रीहौ
प्रकृतिस्वरविधाने एव भवति । गावो ऽयं यस्य गवायमिति । अन्यच
तु गवाक्ष इत्यादौ परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग
इत्युपदेशिवद्भावात् पूर्वमवङि सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति ।
स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥

इन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

एङन्तस्य गौरवङ् स्यादिन्द्रे च । गवेन्द्रः ॥ गवेन्द्रयज्ञः ॥

पुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

पुताः प्रगृह्याश्चाचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः ॥ एहि कृष्ण
अथ गौश्चरति । आश्रयादच पुतः सिद्धः । सुहरी एतौ । विष्णू
इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । अचीति वर्तमाने पुनरुपग्रहणं
प्रत्यासत्या यचाचि अनयोः प्रकृतिभावस्तदज्जनिमित्तकार्यस्यैव तेना-
भाव इत्यर्थम् । तेन जानु उ अस्य रुजति । जानू अस्थेत्यादौ
सवर्णदीर्घरूपसन्धिर्भवत्येव । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्या-
दाव-मेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो
मा भूत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्ये वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ॥

आङोऽचि परे संहितायामनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या ॥
अभ्र आ अपः । गभीर आं उपपुचे । इह बहुजमिति पठन्ति ।
नेह न । इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् । आतरत् ।

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ॥

पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अच
ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न
कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अच । चक्र्यच । इकः किम् ।
खट्वेन्द्रः । असवर्णे किम् । कुमारीन्द्रः । पदान्ता इति किम् ।
गौर्यौ । शाकल्यग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन
विकल्पः सिद्धः ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
पार्श्वम् । कुमार्यर्थे व्याकरणम् । नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्समासयोरि-
त्येव । इदमपि सिद्धम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥ इषाअत्तादिषु
छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा अत्तो हिरण्ययः ।
ज्या इयम् । पूषा अविष्टुः ॥

ऋत्यकः । ६ । १ । १२८ ॥

ऋति परेऽकः प्राग्वत् ॥ ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । हेतु
ऋकारः । अकः किम् । खट्वेन्द्रः । असवर्णे किम् । कुमारीन्द्रः ।
पदान्ता इत्येष । आर्च्छत् । ईषदसमाप्र ऋच्छको बहुच्छकः ।
समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्रऋणीणाम् । सप्रर्णीणाम् । सवर्णार्थम्-
निगर्थेऽदं वचनम् ॥

अप्नुतवदुपस्थिते । ६ । १ । १२९ ॥

उपस्थितोऽनार्थ इति शब्दस्तस्मिन् परे पुनोऽप्नुतवदुपस्थिति ।
अप्नुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोकाऽ इति सुश्लोकेति ।
वत् किम् । अप्नुत इत्युक्ते ऽप्नुत एव विधीयेत । तथा च प्रगृह्याश्रये
प्रकृतिभावे पुनस्तस्य श्रवणं न स्यात् । अगनी३ इति ॥

ई चाक्रवर्मणस्य । ६ । १ । १३० ॥

ई पुतोऽचि परेऽपुतवद्वा ॥ चिनुही३ इदम् । चिनुहीदस्
चिनुही३ इति । चिनुहीति । उभयत्र विभाषेयम् । ईग्रहणेन न र्थः ।
अविशेषेण चाक्रवर्मणस्यापुतवदित्येव । इदमपि सिद्धम् । वशा३
इयम् । वशेयम् ॥

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते ॥ द्युक्कामः । द्युमान् ।
विमलद्यु नभः । द्युभ्याम् । सुद्युभ्याम् । निरनुबन्धकस्य प्रातिपदिकस्य
ग्रहणान्नेह । अत्रद्युभ्याम् । तपरत्वं तु च्छोः शूडित्यत्र क्ङितीत्यननु-
वृत्तिपक्षे द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते ऽनेन ह्रस्व एव यथा
स्यादान्तर्यतो दीर्घो मा भूदिति । भाव्यमानत्वादेव न भवि-
ष्यतीति चेत् । एवं तर्हि भाव्यमानोऽप्युकारः सर्वाणाम् गृह्णातीत्यर्थ-
ज्ञापनार्थम् । तेनामूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति । क्ङि-
तीत्यनुवृत्तिपक्षे तु तपरत्वसामर्थ्याद्गुल इति दीर्घाभावार्थम् ।
पदान्ते किम् । दिवौ ॥

एतत्तदोः सुलोपो ऽकोरनञसमासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोः सुस्तस्य लोपः स्यादुलि न तु
नञ्समासे ॥ एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः ।
अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥

स्य इत्यस्य सो लोपः स्यादुलि ॥ एष स्य भानुः । न च
भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ॥

स इत्यस्य सेलौपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ॥
 सेमामधिष्ठि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यते इति वामनः ।
 अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपात्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपे चेदिति
 किम् । स इत्वेति । स एवमुक्ता । सत्येवेत्यवधारणं तु बहु-
 लग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् । बाहु-
 लकादेव लोपं विना पादपूरणेऽपि कचिद्व्यवति । सास्म अरंसः ।
 अस्मै इति च्छेदः ।

सुट् कात् पूर्वः । ६ । १ । १३५ ॥

अधिकारोऽयम् । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् ।
 वक्ष्यति सम्पूर्येभ्य इत्यादि । संस्कृषीष्टु । समस्कृत । संस्क्रियते । संस्क्रि-
 यात् । कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तेन संयोगादिलक्षणा-
 विङ्गुणौ न भवतः । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामिति विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि । ६ । १ । १२६ ॥

सुट् कात् पूर्वः स्यात् ॥ समस्करोत् । सञ्जस्करतुः । ऋतश्च
 संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगोपधग्रहणाद्गुणः । कात् पूर्व इत्यादि
 भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । एवं
 चान्तरङ्गार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् पूर्वम् । ततो ऽट्द्वित्वे । एवं च
 ऋतश्च संयोगादेरित्येव गुणः । संयोगादिलक्षणाविङ्गुणौ तु ऋतश्च
 संयोगादेरित्यत्र एकाच उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य
 उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानाद्गुणोऽतीति सूत्रे नित्यं छन्द-
 सीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्त्य नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थोऽत्र
 परिहर्तव्यौ ॥

सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३० ॥

समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्यात् भूषणे सङ्घे चार्थे ॥ संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भवा इति चापकात् । परिष्करोति ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात् कृजः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात् प्रागुक्तयोरर्थयोः ॥ प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलङ्कृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्के । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥

किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात् किरतेः सुट् स्यात् छेदेऽर्थे ॥ उपस्किरति । उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्विंसायाम् ॥ प्रतिस्किरति ॥

अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥

अपात् किरतेः सुट् स्यात् ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एवमेवाऽत्मनेपदविधावुक्तम् । अपस्किरते

वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आप्रयार्थी । हर्षादिष्विति
किम् । प्रियमाणो वृषभः पादैर्भुवमपकिरति ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥

अत्र सुगिन्पात्यते ॥ कुस्तुम्बुरुधान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् ।
जातिः किम् । कुतुम्बुरुणि । कुत्सितानि तिन्दुकफलानौत्यर्थः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ॥

सुगिन्पात्यते ॥ अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमवि-
च्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च
परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥ समो हितततयोर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥
सहितम् । संहितम् । सन्ततम् । सततम् । सततस्य भावः सातत्यम् ।
सन्ततशब्दात्तु ष्यञ् न भवति ॥ संतुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥
सकामः । भोक्तुकामः ॥ मनसि च वक्तव्यम् ॥ * ॥ समनाः । भोक्तु-
मनाः ॥ अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अवश्यभाव्यम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥

सुट् षत्वञ्च निपात्यते ॥ गावः पद्यन्ते ऽस्मिन्द्ये स
गोभिः सेवितो वा गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि ।
प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदम्
गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते ॥ आस्पदमनेन
लब्धम् । प्रतिष्ठाऽनेन लब्धेत्यर्थः । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन् सुट्
निपात्यते ॥ आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्ये
किम् । आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलं तस्मिन् सुट् ॥ अवकीर्यत
इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥

अपकरोऽन्यः ॥

विष्किरः शकुनौ विकिरो वा । ६ । १ । १५० ॥

पक्षे विकिरः ॥ वावचनेनेव सुद्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं
तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिः । तन्न । भाष्य-
विरोधात् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥

ह्रस्वात् परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुट् स्यान्मन्त्रे ॥ हरि-
श्चन्द्रो मरुद्गणः । ह्रस्वात् किम् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा । मन्त्रे
किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदे किम् । शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रति पूर्वस्य पचाद्यचि सुणिपा-
त्यते पत्वञ्च ॥ सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः
किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिक्शोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कश
तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्व-
न्तरोपसर्गान्न ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ॥ ऋषी किम् । प्रकण्वो देशः ।
हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते ॥ वेण्विति
कम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥

ईषतीरमस्येति कास्तीरं नाम नगरम् ॥ अजस्येव तुन्दम-
स्येत्यजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥

कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः ॥ अन्यत्र कारकरः । केचित्तु
कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥

एतानि ससुट्टानि निपात्यन्ते नाम्नि ॥ पारस्करः । किष्किन्धा ॥
तद्बृहतोः करपत्येश्वोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ * ॥ तात् पूर्वं
चत्वेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोस्तकारदकारौ लुप्येते । करप-
त्येस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः ।
बृहस्पतिः ॥ प्रातुम्यतौ गवि कर्तरि ॥ * ॥ प्रस्तुम्यति गौः ॥
शितपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रेतोतुम्येति ॥ प्रायस्य चिनिचितयोः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया ॥ यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो
वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत् पदमनुदात्ताच्चकं स्यात् ॥

मोपायतं नः । अच सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार
 उदातः । शिष्टमनुदातम् । एकग्रहणं विधीयमानोपलक्षणम् । तेन
 तवैचान्त इत्यादौ ह्यादीनां वर्जनसिद्धिः । इन्द्रावृहस्पती इत्यच
 देवताद्वन्द्वे चेति पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये चयाणां वर्जनम् ।
 वृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वात् ह्युदातः । पदग्रहणं किम् ।
 देवदत्त गामभ्याज शुक्रां दण्डेन । वाक्ये प्रतिपदं पृथक् स्वरो भवति ।
 तच्च परिमाणार्थम् । यस्य भावि पदत्वं तस्य प्रागपि पदव्यपदेशात्
 स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदातत्वम् । तेन कुबल्या विकारः
 कौबलमित्यनुदातादिलक्षणेऽज् सिद्धः । अन्यथा अनुदानादेरित्यस्य
 प्रातिपदिकविशेषणत्वान्न स्यात् । कुबलशब्दो हि ग्रामादित्वादाद्यु-
 दातः । तस्माद्गौरादित्वान्डीष् । न चानुदानादेरिति समर्थविशेष-
 णमेवास्तु विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ह्यन्तस्यानुदानादित्वादिति बाध्यम् ।
 वाचो विकारस्त्वचो विकार इत्यत्राप्यापत्तेः । सवेकाच इति विभक्तेरु-
 दातत्वात् । प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदातत्वम् । सर्वेषां विकारः
 सार्व इत्यत्रानापत्तेश्च । सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदातः ।
 केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदातो निपातित इत्यनुदानादिः । तस्मा-
 द्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदानादित्वमाश्रयणीयम् । अत एवानुदाना-
 दिलक्षणाज्बाधनार्थं भिन्नादिषु गर्भिणीशब्दपाठः सार्थकः ॥
 अतिगृभ्याम्मन्निति प्रत्ययस्य नित्वाद्गर्भशब्दो ह्याद्युदातः ॥ एषा
 चाधिककार्यार्थस्वरितत्वप्रतिज्ञानान्निपाद्यां न प्रवर्तते । तेन देवदत्ते-
 त्यादौ प्लुतासिद्धत्वात् पूर्वं षाष्ठाद्युदातत्वे ततः प्लुते तदेकवाक्यता-
 पन्नशेषनिघाताभावेनोदातद्वयसमावेशः । परनित्यान्तरङ्गापवादैः
 स्वरैः सर्वत्र व्यवस्थानं वेदितव्यम् । किञ्च ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्व-

मन्यच्च विकरणस्वरान्नञ्स्वराच्चेति वक्तव्यम् ॥*॥ तेन गोपायतमित्यत्र
गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यचेति किम् ।
यच्च यच्चमभिवृधे गृणीतः । अच सति शिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो
न शिष्यते किन्तु तस एव । अतिघ्नः । विभक्तिस्वरो न शिष्यते ।
किन्तु नञ्स्वर एव । अचत्वारः । आम्स्वरो न शिष्यते । किन्तु
नञ्स्वर एव । अकरणिः । आक्रोशे नज्यनिः । गतिकारकोपपदादित्युत्त-
रपदप्रकृतिस्वरो न शिष्यते । किन्तु नञ्स्वर एव । अन्यच्च विकरण
स्वरादित्यंशे तासेः परस्यानुदात्तवचनं ज्ञापकं बोध्यम् ॥

कर्षाऽऽत्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥
कर्षः । शपा निर्देशानुष्टादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः । दायः ।
धायः । जित्स्वरापवादोऽयम् ॥

उज्झादीनाञ्च । ६ । १ । १६० ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । उज्झादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो
निपात्यते । कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे
युगे । अन्यच्च । योगे योगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः
सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वतमावपि । उदुत्तमं वरुणम् ।
शश्वतममीलते ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् ॥ देवी
वाचम् । अच डीबुदात्तः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥

धातोरन्त उदात्तः स्यात् ॥ पचति । ऊर्णोति । गोपायतं
नः । असि सत्यः ॥

चितः । ६ । १ । १६३ ॥

अन्त उदात्तः । भङ्गुरम् । भासुरम् ॥ चितः सप्रकृतेर्ब्रह्म-
कजर्थम् ॥ * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त
उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । बहुपटुः । नभन्तामन्यके समे । यके
सरस्वन्तां तक्त्युते ॥

तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः ॥ पूर्वणैव सिद्धे चित्स्वरबाध-
नार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥

कितः । ६ । १ । १६५ ॥

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ।

तिसृभ्यो जसः । ६ । १ । १६६ ॥

अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ।

चतुरः शसि । ६ । १ । १६७ ॥

चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे ॥ चतुरः कल्पयन्तः । अचि
र इति रादेशस्य पूर्वाविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् ।
नित्वादाद्युदात्तता ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

सुः सप्रमीबहुवचनं तच्च य एकाच् ततः परा तृतीयादि-
र्विभक्तिरुदात्ता ॥ वाचा विरूपा । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि

राजशब्दात् परस्य मा भूत् । राज्ञो नुते विधत्ते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे
। ६ । १ । १६९ ॥

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्
ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् ॥ परमवाचा ।

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ । १७० ॥

अञ्चैः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं प्राप्सुम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं
शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ।

ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः । ६ । १ । १७१ ॥

एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा ॥
ऊटुपधायग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अन्नदुषा । अन्न-
द्युवे । इदम् । अभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः ।
न च तत्रान्तोदात्तताऽप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोऽन्वादेशोऽशुनुदा-
त्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्याशो विधानात् ॥ प्रतेवभूमाभ्यां
गा अनु । षट्पञ्चमासहृन्निशिति षट् पदादयः । एकाच इत्यनुवृत्तेः ।
पद्भ्यां भूमिः । दद्विर्न जिह्वा । जायते मासि मासि । मनश्चिन्मे
हृद आ । अप् । अषां षेनेन । पुम् । अन्नाते व पुंसः । रे । राया
वयम् । रायो धर्ता । दिव । दिवे दिवे ॥

अष्टतो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥

अष्टाभिर्दशभिः ॥

शतुरनुमो नद्यजादी । ६ । १ । १०३ ॥

अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजा-
दिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छावरं प्रथमा जानती
कृण्वते । अन्तोदात्तात् किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशो ऽच उदात्तः । अदुपदेशात्
परत्वात् शतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥ बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥
बृहती बृहता । महता । शतृवद्भाषादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत् ।
पृषदादिभ्यो मा भूदित्येवमर्थम् ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् । ६ । १ । १०४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी शसादिर्वि-
भक्तिश्चोदात्ता स्यात् ॥ चोदयित्री सूनृतानाम् । एषां नेत्री । ऋतं
देवाय कृण्वते सवित्रे । उदात्तग्रहणं किम् । कता । तृन्नन्तोऽयमाद्यु-
दात्तः । हल्पूर्वादिति किम् । बहुलितवा ब्राह्मण्या ॥ नकारग्रहणञ्च
कर्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्यद्वी । तत्पुरुषः । न भूवाक्चिद्विधिष्विति पूर्वं
पदप्रकृतिस्वरनिषेधात् समासान्तोदात्तत्वम् । विभाषा सपूर्वस्येति
नकारादेशः ॥

नोङ्धात्वोः ॥ ६ । १ । १०५ ॥

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः ॥ ब्रह्मवन्धवा ।
सेत्पृश्निः सुभवे ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ ६ । १ । १०६ ॥

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुटश्च परो मतुबुदात्तः ॥ यो अष्टिमौ
उदनि मौ इयति । नुटः । अक्षण्वन्तः । अन्तोदात्तात् किम् ।

मात्वा विददिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदच
न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वा यवागहि ॥ रेशब्दाच्च ॥ * ॥ रेवां
इन्द्रेवतः ॥ बैश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिवतीयाज्यानुषाक्या
भवन्ति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । १०० ॥

मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा ॥
चेतन्ती सुमतीनाम् । ह्रस्वात् किम् । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तात्
किम् । चपूणाम् ॥

ड्याश्छदसि बहुलम् ॥ ६ । १ । १०८ ॥

ड्याः परो नामुदात्तो वा ॥ देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् ।
वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनामरुतो यन्तु । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने
बहुलोक्तिरन्तोदात्तादित्यस्य निवृत्त्यर्थः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ ६ । १ । १०९ ॥

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आषड्भिर्हूयमानः । विभि-
ष्टुन्देव । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य ॥

भल्युपोत्तमम् ॥ ६ । १ । १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममु-
दात्तं स्यात् ॥ अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजेर्नवतो च । सप्तभ्यो
जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूय-
मानः । विश्वेदेवैस्त्रिभिः । भलि किम् । नवानाम् । नवतीनाम् ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ ६ । १ । १८१ ॥

पूर्वसूत्रविषये ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्गः ॥ ६ । १ । १८२ ॥

एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । सावेकाच
इति प्राप्रः । सुगुना । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादिति प्राप्रः । शुन-
श्चिच्छेप । पूर्ववत् प्राप्रः । परमशुना । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत् प्राप्रः ।
सै । प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो दुस्मं तेषां पाहि शुधी हवम् ।
राट् । राजा । परमराजा । अच् । अञ्चतेः क्तिन्नन्तस्य सनकारस्य
ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । यचास्य नलोपो नास्ति तच्च प्रतिषेधो
यथा स्यात् । नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिध्यते । नलोपः । प्राञ्चा ।
प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव । विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा ।
कुङ् । क्तिन्नन्त एव । कुञ्चा । परमकुञ्चा । कृत् । करोतिः ।
कृतिर्वा । क्तिवन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल् ॥ ६ । १ । १८३ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । दुभिरक्तुभिः । स त्वे-
काच इति ऊडिदं पदादिति वा प्राप्रः । भलिति किम् । उपत्वाग्ने
दिवे दिवे ।

नृ चान्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । १८४ ॥

नृः परा भलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्न मा नः ।

तित् स्वरितम् ॥ ६ । १ । १८५ ॥

निगदव्याख्यातम् । क्व नूनम् ॥

तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातु-

कमनुदात्तमन्डिदोः । ६ । १ । १८६ ॥

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता ।

प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । डितः । अभि-

चष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन
बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभिवृधे
गृणीतः । उपदेशग्रहणाच्चेह । हतौ वृषाऽय्याया । इह च भवति ।
पचावः । लग्रहणं किम् । कतीह निघ्नानाः । सार्वेति किम् ।
शिश्ये । अङ्गिडोः किम् । न्हुते । यदधीते ॥ विदीन्यिखिदि-
भ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इन्धे । राजा । एतच्चानुदातस्य च यथेति
सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥

सिजन्तस्यादिरुदातो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ । मा हि
कार्षाम् । मा हि कार्षाम् । एकोऽबाद्युदातः । परोऽन्तोदातः मा हि
लाविषाताम् । मा हि लाविषाताम् । एकोऽबाद्युदातः । अपरो मध्यो-
दातः । सिचश्चित्करणमागमानुदातत्वं बाध्यते ॥ सिच आद्युदातत्वे-
ऽनिटः पितः पक्ष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मा हि कार्षम् । पक्षे आद्युदातम् ।
पक्षे त्वन्तोदातम् । अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदातं स्यात् ।
अनिटः किम् । मा हि लाविषम् । पक्षे आद्युदातं तिङन्तम् । पक्षे
मध्योदातम् । सिच्स्वरेण नत्वन्तोदातम् ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥

स्वपादीनां हिंसेश्चानित्यजाटौ लसार्वधातुके परे आदि-
रुदातो वा स्यात् ॥ स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति ।
हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । अनिटि किम् ।
स्वपितः । अचि किम् । स्वप्यात् । लेति किम् । चानशि
स्वपानः । सार्वधातुके किम् । सुषपतुः । ड्ङित्येवेष्यते । नेह ।
स्वपानि । हिंसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ॥

अनित्यजादौ लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदातः ॥ ये
ददति प्रिया वसु । जज्ञति । जायति । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते ।
दधाना इन्द्रे । आदिरित्यनुवर्तमाने आदिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च । ६ । १ । १९० ॥

अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानोदात्ते लसार्व-
धातुकेपरेऽभ्यस्तानामादिरुदातः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे
मा हि स्म दधात् । नित्यत्वादिकारलोपे कृतेऽप्ययं स्वरः प्रवर्तत
एव ॥

सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥

सुपि परे सर्वशब्दास्यादिरुदातः स्यात् ॥ सर्वे नन्दन्ति
यशसा । प्रत्ययलक्षणेनाऽप्ययं स्वरो भवति । सौवरीणां सप्रमीनां
तदन्तसप्रमीत्वात् । सर्वस्तोमः । सुपि किम् । सर्वस्य विकारः सार्व
इत्यञानुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तलक्षणाञ् प्रत्ययो यथा स्यात् ॥ सर्व-
स्वरोऽनच्कस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सर्वके ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरास्प्रत्ययात्

पूर्वं पिति । ६ । १ । १९२ ॥

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात् पूर्व-
मुदात्तं स्यात् । बिभेति । जिह्रेति । बिभार्ति योऽग्निहोत्रं जुहोति ।
ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं छन्दसाति विकरणस्य श्लुः ।
जजनदिन्द्र । जन जनने इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । माता यद्वीरं
दधनत् । धन धान्ये इत्यस्य । दरिद्राति । जागर्षि त्वम् । भ्यादीनां

किम् । ददाति । प्रत्ययग्रहणं किम् । विभयानि । अष्टाट् एवं मा
भूत् । ननु पिद्वक्त्रः पिद्वहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणं
स्वरविधौ सङ्घातः कार्योति ज्ञापयति । तेन चित्स्वरातास्या-
दिभ्योऽनुदात्तत्वस्य विप्रतिषेध उपपद्यते । यतो लसार्वधातुवस्य
सर्वस्यानुदात्तत्वं नत्वादेरेकस्मिन्विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोः ।
पूर्वग्रहणं सौवरीणां सप्रमीनां तदन्तसप्रमीत्वज्ञापनार्थम् । तेनोपो-
त्तममिति चङ्यन्यतरस्यामित्यादौ रिदन्तस्य चङन्तस्येत्यर्थलाभः ।
चतुरः शसीत्यत्र तु शस्यग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ऊडिदंपदाद्य-
प्पुमेद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेत्येव वदेत् । असर्वनामस्यानग्रहणानुवृत्त्या
षट्चिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्वोदात्तत्वविधानाच्छस एव भवि-
ष्यति । पिति किम् । विभृतः । दरिद्राति ॥

लिति । ६ । १ । १९३ ॥

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । भौरिकिविधम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । १९४ ॥

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा स्याणमुलि परे । लोलूयं
लोलूयम् । पक्षे लिट्स्वरः ॥

अचः कर्तृयकि । ६ । १ । १९५ ॥

तास्यनुदात्तेदित्यत उद्देश्यग्रहणमनुवर्तते । उपदेशेऽज-
न्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव ।
स्तीर्यते केदारः स्वयमेव । जनेरन्तर्भाषितव्यार्थात् कर्मकर्तरि । जायते
स्वयमेवेत्यत्र तु ये विभाषेत्यत्र य इति विषयसप्रमीमांसित्य
प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्त्या सिद्धम् । अचः किम् । मिद्यते स्वय-
मेव । कर्तृग्रहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीङन्तो वा । ६ । १ । १९६ ॥

सेटि थलन्ते पदे इडुदात अन्तो वा आदिर्वा स्यात् ॥

यदा नेते चयस्तदा लितीति प्रत्ययात् पूर्वमुदातम् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः । सेटि किम् । ययाथ ॥

जिनत्यादिर्नित्यम् । ३ । १ । १९७ ॥

जिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदातः स्यात् ॥ यस्मिन्विश्वानि

पौंस्य । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकाराटसुनो नुडागमः ॥

आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदातः स्यात् ॥ अग्न इन्द्र वरुण मित्र

देवाः ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥

आदिरुदातः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् ।

ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदाननिवृत्तिस्वरेणान्तोदान्तं पदम् ॥

अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥

तवेप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदातो स्तः ॥ हर्षसे दातवा उ ॥

क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ॥

आद्युदातः ॥ स्वे क्षये शुचिव्रत ॥

जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥

करणवाची जयशब्द आद्युदातः ॥ जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥

वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥

आदिरुदातः ॥ आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्बाजिनीवती ।
इन्द्र वाणीः ॥

संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २६४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदातः ॥ चञ्च्रेव चञ्चा । कने-
लुप् । सतदेव ज्ञापयति क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । तेन
गर्गाः वत्साः विदाः उग्रग्रीवा वामरज्जुः । इत्यत्र जिनतीत्याद्युदा-
तत्वमचय इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदातत्वं पथिप्रिय इति
पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदातत्वं सर्पिरागच्छ सप्रागच्छते-
त्यामन्त्रितस्य चेत्याद्युदातत्वमा हि दातामित्यादिः सिचोन्यतरस्या-
मित्यादयो न भवन्ति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं
किम् । चैवः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥

निष्ठान्तस्य ह्यचः संज्ञायामादिरुदातो न त्वाकारः ॥ दतः ।
ह्यच् किम् । चिन्तितः । अनात् किम् । वातः । संज्ञायामित्यनुवृत्ते-
र्नेह । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ । ६ । १ । २६६ ॥

यतावाद्युदातो स्तः ॥ असंज्ञार्थमिदम् । अतसन्न शुष्कम् ।
घृष्टः ॥

आशितः कर्ता । ६ । १ । २६७ ॥

कर्तृवाच्याशितशब्द आद्युदातः ॥ कृषं नित्फाल आशितम् ॥

रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २६८ ॥

रिक्तशब्दे वादिरुदातः । रिक्तः । संज्ञायान्तु निष्ठा च द्व्यजना-
दिति नित्यमाद्युदातत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६ । १ । २०६ ॥

आद्युदात्ते वा स्तः ॥

नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥

एतत् सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । पलर आहुरर्पितमि-
त्यादेः पूर्वैणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीता-
पादनायोगात् । अर्पिताः षष्ठिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥

युष्मदस्मदोर्डासि । ६ । १ । २११ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । न हिषस्तव नो मम ॥

ङयि च । ६ । १ । २१२ ॥

तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् । पृथग्योगकरणं यथा-
संख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥

यत्प्रत्ययान्तस्य ह्यव आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्य-
स्य काम्या । कमेर्णिङन्तादचो यत् ॥

ईडवन्द्वृशंसदुहां एयतः । ६ । १ । २१४ ॥

एषां एयदन्तानामादिरुदात्तः । ईडो नूतनैरुत । आजुव्हान
ईडो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्त्यमिन्द्राय शस्यम् ॥

विभाषा वेणिवन्धानयोः । ६ । १ । २१५ ॥

आदिरुदात्तः ॥ वेणुः । ईन्धानो अग्निम् । वेणुरिव वेणुरित्यत्र
संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधेन संज्ञायामुपमानमिति नित्यमेवाद्युदात्तत्वम् ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । ६ । १ । २१६ ॥

आदिरुदातो वा । आद्यास्तयो घञन्ताः । चयः पचाद्य-
जन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ॥

रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ यटाहवनीये ॥

चङ्ग्रन्यतरस्याम् । ६ । १ । २१८ ॥

चङन्ते उपोत्तममुदात्तं वा ॥ माहि चीक्रताम् । धात्वकार
उदात्तः । पदान्तरे चङुदात्तः । उपोत्तमं किम् । माहि स्म दधदिति ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् । ६ । १ । २१९ ॥

मतो पूर्व आकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि ॥ उदुम्बरावती ।
शरावती । आत् किम् । इक्षुमती । संज्ञायां किम् । खट्वावती ।
स्त्रियां किम् । शरावान् ॥

अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः ॥ वेचवती । डीपः पित्वादनु-
दात्तत्वं प्राप्नुम् । वत्या इत्युक्तौ तु राजवतीत्यत्रापि स्यात् स्वरविधौ
नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्दः । वत्वं पुनराश्रयात् सिद्धम् ।

ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् ॥ अहीवती । मुनीवती ॥

चौ । ६ । १ । २२२ ॥

लुप्राकारेऽनुते परे पूर्वस्यान्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरा-
पवादः । देषद्रीचो न यत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥
दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवाच ॥

समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥

अन्त उदात्तः ॥ यच्चश्रियम् । राजदृषदित्यादौ हल्स्वरप्राप्तौ
व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हलन्तेऽप्यन्त उदातो भवति । यतोऽनाव
इत्यत्र नौप्रतिषेधश्चाचार्ये ज्ञापकः । सूत्रं तु एय इत्यादौ चरितार्थ-
मिति दिक् ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोऽभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथ-भट्ट
विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकाभिधायं पाणि-
निसूत्रवृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ।

उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तते । उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं
प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्ति-
त्स्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्व-
पदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः । समशब्दः
सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-
द्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २ ॥

सप्तैते तत्पुरुषे पूर्वपदभूताः प्रकृत्या ॥ तुल्यश्वेतः । कृत्यतु-
ल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पत-
यन्मन्दयत्सखम् । मन्दयतीति मादके इन्द्रे सखेति तत्पुरुषः ।
शस्त्रीश्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अयञ्चो वा एष कुब्राह्मणः । निष्कौशाम्बिः । परिगणनं किम् ।
स्रत्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥

वर्णा वर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या
तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः ।
लोहितशब्दो रुहेरश्च लो वैतीतन्नन्तः । वर्णः किम् । परम-
कृष्णः । वर्णं किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥

एतयोस्तुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ।
अरिषगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे
दीयते तावदित्यर्थः । अरिषशब्द अर्तिलूधू इत्यादिना इवान्तो
मथ्योदात्तः । प्रमाणमियतापरिच्छेदमात्रं न पुनरायामे एव । प्रमाणे
किम् । परमगाधम् ॥

दायादं दायादे । ६ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायादं किम् । परमदायादः ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥

प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे ।
गमनचिरम् । व्याकरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकाल-
भावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्र-
कृच्छ्रम् ॥

पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ॥

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो
घञन्तस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचितत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कुटी
निवातम् । कुडानिवातम् । कुटशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो
ङगन्तः । यन्नन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति ।
निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥

शारदोऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवं तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो
नूतनार्थः तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः
स्कन्तेः सलोपश्चेति वर्तमाने सृजेरसुम् चेत्युप्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।
तच्च धान्ये निदित्यधिकारात् । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजातौ । ६ । २ । १० ॥

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥
कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्मा-
द्वैश्यायनान्तेवासिभ्यंश्चेति णिनिः । कठचस्कात्तुगिति लुक् । द्वारे-
नियुक्त इति ठक्प्रत्ययोदात्तः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या ॥ पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमस-
दृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥
अच्यसप्रसमः । सप्र समाः प्रमाणमस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति

माचचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्रसमश्च
प्राच्यसप्रसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमस-
प्रसमम् ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ॥

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वे
प्रकृत्या । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्रमीसमासः । मद्रशब्द-
रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षाया-
स्तुल्यप्रमाणं भिक्षामाचम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः ।
पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्द-
शब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्वात् ।
नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥

यतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा ॥ गमनप्रियम् ।
गमनसुखम् । गमनशब्दे लिट्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥

प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥

प्रीतौ गम्यायाम् ॥ ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः ।
ब्राह्मणछात्रशब्दो प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ।

स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ॥

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गोस्वामी । स्वं
किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥

दमूना गृहपतिर्दमे ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु । ६ । २ । १९ ॥

पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या ।

भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥

वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥

उक्तविषये ॥ भुवनपतिः । भूसूधूभ्रजिभ्य इति क्युन्नन्तो

भुवनशब्दः ॥

आशङ्काऽबाधनेदीयःसु सम्भावने । ६ । २ । २१ ॥

अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गम-

नाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतर-

मिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥

पूर्वं भूतपूर्वं । ६ । २ । २२ ॥

आद्यो भूतपूर्वं आद्यपूर्वं । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं

वर्तते । भूतपूर्वं किम् । परमपूर्वं ॥

सविधसनीडसमर्थादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ॥

एषु पूर्वं प्रकृत्या ॥ मद्रसविधम् । गन्धारसनीडम् । काश्मीर-

समर्थादम् । मद्रसवेशम् । काश्मीरसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह

मर्थादया समर्थादं चेच्चम् । चैवसमर्थादम् ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदातः ।

विस्पष्टेति किम् । परमलक्षणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ।

विस्पृष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । पटु । कुशल ।
चपल । निपुण ॥

अज्याऽवमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥

अ ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापवाचिनि चोत्तर-
पदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गम-
नावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेति किम् । गमनशो-
भनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ।
केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥

कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥

कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगत-
मेनोऽस्य स प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥

पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः ।
कुमारलोहितध्वजाः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्रयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्रिः ।
काल । पञ्च मासान्भूतः पञ्चमास्यः । दशमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे
द्विगौर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । त्रः संख्यायाः
इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ
किम् । परमारत्रिः ॥

बह्वन्तरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥

बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः ॥ बहुशब्दोऽन्तोदात्तः ।

तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्च-

वितस्तिः ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु ॥ साङ्काश्यसिद्धः ।

साङ्काश्येति ग्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति घृन्नन्तः । चक्र-

बन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात् किम् । पूर्वाह्णसिद्धः ।

कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥

परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्त-

रपदे । परिचिगते वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उप-

पूर्वरात्रम् । अपचिगतेम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरु-

षयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्यारेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् ।

तयोरेव वर्जनार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव

तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनानामन्यकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे

पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैचकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्यु-

दातो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्यग्रहणं किम् । द्वैष्यभैमायनाः

द्वीपे भवा द्वेप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्यकवृष्णाय
एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिप्रेतवन्त्यानां क्षत्रियाणां
ग्रहणार्थं न चैमे तथा । बहुवचनग्रहणं किम् । सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे
किम् । वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः । अन्यकवृष्णिषु किम् ।
कुरुपञ्चालाः ।

संख्या । ६ । २ । ३५ ॥

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश ।
चैस्त्रयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रवृत्त्या । पाणि-
नीयरोडीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं
द्वन्द्वविशेषणं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न ।
पाणिनीयदेषदत्तौ । आचेति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी
किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्तिकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कार्तिकौजपौ । कृतस्यापत्यं
कुजपस्यापत्यमित्यण्यन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।

महान् ब्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभार-
भारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥

महच्छब्दः प्रकृत्या ब्रीह्यादिषु दशसु । महाब्रीहिः । महा-
पराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्मह-
दिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह महतो ब्रीहिर्महद्व्रीहिः ।

यद्येवं प्रवृद्धग्रहणं किमर्थं कर्मधारयेऽनिष्टेत्येव सिद्धेरिति चेन्न ।
महानिरष्टो दक्षिणा दीयत इत्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् । तथापि प्रतिपदोक्त-
श्रेण्यादिसमासस्यैव ग्रहणात् ॥

बुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३६ ॥

धान्महान् । बुल्लकवैश्वदैवम् । महावैश्वदैवम् । बुधं
लातीति बुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदातः ॥

उष्ट्रः सादिवाभ्योः । ६ । २ । ४० ॥

उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्टि उष्ट्र आद्युदातः ॥

गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा-

पारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो

दासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥

एषां सप्तानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरुणां
गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ * ॥
वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदातः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः ।
रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदातोऽन्तोदातो वा । असूता जरती
असूतजरती । असूतशब्दो नःस्वरेणाद्युदातः । अश्लीलम् ।
सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा ।
निपातनादिवार्थे समासे विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तो-
दातः । तैतिलकद्रूः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनो
ऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदातः ।

पण्यकम्बलः ॥ सञ्ज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले
समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि समासे द्वितीया प्रकृत्या
इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः ।
अन्तोदात्तं पूर्वपदं यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते
विशिष्य वचनं च नास्ति स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । स राये
स पुरन्ध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किं
प्रत्ययः । अलुक् क्लान्तसः । नन्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यतद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ।
यूपदारु । यूपशब्द आद्युदात्तः ॥

अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ देवार्थम् ॥

क्ते च । ६ । २ । ४५ ॥

क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ गोहितम् ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या ॥ श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द
आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् ।
श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् । आकृतमिति
छेदः । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानमिति प्रतिपदोक्तः समासः ।
अकृतमिति छेदे तु क्तान्तोत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्तिः ॥

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥

अहीनवाचिसमासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्ट-

श्रितः । शमगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । शमशब्दो नित्स्वरेण
आद्युदात्तः । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ द्वितीयानुपसर्गेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥

कर्मवाचके क्तान्ते तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः ।
महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः ॥

गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ॥

कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या ॥ थाथेत्यस्याप-
वादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्भूतः । कारकपूर्वप-
दस्य तु सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरादागतः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ॥

तकारादौ निति तुवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या ।
अग्ने राया नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ
किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । कृति किम् ।
कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत तेनेडादावपि । प्रलपिता ।
अतो किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । २ । ५१ ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युग-
पच्चेतदुभयं स्यात् ॥ अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ॥

अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्च-

स्तान् । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । चुस्वरात् परत्वाद-
यमेव । जहि वृषण्यानि कृणुहि पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥

न्यधीच । ६ । २ । ५३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ् उत्तानः ।
उदातस्वरितयोर्यण इत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अथ्यङ् ॥

ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥

ईषत्कडारः २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्यादौ
कृत्स्वर एव ॥

हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे
परिमाणमस्येति द्विसुवर्णम् । तदेव धनं हि सुवर्णधनम् २ । बहुव्री-
हावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं
किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः ।
सम्प्राति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेःमजन्तः ।
अचीति किम् । प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा
यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कतमकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्त-
रार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥

आर्यकुमारः २ । आर्यब्राह्मणः २ । आर्यो ग्यदन्तत्वाद-
न्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । वेति किम् । आर्य-
क्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥

राजा च । ६ । २ । ५९ ॥

ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राज-
ब्राह्मणः २ । राजकुमारः २ । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः ।
षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥

क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रह-
सितः । सततप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासेऽयम् । नित्य-
शब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । सततशब्दो यदा भावे क्तान्तस्तदा
थायादिस्वरेणान्तोदात्तः कर्मणि तु गतिस्वरेणाद्युदात्तः । नित्यार्थे
किम् । मुहूर्तप्रहसितः । थायादिस्वरस्य पाक्षिकोऽपवादोऽयम् ॥

शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥

वा प्रकृत्या ॥ ग्रामनापितः २ । ग्राम आद्युदात्तः । ग्रामः
किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥

शिल्पिवाचिनि प्ररे प्रशंसायै राजपदं वा प्रकृत्या । राजना-
पितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि
किम् । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ३५ ॥

सप्रम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे ॥ देयं यः
स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटे-
कार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीससासः । कार-
नाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो
मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये
किम् । स्तम्बेरमः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं
वाडवः । तस्य वीजनिषेकादुत्तरकाले शरीरपुष्ट्यर्थं दीयते तद्गुरण-
मित्युच्यते । परोपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरण इति
निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥

युक्ते च । ६ । २ । ६६ ॥

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये
तत्परो युक्तः

विभाषाऽध्यक्षे । ६ । ६७ ॥

गवाध्यक्षः ॥ २ ॥

पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥

वा । पापनापितः २ । पापाणक इति प्रतिपदोक्तग्रहणात्
षष्ठीसमासे न ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ । २ । ६९ ॥

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतोऽपत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः ।
अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । आदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाम-

कामा ये दास्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते त एवं क्षिप्यन्ते ॥
भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन
ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् ।
परमब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ॥

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्व-
ङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६ । २ । ७१ ॥

भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः ॥
भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामाच-
मुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदम-
न्तोदात्तम् ॥

गोबिडालसिंहसैन्यवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥

धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्यवः । धान्यं
गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या संनिवेशितं धान्यं
धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे । ६ । २ । ७३ ॥

दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति
समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां
मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् । ६ । २ । ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्ते

परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् ॥ उट्टालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् ।
प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां
किम् । तत्र पुष्पप्रचायिका । पर्यायेति ण्वुच् ॥

अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छव-
धारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः । ६ । २ । ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण्
कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः ।
अकृजः किम् । कुम्भकारः ।

संज्ञायां च । ६ । २ । ७७ ॥

अणन्ते परे ॥ तन्तुवायो नाम कीटः । अकृज इत्येव । रथ-
कारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले । ६ । २ । ७८ ॥

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः ।
गो इति किम् । वत्सपालः । पाले किम् । गोरक्षः ॥

णिनि । ६ । २ । ७९ ॥

पुष्पहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उपक्रोशी ।
ध्वाङ्गुरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् ।
शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृक्षवञ्जी । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव

यचोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्द-
भोच्चारी ॥

युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥

आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । आगतप्रहारी ।
णिन्यन्ताः पूर्वोत्तरपदनियमार्थं पठ्यन्त इति केचित् । इह मा भूत् ।
वृत्तारोही । युक्ताध्यायीति । क्षीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादि-
त्वात् षष्ठीसमासावेतौ । एकशितिपात् । एकः शितिः पादे । यस्येति
चपादे बहुव्रीहिः । तत्र एकशितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपद इति तत्पुरु-
षसंज्ञः तस्य निमित्तस्वरबलीयस्त्वादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोम्युदात्तत्वं
विधीयते । अन्यथैकशब्दस्य कन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहिनिमित्त-
पूर्वपदप्रकृतस्वरेणैव सिद्धे तत् व्यर्थं स्यात् । एवमपि नार्थं एतेन
इगन्ते द्विगाविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थमेतत् ज्ञापयति
शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यच
द्विशितिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति । निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्यापि एक-
शितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । फलं द्विशितिपादि-
त्येव । पात्रे समितादयश्च युक्तारोह्यादयस्तन्तोऽप्याद्युदात्ता
भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥

कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः । ६ । २ । ८३ ॥

बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपस-
रजः । आमलक्रीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ।

ग्रामे परे पूर्वमाद्युदात्तं तच्चेत् निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः ।
ग्रामशब्दोऽच समूहवाची । देशग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः
किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥

घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥

दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः ॥

छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंस-
कलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात् पूर्व-
धिप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्षादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्षादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं
स्यात् ॥ इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् ।
कर्षाप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥

मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥

वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥

नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न ।
ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनु-
दीचां किम् । नान्दीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णं द्वच् त्र्यच् । ६ । २ । ९० ॥

अर्मे परे ह्यच् च्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् ।
कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । ह्यच् च्यच् किम् । कपिञ्जला-
र्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् । ६ । २ । ६१ ॥

अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि ॥ भूतार्मम् । अधिकार्मम् ।
संजीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मा-
र्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासा-
दीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय दाशुषे वध्यश्वाय
दाशुषे ॥

अन्तः । ६ । २ । ६२ ॥

अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ।

सर्वं गुणकात्स्न्यं । ६ । २ । ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् ।
परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्स्न्यं वर्तते ।
गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कात्स्न्यं किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ।
गुणातरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्यनेनात्र समासस्तरलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ६४ ॥

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अज्जनागिरिः । मौण्डि-
निकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि । ६ । २ । ६५ ॥

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा
सहासंप्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समाना-

धिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् ।
परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवले । ६ । २ । ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥
गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽच एकादेशः । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति
पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ । ६ । २ । ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ गर्ग-
विराचम् । द्विगौ किम् । अतिराचः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य
सप्रराचम् । बिल्वसप्रराचम् ॥

सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥

सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपा-
लसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् ।
राजसभा । प्रतिपटोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मण-
कुलम् ॥

पुरे प्राचाम् । ६ । २ । ९९ ॥

शिवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च । ६ । २ । १०० ॥

पुरे परे ऽरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् ।
गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रित
पुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्दयाः । ६ । २ । १०१ ॥

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् ।
मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यमिति शुभ्रादित्वाङ्कम् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६ । २ । १०२ ॥

एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् ।
कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्वबिलम् । बिले किम् ।
कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ॥

दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्ण-
मृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् ।
ययातिमधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं
कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । ६ । २ । १०४ ॥

सप्रम्यर्थे प्रथमा । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा
अन्तोदात्ता भवन्ति ॥ पूर्वपाणिनीयाः । आचेति किम् । पूर्वान्तेवासी ।
अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे
सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति ॥ सर्वपाञ्चालकः ॥ अप-
रपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् ॥
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्स्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्व-

देवः । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते
 देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । विश्वमित्रो
 विश्वाजिन इत्यत्र संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्वति परत्वात् ।
 प्राग्व्ययीभावात् बहुव्रीह्यधिकारः ॥ अन्तोदान्तप्रकरणे मरुदृधा-
 दांनं छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुदृधः सुवया उपस्थे ॥

उदाराश्वेषुषु । ६ । २ । १०७ ॥

वृकोदरः । हर्यश्वः । सुवर्णपुङ्खेषुः ॥

क्षेपे । ६ । २ । १०८ ॥

उदाराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदातं बहुव्रीहौ निन्दायाम् ॥ घटोदरः
 कटुकाश्वः । अनिघातेषुः । अनुदर इत्यत्र जञ्सुभ्यामित्येतद्वति
 विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि । ६ । २ । १०९ ॥

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमुदातं बहुव्रीहौ । गार्गी-
 बन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदातः । बन्धु-
 नि किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ॥

निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदातं वा । प्रथोतपादः २ । निष्ठा किम् ।
 प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । गुण्यमुखः ॥

उत्तरपदाऽदिः । ६ । २ । १११ ॥

उत्तरपदाधिकार आपादान्तं आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या
 भगालमित्यवधिकः ॥

राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः ।
गोक्रांतः । अत्र तृतीया कर्मणीत्यस्य व्याख्यानशयनासनस्थानाना-
मभावकर्मार्थं वचनम् । कारकात् किम् । प्रभूतौ संज्ञातिम् । अत्र
तादौ च नितीति स्वरः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥

अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्येति प्राप्तिम् । सप्तम्याः
किम् । वेदेन पुण्यम् । वेदपुण्यम् ।

जनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

माषेणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वराऽपवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थ इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति ।
धान्यार्थः । जनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति
प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

मिश्रज्ञानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥

पणवन्धेनैकार्थं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पमिश्राः । मिश्रं
किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसम्मिश्राः । मिश्रग्रहणे
सोपसर्गस्यापि ग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मण-
मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सहित ऐकार्थमापन्नः ॥

नजो गुणप्रतिषेधे सम्पादार्हहितालमर्था-

स्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥

सम्पादाद्यर्थकतद्धितान्ता नजो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात् परे
ऽन्तोदात्ताः ॥ कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्ट-
किकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छे-

दिकः ॥ न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्ता-
पिकः । नजः किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः ।
गुणप्रतिषेधे किम् । गर्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि
तद्वित्तार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यञो-
च्यते तत्रायं विधिः । कर्णवैष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति ।
सम्पेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । अपाणिनीयः । तद्वित्तः
किम् । वेदुमर्हो वोढा न वोढा अवोढा ॥

ययतोश्चातदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥

ययतौ यौ तद्वित्तौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नजो गुणप्रतिषेध-
विषयात् परस्यान्त उदात्तः । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या
अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्याम् । तद्वित्तं
किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् ।
तदनुबन्धरूपहणे नातदनुबन्धकस्येति नेह । अवापदेव्यम् ॥

अच्कावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥

अजन्तं कान्तं च नजः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् ।
अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तो किम् । अपचो
दीक्षितः । गुणप्रतिषेध इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥

आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥

नजः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे ॥ अपचो जाल्मः । पक्तुं न
शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविच्छिपः ॥

संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥

नजः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥

कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च । ६ । २ । १६० ॥

नञः परे ऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक्त । अनागा-
मुक्तः । इष्णुच् । अनलङ्कारिष्णुः । इष्णुच्ग्रहणे खिष्णुचो ह्यनुबन्धक-
स्यापि ग्रहणम् । इकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाद्यम्भविष्णुः ।
चार्यादि । अचारुः । असाधुः ॥ राजाहोश्छन्दसि ॥ * ॥ अराजा ।
अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥

विभाषा तृन्नत्रतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥

तृन् । अकर्ता २ । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् ।
अशुचि । पक्षे ऽव्ययस्वरः ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः

क्रियागणने । ६ । २ । १६२ ॥

एभ्यो ऽनयोरन्त उदात्तः ॥ इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः ।
एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदं-
प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात् समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् ।
यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्वहुः । क्रिया-
गणने किम् । अयं प्रथमो येषान्ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् ।
गणने किम् । अयं प्रथम एषान्ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना
इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथ-
मकाः । बहुव्रीहावित्यधिकारो वनं समास इत्यतः प्राक् ॥

संख्यायाः स्तनः । ६ । २ । १६३ ॥

बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । संख्यायाः
किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥

विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ॥

द्विस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ।

ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥

व्यवधानवाचकात् परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यव-
धायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः ।
स्वभावोऽन्यो यस्येत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥

गौरमुखः ॥ स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिक्छद्गोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुव-

त्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥

उच्चैर्मुख । उपाग्निमुख इत्यादावव्ययीभावपूर्वपदकोऽयं निषेधः
केषां चिन्मते प्रवर्तते । केषां चितु नेत्यव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्यकै-
यटयोः स्पष्टम् । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः ।
मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टि-
वत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । ६९ ॥

निष्ठात्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहु-
व्रीहौ ॥ प्रचालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमित
प्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ॥

सारङ्गजग्यः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । सुखा-
दयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यवत्याः । जात्यादिभ्यः किम् ।
पुत्रजातः । अनाच्छादनात् किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् ।
कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठा-
न्तस्य परनिपातः ॥

वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वाऽन्तोदातः । दन्त-
जातः । मासजातः ॥

नडसुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ॥

बहुव्रीहावृत्तरपदमन्तोदातम् । अवीहिः । सुमाषः ॥

कपि पूर्वम् ६ । २ । १७३ ॥

नडसुभ्यां पूर्वमुदातं कपि परे ॥ अक्षयवन्धूकः । सुकुमा-
रीकः ।

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात् पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ॥

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे वान्त्यात् पूर्वमुदातं कपि नडसुभ्यां
बहुव्रीहौ ॥ अः व्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पूर्वग्रहणं
प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थं ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वे नडसुभ्यां परमुदातं
न कपि पूर्वमिति । अक्षकः । सुक्षकः । अच नडसुभ्यामिति कबन्त-
स्यवान्तोदातत्वम् । तद्वि समासस्यान्तोदातत्वमिष्यते । समा-
सान्ता वा उत्तरपदावयवा भवन्तीति । अनृचो बहुच इत्यत्रापि

कृते समासान्ते तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अत एव कपि पूर्वमिति सङ्गच्छते ॥

बहोर्नञ् बहुत्तरपदभूम्नि ६ । २ । १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिः । बहुकुमारीकः । बहुव्रीहिकः । नञ् षट्चनं विदेशस्यप्यापि नञो जरमरेत्यस्यातिदेशेन प्रवृत्त्यर्थम् । बहुजरः । बहुमरः । बहुमिवः । बहुमृतः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ।

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ॥

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो न नञ्वत्स्वरका बहुव्रीहौ ॥ बहुगुण रज्जुः । बहुत्तरं पदम् । बहुध्यायः । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतपदाचारादयो गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु । ६ । २ । १७७ ॥

प्रपृष्ठः । प्रललाटः । प्रमुख इत्यत्र मुखं स्वाङ्गमित्यस्य नाज्ययेति निषेधं परत्वाद्वाधित्वेदं भवति । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात् । किम् । प्रदर्शनीप्रपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्वाहुः । अपशुं किम् । विपशुः ॥

वनं समासे । ६ । २ । १७८ ॥

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् ॥ तस्येदिमे प्रश्ने । प्रनिरन्त इति णत्वम् । समासग्रहणं बहुव्रीह्याधिकारनिवृत्त्यर्थम् । उपसर्गात् किम् । शरवणो देशः ॥

अन्तः । ६ । २ । १७६ ॥

अस्मात् परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपस-
गार्थमिदम् ॥

अन्तश्च । ६ । २ । १८० ॥

उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः । प्रान्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥

न निविभ्याम् ॥ ६ । २ । ८१ ॥

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ ६ । २ । १८२ ॥

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यस्ति तत् कूलादि मण्डले
चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिः प्रादिसमा-
सोऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षे कूलतीरेति परिप्रत्युपेति वा
प्राप्रम् ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ ६ । २ । १८३ ॥

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् । संज्ञायां किम् ।
प्रशाखो वृत्तः ॥

निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । निरुदकादिरा-
कृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम

च । ६ । २ । १८६ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अप-
वीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन
इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च क्षापकं समासान्तानित्यत्वे ।
अपकुक्षि । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । अपनाम । स्फिग-
पूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ॥

अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८७ ।

अध्याहूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरिजातो दन्तः ।
उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८८ ।

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो
ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनी-
याननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थञ्च कनीयोग्रहणम् ।
अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः । ६ । २ । १८९ ।

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः
पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे । ६ । २ । १९० ।

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः ।
अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । शोभनः कारकोऽतिकारकः ॥

अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽति-
गार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः ।

नेरनिधाने । ६ । २ । १६१ ।

निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशमित्यर्थः । निमू-
लम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १६२ ।

प्रतेः परेऽश्वादयो ऽन्तोदात्ताः ॥ प्रतिगतेऽंशुः प्रत्यंशुः ।
प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥

उपाद् द्वजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १६३ ।

उपात् परं ह्युच्क्रमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन् वर्जयि-
त्वा ॥ उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः ।
उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १६४ ।

सुप्रत्यवसितः ॥ सुरच पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वच निन्दा ।
असूयया तथाऽभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् ।
सुवृषणम् ॥

विभाषात्पुच्छे । ६ । २ । १६५ ।

तत्पुरुषे ॥ उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः २ । यदा तु पुच्छमु-
दस्यति उत्पुच्छयते एरच् उत्पुच्छः । तदा थाथादिस्वरेण नित्यम-
न्तस्योदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयच विभाषा । तत्पुरुषे
किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९६ ॥

आभ्यां परेष्वेतेष्वन्तोदातो वा ॥ द्विपाञ्चतुष्पाञ्च रथाय ।
त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिदन् । द्विमूर्धानं सप्ररश्मिम् । मूर्द्धन्नित्यकृ-
तसमासान्त एव मूर्द्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते
अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो
भवतीति । तदापि च समासान्तः क्रियते तदाऽप्यस्य स्वरस्य बहु-
व्रीहिकार्यत्वात् समासान्तस्य तदेकदेशत्वाच्चैतत्सूचविहितं समासा-
न्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । अत्र हि सूत्रे समासस्यैव कार्यत्वमुत्त-
रपदावयवाः समासान्ता वेति सिद्धान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः ।
द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्द्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १९७ ॥

कृतसमासान्तः सकथशब्दोऽन्तोदातो वा बहुव्रीहौ क्रशब्दा-
न्तात् परश्चेन्न भवति ॥ गौरसकथः । श्लक्ष्णसकथः । अक्रान्तात् किम् ।
चक्रसकथः । समासान्तस्य पचश्चित्त्वान्नित्यमेषान्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १९८ ।

छन्दसि परस्य सकथशब्दस्यादिरुदातो वा ॥ अजसकथमाल-
भेत । अत्र वार्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि
दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यत इति ॥ * ॥ तुवि-
जाता उरुक्षया । उरूणां बहूनां क्षयावित्यर्थः । क्षयशब्दः क्षयो
निवास इत्याद्युदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्रापं तत्प्रायादिस्वरेण बाधितमन्तो
बाहुलकेऽन्तोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति वेदभाष्ये स्थितम् । परान्तः ।

नि येन मुष्टिहत्यया । मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या । हनस्तचेति क्यप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽच प्राप् । पूर्वान्तः । विश्वायुर्धेहि । विश्वमा-
 युर्यस्मिन् धने इति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कृन्नन्तत्वादाद्युदात्तः ।
 तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप् । पूर्वोद्युदाहरणं आद्युदा-
 त्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 अन्तोदात्तप्रकरणे चिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ चिचक्रेण
 चिबन्धुरेण चिवृत्तारथेन चिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं
 विधीयते एतदपि परान्तस्यैवोदाहरणम् । एवं पूर्वपदान्तोदात्तत्व-
 प्रकरणे मरुद्वृथादीनां छन्दसीत्यापि पूर्वान्तोदाहरणम् ।

इत्योरम्भट्टेन श्रीघोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनायभट्ट-

विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-

समाख्यायां पाणिनिसूचवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङ् उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादसमाप्तेः ।
यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्चालुगुत्तरपदे इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोक्रान्मुक्तः । उत्तरपदे किम् ।
निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः । आनङ् कृतो द्वन्द्वे । उत्तरपदे किम् ।
होतापोतृभ्याम् । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति । इको ह्रस्वो । उत्तरपदे
किम् । यामणीः ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ ॥

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे ॥ स्तोक्रान्मुक्तः । अल्पा-
न्मुक्तः । एवमन्तिकार्यदूरार्थकृच्छेयः । द्विवचनबहुवचनान्तानां
स्तोकादीनां समास एव नानभिधानात् ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचाराद् ब्राह्मणानि तानि
शंसतीति ब्राह्मणच्छंषी कृत्विविशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्या-
नादेश ॥

अजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३

अजसाकृतमित्यादि ॥ अजस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अज-
साकृतम् । अजवेन कृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्य इति च ॥ * ॥
यस्यायजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्यो जात्यन्यः ॥

मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ।

मनसागुप्ता ॥

आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ ।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ * ॥

पूरणप्रत्ययान्तो उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दन-
स्त्वात्मचतुर्थ एवेति तु बहुव्रीहिर्बाध्यः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ।

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ।

आत्मन इत्येव ॥ आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषाः । तादर्थ्ये

चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥

परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ।

गविष्ठिर इत्यत्र तु गवियुधिभ्यां स्थिर इति वचनादेवालुक् । हलद-

न्तात् किम् । भूम्यां यशो भूमियशः । संज्ञायां किम् । अक्षशौण्डः ।

हृद्द्युभ्यां च ॥ * ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥

स्वामिग्राह्यो भागः कारः ॥ प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र

हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । मुकुटेक्षार्पाणम् ।

दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । कारनाभ्येव प्राचामेव

हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यै-
तद्वेयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अधिकटो-
रणः । हलदन्तात् किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः ॥

मध्याद् गुरौ । ६ । ३ । ११ ॥

मध्येगुरुः । अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात् किम् । मूर्द्ध-
शिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥

हलदन्तात् सप्रम्या अलुक् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः ।
चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । हलेति किम् । गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥

स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः । विभाषा च
भवति । सरसिजम् । सरोजम् ॥

प्रावृड्शरत्कालदिवां जे । ६ । ३ । १५ ॥

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं
प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ॥

एभ्यः सप्रम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः ।
क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥

सप्रम्या विभाषा अलुक् स्यात् । घ । पूर्वाणहतरे । पूर्वा-
णहेतरे । पूर्वाणहतमे । पूर्वाणहेतमे । काले । पूर्वाणहेकाले । पूर्वा-
णहकाले । तन । पूर्वाणहतने । पूर्वाणहेतने । कालनाम्नः किम् ।
शुक्रतरे ॥

शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥

खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी ।
ग्रामवासी । अकालात् किम् । पूर्वाणहशयः । हलदन्तादित्येव ।
भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मत्तुषु ॥ * ॥ अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सु-
येनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥

नेन्सिद्धवध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥

इन्नन्तादिषु सप्रम्या अलुक् । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्य-
सिद्धः । चक्रवद्धुः ॥

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥

सप्रम्या अलुक् न स्यात् । समस्यः । भाषायां किम् ।
कृष्णोऽस्याखरेष्ठाः ॥

षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ॥

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ वाक्दिक-
पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्य-
तोहरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका मुष्यकुलिकेति च ॥ * ॥ अमुष्याप-
त्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्य-
पुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । एवमामुष्यकुलिका ॥ देवानां प्रिय
इति च मूर्खे । अन्यत्र देवप्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः ॥ * ॥

शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च दासे ॥ * ॥
दिवोदासः ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ॥

षष्ठ्याः पुत्रे परे ऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासी-
पुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥

विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् ॥
होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्या-
योनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वांतरग्रहणम् ॥ * ॥ नेह । होतृधनम् । पितृ-
गृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥

ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः । मातुःष्वसा ।
मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।
दुहितुःपतिः । दुहितृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तर-
पदे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टेद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा
पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टेद्गातारः । मातापितरौ । ऋत इत्यनु-
वर्तमाने पुनर्ऋत इत्युक्तेः सर्वात्रयवद्वारा द्वन्द्वविशेषणार्था । तेन
पितृपितामहादौ नानङ् । नकारोच्चारणमुखाग्रपर इति व्यावृत्त्यर्थम् ।
अत्र ऋकारस्य निर्दिश्यमानत्वेऽपि ङकारो मित्रावरुणावित्यादावन्त्या-
देशत्वायोत्तरार्थः । पुत्रेऽन्यतरत्यामित्यतो मण्डूकमुत्या पुत्र इत्यनु-

घृनेर्ऋदन्तस्य पुत्रे आनडित्यर्थात्पितापुत्रौ तातपुत्रावित्यादावानङ्-
तदभावौ ॥

देवताद्वन्द्वे च । ६ । ३ । २६ ॥

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ वायुशब्दप्रयोगे प्रति-
षेधः ॥ * ॥ अग्निवायू । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परियहा-
र्यम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । यत्तद्वि नैकहविर्भागि-
त्वेन श्रुतं नाऽपि लोके प्रसिद्धसाहचर्यम् ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ॥

देवताद्वन्द्वे इत्येव । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

इदृद्धौ । ६ । ३ । २८ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्वेवताद्वन्द्वे । अग्नाम-
रुतो देवतेऽस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवतेऽस्य आग्नि-
वारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अनौक्तिके वाक्ये आनङ्-
मीत्वं च बाधित्वा इः । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्ये-
त्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ विष्णौ न ॥ * ॥ आग्नावैष्णवम् ॥

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावात्रामा ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥

दिव इत्येव । चात् द्यावा । आदेशेऽकारोच्चारणं सकारस्व-
रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृ-
थिव्यौ । छन्दसि दृष्टानुविधिः । द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथि-
व्योरतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं ण्टन्ति ॥

उपासोपसः । ६ । ३ । ३१ ॥

उपशब्दस्योपासादेशो देवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् ॥

मातरपितराबुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥

उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥

आमागन्ता पितरामातरा चामा सेमोऽमृतत्वाय गम्यात् ।
चाद्विपरीतमपि न मातरापितरानूचि टिष्ठौ । छन्दसि किम् ।
मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुस्कादनूङ् समानाधिकरणे

स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुष्कं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
तदस्यास्तीति भाषितपुष्कं शब्दस्वरूपम् । अशआद्यच् । भाषितपुं-
स्कादनूङ् उङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चम्या
अलुक् । षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर
ऊहभावो यथा तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्
समानाधिकरणे स्त्रील्लङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च च परतः ।
गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गात्रो यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा
अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः । रूपवद्भाष्यः । चित्रा
जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्वहूनां बहुव्रीहिः । अत्र केचित् ।
चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वी-
दीर्घाजङ्घः । चित्रपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन
व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वशब्दत्वाभावात् । उत्तरपद-

शब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे
 इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् कृत इत्यत्र
 यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चिञाजरद्गुरित्यादि । अत एव
 चिञाजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भे तु चिञाजरद्गुरिति भाष्यम् ।
 कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चिञगुः । कर्मधारयोत्तरपदे
 तु चिञजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् । यामणि कुलं दृष्टिरस्य यामणि-
 दृष्टिः । स्त्रीवाचकशब्दस्येति किम् । स्त्रीप्रत्ययग्रहे भाषितपुंस्कादनूङ् ।
 यस्मिन् तादृशस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य पुंवदित्यर्थेन इडविडोऽपत्यं
 स्त्री इडविड् । जनपदशब्तादित्यञ् । अतश्चेति स्त्रियां लुक् । सा
 भार्या यस्य ऐडविडभार्य इत्यत्र इडविडित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभा-
 वेन पुंवत्वानापत्तेः । भाषितपुंस्कात् किम् । गङ्गाभार्यः । तुल्ये प्रवृत्ति-
 निमित्ते किम् । द्रोणीभार्यः । द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिः पुमान्
 सादृश्यनिबन्धनस्तु स्त्रियाम् । कथं गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः प्रजात भार्य
 इति । गर्भो ब्रीहिः प्रसूतोऽयमित्यादिप्रयोगात् पुंस्त्वविशिष्टस्यापि
 बोधनाद्भाषितपुंस्कत्वमस्ति । गर्भसम्बन्धोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धश्चो-
 भयत्रापि तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषः । अनूङ् किम् ।
 वामोरुभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्या-
 णीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः ।
 अपूरणीप्रियादिष्विति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः
 कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । अपूरणीप्रमाण्योरित्यप्समासान्तः पुंस्-
 द्वावनिषेधोऽपप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमैवेति वक्तव्यम् । रात्रिः
 पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु कल्याणपञ्चमीकः
 पक्षः । नद्युतश्चेति कप्समासान्तः । केऽण इति ह्रस्वो न कर्षीति

निषिद्धः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया राशि-
रप्रधानम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा
भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा
अबला तनया एते प्रियादयः । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्ति-
र्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगणनं
कर्तव्यम् । अत्र्याप्रतिव्याप्तिपरिहाराय । चतसौ । तरुप्रमपौ ।
चरट्जातीयरौ । कल्पव्देशीयरौ । रूपप्याशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ ।
बव्हीषु बहुच । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । पट्वितरा ।
पट्वितमेत्यादौ तु घरूपेति वक्ष्यमाणे । ह्रस्वः परत्वात् पुंवद्भावं
बाधते । पटुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीय-
देशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृक्षी
वृक्षतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या । अथ कथं दारदिका । अत्र
हि दरदोऽपत्यं स्त्री ह्युचमगधित्यणोऽतश्चेति स्त्रियां लुक् । प्रागि-
वात्कः । तसिलादिष्विति पुंवत्वं न प्राप्नोति कस्यापरिगणितत्वा-
दिति चेत् सत्यम् । के ह्रस्वस्यावकाशो नर्तकिका । पुंवत्वावकाशो
दारदिका । इहोभयं प्राप्नोति । पट्विकेति पुंवत्कर्मधारयेति सूच-
भाष्यप्रामाण्येन कस्यापि परगणनं बोध्यम् ॥ शसि बव्हल्यार्थस्य
पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बव्हीभ्यो देहीति बहुशः । अल्पशः ॥
त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥ शुक्राया भावः शुक्रत्वम् । शुक्रता ।
गुणवचनस्य किम् । कथं भावः कर्त्तृत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ
तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ * ॥ भस्याढे तद्धिते । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ।

हस्तिनीनां समूहे हास्तिकम् । बन्धीनां पूरणी बहुतिथी । अत्र
 डटि चिकीर्षिते प्रागेव पुंवत्वम् । अन्यथा पुंवत्वापेक्षया प्रत्ययसन्नि-
 योगशिष्टतिथुगागमस्यान्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ ड्यन्ते भत्वाभावात्
 पुंवत्वानापत्तिः । स्पष्टं चेदं बहुपूगगणसङ्घस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ अठे
 किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति ठकि-
 तु पुंवदेव । अग्नयी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः ॥ सपत्नीशब्द-
 स्थिधा । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दाच्छार्डरवादित्वान् ङीन्येकः । समानः
 पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्य-
 स्त्रीलिङ्गे द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ।
 आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयातु लिङ्ग-
 विशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ग्य एव न त्वण् । शिवादे।
 रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद्यञ्
 कौण्डिन्यः । अत्र पुंवद्भावे सति टिलोपे च कौण्ड्य इति प्राप्नोति ।
 आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति निपातनात् सिध्यति । ठक्ठसोश्च । भव-
 त्याश्चात्र भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्विते चेति सूत्रं
 च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति दक्षिणोत्तराभ्यामिति
 सूत्रस्य भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति ।
 सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् ।
 भस्त्रेषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ।
 मात्रग्रहणं क्वचित् सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भा-
 वार्थम् । तेन दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः ॥

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनी-
वाचरति श्येतायते । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीव हरि-
तायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । युव-
तिरिव युवायते । पट्वीव पटूयते । पट्वीमृष्टाविव पट्वीमृदूयते ।
स्वभिन्नां काञ्चिद्वर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं
मन्यते दर्शनीयमानी चैव । भाषितपुंस्कादित्येव । सपत्नीयते ॥

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् ॥ पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः ।
मद्विकायते । पाचिकायते । मद्विकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धि-
तव्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

संज्ञापूरणयोश्च । ६ । ३ । ३८ ॥

अनयोर्न पुंवत् ॥ दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानि-
मित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति ।
पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ६ । ३ । ३९ ॥

वृद्धिशब्द आवर्तते । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतु-
स्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् ॥ सौध्रीभार्यः ।
माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः ।
तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्भार्यः ।
रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु हैमी
मुद्रिकाऽस्य हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रवि फलोपधानाभावा-
दिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । अतएव प्रवाहणस्य

परस्य वृद्धिर्न । पूर्वस्य तु वेत्यर्थके प्रवाहणस्य ढे इति सूचे प्रवाह-
णोयीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति ।
मा भूदेवं जातेरिति भविष्यतीति भाष्यं सङ्गच्छते ॥

स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः ।
स्वाङ्गात् किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानि-
नीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुकेशमानिनी ॥

जातेश्च । ६ । ३ । ४१ ॥

जातेः परो यः प्रत्ययस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । शूद्रा भार्या
यस्य शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौचस्यैवायं निषेधः । तेन हस्ति-
नीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे इति भवत्येव ॥

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङ्-
भावो यस्मिन् तथाभूतं पूर्वं पुंवत् ॥ शूरणीप्रियादिष्वप्राप्रः पुंवद्भावो-
विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । तथा कोपधादेः प्रति-
षिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या ।
पञ्चमभार्या । सौध्रभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचक-
जातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॥ * ॥
कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् ।
काकशावः ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो

ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्कादो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूप-
कल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ॥ ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणि-
तमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिवेली । ब्राह्मणिब्रुवा ।
ब्राह्मणिगोचेत्यादि । ब्रूजः पचाद्यचि घच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपा-
त्यते । चेलादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि
कुत्सनैरिति समासः । ड्यः किम् । दत्तातरा । अनेकाचः किम् ।
नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुंस्कात् किम् । आम-
लकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ॥

अड्यन्तनद्याः ड्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
ब्रह्मबन्धूतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । कृन्नद्या
न ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ॥

उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥
विदुषितरा । ह्रस्वाभावे तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्या-
दिषु तु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे
जातीये च परे ॥ महाब्राह्मणः । महादेवः । महाजातीयः । समा-
नाधिकरणे किम् । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रति-
पदोक्तः सन्महदिति समासो गृहीष्यत इति चेन्महाबाहुर्न स्यात् ।
तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते ।

समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । अमहान्महान्सप्यत्रो महद्भूत-
श्चन्द्रमा इत्यत्र तु गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । एकादशे-
त्यत्र तु आदिति योगविभागादात्वम् । प्रागेकादशम्य इति निर्देशाद्वा ।
महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महा-
जातीया ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ * ॥
असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः
महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ * ॥ अष्टा-
कपालः ॥ गवि च युक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं
वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । अच् प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योग-
विभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम् । तद्युक्त-
त्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥

द्वष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥

आत् स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । इयधिका दशेति
वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टाविंशत् । इष्टनः
किम् । पञ्चदशः । संख्यायां किम् । द्वैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योः
किम् । द्विचाः । इशीतिः । प्राक्शतादुक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । द्विश-
तम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्वयः । ६ । ३ । ४८ ॥

विशब्दस्य त्रयस् स्यात् पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।
बहुव्रीहौ तु चिर्दश । चिदशाः । सुजयै बहुव्रीहिः । अशीतौ तु
अशीतिः । प्राक् शतादित्येव । चिशतम् । चिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३ । ४९ ॥

झृष्टनोस्त्वेश्च प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे । द्विच-
त्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् ।
त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्रतिनवतिषु ।

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५० ॥

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृदयम् । हृदय-
स्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । यजि तु हृद-
यलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् । उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधि-
र्नास्तीति ॥

वा शोकष्यज्जरोगेषु । ६ । ३ । ५१ ॥

हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्दम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः ।
हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थ-
निदम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥

गुणतरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादा-
भ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतृण् प्रत्ययः ।
अजेर्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥ पादशब्दे
वृषादित्वादाद्युदात्त इति पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते ।
तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्ते
तदेकादेशः पदे स्वरितः । पदाजिरित्यादौ तु कृत्स्वरेण समासस्ये-
शान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पद् स्यात्तदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः

शर्कराः । अतदर्थं किम् । पादार्थमुदकं पादम् ॥ इके चरतावुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् घृन् ॥

हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥

पट्टिमम् । पत्काषी । पट्टतिः ॥

ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ॥

ऋचः पादस्य पत् स्याच्छे परे । गायत्री पच्छः शंसति ।
पादम्पादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥

पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः ।
पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः ।
पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ॥

उदमेघः ॥ उतरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः ।
समुद्रे तु पूर्वण सिद्धम् ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली ।
पूरयितव्ये किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवध-

गाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥

उदमन्यः । उदकमन्यः । उदौदनः । उदकौदनः ।
इत्यादि ॥

इको ह्रस्वो ऽड्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥

इगन्तस्याड्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः ।
ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अड्य इति किम् । गौरी-
पतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयडु-
वङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रीमदः । भूभङ्गः ।
शुक्लीभावः । अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रुकुंसः ।
भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । अकारो ऽनेनेति विधीयत इति
व्याख्यानान्तरम् । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूवा कुंसो भाषणं शोभा
वा यस्य स स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥

एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यातद्धिते उत्तरपदे च ॥ एकस्या
आगतमेकरूप्यम् । एकवीरम् ॥

ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ॥

रेवतिपुत्रः । अजवीरम् ॥

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥

त्वप्रत्यये ड्यापोर्बहुलं ह्रस्वः संज्ञाच्छन्दसोः । अजत्वम् ।
रोहिणित्वम् । संज्ञाया असम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणम् ॥

इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तर-

पदेषु ह्रस्वः स्यात् ॥ इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् ।
मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ॥

रिवत्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे ऽजन्तस्य पूर्वपदस्यानव्ययस्य ह्रस्वः स्यात् ।
खट्वम्मन्यः । कीलालपम्मन्यः । कालिम्मन्यः । हरिणिम्मन्यः । शुनि-
न्धयः । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते अन्यथा ह्रस्वविधानमनवकाशं
स्यात् । अजन्तस्य किम् । वाङ्मन्यः । कालिम्मन्या । हरिणिम्म-
न्येत्यादौ ह्रस्वः परन्वात् पुंषत्वं बाध्यते । अनव्ययस्य किम् ।
दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येव ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । १ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तर-
पदे न त्वव्ययस्य । अरुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।
द्विषन्तं तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । जनमेजयः । अनव्य-
यस्य किम् । दिवामन्या रात्रिः । अव्ययीभावस्य चेप्यते ॥ * ॥
उपकुम्भम्मन्यः ॥

इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥

अमित्यावर्तते । इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्बत्
खिदन्ते परे । औतोम्शसोः । गाम्मन्यः । वाम्शसोः । स्त्रियम्मन्यः ।
स्त्रीम्मन्यः । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । नरम्मन्यः । अचिश्नुधातु ।
श्रियम्मन्यः । भुवम्मन्यः । प्रत्ययत्वमाचातिदेशे आत्वादि न
सिध्येत् । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । अस्यामः सुपो
धात्विति लुग् न विधानसामर्थ्यात् । इचः किम् । त्वङ्मन्यः ।

श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलमित्यत्र तु भाष्यकारवचनात् ।
 यथा प्रष्ठादयः शब्दाः पुंयोगातिस्त्रयां वर्तन्ते प्रष्टी गणिकेति तथा
 श्रीशष्टस्य परित्यक्तस्वलिङ्गस्य ल्कीवे वर्तमानस्य ह्रस्वो नपुंसक
 इति ह्रस्वः । मुम् तु नापवादेनामा बाधात् । स्वमोर्नपुंसकादित्यमो
 लुक् । अस्य तु लुको नानेन बाधो मध्येऽपवादम्यायात् ॥ नन्वेव-
 मपि असिद्धपरिभाषया बहिरङ्गस्यामोऽन्तरङ्गो लुग् न भविष्यति ।
 एवं तर्हि नैषा परिभाषोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुमिहैव दोषः
 स्यात् द्विषन्तपः परन्तप इति संयोगान्तलोपो न स्यात् । मोऽन-
 स्वारश्च न स्यात् । न चैषा विपाद्यां न प्रवर्तते । विपाद्या असि-
 द्धत्वादिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन् कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते
 तस्यासिद्धत्वे मानाभावेन विपाद्यां कार्यकालपक्षेपि तदप्रवृत्तिमतस्य
 निर्युक्तिकत्वादिति दिक् ॥ एतेन श्रियम्मन्यमिति भवितव्यमिति
 भाष्ये पूर्वपक्ष्युक्तिः प्रत्युक्ता । अतएव तस्मात् श्रिमन्यमित्येष
 भवितव्यमित्यन्ते उपसंहृतं सिद्धान्तिनेति भाष्यविचारकुशला विभा-
 वयन्तु ॥

वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६६ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । पुरं
 दारयतीति पुरन्दरः । वाचि यमो व्रते इति पूःसर्वयोर्दारिसहोऽरिति
 च खच् ॥

कारे सत्यागदस्य । ६ । ३ । ६७ ॥

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगन्दकारः ॥ अस्तोश्चेति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ अस्तुङ्कारः ॥ * ॥ भक्षस्य छन्दसि ॥ भक्षङ्कारः ।

छन्दसि किम् । भक्षकारः । धेनोर्भव्यायाम् । धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य
पृष्ठे ॥ * ॥ लोकम्पृष्ठः । पृष्ठ इति मूलविभुजादित्वात् कः ॥ इत्ये
ऽनभ्याशस्य ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥
भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥
तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले च ॥ * ॥
तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णमद्रयोः करणे ॥ * ॥ उष्णङ्करणम् । मद्र-
ङ्करणम् । सूतोयराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रश्च वा । सूतपुत्री ।
सूतदुहितेत्यादि । टित्वान् डीप् । पुत्रटः स्यानिबद्धावेनदुहितृशब्दत्वे-
ऽपि न षडिति निषेधो न । तस्य ऋन्नेभ्य इति डीप्मात्रबाधकत्वात् ।
टित्वसामर्थ्याच्च शार्ङ्गवादिष्वपि पुत्रशब्दः पठ्यते । तेन शैलपुत्री
पुत्रीव हर्षं हृदये तनोतीत्यादि सङ्गृह्यते ॥ नन्वत्र टित्वान्डीपि कृते
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणादातः । डीनन्तेन तत्पुरुषेऽपि समासस्वरेणान्तो-
दात्त एवेति स्वरे विशेषाभावाददमनर्थकमिति चेत् । अत्रोच्यते ।
सूतादिपुंशब्देभ्यः परे डीनन्ते तत्पुरुषे पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंश-
ब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रशब्दस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्गकि-
शिट्परिभाषया पुत्रीशब्दोकारोदात्तत्वम् । पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः ।
सानुबन्धकत्वात् । अतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति दिक् ॥

श्येनतिलस्य पाते जे । ६ । ३ । ७१ ॥

श्येनतिलमेरुमागमः स्यात् अप्रत्ययान्तपातशब्दे उत्तरपदे ॥
श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्याता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैल-
म्याता स्वधा । घञः साऽस्यां क्रियेति ज इति अप्रत्ययः । श्येनति-
लस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता । जे किम् ।
श्येनपातः ॥

रान्त्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ॥

राचिचरः । राचिचरः । राचिमटः । राच्यटः । अखिदर्थ-
मिदं सूचम् । खिति तु अरुद्विषदिति पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव मुम् ।
राचिम्मन्यः ॥

नलोपो नजः । ६ । ३ । ७३ ॥

नजो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । अब्राह्मणः । नजः सानुब-
न्धकस्य ग्रहणं किम् । कर्णपुचः । प्रश्नपुचः । पामनपुचः । नैकधा ।
अत्र नशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवमपि स्त्रेणपुचे कस्मान्न भवति ।
प्रत्ययजित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वाग्निपातजित्वस्यानन्यार्थत्वा-
त्तातङ्ग्यायात् ॥ नजो नलोपस्तिङि द्वेपे ॥ * ॥ अपचसि त्वं जालम् ॥

तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्रनकारान्नज उतरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् ॥ अनश्वः ।
तस्मात् किम् । नज एव मा भूत् । ननु नुक् क्रियताम् । इत्थं सति
तदोः सः सावित्यत्र तौरित्युक्तावपि अनेष इत्यत्र दोषोऽपि नास्ति ।
न च नलोपापत्तिर्विधानसामर्थ्यादिति चेन्न । छमुडापतेः । न अः
अनः । तमाचष्टे इति णिजन्ताक्षिपि णिटिलोपे अन्मिचं यस्यान्मिच
इत्यादौ नजो जरमरेति स्वरापतेश्चेति दिक् ॥

नभ्रान्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-

नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥

पादिति शबन्तः । वेदा इत्यमुन्नन्तः । न सत्या असत्याः ।
न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् ।
नखमस्य नखम् । न स्त्री पुंमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसक-

भाषो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्र-
मिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङः । नाक्रमस्मिन्निति
नाकः ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ॥

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च ॥ नञो विंशत्या
समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः ।
अनुनासिकाधिकृत्यः । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविं-
शतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥

नग इत्यञ् नञ् प्रकृत्या वा । नगा अगाः पर्वताः । अप्रा-
णिषु कम् । अगो वृषलः शांतेन ।

सहस्य सः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ७८ ॥

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा । निपाता
आद्युदात्ता इति सहशब्द आद्युदात्तस्तस्य स्थाने जायमानः सादेश
उदात्तः स्याद्वाऽनुदात्त इति विचारे स्वरितः स्यादित्युपदेशे एव उदा-
त्तो निपात्यते तेन सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहिप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणो-
दात्तः । सेष्टिसपशुबन्धमित्याद्यश्रय्यभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव ।

ग्रन्थान्ताधिके च । ६ । ३ । ७९ ॥

अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समूहर्तुं ज्योतिष-
मधीते । कलितरपदत्वादव्ययीभावे चाकाले इत्यनेन न सिद्धिः ।
सद्रोणा खारी ॥

द्वितीये चानुपाख्ये । ६ । ३ । ८० ॥

उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्विन्ने ऽनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् ॥
सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते ॥

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । चक्रेण युगपत्
सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् ।

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ॥

अवोपसर्जनस्येति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तमुत्तरपदेन सन्निधा-
पितस्य समासस्यावयवद्वारकं विशेषणम् । सहशब्दस्य तावदसत्व-
वाचित्वाद्बन्धाभावोऽनभिधानाच्च । अन्यस्मिंस्तु समासे सर्वत्र क्वचित्त्व-
यव उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात् सर्वोपसर्जनावयवः समास
उपसर्जनशब्देनोच्यते । व्यधिकरणा च षष्ठी उपसर्जनस्य सर्वोपस-
र्जनावयवस्यार्थाद्बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा उत्तरपदे ।
पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । अवोपसर्जनसर्वावयवकत्व-
मुपसर्जनपदेन शास्त्रीयलौकिकोभयोरपि ग्रहणाद्बोध्यम् । उक्तव्या-
ख्यानात्नेह । सहकृत्वा । राजनि युधि कृजः । सहे चेति कृनिप् । उप-
शब्दसमासः । सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि यदुत्तरपदं प्रियशब्दस्तत्परः
सहशब्दो न भवतीति सादेशो न भवति ॥

प्रकृत्या ऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ॥

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति रात्रे सहपुत्राय
सहामात्याय ॥ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ सगवे । स-
त्साय । सहलाय ॥

समानस्य कृन्दस्यमूर्द्धं प्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८० ॥

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु ॥ अनुभ्राता
सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे
सगर्भसयूथसनुताद्यन् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृ-
तयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपत्नः
सधर्मा । सजातीय इत्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दो
वृत्तिविषये सदृशवचनोऽस्ति । सदृशः सख्या सखीति यथा । तेना-
यमस्वपदविग्रहे बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८१ ॥

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् ॥ सज्योतिः
सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८२ ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन
गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि
ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः स सत्रह्मचारी ॥

तीर्थे ये । ६ । ३ । ८३ ॥

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ॥
सतीर्थ्यः । एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः । पूर्वमेव
सादेशेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वम् । एवञ्च सतिशिष्ट-
त्वाद्यत्स्वर एवोदाहरणे । एतदर्थमेव विवक्षिते इति व्याख्यातम् ।

विभाषोदरे । ६ । ३ । ८४ ॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव ॥ सोदर्यः । समानोदर्यः ।
समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति यत् । सादेशपक्षे तु सोदराद्यः ।

दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८५ ॥

सदृक् । सदृशः ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः ।
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । समानान्ययोश्च क्तो वक्तव्य
इति कञ्क्लिन्क्ताः । वतुरुनरार्थः ॥

इदङ्किमोरीशूकी । ६ । ३ । ८६ ॥

दृग्दृशवतुषु दृक्षे च इदम् ईश् किमः की स्यात् ॥ ईदृक् ।
ईदृशः । ईयान् । ईदृक्षः । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ८७ ॥

सर्वनाम्न आकारान्तादेशः स्यात् दृग्दृशवतुषु दृक्षे च ।
तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दार्थः । मत्वोत्वे । अमू-
दृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ॥

विश्वदेवयोश्च टेरद्वयञ्चतावप्रत्यये । ६ । ३ । ८८

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वयादेशो वप्रत्ययान्तेऽञ्चतो परे ।
विश्वद्यङ् । देवद्वङ् । तद्वङ् । यद्यङ् । विश्वदेवयोः किम् ।
अश्वाची । अञ्चतो किम् । विश्वग्युक् । वप्रत्यये किम् । विश्वग-
ञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिर्बाध-
रिति । तेनायस्कारः ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
देवद्वीची नयत देवयन्तः । कद्वीची । न च भवति । विश्वाची
धृताची ॥

समः समिः । ६ । ३ । ८९ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् ॥ सम्यङ् ।
सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ६० ॥

अलोप इत्यत्र शकन्त्वादित्वात् पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते ॥
अस्य अलोपो लोपाभावो यस्मिन्नञ्चतौ तस्मिन् वप्रत्ययान्ते परे
तिरसस्तिर्यदेशः स्यात् ॥ तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोपे
किम् । तिरश्चः । तिरश्चा ।

सहस्य सध्रिः । ६ । ३ । ६१ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्यङ् । सध्यञ्चौ । सधीचः ।
सधीचा । अद्रिसध्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ कृत्स्वरनिवृत्त्य-
र्थम् । विष्वट् । उदात्तस्वरितेति स्वरितोऽञ्चत्यकारो भवति ॥

सधमादस्ययोश्चन्द्रसि । ६ । ३ । ६२

सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे । सोमः
सधस्यम् ॥

द्वान्तरूपसर्गेभ्यो ऽप इत् । ६ । ३ । ६३ ॥

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरी-
पम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो
यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणात्नेह । स्वप् । स्वपी ।
अवर्णान्ताद्वा ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् । उपसर्गग्रहणं
प्रादुपलक्ष्यम् ।

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९४ ।

अनोः परस्यापस्य उत्स्याट्टेशे । अनूपो देशः । देशे किम्
अन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवयवार्थम् ।

अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्यास्थितोत्सु-
कोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ९५ ॥

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु ॥ अन्यदाशीः ।
अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्य-
दूतिः । अन्यः कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यद्रागः । अन्यस्मिन्भवोऽन्य-
दीयः । अन्यदुत्सुकः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशीर-
न्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकोन्यत्कारकः ।
अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । द्विर्नञ्ग्रहणं
स्पष्टार्थम् ॥

अर्थे विभाषा । ६ । ३ । ९६ ॥

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । ९७ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पु-
रुषे किम् । कूटो राजा ॥ चौ च ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्रयः ।

रथवदयोश्च । ६ । ३ । ९८ ॥

कद्वयः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ । ६ । ३ । ९९ ॥

कतृणं नाम तृणजातिः । जातौ किम् । कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १००

कापथः । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन

बहुव्रीहिर्वा ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०१ ॥

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात् कादेशः ।

काम्नः ।

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०२ ॥

कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्रविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्ववि-

प्रतिषेधान्नित्यमेव ।

कवञ्जोष्णो । ६ । ३ । १०३ ॥

उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् ॥ कवोष्णम् ।

कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च क्वन्दसि । ६ । ३ । १०४ ॥

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् ॥ कवोष्णम् ।

कोष्णम् । कदुष्णम् । पथि । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०५ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि ।

पृषत उदरं पृषोटरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्व-

पदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमादुंसः सिंहो वर्णवर्णय्यात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ।

जीवनस्य मृतो जीमूतः । वनलोपः । शवानां शमनं शमशा-
नम् । शवस्य शमः शमनस्य शानः । उर्ध्वमुखमस्येत्युलूखलः । उर्ध्व-
मुखयोरूलूखलौ । पिशितशः पिशाचः । पिशितस्य आशः । आश-
स्य अचः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति वृषी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः ।
सदेरधिकरणे डट् । मह्यां रैति मयूरः । रैतेरचि टिलोपो मह्या
मयूः ॥ गवमश्वत्यर्माहृत्यकपित्यप्रभृतयोऽवगन्तव्याः ॥ टिक्शब्दे-
भ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ * ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ।
उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् । वादे वादे डत्वं बलभावश्चोत्तरपदस्ये-
जि ॥ * ॥ वाचं वदति वाग्वादः तस्यापत्यं वाडूलिः । यय उत्वं दतृ-
दशधासूत्रपदादेः घृत्वञ्च धासु वेति वाच्यम् ॥ * ॥ षोडन् । षोडश ।
षोठा । षड्धा कुरु । धास्विति बहुवचनं नानाधिकरणवाचिनो धाश-
ब्दस्य प्रतिपत्यर्थम् । इह मा भूत् । षड् दधातीति षड्धा । आतो
ऽनुपसर्गे कः स्त्रियां टाप् ॥ दुरे दूभावो दाशनागटमध्येपूत्रपटा-
देः घृत्वञ्च ॥ * ॥ दुःखेन टाग्यते नाशयते दभ्यते दूडाशः । दूणागः ।
दूडभः । खल्घजोर्दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति
दूद्यः । आतश्चोपसर्गे कः ॥ स्वरो रोहते कृन्दस्युत्वम् ॥ * ॥
एहि त्वं जाये स्वे, रोह्वाव । लोडुतर्माद्वचनम् ॥ पीवोपवसनादीनां
कृन्दसि लोपः ॥ * ॥ पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् । श्रियेदम् ।
पीवस्पयस् इत्येतयोः सलोपः । श्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।

आकृतिगणोऽयम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याऽहनन्यतरस्यां

डौ । ६ । ३ १०६ ॥

संख्यादिपूर्वस्यान्हस्याहनादेशो वा स्यान्डौ । द्वयोरन्होर्भवे
 झन्हः । झन्हि । झहनि । झन्हे । विगतमहव्यंहः । व्यन्हि ।
 व्यहनि । व्यहे । अहूः सायः सायाहूः । अतएव ज्ञापकात् समास इति
 द्वितीये प्रतिपादितम् । सायाहूि । सायाहनि । सायान्हे ।
 संख्येत्यादि किम् । पूर्वाहूे ।

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घा ऽणः । ६ । ३ । १०७ ॥

द्रलोप इति न तत्पुरुषोऽनीयारि चचारेत्यादौ च दोषात् ।
 नापि बहुव्रीहिव्यधिकरणत्वात् । किन्तु णिजन्तात् कर्मण्युपपदस-
 मासः । ठरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन् वर्णे अर्थाद्धकारे रेफात्मके
 परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् ॥ लीढम् । मीढम् । पुनरमते । हरी-
 रम्यः । शम्भू राजते । अणः किम् । तृठः । वृठः । तृहू हिंसायाम् ।
 वृहू उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुनरपदेऽपि पूर्वमाचस्य दीर्घार्थम् ।
 अजघाः । लीढः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । १०८ ॥

अनयोरवर्णस्यौत् स्यात् ढलोपे । सोढा । वोढा । अवर्णस्य
 किम् । उठः । वर्णग्रहणं किम् । परत्वाद्वृद्धौ कृतायामपि यथा
 स्यात् । उदवोढाम् । अन्यथा तात्परत्वान्न स्यात् ॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । ६ । ३ । १०९ ॥

सहेः क्ताप्रत्ययेऽस्य आद्यं द्वयं तृतीयं तृनि आत्वाभाव-
 पक्षे क्ताप्रत्ययस्य ध्येभाश्च निपात्यते ॥ मरुद्विरुयः पृतनासु
 साह्या । अवोर्मध्यस्यस्य डस्य लः ढस्य ल्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः ।
 आह हि द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो लकारः

लृकारतामेति । स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त इति
अस्याचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य स ढकारः प्रातिशाख्ये पूर्वोक्त-
रूपे लकारः सम्प्रदाते इति अस्याचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य स
एव प्रातिशाख्ये पूर्वोक्तरूप एव ढकारः ऊष्मणा सम्प्रयुक्तः सन् लृ-
कारतामेतीति चान्वयः ॥

संहितायाम् । ६ । ३ । ११० ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यति । ह्युचोऽतस्तिङः । विद्वा हि त्वा
सत्पतिं शूरगोनाम् । संहितायां किम् । पठपाठे मा भूत् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछि-

द्रस्तुवस्त्वस्तिकस्य । ६ । ३ । १११ ॥

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । दाचा-
कर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धे ज्ञानार्थं दाचाकारादि क्रियते
तदिह लक्षणम् । तेन लम्बकर्णं न । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः ।
अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अपृकर्णः पञ्चकर्णः । मणिकर्णः ।
भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६ । ३ । ११२ ॥

क्विवन्तेष्वेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् ।
मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋनीषट् । सहेः पृत्ननर्ताभ्याञ्चेत्यच
सहेरिति योगविभागादनुकसमुच्चयार्थाच्चकाराद्वा पत्वमिति न्यासकारः ।
पूर्वपदादिति पत्वमिति हरदनः । परीतत् । क्वाविति किम् । परिण-
हनम् । विभाषा पुरुष इत्यन्ते । मण्डूकप्लुत्या विभाषाऽनुवर्तते । सा च
अव्यास्यता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलका-
दीनाम् । ६ । ३ । ११३ ॥

कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः
स्यात् संज्ञायाम् । कोटरावणम् । सारिकावणम् । सिध्कावणम् ।
मिश्रकावणम् । पुरगावणम् । वनं पुरगेति णत्वविधौ कोटरान्ताः
पञ्चाच कोटरादयो बोध्याः । किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः ।
किंशुलक अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट किंशुलकादिः । कोटेति
किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः ।

वले । ६ । ३ । ११४ ॥

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवलः । दन्ता-
वलः । संज्ञायां किम् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शशुवलः ।
रजः कृषीत्यचान्येभ्योऽपि दृश्यत इति वलच् ॥

मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११५ ॥

अमरावती । वारणावती । अनजिरादीनां किम् अजिर-
वती । राजहंसवती । बहुचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव ।
नेह । वलयवती ।

शरादीनां च । ६ । ३ । ११६ ॥

संज्ञायामित्येव । शरावती । पट्टावती । शर पट्ट धूम वंश
अहि कपि मणि मुनि शुचि शरादयः ।

इको वहे ऽपीलोः । ६ । ३ । ११७ ॥

इगन्तस्य दीर्घः स्यात् वहे ॥ कृषीवहम् । कपीवहम् । इकः

किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्लादीना-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाहवहम् ।

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । ११८ ॥

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे ञ तु मनुष्ये ॥
परिपाकः । परीपाकः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसवः । प्रसरः ।
प्रवादः । सादकारयोः कृचिमे । प्रासादः । प्राकारः । नेह
प्रसादः । प्रकारः ॥ प्रतिवेशादीनां वा ॥ * ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः ।
प्रतिकारः । प्रतीकारः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥

इकः काशे । ६ । ३ । ११९ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः । वीकाशः । नीकाशः । इकः
किम् । प्रकाशः । पचाद्यजन्तः काशशब्दोऽयम् । यद्वाऽच घञीत्यनु-
वृत्त्या इगन्तस्यैव काशे इति नियमार्थमिदम् ॥

दस्ति । ६ । ३ । १२० ॥

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तर-
पदे । खरि चेति चत्वर्यमाश्रयात् पिटुम् । नीतम् । वीतम् । दः
किम् । वितीर्णम् । ति किम् । सुदत्तम् । इकः किम् । प्रतम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२१ ॥

अष्टापदम् । अष्टावकः । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥

कृन्दसि च । ६ । ३ । १२२ ॥

अष्टने दीर्घः स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।

चित्तेः कपि । ६ । ३ । १२३ ॥

एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२४ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसै राट्शब्दे च परे ॥ विश्वं वसु
यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वं-
मविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजो । विश्वराजः ।
विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥

नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥

विश्वस्य दीर्घः । विश्वा नरो यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायां
किम् । विश्वे नरा अस्य विश्वनरो राजा ।

मित्रे चर्षी । ६ । ३ । १२६ ॥

विश्वामित्रो नाम ऋषिः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥
मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मत्तौ । ६ । ३ । १२७ ॥
दीर्घः स्यात् ॥ सोमावतीम् । अश्वावतीम् । इन्द्रियावान्
मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १२८ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु । विभक्तौ
किम् । ओषधिपते । अप्रथमायां किम् । स्थिरे यमस्योषधिः ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुक्षौलष्याणाम् । ६ । ३ । १२९ ॥

दीर्घः स्यात् । आतून इन्द्र । नूमर्तः । उतवा घा स्यात् ।
मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडिति यादृशस्य
हित्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । तप्रनप्रनशना-
श्चेति तबादेशः । कूमनाः । अशते भद्रा । यत्रानश्चक्रा । उरुष्या णः ।

उरुष्येति कण्ठादियगन्तो रक्षणार्थकः । लोटः सेहिस्तस्य लुक् । न
इत्यस्य नश्च धातुस्योरुपुभ्य इति णत्वम् ।

इकः सुजि । ६ । ३ । १३० ॥

सुजिति निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुजि दीर्घः स्यादृचि ॥
अभीषुणः सखीनाम् । सुज इति धः ।

द्वचो ऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३१ ॥

द्वचस्तिङन्तस्याकारान्तस्य दीर्घो मन्त्रे । विद्वा हि चक्र
जरसम् । द्रव्यचः किम् । अश्वा भवथ वाजिनः । अतः
किम् । आदेवान् वक्षि यक्षिच ।

निपातस्य च । ६ । ३ । १३२ ॥

दीर्घो मन्त्रे । एवा हि ते ।

अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३३ ॥

दीर्घः । स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । केशकेशि । दण्डादण्डि ।
मुष्टीमुष्टि । बाहूबाह्वि । तुराषाट् ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्तवराहपु-
च्छपटेषु ॥ * ॥ श्वादन्त इत्यादि । यच्च न विहितं दीर्घत्वं
दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । पुरुषः । पूरुषः । नरकः ।
नारक इति ॥

चौ । ६ । ३ । १३४ ॥

लुप्ताकारनकारेऽङ्गुतो परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । अच
इत्यलोपस्य प्रिये अन्तरङ्गावप्येकादेश्यणादेशौ न प्रवर्तते । अकृ-
तव्यूहा इति परिभाषया । प्राचः । प्राचा । प्रतीचः । प्रतीचा ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३ । १३५ ॥

दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्धीपुचः । कौमुदगन्धीपतिः ।
कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थेऽणोऽणिजोरिति ष्यङि यङश्चाप् । पूर्वान्त-
वत्त्वेन ष्यङन्तत्वात् सम्प्रसारणे पूर्वत्वे चाल्विधावपि दीर्घविधिसा-
मर्थ्यात् स्यानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वाद्दीर्घः । व्यवस्थितविभाषया इको
ह्रस्व इति ह्रस्वो न । हल इत्यनेन तु नात्र दीर्घः सम्प्रसारणपूर्वस्य
हलः सम्प्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वाभावात् । प्रत्यासत्या
तादृशाङ्गावयवस्यैव तत्र ग्रहणात् । अत एव निरुतमित्यादौ न
दीर्घः ॥

इत्योऽम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणि-
निसूत्रवृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ॥

आ सप्रमाध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारो यदित ऊर्ध्वे वक्ष्या-
मेऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । हलः । हूतः । जीनः ।
अङ्गस्य किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामि । अग्नीनाम् । अङ्गस्य
किम् । पामनां पश्य । लुङ्लङ्लृङ्च्च्ङुदातः । अकार्षीत् । अङ्गस्य
किम् । प्राकरोत् । अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशे-
ष्येष्वतिष्ठते । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधि-
क्रियते । तदुत्तरञ्च यथायोगं विपरिणम्यतेऽतोऽकारान्तादङ्गाद्विष-
येऽसित्यादि सङ्गच्छते ॥

हलः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाट्टलः परं यत् संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः
स्यात् । हूतः । जीनः । अङ्गावयवात् किम् । निरुतम् । तदन्ता-
ङ्गस्य किम् । विट् । तृतीये द्वितीयतृतीयेति निपातनाददीर्घः ।
अङ्गस्येति द्विरावर्तनीयम् । तच्चैकं हलो विशेषणमपरं संप्रसारणस्य
विशेष्यम् ॥

नामि । ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । रामाणाम् ।
सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । सन्निपातपरिभा-
षाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते ॥

नन्वामीत्येषास्तु । न चाग्नीनामित्यादौ नित्यत्वात् पूर्वदोर्घे कृते
नुट् न स्यात् । वचनसामर्थ्यात् । न च नृणामित्यत्र नृर्चेति
धाता धातृणामित्यादिमन्त्रे छन्दस्युभययेति च विकल्पेन दीर्घा-
भावे चारितार्थम् । यदि छन्दसि ऋकारान्तभिन्नस्य नामि दीर्घा-
भावो न दृश्यते तदा ऋनद्याप इत्येष सिद्धेरिति चेन्न । नोपधाया
इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन चर्मणामिति दीर्घाभावः सिद्ध इति दिक् ।

न तिसृचतसु । ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दोर्घो न स्यात् ॥ तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ५ ॥

नामि दीर्घो वा । धातृणाम् । धातृणाम् । बहुधाः । तेति-
रीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

नृ च । ६ । ४ । ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि । नलोपः । पञ्चानाम् ।
परमपञ्चानाम् । सप्तानाम् । अष्टानाम् । नः किम् । चतुर्णाम् ।
उपधायाः किम् । पञ्चानामित्यादौ पकाराकारस्य मा भूत् । नामः
प्रत्ययत्वेनाङ्गविशेषणत्वात् ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि

तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थाने किम् । राजनि । असम्बु-
द्धौ किम् । हे राजन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ ॥

नान्ताङ्गावयवस्य षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ
सर्वनामस्थाने ॥ ऋभुक्षणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तच्चा ।
तच्चाणो ॥

सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः
स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः ।
श्रेयांसम् । श्रेयांसौ । श्रेयांसि । यशांसि । शिरांसि । महान् । महा-
न्तौ । महान्तः । महान्तम् । महान्तौ । महान्ति । उपधाग्रहणं
पूर्वत्वमाचोपलक्षणम् । पारिभाषिकार्यस्येहासम्भवात् । सर्वनामस्थाने
इति च सान्तसंयोगविशेषणम् । तेन हंसशिरांसीत्यादौ न दोषः ।
सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव न तु धातोर्महच्छब्दसाहचर्यात् ।
सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ ॥

अप्तृन्तृचस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृबृहृत्पोतृ-
प्रशास्तृणाम् । ६ । ४ । ११ ॥

अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । आपः । नित्यात् परादपि
नुमः प्राग्दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वामि । निरवकाशत्वं प्रतिप-
दोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नमेव । स्वामि । तृन् । कर्ता
कर्तारो कटस्य । स्वसारो । नप्सारो । नेष्टारो । त्वष्टारो । क्षत्तारो ।
होतारो । पोतारो । प्रशास्तारो । नप्तादियहणं व्युत्पत्तिपक्षे निय-

मार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव ।
समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां सौ । ६ । ४ । १२ ॥

एषां शवेवोपधाया दीर्घा नान्यच ॥ दण्डीनि । वाग्मीनि ।
बहुवृचहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । अन्यच दण्डिनौ । वृच-
हणौ । पूषणौ । अर्यमणौ । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानात्
वृचहायते वृचहणीत्यत्राकृत्सार्वेत्यनुनासिकस्य क्रीत्यनयोर्भावाभावो
सिद्धौ ॥

सौ च । ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ॥ दण्डी ।
वृचहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुद्धौ किम् । हे दण्डिन् । वृचहन् ।
पूषन् । अर्यमन् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्भातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ
सौ परे ॥ परं नित्यं च नुम् बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घ-
स्ततो नुम् ॥ धीमान् । कृतवान् । भातेर्डश्चतुः । डित्वसामर्थ्याद-
भस्यापि टेलौपः । भवान् । शचन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावात् दीर्घः
भषतीति भवन् । धातेरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमा-
निघाचरति वा क्यजन्ताटाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । उगिदचा-
मिति सूत्रे अधातेरित्यस्याधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थत्वस्य घट्ट्यमाण-
त्वानुम् । गोमान् । वेधाः । चन्द्रमाः । सुपयाः । सुयशाः । सुस्रोताः ।
अधातोः किम् । सुष्ठु वस्ते सुवः । पिण्डं गसते इति पिण्डयः ।
गसु ग्लसु अदने । असम्बुद्धौ किम् । हे धीमन् । गोमन् । वेधः ।

अनुनासिकस्य क्लिभलोः क्लिति । ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्लो क्ललादौ च क्लिति ॥ प्रशान् । प्रतान् । शान्तः । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तातस् । अनुनासिकस्य किम् । ओदनपक् । पक्कः । पङ्क्तिः । क्लिभलोः किम् । गम्यते । रम्यते । क्लिति किम् । गन्ता । रन्ता ।

अञ्जनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥

इह सनीत्येव दीर्घमुत्थोपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादञन्ताङ्गस्य दीर्घस्ततो हनिगम्योरिति सिद्धेऽज्यहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्बिशेषणम् ॥ अञन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्जलादौ सनि । निचीषति । तुष्टुषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । जिघांसति । सनि चेतीणादेशो गमिरिष्वदिगितीगादेशश्च । कर्मणि तङ् । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । इहश्चेतीडादेशश्च । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्ने दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते ॥ क्ललादौ क्लिम् । इणिगादेशगमेर्जिगमिषति । अधिजिगमिषति ॥

तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥

अस्योपधाया दीर्घो वा स्यात् क्ललादौ सनि ॥ तितांसति । तितंसति । तितनिषति ॥

क्रमश्च वित्त्व । ६ । ४ । १८ ॥

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्याज्जलादौ क्लि परे ॥ क्रान्त्या । क्रान्त्या । क्रमित्वा ॥

च्छोः शूढनुनासिके च । ६ । ४ । १९ ॥

सप्तकारस्य छस्य घस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ
 स्तोऽनुनासिके कौ भलादौ च ङ्ङिति ॥ विश्नः । प्रश्नः । स्योनः ।
 शिवेरोणादिको नः । पृच्छतीति प्राट् । अक्षयूः । पृष्ठः । पाप्रष्ठः ।
 दूतः । स्यूतः । खच भूतप्रादुर्भावे क्र्यादिः । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रा-
 न्तोत्पत्तिः । घान्तोऽयमित्येके । खेनाति । सप्तकारस्य किम् । अन्त-
 रङ्गत्वात् पूर्वं तुकि कृते विशिष्टस्य यथा स्यात् । पुत्तं छादयतीति
 पुच्छम् । कर्मण्यण् । पृषोदरादित्वाद्भातूपपदयोष्ठिलेपः । पुच्छमुद-
 स्यतीति णिङ् । ततः क्तिप् । सप्तकारस्य छस्य शकारे कृते पत्व-
 जश्त्वे चोत्पुडिति च यथा स्यात् । केषलस्य छस्य शकारे कृते
 तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे उत्पुडिति मा भूत् ॥ तथा वाञ्छतेर-
 प्रत्यये वान् वाञ्छाविति यथा स्यात् घान् घांशाविति मा भूत् ।
 किति किम् । दुभ्याम् । ननु च भोः किमर्थं कितीत्यनुवर्तयसि । न
 किं दुभ्यामित्यत्र परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेश-
 विकृतस्यानन्यत्वाद्विष उदिति तपरत्वान्मात्राकाले भविष्यति ।
 इत्थं सनि व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमिति । लाघवश्चेतत्कृ-
 तशस्येव पत्वेन सिद्धेः । हन्तेतावन्तमेव तु विशेषमिह प्रतिपाद-
 यन् भगवान् यकारबकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग् नास्तीत्यत्रैव
 सूत्रे भाष्ये ध्वनितवान् । कैयटोऽपि स्पष्टीकृतवान्न चेदं ध्वनयिष्य-
 द्विवेर्णङ्लुकि देघाति देदेतीत्यूठो भावाभावाभ्यां मन्ये नूनं महा-
 न्विशेषोऽभविष्यत् ॥ इदं च च्छोरिनि यचोठ् तद्विषयकम् । ज्वरे-
 त्यूठ्भाविनोः सिविमव्योस्तु यङ्लुगस्येवेति न्याय्यम् । माधवादि-
 सम्मतञ्च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेषु देषु देवने
 इत्यादयो घान्ताः ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥

ज्वरादीनामुपधावकारयोः स्यात् कौ फलादावनुनासिका-
दौ च प्रत्यये ॥ अत्र कितितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि आतुरिति
दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणञ्चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलो-
पे आमिति दर्शनात् । जूः । जूरो । जूतिः । तूः । तुरौ । तूतिः । सूः ।
सुवौ । सूतिः । ऊः । उवौ । ऊतिः । मघ वन्धने । मूः । मुवौ ।
मूतिः । यङ्लुक् ईडभावे उठि पिति गुणः । मामेति । मामूतः ।

राल्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥

रेफात् परयोश्चलोपः स्यात् कौ फलादावनुनासिकादौ च
प्रत्यये परे ॥ मुर्छा । मूः । मुरौ । मूर्तिः । मोमोति । मोमूतः ।
त्वर हिंसायाम् । तूः । तुरौ । तूतिः । तोतोति । तोतूतः । तोथोति ।
दोथोति । षलि लोपेन सिद्धे षलोपविधानमूढो बाधनार्थम् ॥

असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामः आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तदसिद्धवद्ववतीत्येवं वेदितव्यम् ।
आभादिति विषयनिर्देशः । भसंशब्दनमभिव्याप्य यदुच्यते तच्च क-
र्तव्ये अत्रग्रहणं समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र भवति यथा-
न्यदाभाच्छास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेवासिद्धवद्ववतीत्यर्थः । व्याश्र-
यन्तु नासिद्धवद्ववतीत्यर्थः । शधि । शाधि । अचेत्वशाभावयोः कृतयोर्भ-
ल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति तयोरसिद्धत्वाद्वर्तते । आगहि । बहुलं छन्द-
सीति शपोलुक् । जहि । अनुनासिकलोपे जभावे च कृतेऽतोद्देरिति लुक्
प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । आभात् किम् । अभाजि । रागः । अत

उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अचग्रहणं
किम् । पपुषः । चिच्युषः । लुलुवुषः । वसोः संप्रसारणमाल्लोपे यणि उवडि
च कर्तव्ये नासिद्धम् । आल्लोपादीनि हि वसौ वस्वन्तस्य विभक्तौ
सम्प्रसारणमिति समानाश्रयत्वाभावात् । समानाश्रयत्वं च तत्प्रयोगे
प्राप्तासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयशद्वृत्तिरूपनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरि-
क्ताश्रयकत्वम् । तच्च पपुष इत्यादौ न्यूनः । चाख्यायितेत्यादावधिकः । तच्च
यडिमिनं ये विभाषेत्यात्वं तृन्निमित्ते यस्य हल इति लोपे नासिद्धम् ।
अतिरिक्तमपि पूर्वविध्युपात्ततावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेनदपि समानाश्रय-
मेव अत एव चिणो लुक् चिणो लुक्तेवासिद्ध इति संगच्छते । स्त्री इयती-
त्यत्र यस्येति लोपापेक्षया स्त्रिया इतीयडि अधिकस्य स्त्रीशब्दस्या-
पेक्षणाद् व्याश्रयत्वमिति दिक् । नन्वेवमपि सम्प्रसारणस्य बहिर-
ङ्गासिद्धत्वं कस्मान्न भवति । आभाच्छास्त्रीयान्तरङ्गपरिभाषायां
प्रवर्तमानायां संप्रसारणादीनामनेनैवासिद्धत्वादेव । नन्वेवं
विप्रतिषेधोऽपि न स्यात् । तथा च सातः सातवानित्यचा-
नुनासिकलोपापेक्षया जनसनेत्यात्वं विप्रतिषेधेनेति सिद्धान्तो
भज्येतेति चेन्न । विप्रतिषेधेन हि व्यवस्थायां क्रियमाणायामसि-
द्धत्वं न भवति । घुमास्थेत्यत्र हल्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्वि गोद
इत्यादौ परत्वादीन्त्वं मा भूदित्यर्थम् । यदि चात्र विप्रतिषेधो न
स्यादुल्ग्रहणाभावे सत्यपीत्वे तस्यासिद्धत्वाल्लोपेन सिद्धे तद्व्यर्थ-
मेव । न च पुनरीत्वं पुनर्लोप इति चक्रकेणाव्यवस्थापत्या शास्त्रस्य
व्यवस्थाकारित्वेन लोपेनावस्थानमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि विनिगम-
नाविरहादीत्वेनैवावस्थानमिति कुतो नेत्यापत्तिवारणार्थं हलादावीत्वं
यथा स्यादजादौ मा भूदिति व्यवस्थार्थं हल्ग्रहणं चरितार्थमिति

वाच्यम् । अविशेषेणेवेत्वं विधाय तस्याजादावालोपस्यापवादस्य
विधानेनेवेष्टसिद्धेः । तथाहि आतो लोप इटि च ततः घुमास्यागा-
पाजहातिसां लोपो भवति इटि च अजादो क्ङितीति ।
किमर्थं पुनरिदं ईत्वं वक्ष्यति तद्वाचनार्थम् । ततः ईत्
ईच्च भवति घ्वादीनाम् । अत्र क्ङितीत्यपेक्ष्यते । ततः एलिङि
वाऽन्यस्यसंयोगादेः । न ल्यपि । मयतेदिन्यतरस्याम् । ततः यति यति
च इद्ववतीति ॥ वस्तुतत्त्वेकस्यासिद्धत्वे सिद्धेन सह तुल्यबलत्वा-
भावादुक्तो विप्रतिषेधाभावः । द्वयोरपि परस्परमसिद्धत्वं तु तुल्यब-
लत्वाक्षतेः कुतो न विप्रतिषेधः । परस्परदृष्ट्या परस्परमसिद्धत्वेन
पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थं शास्त्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । न च कार्यकाल-
पक्षे विप्रतिषेध इति परिभाषया आभीयत्वेन तदृष्ट्योभयोरप्यसिद्ध-
त्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वयोः शास्त्रयोः समानाश्रयत्वे तदा-
श्रयाश्रयकस्यापि समानाश्रयत्वमिति वाच्यम् । विप्रतिषेधे इत्यस्या
यथोद्देशत्वस्यैव सत्वात् । कार्यकालपक्षेऽपि स्वदेशत्यागाभावेनाभीय-
त्वाभावाच्च । आभीयत्वे तु तदुपस्थितिसामर्थ्यादेवासिद्धत्ववाधा-
च्चेति दिक् । तस्मात् सर्वथा भवतीह विप्रतिषेध इति स्थितम् ॥
नन्वस्याधिकारत्वेऽनुदातोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति
एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात्कलादौ क्ङिति परे । स चासिद्धो
भवति । अत्र कलादौ क्ङित्येष निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति
तस्मिन् कर्तव्ये इति । एवञ्च यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयं
तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यान्नतु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च
घ्वसेरित्येत्वं पूर्वस्मिन्धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् । भवेदयं
दोषः शब्दाधिकारे । अयं त्वर्थाधिकारः । ततश्चेह आन्नलोप इति

अवधिर्निर्णीतः । स एव प्रतिसूचमुपतिष्ठते । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वे-
मेव । तेनेधि शाधीत्यत्र स्थानिना क्लन्तत्वं बुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्नि-
बन्धनं धित्वं सिध्यति । इदं पुनरिहावधेयम् । अस् तामिति स्थिते
परत्वादल्लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानेनाटि लक्ष्य-
मेदाल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाप्राप्तेः प्राप्स्याटो लोपस्य वारणाय
असोरलोप इति तपरकरणादनित्यमिदं सूचम् । आटोऽसिद्धत्वेनेव
लोपाप्राप्तेः । तेन देमतुरित्यत्र दम्भेर्नलोपस्यासिद्धत्वेऽप्येत्वाभ्यासलोपो
सिद्धाविति दम्भेरेत्वाभ्यासलोपे । वक्तव्याविति न कर्तव्यमित्यत एके-
तिसू भाष्यकृतः ॥ वुगुटावुषड्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव ।
बभूवतुः । बभूवुः । दिदीये । दिदीयते । दिदीयिरे ॥

श्राद्धलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । भनक्ति ।
हिनस्ति । सशकारग्रहणं किम् । यज्ञानां यवानामित्यत्र नामीति
दीर्घापेक्षया परत्वान्नलोपो मा भूत् ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृडिति । ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्
किति डिति । सस्यते । ध्वस्यते । सनीसस्यते । दनीध्वस्यते । अनि-
दितां किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हलः किम् । नीयते । नेनी-
यते । उपधायाः किम् । नह्यते । नानह्यते । कृडिति किम् ॥
संसिता । ध्वंसिता ॥ लङ्गिकमप्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ घिलगितः । कृच्छ्राग्निरचोपतापो न तु रोगः । बिभ्र-
पितः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिर्न तु स्थौल्यादि । उभयचाप्यकर्मक-

त्वात्कर्तरि क्तः । आद्यः कृच्छ्रं प्राप्नोति । परो व्याधितः । उपेति किम् ।
 विलङ्घितः । विकम्पितः । रञ्जणौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥
 मृगरमणमाखेटः । रजयति मृगान् । लोपे घृद्धौ च जनीजृषक्रसु-
 रञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद् ध्रस्वः । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः ।
 रमणादन्यच्च तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । घिनुणन्तो रागी त्यजर-
 जेति निपातनात् सिद्धः । रजकः । कुन् शिल्पिसञ्चयोरित्युणादि-
 कुन्नन्तः । न तु शिल्पिनि घुन्नन्तः । रजकीति पुंयोगे ङीष् ।
 क्रियासम्बन्धमात्रविषयायामपुंयोगे तु रजिकेत्येष । रजनं रञ्जेः
 क्युन्नन्तम् । यच्च बाहुलकाद्वृत् । तेन रजनी सिद्धा । रजस्तु
 युरञ्जिभ्याङ्गिदित्यमुन्नन्तम् ॥

दंशसञ्जस्वज्जं शपि । ६ । ४ । २५ ॥

रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि नलोपः स्यात् ॥ दंश दशने । दशनम् । दंष्ट्राप्या-
 पारः । पृषोदरादित्वादननासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके
 तेषामप्येष तात्पर्यम् । अर्थानर्देशस्याधुनिकत्वात् । दर्शिता
 सजति । स्वजते । रजति । रजते ॥

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजत्य-
 स्मिन् रङ्गः ॥

स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ॥

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धमाधश्च निपात्यते । स्यदो वेगः ।
 अन्यच्च स्यन्दः ॥

अवोदैधौद्मप्रश्रयहिमश्रयाः । ६ । ४ । २९ ॥

अवोदः । अवक्लौदनम् । उन्देरवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । एधः । इन्धनम् । इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च । चोद्मः । उन्दनम् । उन्देरोणादिके मप्रत्यये नलोपो गुणश्च । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च अन्धेर्घञि नलोपो ष्टुभावाश्च ॥

नाञ्जेः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्य गम्यत्वेऽञ्जितेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् ॥ अञ्जिता अस्य गुरवः । अञ्जितमिष शिरो वहति । पूजायां क्रिम् । उदत्तमुदणं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः ॥

त्क्वि स्कन्दस्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ॥

एतयोर्नलोपो न स्यात् त्क्वि परे ॥ स्कन्त्वा । स्यन्त्वा अवस्कन्द्य । स्यन्दित्वेतीट्पक्षे न त्क्वा सेडित्येव सिद्धम् ॥

जान्तमशां विमाषा । ६ । ४ । ३२ ॥

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् त्क्वि परे ॥ मङ्क्वा । मक्का । रङ्क्वा । रक्का । मङ्गिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लेपः । मत्क्वा मंत्क्वा । नष्टा । नंष्टा । अत्क्वा । अंक्वा । केचिदिह कलादाविति वदन्ति । नेह । अञ्जित्वा । अनिदितामित्यतः क्तितीत्यनुवर्त्य किति त्क्वीति व्याख्येयम् । सेट् क्वा च न क्तिदिति, तद्वाख्यातारः । अच मूलं मृग्यम् ॥

भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि ॥

शास इदङ्ङ्लोः । ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत् स्यादडि हलादौ कृडिति च ॥ सतिंशा-
 स्तीत्यङ् । अशिषत् । अशिषाताम् । शिष्टः । शिष्टवान् । मिषाणि
 शास्ति मिषघ्नीः । क्षिप् चेति क्षिप् । तौ शिष्टः । आवां शिष्यः । वयं
 शिष्यः । अङ्ङलोः क्तिम् । शासति । शशासतुः । कृडिति किम् ।
 शास्ति । शास्मि । शासु अनुशिष्टावित्यस्येव ग्रहणमङ्साहचर्यात् ।
 तेनेह न । आशास्ते । आशास्यमानः । किन्तु अङ्ङिधौ परस्मैपद-
 सम्बन्धेनात्मनेपदप्रक्रियायां मा समरत मा समरेतामित्याद्युदाहर-
 तां मते आशास्तेरप्यङ्ङिधौ ग्रहणं कस्मान्न अस्त्येवेति चेत् । आङ्
 शासु इच्छायामित्यत्र कुतो नाहुदाहृतः । तस्मान्नास्तीति सत्यम् ।
 तत्कस्मान्नेति तु विभाव्यताम् । आशासः क्वावुपसंख्यानम् ॥ ॥
 आशीः ॥

शा हो । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्यादुो परे । शाधि ॥

इन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥

हो परे । अहि । शिषा निर्देशान्नेह । अहुहि ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक-

लोपो भलि कृडिति । ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्रपठोक्तं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनु-
 नासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्यात्फलादौ कृडिति परे ॥ यमि
 रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः ॥ तनु षणु क्षणु
 ऋणु तृणु घृणु मनु वनु तनोत्यादयः ॥ यतः । यतवान् । यत्वा ।
 यतिः । एवं रतः अङ्गुतः इत्यादि । वनतेः वतिः क्तिन्येतत् । क्तिचि

नु न क्तिचीति प्रतिषेधेन भाव्यम् । अन्यत्र तु क्लादौ इटा मघित-
श्रमिति वृत्तिः । तनोत्यादीनाम् । ततः । ततवान् । तत्वा । ततिः ।
वनोतेरात्वं वक्ष्यति । एवं क्षुत इत्यादि । डिति खल्वपि । तो हतः ।
अतत । अतथाः । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो वा लुक् । अक्षत
प्रक्षथा इत्यादि । अनुदातेत्यादि किम् । शान्तः । शान्तः ।
अनुनासिकेति किम् । पक्कः । कलि किम् । यम्यते । क्ङिति
किम् । यन्ता । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् । गतिः ।
तिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवान् ।

वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥

अनुदातोपदेशवनतितनोत्यादिनामनुनासिकलोपो वा स्यात्
ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वा
नादीनाञ्च नित्यम् । प्रयत्य । प्रम्यय । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य ।
प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहृत्य । अवमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३९ ॥

अनिटां वनतितनोत्यादीनां दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः
क्तिचि परे ॥ रान्तः । रन्तिः । रान्तः । तन्तिः ॥

गमः क्क्षौ । ६ । ४ । ४० ॥

अनुनासिकलोपः स्यात् ॥ अङ्गुत् ॥ गमादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊह् च गमादीनामिति
वक्तव्यमनुनासिकलोपश्च ॥ * ॥ अयेगूः । अयेभूः । डित्करणमन-
र्थक्रमन्त्यादेशेन सिद्धेः ॥

विङ्ङुनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ ॥

विद्वनोः परयोरनुनासिकस्यात् स्यात् ॥ अद्वाः ॥ गोजाः ।
 विजायते इति विजावा । ओण् । अवावा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
 इति घनिप् ॥

जनसनखनां सन्भक्तौः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्फलादौ सनि फलादौ क्ङिति च
 जनी । जातः । जातवान् । जन जनने जुहोत्यादिः । तो जजातः ।
 सिशसति । सातः । सातवात् । असात । असायाः । खातः ।
 खातवान् । चङ्हातः । फलादौ किम् । जिजनिषते । सिसनिषति ।
 चिखनिषति ॥

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति परे ॥ जायते ।
 जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । जजायात् । जजन्यात् । जायात् ।
 जन्यात् । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । सायात् ।
 सन्यात् । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । खायात् ।
 खन्यात् । चङ्खायात् । चङ्खन्यात् ॥

तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । र्यकि
 कम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लेपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४५ ॥

सनेतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सातिः । सतिः
 सन्तिः । न क्तिचीति दीर्घनिषेधः । वन ण्य सम्भक्तावित्यस्य तु
 सान्तिरित्येव ॥

आर्द्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥

अधिकारोऽयं न ल्यपीति यावत् । षट्यति । णेरनिटि ।

पाच्यते । आर्द्धधातुके किम् । पाचयति ॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्द्धधातुके ॥

मित्वादन्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशादोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्जे ।

बभ्रज्ज । बभर्जे । बभ्रजे । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् ।

मर्जनम् । भ्रज्जनम् । किति रमागमं बाधित्वा नित्यत्वात् संप्रसारणम् । भृष्टः । भृष्टवान् । भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । उपदेशे इति

वर्तते । तेनेह न । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः

स्यादार्द्धधातुके परे ॥ गोपायिता । चिकीर्षिता । तपरकरणं किम् ।

याता । वाता । आर्द्धधातुके किम् । वृक्षत्वम् । उपदेशे किम् ।

अद्भुगत् । अयवयप्रभृतिभ्यः क्विपि घलि लोपे अत् वत् । कथं

धिनुतः । कृणुतः । धिन्विकृण्वोरचेति सौचक्रमेण पूर्वमकारादेशः

पश्चादुप्रत्यय इति सिद्धान्तात् ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्र-

तिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । चिकीर्ष्यते ॥

यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति संघातग्रहणम् ॥ हलः परस्य यशब्दस्य लोपः

स्यादार्द्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिध-

त्वाल्लघूपधगुणो न । बेभिदिता । चेच्छिदिता । संघातग्रहणं किम् ।

ईर्ष्यता । मव्यिता । इह त्वनर्थकत्वान्न । पुषकाम्यता । सन्निपा-
तपरिभाषयेह न । गव्यिता । नाव्यिता । हलः किम् । लोर्लूयता ॥

क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥

हलः परयो क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके ॥ आदेः
परस्य । समिधिता । समिध्यता ॥

शेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे शेलोपः स्यात् ॥ य्यलोपावियङ्-
यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वत्रिप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥*॥ णिलोपस्य
तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु
अनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेत्यङ्का-
देरपवाद एवायम् । इयङ् । अततक्षत् । यण् । आटिटत् ।
गुणः । कारण । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते । क्षीप्सति ।
अच सनीवन्तर्धेतीडभावे अञ्जनेति दीर्घः परत्वाणिलोपेन बाध्यते ॥
अनिटि किम् । कारयिता ॥

निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ॥

शेलोपः स्यात् । कारितः । कारितवान् । सेटि किम् ।
इटि कृते णिलोपो यथा स्यान्न तु पूर्वम् । अन्यथेकाच इति
निषेधादिण् न स्यात् । न च संचपितः पशुरित्यच सनीवन्तर्धेति
षेद्वत्त्वेन यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधाणिलोपाभाषार्थं तदिति घाच्यम् ।
पूर्वेण दुर्वारत्वात् । यस्य विभाषेत्येकाच इत्यनुवृत्तेरिट्प्रतिषेधा-
भावाच्च । अत एव दरिद्रितः सिद्धः ॥

जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥

इडादो तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

शमिता यजे । ६ । ४ । ५४ ॥

शमयितेत्यर्थः ॥

अयामन्ताल्वाय्येतिन्वण्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्तु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् ॥

णिलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । कारयाञ्चकार । अन्त । गडयन्तः ।
तृविशिभ्यां भच् इत्यतोऽनुवर्तमाने तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्ड-
जिनन्दिभ्यश्चेत्यौणादिको भच् । भोऽन्तः । गडेर्घटादित्वान्मित्वे
ह्रस्वः । मण्डयन्तः । आलु । स्पृहयालुः । स्पृहिगृहीत्यादिना
आलुच् । आय्य । स्पृहयाय्यः । शुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्य इत्यौ-
णादिकः । इत्तुः । स्तनयित्तुः । स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्तुच्
इत्यौणादिकः । इष्णु । पारयिष्णवः । णेश्छन्दसीति इष्णुच् ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । विगणय्य । प्रण-
मय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात् किम् । सम्प्रधार्य ।

विभाषाऽऽपः । ६ । ४ । ५७ ॥

आप्नोतेणैरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य । इडा-
देशस्य लाक्षणिक्त्वान्न । अध्याप्य ।

युष्मवोर्दीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥

ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विपूय । छन्दसि किम् ।
वियुत्य । आप्लुत्य ।

क्षियः । ६ । ४ । ५९ ॥

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

निष्ठायास्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ॥

स्यदर्थो भावकर्मणो ततोऽन्यत्र निष्ठायां द्वियो दीर्घः ॥
द्वियो दीर्घादिति नत्वम् । प्रक्षीणः सः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि ।
क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु द्वितः कामो मया ।

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥

द्वियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च ॥ क्षीणायु-
र्भव । क्षितायुर्भव । क्षीणोऽयं तपस्वी क्षितो वा ॥

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽउभन-
ग्रहदृशां वा चिषवदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्ये वा
स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च ॥
अयमिट् चिषवद्भासन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहाट्टुधातुक
इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । कानि पुनरस्य
योगस्य प्रयोजनानि ।

वृद्धिश्चिषवदुक् च हन्तेश्च घृत्वं दीर्घश्चाक्तो यो मितं
वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बलनिमित्तो विधाती ॥

चिषवद्भावाद्बुद्धिः । भाविष्यते । भविष्यते । अभाविष्यत ।
अभविष्यत । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । भाविषीष्ट ।
भविषीष्ट । भाविता । भविता । चिषवदिट् आभीयत्वेनासिद्ध-
त्वाणिलोपः । भाविष्यते । पक्षे भाविष्यते । अभाविष्यत ।
अभाविष्यत । अभाविषाताम् । अभावविषाताम् । भाविषीष्ट ।

भावयिषीष्ट । भाविता । भावयिता । सन्नन्ताद्यङन्ताच्चाविशेषः ।
यङ्लुगन्तात् बोभाविष्यते । बोभविष्यते इत्यादि । स्ताविष्यते ।
स्तेष्यते । अस्ताविषाताम् । अस्तोषातामित्यादि । परत्वान्नित्यत्वाच्च
गुणे रपरे च कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिष्यदिट् । आरिष्यते ।
स्मारिष्यते । कारिष्यते । अरिष्यते । स्मरिष्यते । करिष्यते इत्यादि ।
गिरतेलुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथाहि । चिष्यदिटो दीर्घो न ।
प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो वृत्तो वेत्यनेन दीर्घविधानात् ।
अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृत्तो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् ।
अगारिध्वम् । एषां चयाणां लत्वं ठत्वं द्वित्वचयश्चेति पञ्च
वैकल्पिकानि । इत्थं पणवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पादिङभावे
उश्चेति क्त्विमत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः प्रीध्वमिति
नित्यं ठत्वं अगीर्द्धम् । ठवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तपणवत्या
सह सङ्कलने उक्ता सङ्ख्येति ।

इट् दीर्घश्चिष्यदिट् लत्वं ठत्वं द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

विष्यद्वावाद्युक् । दायिष्यते । धायिष्यते । ग्लायिष्यते ।
दास्यते । धास्यते । ग्लास्यते । अदायिषाताम् । अधायिषाताम् ।
अग्लायिषाताम् । अदिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लासाताम् । एवं
दायिषीष्ट । दासीष्ट । दायिता । दातेत्यादि । चिष्यद्वावाद्वा दीर्घः ।
हेतुमण्यन्तात् शाम्यतेः कर्मणि लृडादयः । शामिष्यते । शमिष्यते ।
शमयिष्यते । अशमिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । अशमि-
षाताम् । अशमिषाताम् । अशमयिषाताम् । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट ।

शमयिषीष्ट । शमिता । शमिता । शमयिता । ग्यन्ताणिच्यप्येवम् ।
 न च णिलोपस्य स्यान्निवत्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् । पूर्वचासिद्धे न
 स्यान्निवदित्यवगृह्य । द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्ग्रहणं प्रत्या-
 चक्षाणानां भाष्यकाराणां मते तु णाविति जातिपरो निर्देशः ।
 यङन्ताणिर्णाच शंशमिष्यते । शंशमिष्यते । शंशमयिष्यते इत्यादि ।
 यङ्लुगन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्तान्निष्वदिटि दीर्घा
 नास्तीति विशेषः । अथ हनादयः स्यादिषूदाह्रियन्ते । चिण्वद्वावा-
 द्दो हन्तेरिति कुत्वम् । अचिण्वलेरित्युक्तेर्हनस्ते । न । घानिष्यते ।
 हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । अघानिषाताम् । अहसाताम् ।
 पक्षे आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशः । अर्वाधिषाताम्
 आशीर्लङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्वावः । आर्द्धधातुके सीयुट
 इति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । घानिता ।
 हन्ता । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति
 वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । अत एव । ग्यते ।
 आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते इत्यादौ इणिङादेशा अपि
 न भवन्ति । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य बलादिलक्षणस्यै-
 वेटो ग्रहो । लिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते ।
 अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् ।
 ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता । ग्रहीता । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते ।
 अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्वा-
 दन्न । अदृक्ताताम् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । दर्शिता । दृष्टा ।
 स्यादिषु किम् । चेतव्यम् । आर्द्धधातुके किम् । प्रस्रुवीत । कर्म-
 कर्तरीदम् । तच्च न दुहस्रुनमामिति यकः प्रतिषेधः । क्रियेत ।

ह्रियेतेत्यत्र यक्सत्वेऽपि तदन्तस्यैव च मा भूत् । सति तु वृद्धि-
युक्तौ स्याताम् । अतो लोपो वा स्यादिति सर्वथा रूपासिद्धिः ।
भावकर्मणोः क्रिम् । चेष्यति । दास्यति । अञ्जनग्रहदृशां क्रिम् ।
पठिष्यते ।

दीडो युडचि क्लिति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीडः परस्याजादेः क्लित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । दिदीये ।
अवि क्रिम् । देदीयते । क्लिति क्रिम् । उपदानम् ।

आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्योर्धधातुकयोः क्लिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् ।
पपतुः । पपुः । प्रदा । प्रधा । पपिथ । तस्थिथ । अजाद्योः
क्रिम् । ग्लायते । दासीय । आर्द्धधातुकयोः क्रिम् । वान्ति ।
यान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले ॥

ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत् स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥

घुमास्यागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत् स्यादुलादौ क्लित्यार्द्धधातुके ॥ दीयते । धीयते ।
देदीयते । देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तेष्ठीयते ।
गीयते । जेगीयते । अध्यगीट् । अधगीष्यत । गाङ्कुटादिसूत्रे
इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणात् नेह । गाङ् गतौ । अगास्त । पा पाने ।
पीयते । पेपीयते । पै औवै शोषणे इत्यस्य च नेह ग्रहणम् । एकस्य
लुग्विकरणत्वादपरस्य लाक्षणिक्त्वात् । ह्रीयते । जेह्रीयते । जहातीति

भृजामिदित्वरहितनिर्देशेन ओहाडो न । अवसीयते । अवसेषी-
यते । स्यतेरेव ग्रहणम् । व्याख्यानात् । तन्त्रान्तरे स्यतीति श्यना
निर्देशाच्च । न तु चै जै पै क्षये इत्यस्य । हलि किम् । ददतुः ।
ङ्किति किम् । दाता ।

एलिङि । ६ । ४ । ६० ॥

घुसंज्ञकानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति
लिङि ॥ देयात् । धेयात् । म्रेंयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् ।
हेयात् । अवसेयात् । किति किम् । दासीष्ट । जहातीति श्तिषा
निर्देशान्नेह । आशिषि जाहायात् ।

वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्ध-
धातुके किति लिङि ॥ ग्लयात् । ग्लेयात् । अन्यस्य किम् । स्थेयात् ।
संयोगादेः किम् । यायात् । किति किम् । ग्लासीष्ट ।

न ल्यपि । ६ । ४ । ६९ ॥

ल्यपि परे घुमास्थादेरात् ईत्वं न ॥ प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय ।
प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते
प्रमाय । निमाय । उपदाय ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ७० ॥

मेड इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य । अपमाय
वा याचते । याचित्वा अपमयते इत्यर्थः ॥ उदीचां माडो
व्यतीहारे इत्यपूर्वकालेऽपि विकल्पेन त्का ॥

लुङ्लङ्लङ्स्वडुदात्तः । ६ । ४ । ७१ ॥

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः ॥ अभूत् । अभ-
वत् । अभविष्यत् ।

आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

अजादीनामाट् स्याल्लुडादिषु स चोदात्तः ॥ अटोऽपवादः ।
आटश्चेति वृद्धिः । ऐत्तिष्ठ । ऐत्तत । ऐत्तिष्यत । कथमैज्यत ।
औप्यत । औह्यत । औयत इत्यादि । लङि कृते लावस्यायामेवा-
डागमादन्तरङ्गत्वाज्जादेशः । तच्च कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं
बाधते । शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वम् । कृते हि विकरणे
विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यमकृते तु धातुमात्रस्य शब्दा-
न्तरस्य च प्राप्तुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति
विकरणो नानित्यः । विकरणे कृते सम्प्रसारणमडागमान्नित्यत्वादेव
भवति । सम्प्रसारणे कृते त्वजाद्यङ्गम्भवतीत्याडजादीनामित्याडा-
गमः । यद्वा उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसज्जातनिमित्तम-
प्युत्सर्गे बाधते इति न्यायेन पूर्वमङ् न प्रवर्तते । सम्प्रसारणोत्तर-
माडागमस्योपजनिष्यमाणनिमित्तत्वात् । अपवादोऽपि यदन्यचेति
न्यायस्य तु नात्र विषयः । अडप्राप्तिर्योग्यविषये आटश्चारितार्था-
भावादितोऽप्यधिकं ग्रन्थगौरवमयादनुक्तं स्वयमूहनीयं सुबुद्धिभिः ।
अचाजादीनामप्यटैव सिद्धिप्रकारस्तु भाष्यकैयटाभ्यामवगन्तव्यः ।

छन्दस्यपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । मन्त्रे घसञ्चरेति
लेर्लुक् । आयुनक् । युजेर्लङ् ।

न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान्भूत् । मा भवानीक्षिष्ट ।

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ६ । ४ । ७५ ॥

जङ्गिष्ठा उग्रः सहसे मावः । क्षेत्वे परवीजान्यवाप्सुः ॥

इरयो रे । ६ । ४ । ७६ ॥

बहुलमित्यनुवर्तते । प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याभीयत्वे-
नासिद्धत्वादातो लोपः । अत्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावस्त-
दर्थं सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति । न च भवति । कर्मणि
चक्रिरे ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां ख्योरियडुवडौ । ६ । ४ । ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भू इत्येतस्य चाङ्गस्ये-
यडुवडौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे ॥ डिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्या-
देरियङ् आसुवङ् । प्राप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति । चित्त्रियतुः । चित्त्रियुः ।
लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः ॥
भ्रमेर्ङ्प्रत्ययान्तोऽयं न तूङ् च गमादीनामित्यूङन्तः । तथा
सति धातुत्वादेव सिद्धेः । अचि किम् । आप्नुयात् । श्न्वादीनां
किम् । लक्ष्म्यौ । ख्योः किम् । चक्रतुः । चयनं चायको लवनं
लावक इत्यादौ तु परत्वाद्गुणवृद्धौ भवतः ॥ तन्वादीनां छन्दसि
बहुलम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम तनुवं पुषेम । चियम्बकम् । च्यम्बकम् ।
स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् ।

अभ्यासस्यासवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियडुवडौ स्तोऽसवर्णेऽचि ॥ इयाय ।

इयेष । उवोष । उवोख । इयति । असवर्णे किम् । ईषतुः । अचि किम् ।
इयाज ।

स्त्रियाः । ६ । ४ । ७६ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥ स्त्रियौ । स्त्रियः ।
स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः २ । परत्वाद्भुट् । स्त्रीणाम् ।
स्त्रियाम् ।

वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च परे स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् ।
स्त्रोम् । स्त्रियः । स्त्रोः ।

गुणनाभावौत्वनुङ्मिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥
आस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

अतिस्त्रियौ २ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् ।
अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रेः
२ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ । क्लीबे तु नुम् ।
अतिस्त्रिणो २ । अतिस्त्रीणि २ । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । अति-
स्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रिणि । डेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाण-
पुंवद्भावविकल्पात् पक्षे प्राग्बदूपम् । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि ।
अतिस्त्रोः । अतिस्त्रियः । टायामतिस्त्रिया । डिति ह्रस्वश्चेति
ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव
पर्युदासस्तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य ।

आण् नद्या इत्याट् । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः २ ।
अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ ।

इणो यण् । ई । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये । मध्येऽपवादन्यायेनायमियङोऽपवादः ।
यन्ति । यन्तु । आयन् । यण् आभीयासिद्धत्वादाट् । गुणवृद्धिभ्यां
परत्वादयं बाध्यते । अयनम् । आयकः ।

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य । ई । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तस्यानेका-
चोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥ निन्यतुः । निन्युः । कुमारी-
मिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः ।
अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्या । कुमार्यै । कुमार्याः ।
कुमारीणाम् । अत्र परत्वान्नुट् । कुमार्याम् । एः किम् । असंयोग-
पूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यादङ्गविशेषणं मा भूत् । तथा
सति प्रथ्यं प्रथ्यः ग्रामण्यं ग्रामण्य इत्यादि न सिध्येत् । लुलुवतुः
लुलुवुरिति तु ओः सुपीति नियमादपि सिध्यति । धातुना संयो-
गस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्नयतीत्युन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः ।
उन्न्यम् । उन्न्यः । उन्न्याम् । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः ।
नियम् । नियः । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यव-
क्रियौ ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेप्यते ॥ * ॥ शुद्धधियौ ।
परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभिद्येत्यादि । उच्यते
दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दमिति गतित्वमेव
नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः स्युः ।

वृश्चिकशब्दस्य तु बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिक-
सम्बन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥

श्रीः सुपि । ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वा न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो
धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि ॥ गतिकारकेतर-
पूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलष्वौ । खलष्व इत्यादि । एवं सुल्वा-
दयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति
किम् । उल्लूः । उल्लवौ । उल्लवः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रूः ।
कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् ।
लुलुवतुः ।

वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ॥

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि ॥ वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ॥
दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः ॥ * ॥ दृन्भ्वम् । दृन्भ्व
इत्यादि खलपूर्वत् । करभ्वम् । करभ्वः । दीर्घपाठे कर एव कारः ।
स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूयैगिकः पुंसि ।
रूढस्तु नित्यस्त्रीलिङ्गः । पुनर्भ्वावित्यादि । आमि पुनर्भ्वाम् । स्त्रि-
यान्तु यण् बाधित्वा परत्वान्नट् । पुनर्भूणाम् । एवं वर्षाभूशब्देऽपि ।
कैयटवृत्तिकारयोर्मतभेदनिवन्धननदीत्वविकल्पान्नुङ्विकल्पो द्रष्टव्यः ।
भेदयां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमानिति यादवः । न च
नेयडुवडिति निषेधः । यणा उवडो बाधनात् । दृभूकाराभूशब्दौ
तु स्वयंभूवत् । कथं दृम्भ्वौ दृम्भ्व इत्यादि । दृम्भतीति दृम्भूः ।
अन्दूदृम्भूश्च दृम्भूकफेलूश्च कः धूदिधि पूरित्युणादिभूश्च वृत्त्यादितः

तत्र इको यणचिती यण् । स च दृम्भूं दृम्भूनित्यत्र बाध्यते ।
दृम्भूरित्यत्र तु दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्तिबिति विशेषः ॥

न भूसुधियोः । ६ । ४ । ८५ ॥

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि ॥ स्वभुवौ । स्वभुवः ।
सुधियौ । सुधिय इत्यादि ।

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवडौ च । वनेषु विवं धिम्वं विभुवं
वा । सुधियो नव्यमये सुथ्यो वा ।

हुशुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्ववर्णस्य
यण् स्यादजादैः सार्वधातुके ॥ उवडोऽपवादः । जुह्वति । जुह्वतु ।
अजुह्वत । शण्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । हुशुवोः किम् ।
योयुवति । बोभुवति । रोसुवति । इदमेव हुशुग्रहणं क्षापकं
भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि तु छन्दस्युभययेति आर्द्ध-
धातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः ।
असंयोगपूर्वस्य किम् । आप्रवन्ति ।

भुवो वुग् लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्याल्लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्वुगुणवद्धौ
बाध्यते । अभूवन् । अभूवम् । अबोभूवीत् । अबोभूवुः । बभूव ।
बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । अचि किम् । अभूत् । अभू-
ताम् ।

कदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥

गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये ॥ गूहति ।
गूहते । गूहयति । उपधायाः किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । विकृत-
निर्देशः किम् । जुगुहत्तुः । जुगुहुः । अचि किम् । गोटा ॥

दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥

दूष इति सुवचम् । दूष्यतेरुपधाया ऊत् स्याणौ । दूषयति ।

वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ॥

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

मितां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ॥

मितामुपधाया ह्रस्वः स्याणौ परे । के पुनर्मितः । चुरादौ ।
भ्यादौ च पठ्यन्ते । तच्च तावच्चुरादौ ये त उच्यन्ते । ज्ञप मिच्च ।
अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । ज्ञपयति । यम च परिवेषणे ।
चान्मिच् । परिवेषणमिह वेष्टनं न तु भोजना नापि वेष्टना । उभय-
चापि हेतुमण्यन्तत्वेनामन्तत्वादेव सिद्धेः । न च वेष्टनायां यमोऽप-
रिवेषणे इति निषेध इति वाच्यम् । तच्च विनिगमनाविरह्याद्भोजना-
ववेष्टनाया अपि ग्रहणात् । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ।
चह परिकल्कने । चहयति । अचीचहत् । कथादेस्तु अदन्तत्वे-
नाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति ।
रह त्यागे इत्येके । रहयति । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् ।
बल प्राणने । बलयति । बिज् चयने । चिस्फुरोरिति वा आत्वम् ।
अर्तिह्रीति-पुक् । चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्वि-
कल्पः । चयति । चयते । नेर्गदेत्यच्च चिनोतेर्ग्रहणाच्चेह । प्रणिचयति ।
प्रनिचयति । नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये

मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न । इति
 चुरादिमितः । अथ भ्यादिमितः । तच्च त्वरत्यन्तास्त्रयोदश अनु-
 दातेतः पितश्च । ये धातवोऽन्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थ-
 नियमः । ये त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थान्तरसत्वेऽपि मित्व-
 मस्येवेति न्यासधातुवृत्त्यादिषु स्थितम् । घट चेष्टायाम् । घटादयो
 मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । घटयति । कथन्तर्हि कमल-
 वनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविधाटयिता समुत्पन्नं हरिदश्वः कमला-
 करानिवेत्यादि । शृणु । घट संघाते इति चौरादिकस्येदम् । न
 च तस्यैवार्थविशेषे मित्वार्थमनुवादोऽयम् । एवञ्च कथं त्रिघट-
 यतीत्यादौ मित्वमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् ।
 अनुवादसामर्थ्येन तद्वाधकल्पनापेक्षया स्वातन्त्र्यकल्पनस्यैवोचि-
 तत्वात् । व्यथ भयसञ्चलनयोः । प्रथ प्रख्याने । प्रस विस्तारे ।
 म्रद मर्दने । स्वद स्वदने । स्वदनं विद्रावणम् । क्षजि
 गतिदानयोः । मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिष्णुमुलोरिति दीर्घ-
 विकल्पः । अक्षजि । अक्षजि । क्षजम् २ । क्षजम् २ । एव-
 मग्रेऽपि । दक्ष गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिश्चैष्येयोरनुदात्तेषु पठि-
 तस्तस्येहार्थविशेषे मित्वार्थोऽनुवादः । कृप कृपायां गतौ । कदि
 कदि क्वैक्ये । वैक्य इत्येके । चयोऽप्यनिदित इति नन्दी ।
 इदित इति स्वामी । कदिकदी इदितौ । कद कदेति चानिदि-
 ताविति मैत्रेयः । कदिकदीकदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिपू-
 क्तानां पुनरिह पाठो मित्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जित्वरा संभ्रमे ।
 घटादयः पितः पित्वादङ् कृत्सु भवति ॥ अथ फणान्ताः
 परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । गड सेचने । हेड वेष्टने । हेड अना-

दरे इति घटादिभ्यः पूर्वमात्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽ-
नूद्यते अर्थविशेषमित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानु-
वादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात् परस्मैपदम् । हेडति ।
हिडयति । अनादरे तु हेडयति । वट भट परिभाषणे । वट
त्रेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ।
नट नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं
पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यप्रदेशः । पदार्थाभिनयो
नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृतम् । केचित्तु घटादौ नट नताविति
पठन्ति । गतावित्यन्ये । शोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति
दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव । पृक प्रतीयाते । चक तृप्ता । तृप्ति-
प्रतिघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्म-
नेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात् परस्मैपदम् । करेव हसने ।
रगे शङ्कायाम् । लगे सङ्गे । हगे ल्हगे पगे पृगे संवरणे । कगे
नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थ
त्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । अक अग कुटिलायां गतौ । कण
रण गतौ । चण शण अण दाने । शण गतावित्यन्ये । अथ क्रथ
क्रथ क्रथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि वृद्धि-
निपात्यते । क्राथयति । मित्वन्तु निपातनात् परत्वाचिणमुलोरिति
दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथम् २ । क्राथम् २ । वन
च हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न
तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । न च तस्यैवानु-
वाद इत्यर्थे तदिति वाच्यम् । विशिष्यार्थो नोच्यत इत्युक्त्या
नियमस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्वैयर्थ्यात् । अत एव पूर्वपठितवनो

नानुवादः । उक्तरीत्यार्थनियमासम्भवेन तत्र वनपाठस्य वैयर्थ्या-
 पत्न्या तदनुवादासम्भवात् । उदित्वफलन्तु शिजभावे । तेन क्रिया-
 सामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्वविकल्पो
 घट्यते । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थे पठिष्यमाण एवायं मित्वार्थ-
 मनूद्यते । प्रज्वलयति । हूल हल चलने । प्रहूलयति । सृ-
 आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्वार्थोऽनुवादः ।
 आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दृ भये दृ विदारणे इति क्र्यादेरय-
 मनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति ।
 धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्दुटादौ अत्सृदृ-
 त्वरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः ।
 नृ नये क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ।
 आ पाके अ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येना-
 नुकरणम् । लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । लक्षणप्रतिपदा-
 क्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषाभ्याम् । अपयति । विस्लेदयती-
 त्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशा-
 मनेषु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषं ज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्र-
 मित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तिद्वीकरणम् ।
 एष्वेवार्थेषु जानार्तिर्मत् । ननु माधवमते ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुम-
 भिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थस्य का गतिः । ज्ञप मिच्चेति चुरादौ ज्ञापनं
 मारणादिकञ्च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति ।
 तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्वा-
 भावात् । ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोगे इति
 चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हर-

दत्तादीनां मते तु ज्ञानियोगे इति चौरादिकस्य न काऽप्यनुपपत्तिः ।
 कम्पने चलिः । चल कम्पने इति उवलादिः । चलयति शाखाम् ।
 कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थे इति ।
 हरतीत्यर्थे इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । छदिदूर्जने
 छद अपवारणे इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थाऽयमनु-
 वादः । अनेकार्थत्वादूर्जेऽर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति ।
 बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति ।
 अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति ।
 बलीभवति । प्राणीभवति । अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने
 लडिः । लड विलासे इति पठितस्य मित्त्वार्थाऽनुवादः ।
 उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन प्रणीतत्पुरुषः । लडयति
 जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये
 तु जिह्वाशब्देन तज्ज्ञापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वेऽयम् ।
 लडयति शत्रुम् । गालयतीत्यर्थः । लडयति दधि । उन्मथति
 विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । मदी हर्षग्लेपनयोः ।
 ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थाऽयमनुवादः । ईदित्वन्त्वस्यैवा-
 नुवाद इति बोधनार्थम् । मदयति । हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र
 मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ध्वन शब्दे । भाव्ययं
 मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अस्प-
 र्शाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र भोजः । दलि बलि स्खलि रणि ध्वनि
 अपि क्षपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विदारणे
 बल संवरणे । खल सञ्चलने । चपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां
 णौ । दलयति । बलयति । स्खलयति । क्षपयति । क्षे क्षये इति

वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन अवतं-
सने । शब्दे इति पाठ्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र
स्वानयति । घटादयो मितः । मित्संज्ञा इत्यर्थः । जनीजृष्ण-
सुरज्जोऽमन्ताश्च । मित इत्यनुवर्तते । जृषिणि षिन्नदेशज्जीर्णते-
र्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनीजृष्णसु इति पाठित्वा
णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति । उवलहूलल्ललनमा-
मनुपसर्गाद्वा । एषां मित्वं वा । प्राप्तिविभाषेयम् । उवलयति । उवाल-
यति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रउवलयति । कथन्तर्हि प्रउवा-
लयति उन्नामयतीति । घञन्तात्करोतीति णौ । एवमपि कथं संक्राम-
यतीति नोदातोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधादिति चेत् । मित्तां ह्रस्व
इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाग्र-
यणादिति वृत्ते कृत् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञां धुर्यान् विश्रामयति
स इत्यादि व्याख्यातम् । ग्लालावनुवर्मां च । अनुपसर्गादेषां
मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । न कस्य-
मचमाम् ॥ अमन्तत्वात् प्राप्ति मित्वमेषां न स्यात् । कामयते ।
आमयति । चामयति । शमो दर्शने । शाम्यतिर्दर्शने मित्रं स्यात् ।
निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः ।
कथन्तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति । शम आलो-
चने इति चौरादिकस्येदम् । धातूनामनेकार्थत्वात् श्रवणे वृत्तिः
शाम्यतिवत् । यमोऽपरिवेषणे । यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्रं स्यात् ॥
आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यम-
यति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु
अर्थश्चाद्यजन्तनियमशब्दात्करोतीति णौ बोध्यम् । स्वदिरवप-

रिभ्याञ्च ॥ मित्रेत्येव । अत्रस्वादयति । परिस्वादयति । अपाव-
परिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमीति नञमुत्तरचिसूच्या-
मननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद । यमेस्त्वपरिवेषणे मित्व-
माह तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य
स्वदेश्वेदवादिपूर्वस्यैवेति नियमात् प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात् सूच-
द्वये उदाहरणयोर्व्यासः फजितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिवि-
रोधादुपेक्ष्यम् । फण गतौ । नेति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात् पूर्वमसौ
न पठितः फणादिकार्यानुरोधात् । फणयति । वृत् घटादिः समाप्रः ।
फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । इति भ्वादिमितः ॥
प्रकृतमनुसरामः ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घाऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्णपरे णमुल्परं च णौ मितामुपधाया दीर्घा वा स्यात् ॥

अशमि । अशामि । अशमि । अशामि । शमम् २ । शामम् २ ।
तमम् २ । तामम् २ । प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः ।
णन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ णिचो लोपो न स्थानि-
वदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । किञ्च
हेड वेष्टने इति घटादिपूदाहृतस्य ह्रस्वविकल्पे अहिडि अहेडीति
स्यात् । दीर्घविकल्पे तु अहिडि अहीडीति भवति । मित्वप्रयुक्तह्रस्वे-
कारस्य दीर्घविधानेन दीर्घकारस्यैव प्रवृत्तेः । भाष्ये तु पूर्वचासिद्धे
न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसत्रणानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्या-
ताः । णाविति जातिपरो निर्देश इति तदाशयः । यङन्ताणिणचि ।
अशंशमि । अशंशामि । शंशमम् २ । शंशामम् २ । यङ्लुगन्ताणिण-
च्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताणिणचि दीर्घा नास्तीति विशेषः ॥

खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ६४ ॥

खच्परं शौ। उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा
तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ॥

ल्हादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ६५ ॥

ह्रस्वः स्यात् । प्रल्हन्नः । प्रल्हन्नवान् । ल्हाद इति योग-
विभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रल्हतिः ॥

छादेर्घाद्द्व्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ६६ ॥

छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे परे न तु द्व्युपसर्गस्य । दन्ताश्छा-
द्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । छदः । पुंसि संज्ञायामिति घः ।
अद्व्युपसर्गस्य किम् । समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ समुपाभिच्छादः । उतरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं
व्यपदेशं निवर्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र उच्यते ॥

इस्मन्त्रन्क्लिषु च । ६ । ४ । ६७ ॥

एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । छदिः । छद्वा । छवम् । तनुच्छत् ।
क्लिप्चेति क्लिप् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । ६ । ४ । ६८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ ङ्ङिति न त्वङि ॥ जग्मतुः ।
जंगमति । जघ्नतुः । जंघति । जञ्चतुः । जञ्चेते । जञ्चति । जन
जनने जुहोत्यादिः । चख्तुः । चंखति । जञ्चतुः । अञ्चन्नमीम-
दन्त । ङ्ङिति किम् । गमनम् । हननम् । अनङि किम् । अगमत् ।
अवसत् । अचि किम् । गम्यते । हन्यते ।

तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ९९ ॥

एतयोरुपधाया लोपः क्लृप्ति प्रत्यये परे ॥ वितन्निरे कवयः ।
शकुना इत्र पप्रिम । छन्दसि किम् । वितेनिरे । पेटिम ।

घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ॥

भलो भलीति सलोपः । समाना जग्धिः सग्धिश्च मे । बब्धः ।
बन्धान्ते हरीधानाः । परान्नित्याच्च लोपात् प्राक् श्लुनिमित्तकमन्तरङ्गं
द्वित्वम् । अजादौ खल्वपि । वप्सति । क्लृप्तीत्येव । पशून् बभस्ति ॥

हुभल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होर्भलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् ॥ जुहुधि । अद्दि । पास्पद्धि ।
रुदिहीत्यत्र परत्वादिति धित्वं न ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥

श्रुधो हवम् । शृणुधो गिरः । रायस्पर्धि । उरुणस्कृधि
अपां वृधि ॥

अङ्कितश्च । ६ । ४ । १०३ ॥

हेर्धिः स्यात् । वा छन्दसीति पक्षे पित्वेनास्याङित्वम् ।
रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च ।
अस्मै प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः
श्लुः । अङ्कितः किम् । हव्यं ग्रीणीहि ॥

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् ॥ अकारि । अहारि । अकारि-
तरामित्यदौ तलोपस्यासिद्धत्वात्तरपो न लुक् ॥

अतो हेः । ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । पच । अतः किम् ॥
युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादा-
कारान्तमेतदङ्गं भवति । इह त्वनुनासिकलोपस्याभीयन्वेनासिद्ध-
त्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वा यः प्रत्ययोऽकारस्तदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक् स्यात् ॥
धिनु । सनु । चिनु । तनु । कुरु । उतः किम् । लुनीहि । प्रत्य-
यात् किम् । युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् । आप्रुहि ॥ छन्दसि
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवस्थिरा तनुहि धिनुहि । यज्ञम् तेन
मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वा यः प्रत्ययोऽकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो व-
स्यान्स्वीः परयोः ॥ धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः ।
सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । सुन्वहे । सुनुवहे । इह तु
परत्वाद्गुणः । धिनोमि । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयो-
गपूर्वस्य किम् । शक्रुवः । शक्रुमः । लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यान्स्वीः परयोः ॥
कुर्वः । कुर्मः ॥

ये च । ६ । ४ । १०९

कृञ् उलोपः स्यादादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् ।

अत उत् सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृजोऽकारस्य उत्स्यात् सार्वधातुके ङिति ॥
कुरुतः । कुर्वन्ति । तपरकरणं गुणवाधनार्थम् । इह त्वाभीयत्वेन
लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । कुरु । ङिति किम् । करोति । उप्रत्यया-
न्तस्य किम् । सञ्चस्करतुः । कुरुत इत्यत्र तूकारेण व्यवधानान्नैव
स्यात् सार्वधातुके इत्युक्तौ तु नास्योपयोगः । येननाव्यवधानन्या-
येन कुरुत इत्यादौ चरितार्थस्य करिष्यत इत्यादावप्रवृत्तेः ।
कर्तेति तास्यन्तेऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वेनानेकव्यवधानात् ।
टिलोपेऽङ्गाधिकारसत्त्वेन समानाश्रयत्वस्य सूपपादत्वात् । डित्वसा-
मर्थ्यात् किञ्चिल्लक्ष्यविषयके भाधिकारबाधेऽपि अङ्गाधिकारबाधे माना-
भावादिति सूत्राशयः । भाष्यकारेण तु तदुक्तावपि करिष्यत इत्याद्य-
सिद्धं मत्वोप्रत्ययान्तस्येति स्वीकृत्यैतन्निष्कलीकृतम् ॥

असौरलोपः । ६ । ४ । १११ ॥

असौरलोपश्चाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके ङिति ॥ रुन्धः ।
रुन्धन्ति । स्तः । सन्ति । ङिति किम् । भिनति । सार्वधातुके इति
निष्पन्नम् । ईहामासतुरित्यादौ अत आदेरिति दीर्घे परस्य लोपे-
ऽप्यदोषात् ॥

आभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२ ॥

अभ्यस्तयोरातो लोपः स्यात् ङिति सार्वधातुके । ईत्वात् पूर्वं
भेरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एव भस्याभ्दावः ।
ततोऽनेन लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणते । लुनते । मिमते । माङ् माने
शब्दे । जिहते । ओहाङ् गती । दतः । दत्ते । ददते ।

दरिद्रति । जाहति । श्नाभ्यस्तयोः क्रिम् । यान्ति । वान्ति । आतः
क्रिम् । बिभ्यति । जिहियति । झिति क्रिम् । क्रीणाति । ददाति ।
सार्वधातुके क्रिम् । अशिषि जाहायात् ॥

ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ॥

श्नाभ्यस्तयो रात ईत् स्यात् सार्वधातुके झिति हलि न तु
घोः ॥ क्रीणीतः । क्रीणीते । लुनीते । मिमीते । जिहीते । जाहीतः ।
जाहीयः । जहीहि । अजाहीताम् । जाहीयात् । हलि क्रिम् ।
क्रीणन्ति । मिमते । अघोः क्रिम् । दतः । धतः । झिति क्रिम् ।
क्रीणाति । जहाति । सार्वधातुके क्रिम् । जाहायात् ।

इट् दरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिकारः स्यादुनादौ झिति सार्वधातुके ॥ दरिद्रतः ।
हलि क्रिम् । दरिद्रति । झिति क्रिम् । दरिद्रति । सार्वधातुके
इति निष्फलम् ॥ दरिद्रातेराद्धधातुके विवक्षिते लोपो वाच्यः ॥ * ॥
दरिद्रातीति दरिद्रः । पचाद्यच् । विवक्षिते इत्यनुक्तौ
तु श्याद्व्यधेति णे कृते परत्वाद्युक् स्यात् । लोपस्त्वाशिषि
दरिद्रादित्यादौ चरितार्थः । ईषट्दरिद्रमित्यातो युजति च
प्रसज्येत । लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् । चिणि । अदरिद्रि ।
अदरिद्रायीति भवति । दिदरिद्रासति । दिदरिद्रिपतीतीट्पक्षे तु
आतोलेप इटि चेत्यालोपः । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्यादुलादौ झिति सार्वधातुके ॥ बिभितः ।
बिभीतः । हलि क्रिम् । बिभ्यति । झिति क्रिम् । बिभेति ।

सार्वधातुके किम् । विभीवान् । भीयते बेभीयते इति तु अभ्यस्तस्येत्येव सिद्धम् । यङ्यकारसहितस्य हि द्वित्वेन भियोऽभ्यस्तत्वं नास्ति । अत एव श्नाभ्यस्तयोरित्येहल्यघोरित्यत्र च यायावरो न प्रत्युदाहृतः । यङो लुक् । लुप्रत्वाभावेन प्रत्ययलक्षणेन द्वित्परत्वसत्वेऽपि बलि लोपे कृते उपदेशे आकारान्ताभ्यस्तत्वाभावेन स्यासिच्सूत्रादुपदेशे इत्यनुवृत्त्याऽपि वारयितुं शक्यत्वात् । श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपस्य तु वरेऽजादेशस्य स्यानिवत्त्वनिषेधेनापि वारयितुं शक्यत्वाच्च । यत्त्वल्लोपासिद्धत्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्य इति तन्न । वरच्यल्लोपो यङि त्वीत्वाल्लोपाविति व्याश्रयत्वात् ।

जहातिश्च । ६ । ४ । ११६ ।

इत्स्याद्वा हलादौ झिति सार्वधातुके ॥ पक्षे ईत्वम् । जडितः । जहीतः । हलि किम् । जहति । झिति किम् । जहाति । सार्वधातुके इति निष्फलम् । जाहीत इत्यादाविवाशिपि जाहायादित्यत्रापि श्लिषा निर्देशादेवाप्रवृत्तेः । ह्रीयते । जेहीयते इति त्वभ्यस्तस्येत्येव सिद्धम् ॥

आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेहौ परे आ स्यात् चादिदीतौ ॥ जहाहि । जहिहि । जहीहि । जाहीहीत्यत्र श्लिषा निर्देशादेतदप्रवृत्त्येहल्यघोरित्तीत्वमेव ॥

लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरातो लोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके ॥ जह्यात् । सार्वधातुके इति निष्फलम् । हेयादित्यर्चैर्लङीत्यत्रार्धधातुकाधिकारेण तेनैव बाधात् । जाहीयादित्यत्रापि जाहायादित्यत्रापि श्लिषा

निर्देशादेवाप्रवृत्तेश्च । ह्रीयते । जेह्रीयते । हेयं हेयादित्यादि
चाभ्यस्तस्येत्येव द्वितीति वा यथायथं सिद्धम् ।

घ्वसोरद्वौवभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ ॥

घोरस्तेश्चैत्वं स्याद्द्वौ परे अभ्यासलोपश्च ॥ देहि । धेहि ॥
लोपश्चेति द्विशकारकनिर्देशेन शित्वात् पुनर्लोपग्रहणाद्वा सर्वादेशोऽयं
लोपः । आभीयत्वेनैत्वस्यासिद्धत्वाद्धेयः । श्नसोरित्यतो लोपः ।
एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातडा बाधत् । सकृद्गता-
विति न्यायात् । दतात् । धतात् । स्तात् ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिङ्गिनिप्रितादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्त-
हल्मध्येस्यस्याकारस्यैत्वं स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ रेणुतुः ।
रेणुः । रेमे । रेमाते । येमनुतुः । येमुः । लेमे । लेमाते । आदे-
शश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनात्
ज्ञापकात् । तेन् प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त
एव । देधे । देधाते । देधिरे । पेचतुः । पेचुः । अतः किम् ।
दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । गकेत्यादि किम् । तत्सरतुः ।
अनादेशादेः किम् । जगणुतुः । चक्रणुतुः । लिटा आदेशविशेषणा-
दिह स्यादेव । नेमनुतुः । सेहे । सेहाते । अभ्यासजश्चवर्त्तयोरसि-
द्धत्वं तु न फलिभज्योर्विधिवचनात् ज्ञापकात् ॥ दम्पेश्च एत्वाभ्या-
सलोपौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ देभतुः । देभुः । नलोपस्याभीयासिद्धत्वा-
दप्राप्तिः । नशिमन्योरलिट्येत्वं कृन्तस्यमिपचोरपि । किम्प्रयोजनम् ।
अनेशं मे-केत्येतत् । अनेशमिति । नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् ।

मेनकेति मनेराशिषि चेति वुन् । आशिषि वुनश्च नेतीत्वाभावः ।
भाषायां तु मेनकेति पृषोदरादित्वात् । व्येमानम् । लिङि पेचिरन् ।
व्येमानमिति त्रिपूर्वादमतेस्ताच्छील्यादिषु चानश् । छान्दसः शपो-
लुक् । पेचिरन्निति । पचेन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्वह्रस्वत्वे ॥ यजि-
वप्योश्च ॥ * ॥ आयेजे । आवेपे । लङ् इट् शप् छन्दस्यपि दृश्यते
इत्याट् ॥

थलि च सेटि । ई । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । पेचिय । शेकिय । सेटि किम् । पपक्य ।
शशक्य । थलोऽन्यस्याकितो लिटः सेटोऽभावात् सेटीत्येव सिद्धे
नार्थस्यजीत्यनेन ॥

तृफलभजत्रपश्च । ई । ४ । १२२ ॥

एषामत एकारो ऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि
थलि च ॥ तेरतुः । तेरुः । तेरिय । फेलतुः । फेलुः । फेलिय ।
भेजतुः । भेजुः । भेजिय । चेपे । चेपाते । अन्यग्रन्थात्यादिना
कित्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावपि । अन्यग्रन्थोर्वक्तव्यामिति हरदत्ता-
दयः ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः । ग्रेयतुः । ग्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् । ई । ४ । १२३ ॥

अत इति तपरत्वमविवक्षितमत्रायोग्यत्वात् । राधोऽकारस्यैवं
स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च ॥
अपरेधतुः । रेधुः । रेधिय । हिंसायां किम् । आरराधतुः ।
आरराधुः ।

वा जृभ्रमुत्रसाम् । ई । ४ । १२४ ॥

एषामकारस्थैत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च ॥
जेरतुः । जजरतुः । जेरिथ । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्र-
मिथ । वेसतुः । वेसिथ । तवसिथ ॥

फणाञ्च सप्तानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥

एषामकारस्थैत्वमभ्यासलोपश्च वा किति लिटि सेटि थलि
च ॥ फेणतुः । फेणिथ । पफणतुः । फफणिथ । रेजतुः । रेजिथ ।
रेजे । रराजतुः । रराजिथ । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधा-
नसामर्थ्यादात एत्वम् । भ्रेजे । बभ्राजे । भ्राजतेरिह पाठः फणा-
दिकार्यार्थ एव । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिपत्वाभावार्थः । तत्र हि
राजिमाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लेशे ।
बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्येमतुः । सस्यमतुः । स्येमिथ ।
स्वेनतुः । सस्वनतुः । स्वेनिथ । सस्वनिथ । सप्तानां किम् ।
दध्वनतुः ॥

न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥

शषेर्देर्देर्कारादीनां गुणस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यास-
लोपश्च न ॥ शसु हिंसायाम् । दन्त्यान्तः । शशसतुः । शशसिथ ।
दद दाने । दददे । दददाते । दुवम उद्गिरणे । इहैव निपातना-
दृत इत्वमिति सुधाकरः । ववमतुः । ववमिथ । भागवृत्तौ तु
वेमनुरित्याद्यप्यदाहृतम् । तद्वाप्यादौ न दृष्टम् । तत्र चेयमुपपत्तिः ।
सूचे आदिग्रहणं व्यर्थं वेत्यकारान्तसङ्घातग्रहणेनेष्टिद्वेः । एवञ्चा-
दिग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अनुबन्धाश्चैकान्ताः । यद्वा वमे-
रादौ यकारो लुप्रनिर्दिष्टः । तथा चोपदेशे वादित्वाभावात्

निषेधो न । वेमुश्च केचिदुधिरमित्यादिप्रयोगाश्चेहानुकूला इति ॥
 वट वेष्ठने । ववटतुः । ववटिथ । लुलविथ । ओकारस्यावादेश-
 विधानादत्र गुणस्याकारः । शशरतुः । शशरिथेत्यत्रापि उः स्थानेऽण-
 प्रसज्यमान एव रपरो भवति । पूर्वभक्तश्च रेफ इति विशिष्टस्य गुण-
 त्वाद्गुणस्याकारः । पेचतुः । पेचुरित्यादौ तु गुण एवाकारो न तु
 गुणस्येति प्रतिषेधाभावः । व्यपदेशिवद्भावस्तु न भवति । विधि-
 प्रतिषेधयोर्विषयभेदानापत्तेः । शसिददिवादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति
 दिक् ॥ एतेन लक्षणया गुणशब्देन भावितपरो गुणशब्द इत्य-
 पास्तमिति दिक् ॥

अर्वणस्त्रसावनजः । ६ । ४ । १२७ ॥

नजा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ ।
 ऋ इत् उगित्वान्नुम् । अर्वन्तौ २ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वतः ।
 अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । असौ किम् । अर्वा । हे अर्वन् ।
 अनजः किम् । अनर्वा यज्जवत् ॥

मघवा बहुलम् । ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । उपधादीर्घः ।
 मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न
 भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च श्वन्नृक्षन्निति निषानान्मघशब्दा-
 न्मतुषा च भाषायामपि शब्दद्वयविद्विमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमा-
 करे । हविर्जन्निति निःशङ्को मखेषु मघवान्सगिति भट्टिः ।
 मघवन्तौ २ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवतः ।
 मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे मघवा । छन्दसीवनि-

पै। चेति वनिबन्तं मध्योदातं छन्दस्यैव । अन्तोदातं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटिराजवत् । शसादौ तु मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ॥

भस्य । ई । ४ । १२६ ॥

आ अध्यायपरिसमाप्तरधिकारोऽयम् ॥

पादः पत् । ई । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । सुपदः । सुपदा । भस्य किम् । सुपाद्भ्याम् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् । ई । ४ । १३१ ॥

वस्यन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । पत्वम् । विदुषः । विदुषा । अन्तरङ्गाऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा ॥

वाह ऊट् । ई । ४ । १३२ ॥

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूट् स्यात् ॥ एत्येधत्यूट् स्विति वृद्धिः । विश्वौहः । विश्वौहा । छन्दस्यैव शिखरिति पक्षभाषायां णिजन्ताद्विजिति केचिदिति टिक् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ई । ४ । १३३ ॥

अल्लोपोऽन इत्यतोऽन इत्यपकृष्यते । अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ॥ शुनः । शुना । यूनः । यूना । मघोनः । मघोना । ननु सम्प्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीय-

स्त्वेन पूर्वत्वं बाधित्वालोपो ऽन इति लोपे शुनेति सर्वानुदात्तं स्यात् ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वान्तोदात्तं स्यात् । इष्यते तु पूर्वहूपेणाशु-
दात्तम् । तच्च हि वक्रागस्थानिकोकारस्य संसनधर्महलः स्थानिक-
त्वेनानुदात्ततया श्वन्शब्दस्यान्तोदात्ततयाकारस्योदात्तत्वेन तयोः
स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात् । किञ्च लोपे स्थानिवत्त्वेन
यणप्रमङ्गः । अतेः शुन इत्यादिनिर्देशैस्तद्वारणे तु बहुश्वा
बहुयुवा बहुमघवेत्यत्रान उपधालोपिन इति डीप्विकल्पापत्तिः ।
बहुश्वेत्यत्र गौरादिडीषस्त्वनुपसर्जनाधिकारादप्रवृत्तिः । मघेन-
इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेति चेन्न । वा-
र्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्याऽदोषात् । श्वन्शब्दे
आभोयतया सम्प्रसारणासिद्धत्वन न संयोगादिति निषेधाच्च ।
न च वनिबन्तप्रकृतिके मघेन इत्यादौ सम्प्रसारणे यस्येतिलोपा-
पत्तिरिति वाच्यम् । निपातितान्तोदात्तमघवन्शब्दमादाय सिद्धेः ।
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यय प्रवृत्त्या तच्च स्वरे विशेषाभावात् ।
छन्दस्यापाद्यरूपाभावाच्च निष्ठापादनम् । अन्नन्तानां किम् । मघ-
वता । स्त्रियाम् । मघवती । न चैकदेशविकृतन्यायेनान्नन्तत्वम् । अन
इत्यपकर्षसामर्थ्यान्नकारप्रश्लेषाद्वा नान्तान्नन्तत्वस्य विवक्षणात् । अत-
द्धिते किम् । शुन इदं शौवनं मांसम् । तस्येदमित्यण् । द्वारादित्वा-
दैजागमः । यौवनम् । माघवनम् ॥

अलोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

नेहान्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादित्यर्थस्तद्व्य-
त्यादौ । तकाराकारस्यापि लोपापत्तेः । नापि भस्याङ्गस्यानोऽकार-

स्येति । अनसा मनसेत्यादौ नदापत्तेः । तत्रावृत्यादिनान्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येत्यापि न । अनस्तस्मिन्त्यादावतिव्याप्तेः । किन्तु भस्येत्यनेनातिप्रः प्रत्ययविशेषोऽङ्गञ्जेति द्वयमनो विशेषणम् । अन्त्वकारस्य । तथा चाङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः । श्चुम् । न चाल्लोपः स्यानिवत् पूर्वचासिद्धे तन्निषेधात् । न च बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे पाठो परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः । जजोञ्ज । राज्ञः । राज्ञा । अनः किम् । महता । राजकीयमित्यत्र तु नान्तान्त्वाभावाददोषः । अनितेः क्विप्यान इत्यादौ तु तपरकरणालोपाभावः ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ॥

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि ॥ ताक्षः । पौष्णः । भौणघ्न । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । घेति किम् । सामनः । अणि किम् । ताक्षय्यः । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चेति ग्यः ॥

विभाषा डिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनानस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यान्डिश्योः परयोः ॥ राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि ॥

न संयोगाद्धमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ॥

घकारमकारान्तसंयोगात् परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । सुपर्वणः । ब्रह्मणः । कर्मणः । संयोगात् किम् । प्रतिदीव्नः । साम्ना । वमन्तात् किम् । तक्षः ।

अचः । ई । ४ । १३८ ॥

लुप्रनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ प्राचः ।
प्राचा । प्रतीचः । प्रतीचा । लुप्रनकारस्य किम् । प्रत्यञ्चः । भस्येति
किम् । प्रत्यञ्चौ ।

उद ईत् । ई । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दात्परस्य लुप्रनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् ॥
उदीचः । उदीचा ।

आतो धातोः । ई । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ॥
अलान्त्यस्य । विश्वपः । शङ्खध्मः । धातोः किम् । हाहान् । आत
इति योगविभागादधातोरप्यालोपः क्वचित् । त्कः । श्नः ।

मन्त्रेष्वङ्यादेरात्मनः । ई । ४ । १४१ ॥

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि ॥ त्मना देवेषु । आङो-
ऽन्येषां च छन्दसि लोपो दृश्यते । त्मन्यासमञ्जन् ॥

ति विंशतेर्ङिति । ई । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यादुङिति ॥ आसन्नविंशाः ।
विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । सङ्ख्याव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये
इति डच् । तिग्रहणसामर्थ्यादिहालान्त्यस्येति नेपथिप्रुते ।

टेः ई । ४ । १४३ ॥

ङिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेत-
स्वान् । भस्येति किम् । पञ्चमः । उपसरजो मन्दुरज इत्यादौ तु
ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥

नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते ॥ आग्निशर्मिः औडु-
लोमिः । बाष्ठादित्वार्ठिञ् ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रह्यचारिपीठसर्पि
कलापिकौथुमि तैतिलिजाजलिलङ्गलिशिलालिशिखण्डसूकरसद्गुसुपर्व-
णामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ सत्रह्यचारिण इमे सत्रह्यचाराः । तस्येदाम-
त्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पि । पैठसर्पाः । पूर्ववदण् । कला-
पिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिने-
रपवादः । कलापिनेण् । ततश्चन्द्रोब्राह्मणानीति तद्विषयतयाध्येतृ-
वोदचोरणः प्रोक्ताल्लुक् । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः । तेन प्रोक्त-
मित्यण् पूर्ववद्वितीयस्याणो लुक् । तैतिलिन् । तैतिलाः । जाजलिन् ।
जाजलाः । लाङ्गलिन् लाङ्गलाः । तैतिलिजाजलिलाङ्गलिभिः प्रोक्तम-
ध्ययनं साहचर्येतैतिल्यादिशब्दैरुच्यते तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण् ।
तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिकेऽर्थे वृद्धाच्छः प्रसज्येत । शिलालिन इमे
शैलालाः । शिखण्डनः शैखण्डाः । सूकरसद्गुनः । सौकरसद्गुः ।
सुपर्वणः सौपर्वाः । चर्मणः कोशे । चार्मः कोशः । तस्य विकार
इत्यण् । चार्मणोऽन्यः । अश्मनो विकारे अश्मनो विकार आश्मः ।
आश्मनोऽन्यः । शुनः सङ्कोचे । शौवः सङ्कोचः । तस्येदमित्यण्
द्वारादित्वादैजागमः । शौवनोऽन्यः । विकारावयवयोस्तु प्राण्यजि
प्रकृतिभावाभावात् शौव इत्येव । अव्ययानां भमावे । एतच्च विध्य-
र्थम् । पूर्वाणि तु प्रकृतिभावबाधमात्रफलकानि । सायंप्रातिकः ।
सायंप्रातःशब्दाद् द्वन्द्वात्कालाठ्ठञ् । यथाकथञ्चित्कालशब्दादपि
ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनो ठञ् । ट्युट्युलो त्वव्यय-
समुदायस्यानव्ययत्वान्न भवतः । पौनःपुनिकः । पूर्ववठ्ठञ् ।

उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठः । अनित्योऽयम् । वहिषष्टिलोपविधानात् ।
तेनेह न । आरातीयः । शाश्वतिकः । येषां च विरोधः शाश्व-
तिक इति निघातनादिसुसुक्तान्तादिति कादेशाभावः । शाश्वतम् ।
भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण् ॥

अन्हष्टखारेव । ६ । ४ । १४५ ॥

टिलोपः स्यान्नान्यत्र ॥ उत्तमाहः । राजाह इति टच् ।
द्वे अहनी भृतो ह्यहीनः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्ठ इत्यधिकारे
द्विगोर्वैत्यनुवृत्तौ राच्यहः संवत्सराच्चेति खः । नेह । अन्हा निर्दृ-
मान्हिकम् । एवकारः स्पष्टार्थः । अन्ह एव टखारिति तु न नियमः ।
आत्माध्वानौ खे इति ज्ञापकात् ॥

ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते ॥ अवादेशः । बाहू-
बाहविः । औपगवः । बाभ्रव्यः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुव इत्यादि
सिद्धम् ॥

ढे लोपोऽकद्रूः । ६ । ४ । १४७ ॥

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्युद्धे परे ॥ कमण्डलु-
शब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । चतुष्पादम्यो ढज् । अकद्रूः किम् ।
काद्रवेयः ॥

यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥

भस्योवर्णोवर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे ॥ दाक्षी ।
सखी । सवर्णदीर्घे तु सति हे दाक्षि हे सखीति न सिध्येत् । ङीष्

ईकारस्य घाणादाङ्गुल्यलीय इति संबुद्धौ ह्रस्वे कृते पश्चात्सवर्ण-
दीर्घं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तः । आचयः । कुमारी ।
गौरी । शङ्करवी । दाक्षिः । बाह्वादित्वात्सौमिभिः । यस्येत्यादौ ॥ औङः
श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुञ्जे । सौर्यं हिमवतः शृङ्गे ।
सूर्येणैकदिगित्यण् । तच्च यस्येति चेत्यकारलोपः । सूर्येतिष्येति
यलोपश्च प्राप्रः । वक्ष्यमाणपरिगणने तु यलोपाप्रसङ्गः । इह त्वियङु-
वङ्भ्यां परत्वादस्येति चेति ढेलोपोऽकट्टा इति च लोपो भवति ।
वत्सान्ग्रीणाति वत्सग्रीर्गैस्तस्यापत्यं वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।
लेखाभ्रुः शुभ्रादिस्तस्यापत्यं लेखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमतस्यानां य उपधायाः । ६ । ४ । १४९ ॥

अङ्गस्योपधाया यो यस्तस्य लोपः स्यात्स चेदः सूर्याद्यव-
यवः ॥ सूर्येणैकटिक् सौरी वलाका । अणि यो यस्येति लोपस्तस्य
नासिद्धत्वं व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्ध-
त्वादुपधात्वम् । यकारस्य सूर्यादीनामङ्गानामुपधाया इति व्याख्याने
तु नेदं सिध्येत् । वचनं तु सूरी कुन्तीत्यत्र चरितार्थम् । तेष-
महः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री कृषित्वादण् । आगस्ती । मत्सी ।
गौरादित्वान्डीप् । उपधायाः किम् । सूर्यचरी । सूर्यस्य स्त्री सूरी ।
सा भूतपूर्वेति चरट् । तसिलादिष्विति पुंशत्वम् । ययहणमुत्त-
रार्थम् । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य ड्याम् ॥ * ॥ नेह
मत्स्यस्येदं मान्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोः छे च ड्याञ्च ॥ * ॥ सौर्य-
स्यायं सौरीयः । वृद्धाच्छः । आगस्तीयः । पूर्वोक्ताणन्ताच्छः ।
नेह सौर्यः । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति

वाच्यम् ॥ * ॥ नक्षत्रसम्बन्धन्यणीत्यर्थः । तिष्येण युक्तमहस्तेषम् ।
पुष्ये भवः पौषः । नेह तिष्यसंज्ञकस्येदं तैष्यम् ॥ अन्तिकस्य बहुलं
कादिलोप आद्युदात्तत्वञ्च ॥ * ॥ अन्तितो न दूरात् । अपादाने
चाहीयस्होरिति तसिः । अन्तिके सीदतीत्यन्तिषत् । सत्सूद्विषेति
क्विप् । पूर्वपदादिति षत्वम् । अन्तिये च दूरकै । अन्तिके भव
इत्यर्थे भवे छन्दसीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपो
न ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकस्य तकारादेः चकारा-
त्ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । यदा तादेस्तदा अन्तमः । कादि-
लोपे त्वन्तितमः ॥

हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यादीति
परे ॥ सौमी ऋक् । गार्गी । वात्सी । यज्ञश्चेति डीप् । हलः
किम् । कारिकेयी । तद्धितस्य किम् । वैद्यस्य भार्या वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति । ६ । ४ । १५१ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे नत्वाकारे
परे ॥ गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । गर्गाणां समूहो गार्गकम् ।
गोचेऽलुगवीति यजोऽलुकि अनेन यलोपः । आपत्यस्य किम् ।
साङ्काश्यकः । संकाशादिण्यन्ताद्गुन्वयोपधाद्गुञ् । अनाति किम् ।
गार्गीयणः । हलः किम् । कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः । तद्धिते
किम् । गार्ग्ये ॥

क्यध्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये चैव परतः ॥

गार्गीयति । गार्गीभवति । आपत्यस्येति किम् । साङ्काश्यायति ।
हलः किम् । कारिकेयीयति ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥

उत्करादिभ्यश्छः नडादीनां कुक् चेति नडाद्यन्तर्गणो बिल्व-
कादयः । बिल्वकादिभ्य इत्यागन्तुनाकारेण कृतकुगागमनिर्देशः ।
भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो विहितस्य छस्य लुक् स्यात्तद्विते
परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वकाः । ननु
छस्येति किमर्थम् । कप्रत्ययान्तबिल्वकप्रकृतिकविकाराद्यर्थकाणन्त-
बैल्वकशब्दादिदमर्थे छे बैल्वकीय इत्यादौ तु तस्याणो बिल्व-
काद्विहितत्वेऽपि कृतकुगागमनिर्देशादेव न लुग्भविष्यति । बिल्वकी-
यायां भवो बैल्वको बैल्वकस्येदं बैल्वकीयमित्यत्राप्यणो विहित-
विशेषणादेव न लुग्भविष्यति । अत्रोच्यते । छमाचस्य लुग्यथा स्यात् ।
कुको निवृत्तिर्मा भूदित्यर्थं तत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति
कुगपि निवर्तते ! लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमाचस्य
स्यात् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोपः स्यादेषु परेषु ॥ अतिशयेन कर्ता करिष्ठः ।
दोहीयसी धेनुः । अगुणवचनत्वेपि तुश्छन्दसीतीष्ठनीयसुनौ । इम-
निजुत्तरार्थः ॥

टिः । ६ । ४ । १५५ ॥

टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्सु ॥ पटिष्ठः । पटिमा । पटीयान् ।
लधिष्ठः । लधिमा । लधीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वक्त-

व्यम् ॥ * ॥ इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्म-
तुल्लोपयणादिलोपप्रस्यस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वर्णावपि स्युः ॥ एनीमा-
चष्टे एतयति । दरदमाचष्टे डारदयति । पृथुं प्रथयति । परत्वाद्
वृद्धौ सत्यां टिलोप इति केचित् । तत्र लोपः शब्दान्तरप्रा-
प्याऽनित्यः । वृद्धिरनित्येति तु स्पष्टमेव । उभयोरनित्ययोर्वृद्धौ
कृतायामौकारस्यावादेशात्पूर्वमेव परत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीय-
स्त्वाच्च लोपः । एवं चानगलोपित्वाद्वीर्धसन्वद्भावौ स्तः । अपिप्रथत्
अपीपटत् । न च टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानं शङ्क्यम् ।
तथाप्यङ्गस्य णिपरत्वानपायात् । चङ्परं णौ यल्लध्विति पक्षे कथ-
मिति चेत् । अम्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्वमेव नास्तीति
गृहाण । अतएव मुण्डमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं
भाष्यवार्तिकयोरश्रितम् । न चात्र पक्षे वारि आख्यदवीवरदित्यादौ
वृद्धौ कृतायां तस्यापि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति
किञ्च नागलोपीतिसूत्रेऽगिति प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
चङ्परनिहासे तन्निषेधात् । स्वामिनमाख्यदसस्वामत् गोमिनमा-
ख्यदजुगोमत् गोदुहमाख्यदजुगोदुहदित्यादौ ह्रस्वाभावाय प्रत्याहा-
रग्रहणस्य चारितार्थ्यादिति तदाशयः । णौचडीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धे-
र्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपप्रथत् । अपपटत् । शब्दान्तरप्राप्तौ
सत्यामपि कृताकृतप्रसाङ्गत्वमात्रेणैव नित्यत्वं स्वीक्रियते । भुवे
बुको नित्यत्वादित्यत्र यथेति तद्भावः । इह भाष्यद्वयस्य परस्परविरोधे
परत्वाद् वृद्धिरिति मुख्यः पक्षः । वृद्धेर्लोपो बलीयानिति तु प्रौढिवा-
दमात्रमिति हरदत्तः । तद्विपरीतं कैयटः । भाष्यद्वयप्रामाण्यात् वृद्धेः
पूर्वं पश्चाद्वा कामचारेण टिलोपे रूपद्वयमपि साध्विति मतान्तरम् ।

मतत्रयमपीदं सुञ्धातुवृत्तौ माधवेनोपनिबद्धम् । अयं च मतभेदो
 णिञ्भिन्नविषयः । णेरिञ्चितु ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधात् । निष्क-
 र्परीत्या अपवादत्वाद्वा प्रागेव णिनेपः । उपधाह्रस्वत्ये सन्वद्वाव-
 दीर्घयोश्च णेरिञ्चीत्युपसंख्यानगण्याकृतिनिर्देशाद्वा । अचीवददित्येष
 रूपमित्यवधेयम् । मृदुं म्रदयति । अमिम्रदत् । अमम्रदत् । भृशं
 कृशं दृढं भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् ।
 अददद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् ।
 ढत्वादीनामसिद्धत्वादुतिशब्दस्येह द्वित्वं पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे इति
 तु अनित्यमुभौ साभ्यासस्योति लिङ्गात् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये ।
 औडिढत् । द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरेऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधा-
 न्नाभ्यासे चुत्वादि । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । औडिढत् । ओःपुण्यजीति
 सूचे वर्गप्रत्याहारजकारग्रहे लिङ्गं द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो
 नेत्युक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुक् । स्वापयति । त्वां मां वाचष्टे
 त्वापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाटिलोपः ।
 वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्ग-
 त्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो
 भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशे-
 षेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिमकृत्वा त्वदयति ।
 मदयतीति केचिदिच्छन्ति । युवामावां वा । युष्मयति । अस्मयति ।
 श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु
 न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्र-
 सारणं नान्तश्वादीनामित्यर्थे ऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वान्न दोषः ।
 अत एवौगुणोऽपि न । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते ।

इष्टुनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः
 तेन शुनयतीति रूपमाहुः । न च सम्प्रसारणे पूर्वत्वं बाधित्वा वाणी-
 दाङ्गमिति न्यायेन टिलोपे इदं रूपं दुर्लभमिति वाच्यम् । शुशुवतु-
 रित्यादौ सम्प्रसारणे कृते तेन न्यायेनैरनेकाच इति यणि रूपासिध्या
 पूर्वरूपविषयेऽनित्यत्वेन तज्ज्ञायाप्रवृत्तेरिति तद्भावः । किन्तु ब्रह्मव-
 च्छब्दादिष्टुनि मतोर्लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तौ नस्तद्वित्त इत्यस्य प्रवृत्ते-
 र्दृष्टत्वेनेष्टुनि तस्यादृष्टत्वादित्यसङ्गतम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादावि-
 त्यप्यसङ्गतम् । तथाहि केवलादगुणवचनत्वेनेष्टुनेव दुर्लभः । मत्वन्ता-
 दिष्टुनि मतोर्लुकि तेन टेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरं तद-
 प्रवृत्त्या परत्वादित्यस्यासङ्गतिः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृ-
 त्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशे च विदा-
 वयतीत्यपरे । अनित्यत्वाट्टिलोपात्त्राक् सम्प्रसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्व-
 रूपं टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचि-
 चत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्ण इति प्रकृति-
 भावपक्षे प्रति अचिचत् । न समासे इति तु न पृथक्करणेन समास-
 निवृत्तेः । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् ।
 सम्यादेशस्य स्थानिवत्वेनोपसर्गत्वात्पृथक्करणेन समासस्य निवृत्तेरुत्त-
 रपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्तते । तिर्य-
 ञ्चमाचष्टे तिराययति अष्ट्रेष्टिलोपेनापहारेपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्ति-
 रसस्तिरिः । असिद्धवदवेति चिणो लुग्न्यायेन प्रथमतिलोपोऽसिद्धः ।
 अतः पुनर्लिलोपो न । यस्येति चेत्यपि न परया वृद्ध्या बाधाद्
 अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । वृद्धिस्तु भवत्येव तस्या अनित्यत्वात् ।
 अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्यञ्चमाचष्टे सधाय-

यति । अससधायत् । विष्वद्यञ्चमाचष्टे विष्वद्राययति । अविष्विष्व-
 द्रायत् । देवघञ्च देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् । अटद्यञ्च । आदद्रा-
 यत् । अमुमुयञ्च । अमुमुआययति । चङ् आमुमुमुआयत् । अदमु-
 यञ्च । अटमुआययति आददमुआयत् । नन्विहाख्यानात्कृतस्तडा-
 चष्टु इति कारकस्य पृथक्करणादिकं स्यात् ततश्च देवानञ्चयति
 अमुमञ्चयताति प्रसज्येतेति चेन्मैवम् । श्रूयमाणकृति तत्प्रवृत्तेः इह
 च किनो लुप्तत्वात् । एतच्च कृत्तुक्स्त्रियोगशिष्टत्वाद्भ्यते । किञ्च ।
 महाजनप्रज्ञादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । आख्यानयहणसाम-
 र्थ्यात् । तादृशानामेव भाष्यादावुदाहृतत्वाच्च । भुवं भाषयति ।
 अवीभवत् । भूवं अबुभवत् । अयं अशिश्रयत् । गां अजुगवत् ।
 रायं अरीरयत् । नावं अनूनवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् । स्वः
 स्वयति । अव्ययानां भमाषे टिलोपः । असस्वत् । वस्तुतस्तु
 अजादेशः स्थानिवत् । अयं त्वभूलादेशः । अतोऽपि णिच्सहितस्यैव
 द्वित्वम् । असिस्वत् । बहून् भाषयति । बहयतीत्यन्ये । इष्टुनि परे
 पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । न त्विष्टुनोऽपि तेन यिडागमस्या-
 भावात्तत्सन्निभयोगशिष्टो भूभावोऽपि नेति तद्भावः । स्रग्विणं स्रजयति ।
 संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमते श्रीमन्तं वा अशिश्रयत् ।
 इह नालोपीति ह्रस्वनिषेधः कस्मान्न संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धेरेवा-
 भावात् । अङ्गवृत्परिभाषया वा पयस्विनो पयसयति । इह
 टिलोपो न । तदपवादस्य लुक्ः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति ।
 अङ्गवृत्परिभाषया न वृद्धिः । दूरं दवयति । कथन्तहि
 दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् ।
 दूरातङ्कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । अङ्गवृत्परिभाषया वृद्धिः

प्रसारणे न । कनयति युवाल्पयोगिति वा कन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः । अन्तकं नेदयति । बाठं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति ।
इह श्रज्यौ न उपसर्गस्य पृथक्कृतैः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं
प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । वार-
यति । इह माधवो बाहुलकाद् वृद्धिविकल्पमिच्छति । बहुलं बंहयति ।
गुरुं गरयति । तृप्तिं चपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥

**स्यूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रनुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः । ६ । ४ । १५६ ॥**

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्टादिषु ॥ स्थविष्ठः ।
दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसुनि ।
ह्रस्वक्षिप्रनुद्राणां पृथ्वादित्वाद्ध्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ।
परग्रहणं किम् । यविष्ठ इत्यादौ पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् ।
पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

**प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्यस्फवर्बहिर्गवर्षिषत्रप्द्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥**

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्टादिषु ॥ प्रेष्ठः । स्थेष्ठः ।
स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । बर्षिष्ठः । क्षेपिष्ठः । द्राघिष्ठः ।
वृन्दिष्ठः एवमीयसुनि । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमा
इत्यादि । बंह्यादेरिकार उच्चारणार्थः । वृन्दो हलन्तः ॥

बर्हौलोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसौलोपः स्याद्वहोश्च भूरादेशः ॥ आटेः
परस्य । भूमा । भूयान् । भूमात्रस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न । पुनर्बहुग्रहणं
प्रत्ययानां स्थानित्वाभावाय ॥

इष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्याद्विडागमश्च ॥ भूयिष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥

इष्टमेयस्सु । प्रथिष्ठः । प्रथिमा । प्रथीयान् । ऋतः किम् ।
पठिष्ठः । हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । लघोः किम् । कृष्णिष्ठः ।
पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवेति परिगणनं कर्तव्यम् । तेनेह न
भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । मातरं मातयति । भ्रातर
भ्रातयति ॥

विभाषर्जाश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेयस्सु ॥ त्वं
रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ॥

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ॥

इष्टादिष्वैकाच् प्रकृत्या । श्रेष्ठः । श्रेयान् । इष्टादिषु किम् ।
श्रियै हितः श्रीयः । प्राक् क्रीताच्छः । यस्येतिलोपावृत्ताविद्यङ्
स्यात् ॥ प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ राजन्यानां
मनुष्याणां समूहो राजन्यकम् । मानुष्यकम् । यूनो भावो यौवनिका ।
मनोज्ञादित्वाद्बुज् । आद्ययोरापत्यस्य चेति यलोपोऽन्त्ये नस्तद्वित्त
इति टिलोपः प्राप्तिः ।

इनण्यनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्याऽर्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् ॥ गर्भिणीनां समूहे
गर्भिणम् । भिक्षादिभ्योऽण् । भस्याटे इति पुंवत्वे कृते नस्तद्धित-
इति टिलोपो न । अणि किम् । दण्डिनां समूहे दाण्डम् । अनु
दातादेरञ् । अनपत्ये किम् । मेधाविनोऽपत्यं मेधावः ।

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । ६ । ४ । १६५ ॥

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः । गाथिनोऽपत्यं
गाथिनः । विदथिनो वैदथिनः । केशिनः । कैशिनः । गणिनो
गाणिनः । पणिनः पाणिनः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ॥

इन् प्रकृत्याऽणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ।

अन् । ६ । ४ । १६७ ॥

अणि अन् प्रकृत्या स्यात् । साम देवतास्य सामनः । वेमनः ।
सुत्वनोऽपत्यं सोत्वनः ।

ये चाभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यात् न तु भावकर्मणोः ।
सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञो
भावः कर्म वा राज्यम् ।

आत्माध्वानौ रवे । ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ रवे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितं आत्मनीनम् ।
अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः । रेव किम् । प्रत्यात्मम् । अव्ययी-
भावादनश्चेति समासान्तष्टच् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । उप-
सर्गादध्वन इत्यच् ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥

मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि ॥ भाद्रसामः । मपूर्वः
किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः ।
अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । वा हितनाम्न इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ॥

एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात्यते इत्यर्थेऽपि
ब्राह्मणो न सिध्येत् अनिति तु नमपूर्व इति निषिद्धमतो योगवि-
भागोऽव कर्तव्यः । ब्राह्मः । अथ च निपातनसामर्थ्यादपत्ये इति
न संबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यतेऽणि ब्राह्मं हविः । निपातन-
स्यासाधारणं प्रयोजनमनपत्येऽणि । अपत्ये तु ब्राह्मो नारद
इत्यादौ नमपूर्व इति प्रकृतिभावनियेधाट्टिलोपः सिद्धः । ततो-
ऽजातौ । अथ च मण्डूकप्रुत्याऽपत्ये इत्यनुवर्तते । प्रसज्य-
प्रतिषेधश्चायम् । अन्यथापत्ये इत्यनुवर्तमानन्वयः स्यात् ।
अजातावपत्ये इत्यर्थे विधेयानिर्देशात् । अपत्ये जातावणि ब्रह्म-
ण्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी
आपधिः । जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ।

कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥

कर्म इति णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशालः कर्मः ।
नस्तद्धित इत्येव सिद्धेऽणकार्यं ताच्छीलिके णेऽपीति ज्ञापनार्थ-
मिदम् । तेन चैरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् ।
कर्मणः ।

औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥

अणि टिलोपो निपात्यते ॥ औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ।
उक्षोऽपत्यं औक्षाः पूर्वव्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेयवा-
शिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैद्धाकमैत्रे-
यहिरण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ॥

एतानि निपात्यन्ते । दाण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादि-
त्वात्फक् । यैस्तु नडादिष्वेतौ न पठ्येते । तेषामत एव निपातना-
त्फक् । टिलोपाभावस्तु निपातनादेव । अथर्वन्निति वसन्तादिषु
पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः अथर्वा । उपचारात् तमधीते
आथर्वणिकः । जिह्याशिन्निति शुभ्रादिः । जिह्याशिनेऽपत्यं जैह्या-
शिनेयः । वाशिनेऽपत्यं वाशिनायनिः । उदीचां वृद्धादिति फिज्
भूणहन् धीवन् एतयोः घञि तकारादेशो निपात्यते । भूणघ्नो भावो
भौणहत्यम् । धैवत्यम् । सरयू इत्यस्याणि परे यादेर्वा निपात्यते ।
सरय्वां भवं सारवमुदकम् । ऐद्धाक इत्यणन्तमजन्तञ्च । एकश्रुत्या
पाठात् उभयवाप्युकारलोपः । इद्धाकोरपत्यं जनपदशब्दात्त्वचि-
यादज् । ऐद्धाको राजा । बहुत्वे लुक् । इद्धाकूणां दुरापेऽर्थः ।
इद्धाकृषु जनपदेषु भवः कोपधादण् अस्य बहुत्वे न लुक् । ऐद्धा-
केषु च मिथिलेषु च । फलं त्वस्माकमद्याशिष इति मुरारिः ।
मिचयुशब्दो गृह्यादिषु पठ्यते । ततो ढञि कृते यादेरिय इती-
यादेशापवादे युशब्दलोपो निपात्यते । मिचयोरपत्यं मैचेयः । अथ
किमर्थं मिचयुशब्दो विदादिष्वेव न पठ्यते । तच्चाञि कृते यादेरिया-

देशेनैव सिद्धमिति लोपार्थं निपातनं न कर्तव्यं भवति । यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति । मिषयव इति यञञो-
श्चेत्येव लुकः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मिषयूनां सङ्घ इत्यत्र हि
गोचरणाद् वुञं बाधित्वा सङ्घाङ्कलक्षणेऽप्यित्यण् प्रसज्येत । हिरण्य-
शब्दस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते । हिरण्यस्य विकारो
हिरण्यमयः ॥

ऋत्व्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि

कृन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥

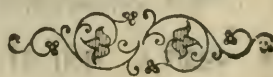
ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो
निपात्यते । ऋतौ भवं ऋत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्वम् ।
वास्त्वञ्च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः
संत्वोऽधीः । हिरण्यशब्दविहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपा-
त्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वेजनाथभट्टविश्वरू-

पापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां

पाणिनिसूत्रवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादो

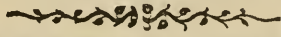
ऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

सप्तमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ।

युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ॥

युवु एतयोरनुनासिकयणोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः ॥

नन्दनः । रमणः । सायन्तनः । कारकः । हारकः । वासुदेवकः ।

अर्जुनकः । अनुनासिकयणोः किम् । ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुः ।

मुजिमृड्भ्यां युक्त्युक्कौ । भुज्युः । मृत्युः । एवमादीनी हि

यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥

आयनेयीनीयियः फढखळ्छां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ॥

नाडायनः । सौपर्ण्यः । आढ्यकुलीनः । गार्गीयः । क्षत्रियः ।

प्रत्ययग्रहणं किम् । फक्कति । आदिग्रहणं किम् । ऊहृदघ्नम् ।

आयन्नादयः प्रत्ययोपदेशकाले एव भवन्ति । तेषु कृतेषु प्रत्ययाद्यु-

दात्तत्वं भवति । अन्यथा प्रत्ययसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे आन्तर्यत

आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः । अच च क्षापकम् । घच्छौ

चेति घचश्चित्करणम् । अन्यथा कृते आद्युदात्तत्वे पश्चादायन्ना-

दीनां प्रवृत्तौ सिद्धेऽन्तोदात्तत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । फकारादिष्वकार

उच्चारणार्थः । तेन द्वक आदेशसिद्धिः । आयनीनेर्नकारस्य नेत्वम् ।

फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । वैपरीत्यन्तु न । असज्जातविरोधन्या-

यात् । एजेः खशादिष्वित्संज्ञया आदेशो बाध्यते । आदेशो हि

तद्धिते साधकाशः । शङ्खः । पण्डः इत्याद्युणादीनां तु ऋतेच्छङित्येव
सिद्धे ऋतेरीयङ्वचनाद्वातुप्रत्ययानामादेशाभावो ज्ञाप्यते इत्य-
देषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्येषोऽप्यत्र परिहारः
सम्भवति ॥

भोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् ॥ अकार उच्चारणार्थः ।
पचन्ति । आदिग्रहणं निवृत्तम् । तेन शयान्तौ इत्यचान्तादेशः
सिद्धः । तच्च हि शीङ उपसंवादाशङ्क्योश्चेति लेट् । तस्य भः ।
लेटोऽडाटाबित्याडागमः । टेरेत्वम् । वैतोन्यचेत्येत्वम् । भोऽन्तादेशः
शमुक् । शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणः । उणादिष्वप्ययं
प्रवर्तते । जृविशिभ्यां भक् । जरन्तो वेशन्तः । प्रत्ययस्य किम् ।
उक्लिता । अचाप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । अत एव
भचश्चित्करणं सार्थकम् । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥

अभ्यस्तात् परस्य भस्यात्स्यात् ॥ अन्तापवादः । जचति ।
ददति । दधति । नन्वचान्तरङ्गत्वादन्तादेशः स्यादल्पिधौ स्थानि-
वत्वायोगाच्च पुनरदादेशो न स्यात् । एवं तर्हि यद्यप्यन्तरङ्गो ह्रस्व-
स्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवृत्तेर्न ग्रामण्ये कुलायेत्यादौ
प्रवर्तत इति तृतीयादिष्वितिसूचकैयटोक्तरीत्या पूर्वं ह्यपवादा अभि-
निविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनि-
विशत इति प्रातिपदिकार्थसूत्र उभेअभ्यस्तमिति सूत्रभाष्यकैयटोक्त-
न्यायमूलकेनोपसंजनियमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्यु-

त्सर्गं बाधत इति न्यायेनान्तरङ्गोऽप्यन्तादेशो न भवति । अपवादोऽपि यदन्यचेति न्यायस्य तु नात्र विषयः । अन्तादेशाप्राप्तिरयोग्ये चारितार्थाभावात् । जुसादेशेन तु अयं बाध्यते । अददुः । ईर्त्सन्ति प्रतीषिषन्तीत्यादौ नायमनत इत्यपकर्षादित्यभ्यस्तसंज्ञासूचे स्पष्टं भाष्यकैयटयोः ॥

आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्य आत्मनेपदेषु भक्ष्यात्स्यात् ॥ चिन्वते । आत्मनेपदेषु किम् । चिन्वन्ति । अनतः किम् । च्यवन्ते । विकर-
ऽणोऽत्र नित्यत्वादिति वृत्तिः । अनत इति भक्षारविशेषणं न प्रत्ययस्य । अन्यथा अद्य श्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते इत्यत्रापि स्यात् ।

शीङो रुट् । ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य भ्रादेशस्यातो रुडागमः स्यात् ॥ शेरते । भक्षा-
रस्य रुड्वचने हि अदादेशो न स्यात् । अवयवावयवः समुदायाव-
यवो भवतीति रुटा व्यवधानेऽपि शीङः सार्वधातुके गुणः । सानुब-
न्धग्रहणं यङ्लुगर्थम् । तेनेह न । व्यतिशेष्यते ।

वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥

वेतेः परस्य भ्रादेशस्यातो रुडागमः स्यात् वा ॥ संविद्वते ।
संविद्वते । संविद्वताम् । संविद्वताम् । वेतेरित्युक्तत्वान्नेह विन्दते ।

बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ ॥

रुडागमः स्यात् ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः ।

धेनवो दुहे । लोपाभावे घृतं दुहते । अदृश्रमस्य केतवः । ऋदृ-
शोऽङीति गुणाभावोऽप्यत्र बहुलवचनादिति वृत्तिः ॥

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ९ ॥

अतोऽङ्गाद्विस ऐस् स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ।
अतः किम् । अग्निभिः । तपरकरणं किम् । खट्वाभिः । अत इत्य-
नुवर्तते । जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥

ऐस् स्यात् ॥ अनतोऽपि भवति । नद्यैः । अतोऽपि न
भवति । अग्निर्देवैभिः ॥

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिष ऐस् स्यात् ॥ एभिः । अमीभिः ।
अकोः किम् । इमकैः । असुकैः । अकोरित्येव हि स्नापकम् ।
तन्मध्यपतितस्तद्गुहणेन गृह्यत इति । तेन सर्वके उच्चकैरित्यादौ
सर्वनामाग्र्यसंज्ञे सिध्यतः ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥

अदन्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः ॥ रामेण ।
रामात् । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरिचेति चत्वे अन्तरतरस-
स्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव
सः सीति तादेश आरभ्यते । अतः किम् । सख्या । सख्युरिति
वृत्तिः ॥

ङेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् ॥ रामाय । इह

यादेशस्य स्यानिबद्धावेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपातलक्षणे
विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कट्टाय
क्रमण इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । श्रीपायेत्यच
सन्निपातपरिभाषया आतो धातोरित्यालोपो न । अतः किम् । सव्ये ॥

सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो डे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । विश्वस्मै ।
यस्मै । तस्मै । अस्मै । अत्वे कृते यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं
बिहन्यते तदप्यनित्यमित्यनित्यत्वान्डेः स्मै पश्चादुलि लोपः ॥
अतः किम् ॥ भवते ।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् ।
यस्मात् । तस्मात् । अस्मात् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् ।
तस्मिन् । अस्मिन् । अतः किम् । भवतः । भवति ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः ॥ पूर्वस्मात् । पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । नवभ्यः किम् । त्यस्मात् ।
त्यस्मिन् ॥

जसः शी । ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्स-
र्वादेशः । न चार्वाणस्तु इत्यादावित्र नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति
वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । विश्वे ।
ये । ते । इमे । के । दीर्घाच्चारणमुतरार्थम् ॥

औड आपः । ७ । १ । १८ ॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् ॥ औडित्यौकारविभक्तेः
संज्ञा । रमे ॥

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ॥

क्लीबात् परस्यौडः शी स्यात् ॥ ज्ञाने । वारिणी । मधुनी ।
धातृणी । स्वनडुही ॥

जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ॥

क्लीबात् परयोर्जश्शसोः शिः स्यात् ॥ ज्ञानानि । वारोणि ।
मधूनि । धातृणि । स्वनड्वाहि । शस्यप्येवम् । जसा सहचरितस्य
शसो ग्रहणान्नेह । कुण्डशः ॥

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ॥

कृताकाराट्ठनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् ॥ अष्टाभ्य इति
वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं
चेदमष्टन आ. विभक्ताविति चाष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूचे
दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ । अष्टौ । तदन्ते परमाष्टौ । आत्वाभावे
अष्ट । अष्ट । पञ्चवत् । बहुवचननिर्देशाद्गौणत्वे आत्वाभावे राज-
वत् । शसि प्रियाष्टः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्यानिवत्वान्न
पुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा ॥

पड्भ्यो लुक् । ७ । १ । २२ ॥

पड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् । षट् । षट् । पञ्च । पञ्च ।
एवं सप्तन् नवन् दशन् । कति । कति । अस्मद्युष्मद्दृष्ट् संज्ञास्त्रिषु

सरूपाः । शतानि । सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् ।
सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविधातकत्वात् । तदन्ते
परमषट् । परमपञ्च । बहुवचननिर्देशाद्गौणत्वे न लुक् । प्रियषष् ।
प्रियपञ्चानः ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥

क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् ॥ वारि । वारि । मधु । मधु ।
धातृ । धातृ । स्वनडुत् । स्वनडुत् । किम् । अत्र यस्य च लक्षणा-
न्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति परमपि त्यदाद्यत्वं कादेशं
च बाधित्वा लुक् । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।

अतोऽम् । ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोर्म् स्यात् । ज्ञानम् । ज्ञानम् ॥

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोर्दडादेशः स्यात् ॥ कतरत् । कत-
मत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यप्येवम् । टेलुप्त्वात्प्र-
थमयोरित् न पूर्वसवर्णदीर्घः । एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपश्च न
भवति । हे कतरत् । पञ्चभ्यः किम् । नेमम् । अन्यतमस्य तु
अन्यतममित्येव ॥

नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥

स्वमोर्दङ् न ॥ इतरमितरमण्डमजायत । धावध्रमितरम् ।
च्छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् ॥ एकतरात्सर्वचेति धक्तव्यम् ॥ * ॥
एकतरम् ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ ७ । १ । २७ ॥

आभ्यां ङसः स्याने अश् स्यात् ॥ तव । मम । शित्वं
सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशेन यत्त्वनिवृत्यर्थमादेरेव स्यात्
न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशताऽस्त्येवेति वाच्यम् । सर्वे
सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् ॥

ङेप्रथमयोरम् ॥ ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामा-
देशः स्यात् ॥ तुभ्यम् । मय्यम् । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् ।
यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न ॥ ७ । १ । २९ ॥

नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः
स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान्
अस्मान् ब्राह्मणान् ब्राह्मणीः कुलानि वा ।

भ्यासोऽभ्यम् ॥ ७ । १ । ३० ॥

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् ॥ आद्यः शेषे
लोपस्यान्त्यलोपत्वे एव । तच्चाङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम्
तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

पञ्चम्या अत् ॥ ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसो ऽत्स्यात् ॥ युष्मत् । अस्मत् ।

एकवचनस्य च ॥ ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्यात्स्यात् ॥ त्वत् । मत् । ङसेश्चेति
सुवचम् ॥

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् ॥ भाविनः सुटो निवृ-
त्यर्थम् ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् ॥

आत औ णालः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्भातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ । पपौ ।
तस्यौ । जग्लौ । मम्लौ ।

तुह्योस्तातड्वाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् ॥ अनेकल्वात्सर्वादेशः ।
यद्यपि डिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थडित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ
इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारे तात-
डि मन्यरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बल-
त्वात् । ब्रूतात् । मृष्टात् । उष्टात् । हेरप्येवम् ॥

विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥

वेतेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् ॥ विद्वान् । विद्वांसौ ।
विदन् । विदन्तौ । स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसेरुकारकरणं
वसोः संप्रसारणमित्यत्र कसेरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्ध-
कग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सति वसेरु-
कारकरणमनर्थकं स्यात् ॥

समासे ऽनञ्पूर्वं त्को ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे त्को ल्यबादेशः स्यात् ॥ प्रकृत्य ।
प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । आद्यादित्वात्सप्रत्ययान्तात्तसिः । स्वाङ्गे

तस्प्रत्यये इति त्का । तूष्णीभूय । तूष्णीमि भुव इति त्का । नाना-
 कृत्य । द्विधाकृत्य । नाधार्यप्रत्यये इति त्का । उपपदसमासः ।
 समासे किम् । कृत्वा । अनञ् किम् । अकृत्वा । अप्रकृत्येत्यादौ
 तु भवत्येव । पर्यदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा । सन्महत्परमेति
 समासः । स्नात्वाकालकः सम्पन्न इत्येवमादिषु मयूरव्यंसकादिषु
 निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति । अथवा समास इति निर्द्धारणस-
 प्रमी । तेन त्कान्तः समास एव निर्द्धार्यते । स च येन विधिस्त-
 दन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना । न तु कृद्गुणे गतिकारकपूर्वस्या-
 पीति तथा चानञ्पूर्व इत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे
 सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति
 प्रधानेत्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत
 इति ज्ञापितमदोजगिधिरिति सूत्रे ॥

त्त्वापि छन्दसि । ७ । १ । ३८ ॥

यजमानं परिधापयित्वा । ल्यबपि । उद्धृत्य जुहोति । वा
 छन्दसीति नेक्तम् । सर्वापाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यप् भवति ।
 अर्चं तान्देवान् गतः । छन्दोऽधिकार आज्ञासेरसुगिति यावत् ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । ७ । १ । ३९ ॥

ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् ।
 व्योमनीति प्राप्ते डिलुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या
 सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना ।
 यौ सुरथौ दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ । नतात् ब्राह्मणम् । नतमिति
 प्राप्ते आत् । न युष्मे राजवन्धवः । अस्मे इन्द्रा वृहस्पती । युष्मासु

अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते
या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्टुप् च्यावय-
तात् । अनुष्ठानमनुष्टुप् । व्यवस्थावदङ् । आडो ड्या । साधुया ।
साध्विति याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥
इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा
दारुणा प्राप्ते इया । सुचेचिया । सुचेचिणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न
शुष्कं सरसी शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तचाद्युदाते प्राप्ते व्यत्य-
येनान्तोदातता । वस्तुतस्तु डीपन्नात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदा-
हरणान्तरं मृग्यम् ॥ आडयाजयाराङ्गोपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रबाह्वेष-
सेवनम् । बाहुनेति प्राप्ते । स्वप्नया स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धु-
मिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्वमुपोत्तमं रितीत्युदातार्थम् ॥

अमो मश् । ७ । १ । ४० ॥

मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वं
सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं
स्यात् । अस्तिमिच्च इतीट् । वर्धो वृचम् । अवधिषमिति प्राप्ते ।

लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य लोपः स्यात् । देवा अदुह ।
अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । अपीत्यधिका-
रान्न भवति । तत आत्मानमावृत्तं कुरुते । आत्मनेपदेषु किम् ।
वत्सं दुहन्ति ।

ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ॥

अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् ॥ वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ॥

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । षकारस्य यकारोऽपि निपात्यते इति घृतिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥

तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ॥

तशब्दस्य मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् ॥ गात्र-
मस्य नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यञ्चतुर्गमयतात् । गम-
यतेति प्राप्ते ।

तप्नतप्नयनाश्च । ७ । १ । ४५ ॥

तस्येत्येव । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । दधा-
तन द्विषणम् । धतेति प्राप्ते तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति
प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । अत्र तनादेशः । विश्वे देवासे
मरुतो यनिष्टन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसे
ङितिः । अस्तेस्तस्य यनादेशः ।

इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ॥

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मसित्यय-
मिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यात् इति
यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इम इति
स्म इति प्राप्ते ॥

त्को यक् । ७ । १ । ४७ ॥

दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥

इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥

यजेः त्काप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान्
इष्टुति प्राप्ते ।

स्नात्वादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते ।
स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति
प्राप्ते ॥

आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गात् परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्म-
णासः ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । एषां क्यचि परे असुगागमः स्यात् ॥
अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥
क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उप्रः ।
सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति ।
दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥

आदिति वर्तते ॥ अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहित-
स्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वपत्वे । सर्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् ।
केषाम् । इह त्वेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन ग्रहणात्सुट् । सर्वेषाम् ।
यासाम् । तासाम् । कासाम् । आत्मिकम् । भवताम् ॥

त्रेस्त्रयः । ७ । १ । ५३ ॥

विशब्दस्य वयादेशः स्यादामि ॥ विशब्दो नित्यं बहुवच-
नान्तः । वयाणाम् । तदन्ते परमवयाणाम् । गौणत्वे तु नेति
केचित् । प्रियचीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियवयाणाम् ॥

ह्रस्वनदापो नुट् । ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नयन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥
रामाणाम् ॥ हरीणाम् । मतीनाम् । शम्भूनाम् । धेनूनाम् । कर्तृ-
णाम् । गमूणाम् । गौरीणाम् । बहुश्रेयसीनाम् । बधूनाम् । अति-
चमूनाम् । रमाणाम् । खट्वानाम् । बहुराजानाम् । कारीषगध्यानाम् ।

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । षण्णाम् ।
अनामिति पर्युदासान्न पृत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिक इति
विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः ।
पञ्चानाम् । चतुर्णाम् । णत्वम् । द्वित्वम् । तदन्ते परमषण्णाम् ।
परमपञ्चानाम् । परमचतुर्णाम् । बहुवचननिर्देशाद्गौणत्वे न नुट् ।
प्रियषणाम् । प्रियपञ्चानाम् । जकारद्वयमध्ये चकारः । प्रियचतुराम् ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ॥

अमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूतया-
मणीनाम् ॥

गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ॥

छन्दसीत्येव । विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते

किम् । गवां शता पृथ्यामेषु वज्रे । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि
सर्वविधोनां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । स्कुन्दिता । स्कुन्दितव्यम् । इदितः
किम् । पचति । धातूपदेशावस्थायामेवायं नुम् । कुण्डा हुण्डेति
गुरोश्च हल इत्यकारो यथा स्यात् । अत एव धातुग्रहणं सार्थकम् ।
तांद् अधातेरिदितोऽसम्भवाद्भातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञा-
यते । सिचस्तासेश्कार उच्चारणार्थं इत्यभैत्सीदेधितास्म इत्यादाव-
नुमर्थे न तत् । नन्वेवममंस्तेत्यादावनिदित्वान्नलोपः स्यात् । एवं
तांह हनः सिजिति नलोपार्थात्किन्त्वविधानाञ्ज्ञापकाददोषः । मन्ता
आहन्तेत्यादौ त्वसिद्धवदवाभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादनिदित्वेऽपि
नलोपाप्रसङ्गः । भेता छेतेत्यादौ तु इर इत्संज्ञा वाच्येति समुदायस्ये-
त्संज्ञेत्यनिदित्वान्न नुम् । अवयवशोऽपीत्संज्ञेति पक्षे तु पूर्वसूचादन्त
ग्रहणमनुवर्त्यान्तेदित इति व्याख्यानात् । युक्तञ्चेतत् । अन्यथा
चक्षिड्व्यक्तायां वाचीत्यस्य नुमापत्तेः । इकारो ह्यनुदात्त इत्संज्ञको
युजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । अथैवं डकारः किमर्थः आत्मनेपद-
स्यापि तेनैव सिद्धत्वादिति चेदनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनि-
त्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निमौकसन्धीत्यादि सिध्यति ।
उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघश्च । अन्यथा अयवयेति
दण्डकपठितस्यात्मनेपदित्वाच्छत्रसङ्गतेः । यद्वा इटकटकटोत्यव
प्रश्लिष्टस्य भविष्यति ।

शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥

नुम् स्यात् । मुञ्चति । लुम्पति । विन्दति । लिम्पति ।
 सिञ्चति । कृन्तति । खिन्दति । पिंशति । शे किम् । मोक्ता ।
 मोक्तव्यम् । मुचादीनां किम् । तुदति ॥ शे तृम्फादीनां नुम्
 वाच्यः ॥ * ॥ तृम्फति । तुम्फति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन येच
 नकारानुपक्तास्ते तृम्फादयः । तेनेह न । तुपति । तुफति ।

मस्जिनशोर्भलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । मस्जेरन्त्यात्पूर्वौ नुम् वाच्यः । अनुपङ्गसंयो-
 गादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्गा । मङ्गुम् । नंग् । नंगुम् ।
 फलि किम् ॥ मस्जनम् । नशनम् ।

रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि परे । रन्थयति । रन्थकः । जम्भ-
 यति । जम्भकः । पराऽपि वृद्धिर्नित्यत्वान्नुमा वाध्यते । अचि
 किम् । रट्टा । जब्धुम् ।

नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिङ्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् ॥ रधिता । रधितुम् ।
 इटि किम् । रन्थनम् । अलिटि किम् । ररन्थि । ननु जभोऽचि
 रघेश्च नेट्यलिटीत्येव सूच्यताम् । किं द्वौ रधियहणेनेति चेन्न ।
 प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थकल्पने गौरवात् । तदाहुः । पदगौरवाद्यो-
 गविभागो गरीयानिति ॥

रभेरशङ्लिटोः । ७ । १ । ६३ ॥

रभेर्नुम्स्यात् न तु शङ्लिटोः । आरम्भयति । आरम्भकः ।
 अशङ्लिटोः किम् । आरम्भते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च । ७ । १ । ६४ ॥

प्राग्वत् । लभयति । लम्भकः । अशङ्किति किम् । लभते ।
लेभे । अचि किम् । लब्धा । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि । ७ । १ । ६५ ॥

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते ॥ नुमि
कृतेऽदुपपत्त्याभावात् एयदेव । आलम्भ्यो गौः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । पोरदुपधादिति यति तु कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेण यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । आङः किम् ।
लभ्यः । यदेव ।

उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ॥

प्राग्वत् ॥ उपलम्भ्यः साधुः । पूर्ववत् एयत् । प्रशंसायां
किम् । उपलब्धुं शक्यमुपलम्भम् । यदेव ॥

उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।
उपालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषल्लभः । लाभः ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्-
घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । सुलाभः । दुर्लाभः । केवलाभ्यां
किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभं
अतिदुर्लभमिति यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥

विभाषा चिराण्मुलोः । ७ । १ । ६९ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् ॥ अलम्भि । अलाभि । लम्भम् ।
लम्भम् । लाभम् । लाभम् । व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं
नुम् । प्रालम्भि । प्रलम्भम् । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥

अधातोर्गुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनाम-
स्थाने परे ॥ भवान् । भवन्तौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । पचन् । पचन्तौ ।
प्राङ् । प्राञ्चौ । उगिदचां किम् । दृषद् । दृषदौ । सर्वनामस्थाने
किम् । भवतः । भवता । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगि-
त्कायि तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेनोखास्रत् ब्राह्मणीत्यादौ नुम्ङीपौ गोम-
न्तमिच्छति गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वा कर्तरि
क्विपि गोमान् ब्राह्मणीत्यादौ च ङीप् च न । नुम् तु अधातुग्रह-
णस्याधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्शत्वात् ।

युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । युङ् । युज्जौ ।
युज्जः । क्तिन् प्रत्ययस्येति कुत्वेनानुनासिको ङकारः । असमासे
किम् । सुयुक् । सुयुजौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेका-
रविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते
इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी ।

नपुंसकस्य भलचः । ७ । १ । ७२ ॥

भलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने
परे । बह्वन्ड्वाहि कुलानि । अचामागमे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुम् ।
असृज्जि । ऊज्जि । नरजानां संयोगः । गवाञ्चि शकृन्ति । स्वाम्मि ।

नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन्नितिदीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । निरव-
काशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नमेव स्वप्ति ।
धनूंषि । पयांसि । ज्ञानानि । वेभिद्यतेः पिपठिपतेश्च क्विपि शौ वेभिदि
पिपठिषि इत्यादौ अल्लेपस्य स्थानिवत्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् । स्वविधौ
स्थानिवत्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि न । नपुंसकस्य किम् । अग्निचि-
द्वाह्वणः । भलचः किम् । विमलदिवि । चत्वारि । बहूर्जि नुम्
प्रतिषेधः । अन्त्यात्पूर्वौ वा नुम् । बहूर्जि बहूर्जि वा कुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ । ७ । १ ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी ।
चपुणी । वारिणे । चपुणे । इकः किम् । कुण्डे पीठे । अचीत्युत्तरार्थ-
मिह करणन्तु न लुमतेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तद्वि संबुद्धौ नुमं
वारयितुं कृतं भ्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसम्भवात् । सम्बुद्धिश्च
लुका लुपेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्ययलक्षणं च न
लुमतेतिनिषेधस्यानित्यताम्बिना दुर्लभमिति । तेन हे चपु हे चपो
इति सम्बुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणधिकल्पः सिध्यति । विभक्तौ
किम् । मधुन इदं माधवम् ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्बालवस्य । ७ । १ । ०४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्यादृदा-
वचि । ग्रामणी ब्राह्मणः । ग्रामणि कुलम् । ग्रामण्या ग्रामणिना वा
कुलेन । अनादये । अनादिने । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना ।
सुज्या । सुलुना । पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्टा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रो-
ष्टवे । अन्यच्च तृज्यद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रिय-

क्रोष्टुने । नुमचिरेतिनुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् । धात्रा । धातृणा । तृतीया-
दिषु किम् । ग्रामणिनी कुले । भाषितपुंस्कं किम् । त्रपुणे । जतुने ।
प्रद्युना । प्ररिणा । सुनुना अत्रापि न पुंवत् । यदिगन्तम्प्रद्यु इत्यादि
तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने
अत्रापि न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । इकः किम् । कीलालपेन
कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्याम् ॥

अस्थिदधिसवय्यदणामनडुदात्तः । ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्याट्टादावचि परे स चोदात्तः । अस्थ्या । अस्थ्रे ।
दध्ना । दध्ने । सकृश्या । सकृथे । अक्ष्णा । अक्षणे । तदन्तस्याप्यनङ् ।
अत्यस्थ्या । अतिदध्ना । अतिसकृश्या । अत्यक्ष्णा ब्राह्मणेन । ब्राह्म-
णस्य कुलेन वा । तृतीयादिषु किम् । अस्थिनी । दधिनी । अचि
किम् । अस्थिभ्याम् । उदात्तग्रहणं तु अनडादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन
सिद्धेरस्थ्यादीनां नव्विषयस्येत्याद्युदात्ततया स्थान्यनुरूपे अनुदात्ते
प्राप्ते तद्वारणार्थमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वेनासति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो
गुणो न विवक्ष्यते इति ज्ञापनार्थमिति वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
तदाहुः अभेदका गुणा इति तेन यूस्त्याख्यावित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घ-
निर्देशादनरात्वेन ग्राहकसूत्रप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽपि अन्यस्व-
रकस्य संज्ञासिद्धिः । स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्ता-
दित्यादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव । उज ऊं इत्यत्रानुनासिके एवोच्चार-
णीये यत्राधिक्येनानुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा बोध्या । एतदर्थमेवासति
यत्ने इत्युक्तम् । चतसर्थाद्युदात्तनिपातनङ्करिष्यते वधादेशे आद्युदा-
त्तनिपातनं करिष्यते पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते । सहस्य स

उदातो निपात्यते इत्यादि भाष्यं तु एकश्रुत्याग्राध्यायीपाठे क्वचिदु-
दाताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन चैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु
ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । १६ ॥

अस्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः । भद्रं पश्येमाक्षभिः ।

ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ॥

छन्दसि अस्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्याम् ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददतौ ।

ददतः । जक्षत् । जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दांध्यत् ।
वेव्यत् । दीधीवेव्योर्दित्वेपि छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शतुरनन्तर ईकारेईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रति-
षेधो विज्ञायते ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्
सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । जक्षन्ति । जक्षति कुलानि ।

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ॥

अवर्णात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छी-
नद्योः परतः । तुदन्ती कुले । तुदन्ती । तुदती ब्राह्मणी । भान्ती
कुले । भान्ती । भाती ब्राह्मणी । परोयः शतेति तु नेक्तं तुदन्ती-
त्यादावेकादेशे उभयत आश्रयणे नान्तादिवद्भावाभावेन नुमभावापत्तेः ।
भूतपूर्वगत्याद्याश्रयणे तु अदती घृती लुगती पुनतीत्यादावपि

नुमापतेः । शचवयवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते आदित्युपादानसामर्थ्यात् । आत्किम् । कुर्वती । शीनद्योः किम् । लुटताम् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्यात् शीनद्योः परतः । पचन्ती पचन्ती कुले द्राह्यणी वा । दीव्यन्ती दीव्यन्ती कुले द्राह्यणी वा । आत्किम् । भातीत्यादौ नित्य-
नुमभावाय । अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । आदित्युक्तौ तु वर्ण-
प्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम् ।

सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात्सौ । अच्छीनद्योर्नु मिति सूत्रादादित्यधिकारादवर्णोत्परो ऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमाम् न बाध्यते अस्मभ्युद्गावित्यमा च नुम् न बाध्यते । नुम्वधिसामर्थ्याद्वसुसंखिति दत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनङ्गान् । हे अनङ्गन् ।

दृक्स्ववस्वतवसां ऋन्दसि । ७ । १ । ८३ ॥

गणं नुम् स्यात्सौ । कीदृङ् । स्ववान् । स्वतवान् ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

दिदित्यस्य औत्स्यात्सौ परे । तकार उच्चारणार्थः । द्यौः । तदन्ते सुद्यौः । लुक् लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावान्नेह । विमलद्यु अहः । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया नेह । अद्युः ।

पथिमथ्यभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः । पन्थाः । मन्थाः । कृभुक्षाः ।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने । पन्थाः ।
पन्थानौ । मन्थाः । मन्थानौ । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । आदिति
वर्तमाने पुनरद्वयचनं वा पपूर्वस्य निगमे इति दीर्घविकल्पे अका-
रश्रवणार्थम् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् ।

थो न्यः । ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्यस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ पन्थाः ।
पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । एवम् । मन्थाः ।
मन्थानौ । ऋभुक्षः । ऋभुक्षाणौ ।

भस्य टेलोपः । ७ । १ । ७८ ॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । मथः ।
ऋभुक्षः । इत्यादि । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीप् भत्वाट्टिलोपः ।
सुपथी । सुमथी । नगरी । अनृभुक्षी सेना इत्यादौ पथिमथीत्यात्वं
थोन्यश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणान्न
भवति । सुपथि वनमित्यादौ नपुंसके आत्वं न भवति । न लुम-
तेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । हे सुपथिन् । हेसुपथि इत्यादौ संबुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्य इति वा नलोपः । नलोपः सुप्
स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्येति गुणो न । सुपथी इति द्विव-
चने भत्वाट्टिलोपः । शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि । पुनरपि
सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे इत्यादि ॥

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् ॥ उकार उच्चार-

णार्थः । बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति ङीवर्यं कृतेन पुत्रो दुष्पुन्निति
प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुमसिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ ।
पुमांसः । पुमांसम् । सुपुमांसि कुलानि । परमपुमानित्यत्र परत्वाद्-
सुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङकारस्य स्यादित्यर्थं
विवक्षिते इत्युक्तम् । परसप्रम्यान्तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानो-
त्पत्तेः प्रागेव पुमशब्दोकारस्योदात्तत्वं संसनधर्मिणो हलः स्थाने
तदुर्मिणो अनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् ॥

गोतो णित् । ७ । १ । ६० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात् ॥ गोः ।
गावौ । गावः ॥ ओतो णिदिति वाच्यम् ॥ * ॥ विहितविशेषणं च ॥
तेन द्यौः । द्यावौ । द्यावः । तदन्ते सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः ।
उः शम्भुः स्मृतो येन स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । ओकारा-
न्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानाग्नेह । हे भानो । भानवः ।

णलुत्तमो वा । ७ । १ । ६१ ॥

उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । अहं पपाच । पपच ॥

सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । ६२ ॥

सख्युरङ्गात्परं सम्युद्धिबर्जं सर्वनामस्थानं णित्स्यात् ॥
सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ ।

अनङ् सौ । ७ । १ । ६३ ॥

सख्युरङ्गस्थानडादेशः स्यात् असंबुद्धौ सौ परे ॥ डिच्चेत्य-
न्तादेशः । सखा । असंबुद्धौ किम् । हे सखे । शोभनः सखा
सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । सुसखायम् । सुसखायौ । अनङ् णि-

द्वद्वाधयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । एवमतिशयितः सखा अतिसखा
परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा । परमसखायावित्यादि ।
गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्तते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशि-
ष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । इहानङ्गित्वे न भवतः । गोस्त्रिये-
रिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप्
अलोपयलोपौ । अलोपस्य स्थानित्वाद्याणि प्राप्ते कौ लुप् न स्थानिवत् ।
एवं अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्याणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धा-
विति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । सखी । सख्यौ । सख्यः ।
इत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्गिणिद्वद्वावे
च प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणान्न भवतः ॥

ऋदुशनस्पुरुदं सोऽनेहसाञ्च । ७ । १ । ६४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे ।
कर्ता । हर्ता । माता । पिता । हे गमल् । उशना । पुरुदंसा ।
अनेहा । संबुद्धौ तु हे कर्तः । हे गमलः । हे उशनः । हे पुरुदंशः ।
हे अनेहः । उशनसः संबुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥ * ॥ हे
उशनन् । हे उशन । हे उशनः । तथा चोक्तम् । सम्बोधने तूशनस-
स्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् । माध्यन्दिनि वष्टि गुणं
त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः । इति । एतच्च काशिकायां
धातुवृत्तौ माधवग्रन्थे च वश कान्तावित्यत्र स्थितम् । कृ तु अनयो
रनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् ।
क्रीः । क्रीः । क्रीः । तीः । तिरौ । तिरः इत्यादि गीर्वत् ।

इत्वाभावपक्षे तु कृः । क्रौ । क्रः । कृम् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रे ।
 एवं तृः । अत्र सावनडभावार्थं ऋदिति तपरकरणम् । ऋतो डीति
 सुचेऽप्यत्रैव गुणभावार्थं च तत् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ६५ ॥

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्ततेऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥
 क्रोष्टृशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।
 क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थाने किम् । क्रोष्टून् ।
 असंबुद्धौ किम् । हे क्रोष्टो । ल्कीञे तु प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।
 वृद्धौत्वतृज्वद्भावगुणभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वृद्धेरवकाशः ।
 सखायौ । नुमः त्रपुणे । इहोभयं प्राप्नोति । अतिसखीनि । कुलानि ।
 औत्वस्यावकाशः । अग्नौ । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणि ।
 तृज्वद्भावस्यावकाशः । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टा । क्रोष्टुना । नुमः
 स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रियक्रोष्टूनि कुलानि । प्रियक्रोष्टुने
 कुलाय । गुणस्यावकाशः । अग्नये । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति
 त्रपुणे । नुम् भवति विप्रतिषेधेन ॥

स्त्रियां च । ७ । १ । ६६ ॥

स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ऋदन्तेभ्यो डीप् ।
 क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । क्रोष्ट्रीः । क्रोष्ट्र्या । क्रोष्ट्रीभ्याम् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्स्यात् ॥ क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ।
 क्रोष्ट्रः । आमि परत्वान्तृज्वद्भावे प्राप्ते ॥ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्
 पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ नुमोऽवकाशः । त्रपूणि । नुटः अग्नीनाम् ।

इहोभयं प्राप्नोति । वारीणाम् । चूपणाम् । नामीति दोर्घत्वम् ।
 अचिरादेशस्यावकाशः । तिस्रः । चतस्रः । नुटः स एव । इहो-
 भयं प्राप्नोति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । तृज्वद्भावस्यावकाशः
 क्रौष्टा । क्रौष्टुना । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति क्रौष्टूनाम् । नुट्
 भवति विप्रतिषेधेन । क्रौष्ट्रि । क्रौष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् ।
 कुश आह्वाने । अस्मात् सितनीति तुन् प्रत्यये क्रौष्टुशब्दः । तृचि
 तु क्रौष्टुशब्दः । द्वावपि श्मालवचनौ । तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे
 प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम् ।
 अन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं विसूची आरभ्यते इत्यवधेयम् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ६८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । चत्वारः । हे
 चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अन-
 ड्वाहम् । अनड्वाहौ । तदन्ते प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रिय-
 चत्वारः । प्रियानड्वान् ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 अनड्वाही । अनडुही । गौरादित्वान्डीप् ॥

अस्संबुद्धौ । ७ । १ । ६९ ॥

चतुरनडुहोराम् स्यात्संबुद्धौ । आमोऽपवादः ॥ हे प्रिय-
 चत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ॥

ऋत इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्येत्स्यात् । किरति । गिरति । आस्ती-
 र्णम् । विशीर्णम् । चिकीर्षति । आस्तरणम् । आस्तारकः । अत्र
 परत्वाद् गुणवृद्धौ । धातोः किम् । पितृणाम् ॥

उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥

धातोरुपधाभूतस्य कृत ईत्स्यात् ॥ रपरत्वम् । उपधायां
चेति दीर्घः । कीर्तयति ॥

उदोष्टपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्टपूर्वो य कृत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् ॥
पूर्ताः पिण्डाः । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । मुमूर्षति ।
सुस्मूर्षति । बुभूर्षति । संपूर्वादृगतावित्यस्मात् क्तप्रत्यये समीर्णमि-
त्येव । ओष्टस्याङ्गावयवत्वाभावात् । गुणवृद्धौ परत्वादिमं बाधेते ।
पिपति । निपरणम् । निपारकः ।

बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १०३ ॥

मिवावरुणौ ततुरिः ।

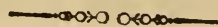
इति श्रीव्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूचवृत्तौ सप्रमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

सप्तमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि ॥ अचैषीत् ।
अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अतारीत् । अकारीत् । न
सिच्यन्तरङ्गमस्तीति गुणेऽप्रवृत्ते इगन्तमङ्गमेतद्वति । अन्यथान्तर्भू-
तसिज्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणप्रवृत्तौ अनिगन्ताङ्गत्वेन वृद्ध्य-
नुपपत्तौ सूचवैयर्थ्यापत्तैः । परस्मैपदेषु किम् । अच्योष्ट । अच्योषा-
ताम् ।

अतो लान्तस्य । ७ । २ । २ ॥

लेति लुप्रपष्ठीकं पदम् ॥ अतः समीपौ यौ ले । तदन्ताङ्ग-
स्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदै परे सिचि । नेटीति निषेधस्यातो
हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अफालीत् ।
अह्मालीत् । अत्सारीत् । अक्यारीत् । अचारीत् । अतः किम् ।
न्यखारीत् । न्यमीलीत् । लान्तस्य किम् । मा भवानशीत् । मा
भवानटीत् । माभवानभीत् । अश्चलीत् इत्यादावङ्गान्त्यरेफल-
कारयोरतः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । एतदर्थमेवान्त्यग्रहणम् ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

वदेव्रजेहलन्तस्य चाङ्गस्य स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मै-
पदेषु ॥ अवादीत् । अव्राजीत् । अतो हलादेरिति विकल्पबाधना-

र्यमनयोर्ग्रहणम् । अपाक्षीत् । असैत्सीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् ।
 अक्षौत्सीत् । अकाक्षीत् । हल्यग्रहणं जातिपरम् । अराक्षीत् ।
 अभाक्षीत् । अस्कांत्सीत् । तदन्तविधिनैव सिद्धेऽन्त्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
 उदबोढामित्यादौ उदबह् स् तामित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्ध-
 त्वात् पूर्वे वृद्धौ तत औत्वे लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति
 न्यायेन न पुनर्वृद्धिः ॥ विकारकृतभेदेन च लक्ष्यभेदे भाष्यप्रमा-
 ण्यादिति बोध्यम् ॥

नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् ॥ मा भवानतीत् । मा भवा-
 नटीत् । मा भवानवीत् । अदेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । अक-
 र्तीत् । अनर्तीत् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्यदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यात्
 इडादौ सिचि परे ॥ अश्वहीत् । अस्यमीत् । अजङ्गमीत् । अहयीत् ।
 अक्षणीत् । अश्वषीत् । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तिः ।
 तं सर्वधातुकगुणो बाधते । तं सिचि वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः ।
 तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा । ततोऽतोहलादेरिति
 बाधित्वाऽतोऽलान्तस्येति प्राप्ता । ह्म्यन्तेति निषिध्यते । तदाहुः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्नोति नवेति ॥

औनयीत् । अध्यनयीत् । नोनयतीति ल्लेश्वङ् न
 अश्वयीत् । अकटीत् । इडादौ किम् । अधाक्षीत् ।

ऊर्णातेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ॥ और्णावीत्
पक्षे गुणः । और्णावीत् । विभाषोर्णारिति डित्वपक्षे उवङ् । और्णु-
वीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा
स्यात् ॥ अखादीत् । अखदात् । अमावीत् । अमवीत् । अशावीत् ।
अशवीत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्
अचकासीदित्यचानेक व्यवधानेन ॥ अतः किम् । अदेवीत् । हलादेः
किम् । मा भवानटीत् । लघोः किम् । अरवीत् । स्पष्टार्थमेतत् ।
इडादौ किम् । अपावीत् । परस्मैपदे किम् । मच मुचि कल्कने ।
अमचिष्ट ॥

नेद्वशि कृति । ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इरान स्यात् ॥ शृ सुगर्मा । अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते इति मनिन् । ईश्वरः । दीप्रः कृति किम् । रूहदिव ।
रूहदिम ॥

तितुत्रतथसिमुसरकसेषु च । २ । ९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिरान स्यात् ॥ ति इति
क्तिन्क्तिचोर्ग्रहणम् । दीप्रिः । स्त्रियां क्तिन् । तनु विस्तारे । तन्तिः ।
क्तिच्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तन्तुः । गन्तुः । सक्तुः । सित-
निगमिमसिष्यविधाञ्जुशिभ्यस्तुन् । शस्तम् । पचम् । दाम्नी-
शसेति पृन् । हस्तः । लोतः । पोतः । हसिमृगिण्यामिदमिल्पूधु-

विभ्यस्तन् । औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते । न पुनः
 क्तस्य । हसितमित्येव भवतीति वृत्तिः । कुष्ठम् । काष्ठम् । निकुपिनी-
 रमिकशिभ्यः क्यन् । कुक्षिः । मृषिकुषिशुषिभ्यः क्तिः । इक्षुः । इषेः
 क्नुः । अक्षरम् । अशेः सरः । शल्कम् । इण्भीकापाशत्यतिमार्चभ्यः
 कन् । वत्सः । वृत्तवदिहनिक्मिकषिभ्यः सः ॥ तितुचेष्वग्रहादीना-
 मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः येषामिट् क्तिनि दृश्यते ।
 निगृहीतिः । उपस्त्रिहितिः । निकुक्षितिः । निपठितिः । कृत्प्र-
 त्ययानां किम् । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्ध-
 धातुकस्येरान स्यात् ॥ के पुनरुपदेशेऽनुदात्ताः । ये तथा पठ्यन्ते
 त एव विस्पष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते ॥

उट्टदन्तैर्यौतिरुत्थाशीस्तुनुत्तुशिवडीङ्ग्रिभिः ।

वृङ् वृज्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।

भज्भुज्भ्रस्जमस्जियज्युज्जृज्जृज्जिजिस्वाज्जिस्जिस्जिस्जः ॥

अद्दुद्खिद्च्छिदत्तुदिनुदः पद्यभिदविद्यतिर्विनद् ।

शदसदी स्विद्यतिः स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥

बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्यती ।

मन्यहन्नाप्क्षिपक्षुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यति ॥

लिप्लुप्प्रपशप्स्वप्सृपिपभ्रभ्लभ्नमृगम्यमो रमिः ॥

क्रुशिदृदंशिदिशी दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्सृशः कृषिः ॥

त्विषतुषद्विषदुषपुष्यविषशिषशुषश्लिष्यतयो घसिः ।

घसतिर्दहदिहदुहे नहमिह्रुहलिहवहिस्तथा ॥

कचच्छजा दधनपा भमशाः पसहाः क्रमात् ।

कचका णणटाः खण्डो गघजाष्टखजाः स्मृताः ॥

अनुदाता हलन्तेषु धातवो ह्यधिकं शतम् ॥ इति संग्रहः ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

तृप्दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।

रधादित्वादिमौ वेङ्कावमर्थमनुदातता ॥

क्रिञ्च स्वद्यपदौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ।

घसिः शपा लुका यौति निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥

निजिर्बिजिर्शक्नु इति सानुबन्धा अमी तथा ।

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येपि दृश्यते ॥

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ।

रज्जिमस्जी अदिपदी तुद् क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ॥

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ।

चेता । स्तोता । कर्ता । शक्ता । पक्ता इत्यादि । उपदेश
इत्युभयान्वयि । तच्चेतरान्वयफलम् । कर्तुं गन्तुमित्यादाविशिष्येधः ।
नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् । पूर्वान्वयफलं तु विभित्सति पिपक्ष-
तीत्यादौ निषेधः । द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात् । एकाचः किम् ।
यङ्लुग्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ।

क्षिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यच्चैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति ॥

श्लिषा यथा स्याति । हन्ति याति । वाति । द्राति ।
 प्सातीत्यादि । शपा । सनीषन्तेति सूचे भरेति । अनुबन्धनिर्देशो
 द्विधा । स्वरूपेण इत्संज्ञकत्वेन च । आद्यो यथा शीङः सार्वधातुके
 गुणः । दीङो युङिति । द्वितीयस्तु अनुदातङित इत्यादि । गणेन
 यथा बेभिदीति । चेच्छिदीति । रुधादिभ्यः श्नम् । एकाज्यहणं
 प्रकृतसूचे । तेन वेभेदिता । चेच्छेदिता । गङ्गमिता । अघेरानपेधो
 न । एतच्चेहैवैकाज्यहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो
 ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते तेन
 बधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाच्त्वात् ॥

श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥

श्रिञ् एकाच उगन्ताच्च परयोगित्कितोरिण् न स्यात् ॥ श्रितः ।
 श्रितवान् । भूष्णुः । भूतः । क्षुतः । नुतः । वृतः । ऊर्णतेर्नृवद्वा-
 वेनैकाच्त्वान्नेट् । ऊ तः । सस्वरिष सुषुविषे दुधुविवेत्यादौ पर
 मपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रातिषेधकाण्डारम्भसाम-
 र्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिट् । स्मृत्वा । सूत्वा ।
 धूत्वा । अच तु निषेध एव । एकाचः किम् । जागरितवान् ।
 उपदेशे इति ह्यनुवर्तते । इहापि यथा स्यात् । स्तीर्णम् । वृते
 वेत्यतो घृत इत्यनुवर्तमाने इट् सनिवेति वेट्कत्वेन यस्य विभाषेति
 तु न सिध्यति । इत्वे कृते ऋकारान्तत्वाभावादिति वृत्तिः ॥

सनिग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इरान स्यात् ॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसार-

णम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्ब्रूभावाः । जिघृक्षति । जुघृक्षति ।
बुभूषति । एकाच इत्येव जिजागरिषतीति कश्चित् ।

कृसृभृवृस्तुद्रुलुश्रुवे लिटि । ७ । २ । १३ ॥

एभ्यो लिट इरान स्यात् ॥ चकृव । ससृव । वभृव ।
ववृव । तुष्टुव । दुद्रुव । सुसृव । शुश्रुव । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिनिषेधः स
लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति ॥ बिभिदिव । चिच्छि-
दिव । बभूविव । लुलुविव । बभूथाततन्येति सूचे छन्दसि ववर्येति
निपातनाद्वाषायां वृजस्थल इट्स्वीकारेण तच्चाप्राप्रनिषेधार्थं वृग्रह-
णमिति नाशङ्कनीयम् । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य
वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । तुष्टोथ । दुद्रोथ ।
सुस्रोथ । शुश्रोथ ॥ कृजोऽसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन ससुट्का-
त्परस्य इट् । सञ्चस्करिम । ऋतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट एवेष्यते ।
सञ्चस्करिथ ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इरान स्यात् । शूनः । शूनवान् ।
दीप्ः । ओदिन्मथ्ये डीडः पाठसामर्थ्याच्चेट् स ह्योदितश्चे-
त्योदितोऽनन्तरस्य नत्वार्थः । उडुानः ॥

यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥

यस्य क्वचिद्विभाषया इद्धिहितस्ततो निष्ठाया इरान स्यात् ।
विधूतः । गूहू गूढः । स्वरतीति वेट्कत्वाच्चेट् । वृधु । वृद्धः । वनु
वतः । तनु ततः । अञ्चु समक्तः । उदितो वेति त्वायां वेट्क-

त्वादह नेट् । अञ्चोऽनपाटाने इति नत्वम् । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः
 मन इड् वा वाच्य इति पतेः सनि वेट्कत्वादडभावे प्राप्ते द्विती-
 याश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सेसिचीति वेट्कत्वात्सिद्धे
 कृन्तत्यादीनामोदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराज-
 धियेत्यादि । दरिद्रातेस्त्वेकाच इत्यनुवृत्तेः दरिद्रितः । यदु-
 पाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति विभाषा गमहनेत्यत्र
 विशिना परेण साहचर्याच्छविकरणस्यैव विदर्पहणमिति वेतोर्वदित
 इत्येष ॥

आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥

आकारेतो निष्ठाया इरान स्यात् । जिमिदा । मिन्नः ।
 जद्विदा । द्विणः । जिषिदा । स्विन्नः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
 आश्वस्तो वान्त इति वृत्तिः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा न स्यात् ।
 स्विन्नम् तेन । स्वेदितं तेन । प्रस्विन्नश्चेवः । प्रस्वेदितश्चेवः ॥
 इट्पक्षे निष्ठा शीङित्यकित्वाद् गुणः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टधिरिब्धफाण्ट-
 बाढानि मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरा-
 नायासभृशेषु । ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धादीन्यष्टौ अनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्या-
 दिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यः मन्यनदण्डश्च ।

दुब्धः मन्यश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् ।
निष्ठानत्वमपि निपातनात् । स्निग्धमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः ।
स्नेच्छरेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टमनायास-
साध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं
फाण्टमिति शतपथश्रुते भाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यच्च दुभि-
तम् । दुब्धो राजेति तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् ।
ध्वनितम् । लगितम् । स्नेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् ।
षाहितम् ॥

धृषिणसी वैयात्ये । ७ । २ । १९ ॥

एते निष्ठायामविनये एवानिट्को स्तः । धृष्टः । विशस्तः ।
अन्यच्च धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति ।
अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्य-
मिति हरदत्तः । । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह ।
धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः ॥

दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते दृह दृहि वृद्धौ क्तस्येडभावः ।
तस्य ढत्वं हस्य लोपः इदितो नलोपश्च । दृहितो दृंहितोऽन्यः ॥

प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ॥

वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परि-
वृंहितोऽन्यः ।

कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥

कषो निष्ठाया इरान स्यात् एतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं
तत्कारणं च । स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं
शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥

घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुषा रज्जुः । अविशब्दनेऽपि
घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः । अविशब्दने
इति लिङ्गादनित्यो ह्यस्य णिच् । अत एव महीपालवचः श्रुत्वा
जुघुषुः पुष्पमाणवा इत्यप्युपपद्यते । अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरा-
दय इति सामान्नेन ज्ञाप्यते इत्याहुः । केचिच्चिति स्मृत्यामिती-
दित्वं चुरादिणिच्ऽनित्यत्वस्य ज्ञापकमाहुः । इदित्वेन नुम्बिधाने
प्रयोजनं चिन्तित इति नलोपाभावः । यदि च चुरादिणिच् नित्यः
स्यात् । तदा चिन्त स्मृत्यामित्येव पठ्येत । णिचि सति नलोपा-
प्रसङ्गात् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहल्मध्ये
इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुः जगणुरित्याद्युदाहृतत्वात् ।
विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव आ धृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यच्चि
सङ्कोच इतीदित्करणाद्यन्वतीति माधवोक्तं तु चिन्त्यमेव ॥

अर्दः सन्निविभ्यः । ७ । २ । २४ ॥

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इरान स्यात् ॥ समर्णः । न्यर्णः ।
अर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥

अभेष्टचाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ॥

अभ्यर्णम् ॥ नातिदूरं आसन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

शोरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ॥

ग्यन्तादृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् च अधीयमानेयं । वृत्तं
छन्दश्चापेण । सम्पादितमधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता
रज्जुः ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नजमाः । ७ । ३ । २७ ॥ ।

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे दामितः ।
शमितः । पूरितः । दासितः । स्याशितः । छादितः । ज्ञापितः ॥

रूप्यमत्वरसंघुषास्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥

एभ्यो निष्ठाया इड् वा । रुष्टः । हृषितः । आन्तः । अमितः ।
तूर्णः । त्वरितः । अस्यादित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः ।
आस्वान्तः । आस्वनितः ॥

हृषेलोमसु । ७ । २ । २९ ॥

हृषेर्निष्ठाया इड् वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ।
विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो हृषितो मेघः ।
विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्वान्नि-
ष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥

चायते निर्पातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥ क्तिनि
नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपचितिः ॥

हृह्वरेश्छन्दसि । ७ । २ । ३१ ॥

ह्वरतेश्छन्दसि ह इत्ययमादेशः स्यात् । अहृतमसि
हविर्धानम् । छन्दसि किम् । हृतम् ॥

अपरिहृताश्च । ० । २ । ३२ ॥

पूर्वेण प्राप्स्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिहृताः सन्नु-
याम वाजम् ॥

सोमे हूरितः । ० । २ । ३३ ॥

इङ्गुणो निपात्यते । सोमो हूरितः ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्त-
शंस्तृशास्तृतरुतृतरुतृवरुतृवरुतृवरुत्रीरुज्ज्वलि-
तिक्षरितिष्ममितिषमित्यमितीति च । ० । २ । ३४ ॥

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कंभु स्तंभु णामुदित्वा-
न्निष्ठाग्रामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते हरिनापात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ।
विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः ।
स्तभितेत्येष सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा
भूदिति । चते याचने । कस गतो आभ्यां क्तस्येडभावः । चता
इतश्चतामुतः । विधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् । निपातन-
बहुत्वापेक्षं सूचे बहुवचनं विकस्ता इति । तेनैकवचनान्तोऽपि
प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु अभ्यस्तृच इडभावः । एकत्वष्टु-
रश्वस्याविशस्ता । यावयाभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तर-
तेवृङ् वृजोश्च तृच ऊट् उट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथा-
नाम् । तरुतारम् । बरुतारम् । वरुतारम् । वरुचीभिः सुशरणो
नो अस्तु । अष ङीवन्तनिपातनं प्रपञ्चार्यम् । वरुतृशब्दो हि
निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः
शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर सञ्चलने । टुवम्

उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । इह चरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि
केचित्पठन्ति । तच्च क्षमूष् सहने इति धातुर्वाध्यः । भाषायां तु
ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्थचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता ।
शासिता । तरिता । तरीता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति ।
पाठान्तरे क्षमति । वमति । अमति । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः ।
तेन क्वचिदीकारोऽपि भवति रविमभ्यमीति वरुण इत्यपि वेदे
दृश्यते इति वृत्तिः ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः । ७ । २ । ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । निष्ठायामिति च नेति च । वलादे-
रार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । लविता । लवितुम् । लषितव्यम् ।
पठिता । पठितुम् । पठितव्यम् । आर्धधातुकस्य किम् । आस्ते ।
शेते । वलादेः किम् । लव्यम् । लवनीयम् । इडिति वर्तमाने
पुनरिङ्ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिः ॥

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अचैवेट् । प्रस्त्रवितुम् । प्रस्त्रवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमि-
तुम् । प्रक्रमितव्यम् । निमित्तत्वं चात्र फलोपहितम् । तेन कर्मक-
र्तृविषयेऽपि प्रस्त्रवितेत्यादाविड् भवत्येव । प्रक्रमितेत्यादौ प्रशब्द
आदिकर्मणोऽन्यत्र विज्ञेयः । आदिकर्मणि तु क्रमेः कर्तर्यात्मनेपद-
विषयादिति प्रतिषेधेन भाव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते किम् । प्रस्त्रो-
षीष्टु । प्रक्रमंसीष्टु । प्रस्त्रोष्यते । प्रक्रमंस्यते । प्रचिक्रंस्यते । प्रचिक्रं-
स्यते । चिक्रंसते । प्रचिक्रंसते । सर्वत्रचात्र स्त्रीतिः क्रमिश्चात्मनेप-
दस्य निमित्तम् । सन्नन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधी

यते । एतदर्थमेव च तच्च निमित्तातिदेशः । तथा चानुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमिरेवेह सना व्यग्रहितोऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तितवानित्येतन्नि-
यमादिहभावः । कार्यातिदेशे तु अनात्मनेपदनिमित्तत्वादिट् स्यात् ।
निमित्तत्वञ्चात्र कलोपहितमेव गृह्यते इत्यनभिप्रेत्य प्रस्त्रवितेत्यादौ
टोपमुद्भाव्य अविशेषेण स्त्रुक्रमोरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरे नेति
वक्ष्यामीत्युक्त्वा प्रचिक्रंसिष्यते प्रस्त्रोषीष्टेत्यादौ टोपवारणाय सिद्धं
त्वात्मनेपदेन समानपदस्यस्येत्प्रतिषेधादिति वदतो वार्तिककारस्य
तु मते कार्यातिदेशेऽपि न टोपः । न च प्रस्त्रविधीयते इत्यादौ
वार्तिकमते टोपः । मम तु क्यङन्तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वेऽपि स्त्रोरना-
त्मनेपदनिमित्ततास्त्येवेति वाच्यम् । बहिरङ्गलक्षणमचात्मनेपद-
मिति भाष्यकारेणैव समाधानादिति दिक् ॥ किति सनि च प्रस्रुतः ।
प्रस्रुतूपति । प्रस्रुतूपिष्यते । क्रमेश्च निष्ठायां क्रान्त इति । ऋयुक्ः
किति । सनि गृहगुहेश्च । यस्य विभाषेति प्रतिषेध एव भवति ।
पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् ॥ क्रमेः कर्तयेवात्मनेपदवि-
षयात् कृत इतिनिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ प्रक्रन्ता । कर्तरि किम् । प्रक्रमि-
तव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । सङ्क्रमिता । अनन्यभावे विषय-
शब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पाहस्य न निषेधः । क्रमिता ।
तदहत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ० । २ । ३० ॥

एकाचो ग्रहोर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता ।
ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । लिटि तु जग्रहिथ । एकाचः किम् । यङ्-
लुकि मा भूत् । जाग्रहिता । माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यादिवि-

रुद्धम् । विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । चिरावदितो न दीर्घ-
त्वम् । प्रकृतस्य बलादिलक्षणस्यैव तद्विधानात् । ग्राहिता । ग्राहि-
ष्यते ॥

वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृड्वृजभ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यात्तु लिटि । वरिता ।
घरीता । तरिता । तरीता । तपरकरणं किम् । करिष्यति ।
अलिटीति । किम् । तेरिथ ॥

न लिङि । ७ । ३ । ३९ ॥

वृतो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । स्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अवारिष्टाम् । अस्तारिष्टाम् ।
परस्मैपदेषु किम् । अवरीष्ट । अस्तरीष्ट ॥

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥

वृड्वृजभ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् ॥ विवरिषते ।
विवरीषते । वुवूर्षते । तिस्तरिषति । तिस्तरिषति । तिस्तीर्षति ।
चिकीर्षति । जिहीर्षति । दुध्वूर्षतीत्यवोपदेशाधिकाराल्लाघणिक-
त्वाच्चेडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥

वृत्तः परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात् । वृषीष्ट । तडि । वरिषीष्ट ।
अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत्त । स्तरिषीष्ट । स्तीषष्ट । अस्तरिष्ट । अस्त-
रीष्ट । अस्तीर्ष । तडि किम् । अवारीत् । अस्तारीत् ॥

ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ४

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचेरिङ् वा स्यात्लिङ् ॥ स्तृञ्
आह्लादने इति ह्रस्वान्तः स्वादौ । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट ।
अस्तृत । ऋतः किम् । च्योषीष्ट । अच्योष्ट । संयोगादेः किम् ।
कृषीष्ट । अकृत । तडि किम् । अस्ताषीत् । उपदेशाधिकारणेऽपदेशे
यः संयोगादिरिति व्याख्यानादिह नेट् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत ।
समस्कृषाताम् ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूजदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य बलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ॥
स्वर्ता । स्वरिता । सस्वरिथ । सस्वर्य । सेता । सविता । सूयतेर-
प्येवम् । धोता । धविता । दुधविथ । दुधोय । सेट्टा । सेधिता ।
सिषेधिथ । सिषेदु । सिषिधिथ । सिषिध्वा । नेड्वशीति प्रक्रमान्नजा
प्रापितस्यैव क्तादिनियमो निवर्तको न तु विभाषाबललभ्यस्यापि ।
तेन लिट्यपि वेट् । किति लिटि किति च स्वरतिसूतिसूयतिधूजां
यथा नित्यमिरानपेधो तथा श्युक इत्युक्तम् । स्वरिष्यतीत्यथ
तु परत्वादृदुनोरिति नित्यमिट् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशो धूजः
सानुबन्धनिर्देशश्च सुवतिधुवत्योः सविता धुवितेत्येव यथा स्यादि-
त्यर्थः । सूतिसूयतिधूजां चोभयं यथा स्यादित्यर्थश्च । सूडित्येव
सुवतेर्व्यावृत्तिसिद्धौ पृथङ्निर्देशो लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरण-
स्येति परिभाषाज्ञापनार्थः । तेन गतिस्येति सिचे लुगप्राप्तीदित्यादौ
पातेर्न । वेति वर्तमाने पुनर्वति लिङ्सिचेर्निवृत्त्यर्थमिति दिक् ॥

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

बलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् स्यात् । रधिता । रद्धा । नशिता ।
नंष्टा । तर्पिता । तर्प्ता । चप्ता । दर्पिता । दर्प्ता । द्रप्ता । द्रोहिता ।
द्रोग्धा । द्रोढा । मोहिता । मोग्धा । मोढा । स्लोहिता । स्लोग्धा ।
स्लोढा । स्नेहिता । स्नेग्धा । स्नेढा । लिट्यपि वेट् । ररन्धिव ।
रेध्वेत्यादि ॥

निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो बलादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात् । निष्को-
षिता । निष्कोष्टा । निरः किम् । कोषिता ॥

इण् निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति प्राप्ते पुन-
र्वधिः निष्कुषितः । इट्यहणं नित्यार्थम् ॥

तीषसहलुभरूपरिषः । ७ । २ । ४८ ३

इष्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात् । सूचत्वाद्ब-
लादेरित्यनुदात्तविशेषणीभूतबल्यदार्थस्य तकारेण विशेषणान्तकार-
रूपबलादेरिति तु वाच्योर्थः ॥ एवं सेऽसिचीत्यादावपि बोध्यम् ।
सप्रमी प्रथमार्थे एव । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता ।
लोब्धा । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा । तीति । कम् । एषिष्यति ।
इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एषिता । यत्तु
सूचे सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम् ।
न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुस्तदेतद्वार्तिकविरुद्धम् ॥

सनीवन्तर्धभस्जदम्भुश्रिखूयूणुभरज्ञपि

सनाम् । ७ । २ ४९ ॥

इवन्तेभ्य कृधादिभ्यश्च सन इङ् वा स्यात् ॥ दिदेविषति ।
 दुदूषति । सिसेषिषति । सुसूषति । ईर्त्सेति । अर्दिधिषति । विभ्र-
 ञ्जिषति । विभ्रजिषति । विभ्रर्त्तति । विभ्रर्त्तति । दिदम्भिषति । धिप्स-
 ति । धीप्सति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । सुस्वूर्षति । सिस्वार्षति ।
 युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुषति । ऊर्णुनविषति ।
 बुभूषति । बिभरिषति । क्षपिः पुगन्तो मित्सज्जः पकारान्तश्चौरा-
 दिकश्च । इङ्भावे इको भलिति कित्वान्न गुणः । अज्जनेति दीर्घः
 परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्क्षणीतीत् । क्षीप्सति । जिह्वापि-
 षति । अमितस्तु । जिह्वापयिषति । सिषासति । सिषनिषति ।
 तनिषतिदरिद्रातिभ्यः सन इङ् वा वाच्यः ॥ तितांसति । तितं-
 सति । तितनिषति । पिपतिषति । पित्सति । दिदरिद्रिषति ।
 दिदरिद्रासति ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोः । ७ । २ । ५० ॥

इङ् वा स्यात् । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् ।
 क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिश उपतापे । अस्य नित्य प्राप्ते । क्लिशू
 विबाधने । अस्य क्लायं विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते
 विकल्पः ॥

पूङ्श्च । ७ । २ । ५१ ॥

पूङ्ः क्लानिष्ठयोरिङ् वा स्यात् ॥ पूत्वा । पवित्वा । पूतः ।
 पवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्रुकः क्लितीति प्राप्ते विकल्पः ॥

वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ॥

आभ्यां त्कानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । वुधित्वा । वुधित्वा । वुधितः । वुधितवान् ।
इङ्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥

पूजार्थादञ्जेः त्कानिष्ठयोरिट् स्यात् ॥ अञ्जित्वा । अञ्जितः ।
अञ्जितवान् । पूजायां किम् । अत्का । अञ्जित्वा । अत्तः ।
अत्तवान् ॥

लुभो विमोहने । ७ । २ । ५४ ॥

लुभः त्कानिष्ठयोरिट् स्याद्विमोहने ॥ लुभित्वा । लोभित्वा ।
लुभितः । लुभितवान् । विमोहने किम् । लुब्ध्वा । लुभित्वा ।
लोभित्वा । लुब्धः । लुब्धवान् ॥

जृब्रश्च्योः त्कि । ७ । २ । ५५ ॥

आभ्यां परस्य त्क इट् स्यात् ॥ जरीत्वा । जरित्वा ।
ब्रश्चित्वा ॥

उदितो वा । ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य त्क इङ् वा स्यात् । शमित्वा । शान्तवा ॥
दमित्वा । दान्त्वा । देवित्वा । द्यूत्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतछृदत्तदन्तः । ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येङ् वा स्यात् ॥
कर्तिष्यति । कत्स्यति । चर्तिष्यति । चत्स्यति । छर्दिष्यति ।
छत्स्यति । तर्दिष्यति । तत्स्यति । नर्तिष्यति । नत्स्यति ।
सादेः किम् । नर्तिता । असिचि किम् । अनर्तीत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु ।
गमिष्यति । जिगमिषति । परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्ष-
यति । तेन कृति परस्मैपदेषु लुकि चेद् भवत्येव । जिगमिषितुम् ।
जिगमिषितव्यम् । जिगमिष । इङ्ग्रहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेषु
क्लिम् । सङ्गस्यते ॥

न वृद्धश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥

वृतादिभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण न स्यात्तडानयोरभावे ।
वत्स्यति । विवृत्सति । विवृत्सिता । विवृत्स । वृधेरप्येवम् ।
शत्स्यति । स्यत्स्यति । अथ चतुर्भ्य इति व्यर्थमेव कृपेरनन्तरं
द्युतादिपरिच्छेदार्थमावश्यकेन वृत्करणेन वृतादीनामपि परिच्छेदात् ।
कृपेश्च तासि च क्लृप इत्यनेन सकारादेरार्धधातुकस्योरानपेधवि-
धानेन ग्रहणे बाधकाभावाच्चेति ॥ स्यत्स्यतीत्यबोदिलक्षणमन्तरङ्ग-
मपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्धय इति निषेधः ।
तडानयोरभावे क्लिम् । वर्तिष्यते । गणनिर्दिष्टत्वान्नेह । वर्वर्ति-
ष्यति ॥

तासि च क्लृपः । ७ । २ । ६० ॥

क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेरान स्यात्तडा-
नयोरभावे ॥ कल्प्तासि । कल्पस्यति । चिक्लप्सिता । चिक्लप्स ।
तडानयोरभावे क्लिम् । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्पिष्यते ।
कल्पस्यते ॥

अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशे इत्युत्तरसूचादपकृष्यते । उपदेशे अजन्तो यो धातु-
स्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इरान स्यात् ॥ ययाथ ।
चिचेथ । उपदेशे किम् जहर्थ । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणेऽनजन्तत्वा-
दचस्तास्वदित्यस्याप्रवृत्तौ ऋतोभारद्वाजस्येत्यस्य नियमत्वानुपपत्तेः ।
अचः किम् । बिभेदिथ । तास्वत्किम् । लुलविथ । लूत्वेति त्काया-
मनिट्त्वात् । वत्किम् । तासौ सतस्थलि प्रतिषेधो यथा स्यात् ।
यो हि तासावसन्नसत्वाच्च नित्यानिट् तस्य मा भूत् । जघसिथ ।
उवयिथ । अच चोत्तरसूत्रेण प्राप्तिर्संभावनासत्त्वादुत्तरार्थमेतद्वोध्यम् ।
थलि किम् ययिव । अनिट्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् ।
नित्यं किम् । सस्वरिथ । सस्वर्थ ॥

उपदेशेऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इरान
स्यात् ॥ पपक्थ । इयष्ठ । उपदेशे किम् । कर्षा । चकर्षिथ । अत्वतः
किम् । बिभेदिथ । तपरः किम् । रराधिथ । तासौ किम् । जिघृ-
क्षति । जघसिथ । नित्यानिटः किम् । आनञ्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाचस्य । ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य
मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । सस्वर्थ । दध्वर्थ । ययिथ । चिच-
यिथ । पेचिथ । इयजिथ । अयमत्र संग्रहः ॥

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेट् भवेत् ॥

न च स्तुद्धादीनामपि थलि विकल्पः शुद्धः । अचस्तास्व-
दिति उपदेशेत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य
भावद्वाजनियमो निवर्तकोऽनन्तरस्येति न्यायात् ॥

बभूयाततन्यजगृम्भववर्येति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

एषां वेदे इडभावे निपात्यते । विद्म । तमुत्संयत आवभूथ ।
येनान्तरिक्षमुवा । ततन्य । जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्रहस्तम् । यस्य-
मदे अपगोषा ववर्ये । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम ।
ववरिथेति ॥

भाषायां सृजिदृशोः । ७ । ३ । ६५ ॥

आभ्यां थल इड् वा स्यात् । ससर्जिथ । सस्रष्ट । ददर्शिथ ।
दद्रष्ट ॥

इडत्यतिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येज् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आदिथ ।
आरिथ । संविव्ययिथ । विकल्पविधाने हि सति अतिव्ययति
ग्रहणमनर्थकम् । प्रतिषेधविधाने चार्तिग्रहणमिति नित्योऽयं विधि-
रिड्ग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजादुसाम् । ७ । २ । ६७ ३

एकाज्ग्रहणेन सामर्थ्याद्वित्वोत्तरमभ्यासादिकार्येषु कृते-
ष्वेकाचां ग्रहणम् । तद्धि नानेकाऽव्यावृत्तये । तच्च लिद्यामः
सत्वान्मन्त्रे तथा प्रयोगाभावाच्च । न चामभावे जागर्तिर्व्यावर्त्यः ।
न चैकमुदाहरणमिति न्यायात् । दरिद्रातेस्तु कृतद्वित्वानामित्य

र्याभावे आद्ग्रहणस्य भूतपूर्वाकारान्तग्रहणेन दरिद्रात्यर्थतया न
तद्भावत्यर्थत्वमित्येकाज्ग्रहणसामर्थ्येन दरिद्रातौ नैवेड् भवति ।
कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् ।
आरिवान् । आदिवान् । पेचिवान् । पपिवान् । ददिधान् ।
घसिग्रहणाभावे तु द्वित्वात्परत्वान्नित्यत्वाच्च घसिभसोरिति लोपे
द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेचीत्यस्याप्राप्त्या न च कत्वेन
द्वित्वं न स्यान्न स्याच्चेडागमः । तत्सत्वे त्विट् लोपयोरपि नित्य-
त्वेन परत्वादिति तत उपधालोपे द्विर्वचनेऽचीत्यस्य प्रवृत्त्या सिद्ध-
मष्टम् । एषां किम् । बिभिद्वान् । बभूवान् । शिश्रिवान् ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥

एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् ।
जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् ।
विशिना परेण साहचर्याल्लुग्विकरणपरिभाषासहकृताद्वा तस्माद्विन्दते
ग्रहणम् । वेतेस्तु विविद्वान् ॥ दृशेऽश्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशि-
वान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवासम् । ६ । २ । ६९ ॥

सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनेतेर्वा क्सोरिट् एत्वाभ्यासलो-
पाभावश्च निपात्यते । सनिपूर्वादित्यत्र सेनिषांसमिति भवति ॥

ऋदुनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । ऋरिष्यति । हनिरिष्यति ॥

अञ्जेः सिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अज्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आज्जीत् । सिचि किम् ।
अज्जिता । अङ्ग । ॥

स्तुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥

अस्तावीत् । असावीत् । सुनोतेः सबतेश्च पूर्वोत्तराभ्यां
जिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् अधावीत् ।
परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । असाविष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ।

यमरमनमातां सकृ च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सकृ स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अयंसीत् ।
अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ।
अयासीत् । अयासिष्टाम् । परस्मैपदेषु किम् । अरंस्त । अयंस्त ।
अनंस्त ।

स्मिपूङ्ग्रज्ज्वशां सनि । ७ । २ : ७४ ॥

स्मि पूङ् कृ अज्ज अशू एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्म-
यिषते । पिपविषते । अरिरिषति अज्जिजिषति । अशिशिषते ॥

किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥

कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । चिकरिषति ।
जिगरिषति । जिगलिषति । अचेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते ।
दिधरिषते । कथमुद्विधीर्षरिति । भोवादिकयोर्धृङ् धृजोरिति
गृहाण । पिपृच्छिषति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ॥

रुद् स्वप् श्वस् अन् जन् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येड्
स्यात् । रोदिति । स्वपिति । श्वसिति । अनिति । जजिति ।

पञ्चभ्य इत्येव । जागर्ति । सार्वधातुके किम् । स्वप्ना । वलादेः
किम् । रुदन्ति । गणनिर्दिष्टत्वान्नेह । सास्वपीति । सास्वप्ति ।
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणभावात्स्वपिस्यमित्युत्वं न । आशिषि तु
वचिस्वपीत्युत्वम् । सासुप्यात् ॥

ईशः से । ० । २ । ७७ ३

इडजनोर्ध्वं च । ० । २ । ७८ ॥

इशीडजनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् ।
योगविभागो वैचिचार्यः । ईशिषे । ईशिध्वे । ईडिषे । ईडिध्वं ।
जनिषे । जनिध्वे । जनी प्रादुर्भावे छान्दसत्वात्श्यनो लुगुपधालो-
पाभावश्च । जन जनने । कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम् । व्यतिज-
क्षिषे । व्यतिजक्षिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्य त्वादीशिष्व ईशिध्वम् ।
ईडिष्व । ईडिध्वम् । जनिष्व । जनिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेर
ग्रहणात् । ऐड्ढ्वम् ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । ० । २ । ७९ ॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । कुर्यात् ।
कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वायाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्य
किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुके किम् । क्रियास्ताम् । क्रियासुः ।
कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः । ० । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् ॥
भवेत् । भवेताम् । भवेयुरित्यत्र तूय पदान्तादिति पररूपे प्राप्ते
परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं

न्याय्यम् तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च
सलोपस्यापवाद इय् । अतोयेय इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । अतः किम् ।
चिनुयात् । तपरः किम् । पायात् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् ।
मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु
परत्वाद्दीर्घः स्यात् ॥

आतो डितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । पचेते ।
यजेथे । पचेथाम् । आतः किम् । पचन्ति । डितः किम् । पचा-
वहे । अतः किम् । चिन्वाते । तपरः किम् । मिमाते ।

आने मुक् । ७ । २ । ८२ ३ ॥

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे ॥ पचमानः यजमानः ॥

ईदासः । ७ । २ । ८३ ॥

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

उत्तरसूचाद्गुलीत्यपकृष्यते । अष्टन आत्वं स्याद्गुलादौ
विभक्तौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । तदन्तं पर-
माष्टाभिः । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वमित्युक्तत्वादात्वाभावे अष्टभिः ।
अत्र बहुवचननिर्देशाभावेन गौणत्वेऽपि हलादौ वैकल्पिकमात्वम् ।
प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्याम् ३ । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु ॥

प्रियाष्टो राजवत्सर्वे हाहावच्चापरं हलि ।

विभक्तौ किम् । अष्टत्वम् हलादौ किम् । अष्टानामित्यत्र
नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वादात्वम् न तु

प्राक् । अन्यथा अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते
अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावे नुट् न स्यादिति दिक् ॥

रायो हलि । ७ । २ । ८५ ॥

रैशब्दस्याकारोऽन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ॥ राः ।
राभ्याम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पराभ्याम् । प्रराभिः । नुम
चिरेति नुट्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया
नुट्यात्वं न । नामीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधते
इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । हलि किम् । रायौ । रायः । विभक्तौ किम् ।
रैत्वम् ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ॥

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ परतः ।
युवाभ्याम् । युष्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ॥

द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ ॥

युष्मदस्मदोराकारः स्याद्वितीयायाम् । त्वाम् । माम् ।
युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ॥

इह युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । औडि भाषायामित्येव
सुवचम् । युवाम् । आवाम् । भाषायाम् किम् । युवं वस्त्राणि ।
आवं च यथार्थे ॥

योऽचि । ७ । २ । ८९ ॥

युष्मदस्मदोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ विभक्तौ ।
त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः ॥

शेषे लोपः । ७ । २ । ६० ॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मह्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् । ननु त्वं स्त्रीत्यादौ त्व अम् अह अम् इत्यादिस्थिते अमिपूर्वत्वादिकं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेषे लोपष्टिलोपः । कथं बन्त्यमाणादेशापेक्षः शेषः । ते आदेशा मपर्यन्तस्य । शेषे इति सप्रमी स्थनिनेऽधिकरणत्वाविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्छेषस्याद्शब्दस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतोऽगुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् ॥

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ॥

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवयोः । आवयोः । मपर्यन्तस्य किम् । साकृत्कस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्वया म्येति मा भूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥

यूयवयौ जसि । ७ । २ । ६३ ॥

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अति-यूयम् । अतिवयम् । इह शेषेलोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी

प्राप्तः । अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति परिभाषया न भवति ।
डेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते
न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥

त्वाहौ सौ । ७ । २ । ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वाहावादेशौ स्तः सौ परे । त्वम् ।
अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ डयि । ७ । २ । ६५ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो डयि । तुभ्यम् । मह्यम् ।
परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ डसि । ७ । २ । ६६ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो डसि । तव । मम । परम-
तव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने । ७ । २ । ६७ ॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।
त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि ॥

समस्यमाने ह्युक्तत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥

सुजस्डेडस्सु परत आदेशाः स्यु सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रबधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्वेकसंख्यः समासार्थो बहुर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वेकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् ।
 अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् ।
 अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया ।
 अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः ।
 अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसि-
 भ्यसोः । अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव ।
 अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् ।
 अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा
 अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्डेडस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु ।
 अअतियुवाम् । अत्यावाम् । वीणि वचनानि तुल्यानि । अतियुवान् ।
 अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावा-
 भ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् ।
 अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । औसि ।
 अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अति-
 युवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान् वा
 अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्डेडस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु
 अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया ।
 अत्यस्मया । अतियुष्माम्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः ।
 अत्यस्माभिः । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियु-
 ष्मत् । अत्यस्मत् । औसि अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियु-

ष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु ।
अत्यस्मासु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ॥

मपर्यन्तयोरनयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।
त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसृचतसृ । ७ । २ । ६९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥ तिस्रः ।
चतस्रः २ तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृभ्यः २ । चतसृभ्यः २ ।
आमि नुमचिरेतिनुट् । नतिस्रिति दीर्घा न । तिसृणाम् । चत-
सृणाम् । तिसृषु । चतसृषु । स्त्रियां किम् । चयः । चत्वारः ।
चौणि । चत्वारि । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्र-
यस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि प्रियत्रयाणा-
मिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्येति त्रियहे तु प्रियतिस्रौ । प्रिय-
तिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि ।
स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । ननुमतेति
निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । भाष्योदाहरणप्रामाण्याद्वादेशात्
पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु
पुंश्चद्वात्रविकल्पात्पर्यायेण नुमभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा
इत्यादि । एवं प्रियचतस्रा इत्यादि । नद्यृतश्चेति कप् न । विभ
क्त्याश्रयत्वेन तिसृचतसृभावस्य बहिरङ्गत्वात् ॥ तिसृभावे संज्ञायां
कन्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तिसृका नाम ग्रामः ॥

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि ॥ गुणदी-
घौत्वानामपवादः । तिस्रश्चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रश्चतस्रः पश्य ।
प्रियतिस्रः प्रियचतस्रः आगतः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस्वा स्यादजादौ विभक्तौ ॥ जरसौ । शीभा-
चात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे
रमावत् । इह । पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं प्रति सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केविदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि
जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तत्वमाश्रित्य औड आपः आडि
चापः याडापः ह्रस्वनद्यापः डैरामिति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः ।
एवं नस्त्रिंशृष्टु । तथापि । अनल्विधाधित्युक्तेर्न भवन्ति । आ
आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्या-
पभ्य इति सूत्रेऽपि आ आप् डी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौ-
म्बिरित्यादिसिद्धे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वाये-
त्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति
वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जन-
स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च ।
अनेकाल्वात्सवादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकादेशशवि-
कृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इना-
दीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे ।
हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः

सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन
निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् ।
तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येक-
वचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।
क्लीबे सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् ।
अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते भलन्तत्वानुम् । सान्तेति-
दीर्घः । अजरांसि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्ज-
रस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् ।
अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि ॥

त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥ * ॥
स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तो । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।
अयम् । इमौ । इमे । असौ । अमू । अमी । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ।
द्वयोः २ । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्विपर्यन्तानां किम् ।
भवान् । भवन्तौ । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वं सर्वाद्यन्तर्गण-
कार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तो-
ऽतिद्विः हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि ॥

किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अक्रच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः ।
को । के । कम् । कौ । कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्यातादौ हादौ च विभक्तौ परतः ॥ कुतः । कुच । कुह ॥

क्वाति । ७ । २ । १०५ ॥

किमः क्त्वादेशः स्यादति । क्व ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । सः । एषः । असौ । परमसः । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । सन्नायां गौणत्वे च न । त्यद् । अतित्यद् । अनन्त्ययोः किम् । हे स । त्यदादीनां सम्बोधनन्नास्तीति तूत्सर्गः ॥

अदस औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च ॥ असौ । औत्वप्रतिषेधः साकञ्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

दश्च । ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । इमे । इमानि ॥

यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ परे । इयम् ॥

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

इदम् इदः स्थाने अय् स्यात्सौ परे पुंसि ॥ अयम् ॥

अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्य इदम् इदोऽन्स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा
इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । अनया ।
अनयोः । अकः किम् । इमकेन ॥

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्य इदम् इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थ-
केऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् ।
एत्वं एभिः । अत्वे कृते नित्यत्वान्डेः स्मै । पश्चाद्बुलिलोपः ।
अस्मै । अस्मात् इत्यादि । अकः । एकम् । इमकाभ्याम् ॥

मृजेवृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्भातुप्रत्यये परे । मार्ष्ठा । मार्ष्टुम् ।
मार्जितुम् ।

अचोऽज्जिति । ७ । २ । ११५ ॥

जिति णिति च प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥
एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ सूर्यनिष्ठावौ । कारकः । गौः । गावौ ।
गावः । सखायौ । सखायः ।

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे ।

पाकः । त्यागः । रागः । पाचकः । पाठकः । अतः किम् । भेदकः ।
उपधायाः किम् । चकासकः । तत्तकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

जिति णिति च तद्धिते परे ऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

कितिं च । ७ । २ । ११८ ॥

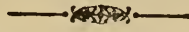
किति तद्धिते च तथा । गार्ग्यः । वात्स्यः । दात्रिः ।
श्रीपगधः । कापटवः । नाडायनः । प्राश्वहतेष्टक । आक्षिकः ।
शालाक्षिकः । त्वाष्ट्रो जागत इत्यादावादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धिं
बाधते इति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इत्योरम्मट्टेन श्रीधोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्ट-
विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-
समाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्रमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

सप्तमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।

देविकाशिंशपादित्यवाट्दीर्घसन्नश्रेयसामात् । ७ । ३ । १॥

परिभाषेयमिति पदमञ्जयां स्पष्टम् । एषां पञ्चानां
वृद्धिप्राप्तावचामादेरच आत् अणिति किति च । देविकायां भवं
दाविकमुदकम् । देविकाकुले भवा दाविकाकूलाः शालयः । पूर्वदे-
विका नाम प्राचा ग्रामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचा ग्रामनगरा-
णामित्युत्तरपदवृद्धिः । साप्याकार एव भवति । अस्य स्वतन्त्रवि-
धित्वे तु नेदं सिध्येत् । दाविकाकूला इति तु विधित्वेपि
सिध्यति । अङ्गस्याचामादेरच आट्पूर्वति स चेद्वेविकादीनामाद्यच्
भवतीत्यर्थसम्भवात् । अत एव सुदेविकायां भवः सौदेविक
इत्यच नातिव्याप्तिः । विधित्वे सुशब्दोकारस्य देविकाद्यनवय-
वत्वात् परिभाषात्वे देविकादेर्वृद्ध्यप्राप्तेश्च । परिभाषात्वे तु अङ्ग-
स्येत्यस्यैवमभिसम्बन्धः क्रियते देविकादीनां वृद्धिप्राप्तावचामादेरा-
कारो भवति देविकादीन्यङ्गसम्बन्धीनि चेत् रिति । अनुवृत्तस्य
सम्बन्धो वक्तव्य इत्येतावदेव चास्य प्रयोजनं । न तु क्लिष्टिज्ञाव-
र्त्यम् । यदि च परिभाषात्वेपि अङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिप्राप्तौ आट्-
वति स चेद्वेविकादीनामाद्यजित्यर्थः स्यात्तदापि पूर्वदाविको नैव
सिद्ध्येत् । शिंशपाया विकारः शंशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् ।
शिंशपास्थले भवा देवाः शंशपास्थलाः । पूर्वशिंशपा नाम प्राचां
ग्रामः । तत्र भवः पूर्वशंशपः । दित्येह इदं दात्येहम् । दाघ-

सवे भवं दार्धसचम् । श्रेयसि भवं आयसम् ॥ वहीनरस्येत्वं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः । आकारवृद्धिः प्राप्ता सा
इकारेण बाध्यते । तस्य त्वैकारवृद्धिर्भवत्येष । न हि तस्यां नाप्रा-
प्रायामिकारो विधीयते । यतः सापि बाध्येत । केचित्तु विहीनर-
स्येव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमित्रयुप्रलयानामादेरियः । ७ । ३ । २ ॥

एषां यकारादेरियादेशः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते
परे ॥ केकयस्यापत्यं केकयः । जनपदशब्दात्त्वचियादञ् । मैत्रेयि-
कया श्लाघते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याका-
रेति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दो
गोत्रमित्यभिधीयते इति काशिका । प्रज्ञयादागतं प्रालेयम् । इया-
देशेन वृद्धिर्न बाध्यते । विषयभेदात् । अचामादेर्वृद्धिर्यादेरिया-
देशः । अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्योति हरदत्तः ॥

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां
पूर्वा क्रमादेर्वाचागमो स्तः ॥ वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं सौघश्वः ।
स्वश्वशब्दः शिवादिरिति पटमञ्जर्यां स्पष्टम् । ख्याभ्यां किम् । चर्थ-
स्यापत्यं चार्थिः । पदान्ताभ्यां किम् । एतीति यन् तस्य छात्रा
याताः । प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रकृत्यर्थम् इह मा भूत् । दाध्यश्विः ।
माध्यश्विः । अन्यथैभ्यां वृद्धिबाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् । एतच्च सूचं
नाप्राप्ततद्धितेष्वचामादेरित्येतद्विषयकम् । द्वे अशीती भूते। द्वाशीतिक
इत्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येतद्विषये न प्रवर्तते । कथं

तर्हि पूर्वचलिन्दे भवः पूर्वचैयलिन्द इत्यादौ प्राचां ग्रामनगराणामि-
त्येतद्विषये प्रवृत्तमिति चेत् । इष्टानुरोधेन प्राचांगामेत्यचैतदनुवर्त्य
वाक्यभेदेन व्याख्यायते संख्यायाः संवत्सरेत्यत्र तु नेत्यवेहि । पूर्व-
शब्द आवर्तते तत्रैकोऽवयववचनः । अपरो व्यवस्थावचनः । ख्याभ्यां
पूर्वावैचो भवतस्तौ चाङ्गस्यावयवाविति । तेन उश्चाजश्च षजौ तयो-
रिदं औवजन्तस्येदमौवजीयमिति छः सिद्धः । अन्यथैचोरभक्तत्वा-
दतन्मध्यपतितत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वान्न स्यादिति पदमञ्जर्यां
स्पष्टम् ॥

द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥

द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्कश । स्वस्ति । स्वर । स्फ्य-
कृत् । स्वादुमृदु । श्वस् । श्वन् । स्व । स्वग्राम । एषां न
वृद्धिः ऐजागमश्च । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः । द्वारपालस्येदं दौवा-
रपालम् । दाविकाफूलवदसिद्धिः । सौधर्यः सप्रम्यः । व्यल्कशे भवः
वैयल्कशः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः । स्वर्भवः सौवः । अव्ययानां
भमाचे टिलोपः । स्वर्गगमनमाह सौवर्गगमनिकः । स्फ्यकृतस्या-
पत्यं स्फ्यकृतः । ऋषित्वादणिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । स्वादुमृदु-
न इदं सौवादुमृदवम् । श्वो भवं सौवस्तिकम् । श्वसस्तुट् चेति
ठञ् । शुनो विकारो मांसं शौवम् । श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रो
मणिः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाच्छेदो न । प्रत्ययसंज्ञा
विशिष्टस्यैव छस्य विधानात् । स्वस्येदं सौवम् । स्वग्रामे भवः
सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाठञ् । स्वाध्यायशब्दो यदि शोभने
ऽध्यायः स्वाध्यायः आह मध्ये प्रक्षिप्तः अन्येषामपि दृश्यते

इति वा उत्तरपदादेर्दीर्घत्वं तदा पूर्वैणैव सिद्धम् । यदि च स्वश्वासावध्यायश्च स्वाध्याय इति तदापि श्वादंष्ट्रवत्स्वशब्दादित्वेन स्वाध्यायस्वयामयोः सिद्धमेवेति दिक् ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य । ८ । ३ । ५ ॥

अस्य न वृद्धिरेजागमश्च । नैययोधम् । गृन्नादिभ्योऽण् । केवलस्य किम् । न्ययोधमूले भवाः न्ययोधमूलाः शालयः । न्ययी-
हतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे । ८ । ३ । ६ ॥

अच ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरे चरति स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतो साधु स्वापतेयम् ॥

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । एतत्प्रकरणनिर्दिष्टैरादेरचो विशेषणात्तदादिष्विधिर्भवतीत्यचेतदेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ इजन्तस्य चान्यत्र तद्धिते प्रतिषेधो षक्तव्यः ॥ * ॥ श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् । इजश्चेत्यण् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यञ्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । श्वापदम् । श्वापदंष्ट्रवच्छाभावे अण् ॥

उत्तरपदस्य । ० । ३ । १० ॥

अधिकारोऽयं हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । वक्षति चे प्रोष्ठपदानाम् । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः ॥

अवयवाट्टतोः । ० । ३ । ११ ॥

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिर्ज्ञिति किति च तद्धिते ॥ पूर्ववार्षिकः । पूर्वशरदः । अपरहेमनः । वर्षाणां पूर्व इत्येकदेशिसमासः । तच्च भव हत्वर्थे वर्षाभ्यष्टुक् । ऋत्वण् । हेमन्ताच्च सर्ववाराच्च तलोपश्चेत्यण् । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः । पौर्वशरदिकः । कालाट्टञ् । ऋतोवृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिरुदाहरणे । प्रत्युदाहरणे तु न । अवयवत्वाभावात् । ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्तव्योऽवयववाचकानां पूर्वपदत्वे इति तदर्थः । वृद्धिमद्विधौ किम् । पूर्वप्राष्टुप् । ऋत्वण् । न तु प्राष्टुष ण्यः ॥

सुसर्वाट्टाज्जनपदस्य । ० । ३ । १२ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः । पाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अट्टपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योश्च । अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वाट्टादिकृशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिर्यदि सुप्रभृतिभ्यः परः स भवतीति तदर्थः ॥

दिशोऽमद्राणाम् । ० । ३ । १३ ॥

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपा-

ञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । दिक्-
शब्दग्रहणेन दिग्वाचकस्यैव ग्रहणात्तदन्तविधेरभावात्तु वुञ् । अम-
द्राणां किम् । पौर्वमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् । योगविभाग उत्तरार्थः ।
सुसर्वाद्धदिशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि
मद्रस्य पर्युदासो मा भूदिति हार्थेऽपि ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ॥

यद्यपि नगरस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्ति तथापि नगराणा-
मित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमित्यर्थमुभयम् । प्राचां
देशे दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाच्यङ्गानामवयवस्याद्यचो
वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । समुदायग्रामना-
मधेयादण् । पूर्वपाटलिपुत्रकः । उत्तरपदमेव नगरमाह । रोप-
धेतोः प्राचामिति वुञ् । यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रम् । तथापि
तदेकदेशे तत्प्रवृत्त्या समानाधिकरणसमासः । भाष्ये तु नगरग्रहणं
प्रत्याख्यातम् । पदैकदेशन्यायेनोत्तरपदस्यापि ग्रामत्वमित्याशयात् ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ । १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसांव-
त्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणस्येत्येष
सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् ।
तेन द्वैषमिकः द्वैषाष्टिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैष-

षकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । कर्म करिष्यती-
त्यादि पदान्तरसमभिव्याहारेण हि गम्यते तत्र भविष्यता न तु
तद्वितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको
मनुष्यः । वर्षाल्लुक् च चितवति नित्यमिति नित्यं लुक् तु न भव-
ति । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणाद् भूतार्थे ए-
व स हीयते । अन्यत्र चितवत्यपि विकल्प एव ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनेष्टिकम् । अस-
मासे निष्कादिभ्य इत्यत्र समासपर्युदासादत्र ठञ् । द्वौ कुडवौ
प्रयोजनमस्य द्विकौडधिकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णि-
कम् । द्विनेष्टिकम् । शाणप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमा-
णम् । तेनोन्मानस्यापि भवति । असंज्ञेति किम् । पञ्च लोहिन्यः
पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितकम् । पञ्चकलापिकम् ।
लोहिनी गुज्जा । तद्वितान्तसंज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्द-
मपि केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ।
कुलिजं धान्यमानम् । अन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः जातार्थे जिति
णिति किति च ॥ प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादौ माणवकः । प्रोष्ठपदा-
भिर्युक्तः काल इत्यणो लुवविशेषे इति लुपि कृतसन्धिवेलादिसूत्रेण
जातार्थेऽण् । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवच-
ननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ॥

बृद्धगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ० । ३ । १९ ॥

बृदाद्यन्ते पूर्वपदोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्जिति णिति किति च ॥ सुबृदोऽपत्यं सौहार्दः । सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । कल्याण्यादीनामिन्द्र । महते सौभाग्येत्यचोद्गाद्याजन्ते तु छान्दसत्वात्तोत्तरपदवृद्धिः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तु सिन्धवः । तेषु मधः साक्तुसेन्धवः । सिन्धुः कच्छादिः । तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणिति वृत्तिः ॥

अनुशतिकादीनां च । ० । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । अनुशतिकस्येदं आनुशतिकम् । अनुहोडेन चरति आनुहोडिकः । अङ्गारवैष्णवीनाम कश्चित्तस्यापत्यं आङ्गारवैष्णवः । सूचनडस्यापत्यं सूचनानाडिः । आकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हति आभिगामिकः ॥

देवताद्वन्द्वे च । ० । ३ । २१ ॥

अथ पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च परे ॥ आग्निमास्यम् । आग्निवास्यम् । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तसम्बन्धी वा इविःसम्बन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखो देवते अस्य स्कान्तविशाखः । ब्रह्मप्रजापती ब्राह्मप्रजापत्यमिति वृत्तिः । अथ सास्यदेवतेत्यण् । पत्युत्तरपदाण्यः । ननु सास्यदेवतेत्यथ न जातिवचनो देवताशब्दः । किन्तर्हि यस्मै इविर्निरूप्यते । यद्वा मन्त्रस्तुत्यम् । सा देवता गृह्यते । न चैवम्भूतोऽथ द्वन्द्वार्थः एवं भूतत्वे वा यथा तद्विज्ञा भवन्ति । तथायमपि विधिः प्राप्नोति । अचाहुः । तद्विज्ञाः

क्वचिदन्यथापि भवति । ज्ञा देवता स्य ज्ञः स्थालीपाक इति
हि प्रकृत्यैकाजिति भाष्ये दृष्टमिति पदमञ्जयां स्पष्टम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७ । ३ । २२ ॥

सोमेन्द्रम् । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ॥

दीर्घात् परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणौ । दीर्घा-
त्किम् । आग्निवरुणौ मनद्वाहीम् ॥

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो
वृद्धिर्जिणिति किति च । सुह्यनगरे भवः सौह्यनागरः । पौण्ड्रना-
गरः । प्राचां किम् । मनगरमुदन्तु तत्र भवो मानगरः ।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषित-

मुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य
वा ङिति किति च ॥ कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् ।
वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ॥

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य
तु वा ङिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतमर्द्धद्रौणिकम् ।
अर्द्धद्रौणिकम् । प्राग्बतेष्टृज् । अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वन्त्विति सुव-
चम् । विभाषितमित्यनुवृत्तेः ।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वा जिदादौ ।
अर्द्धप्रस्थिकम् । अर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । अर्धकोडविकम् । तपरः
किम् । अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्त-
स्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । परस्य किम् । पूर्वस्य मा भूत् । नन्वत
इत्येतत्सामर्थ्यादेव पूर्वस्य न भविष्यति । न हि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याका-
रादन्यो वृद्धिभागस्ति । किञ्च यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु वेत्ये-
तदनर्थकं स्यात् । एवं तर्ह्यकारान्तस्योत्तरपदस्येत्येवं तदन्तविधिर्मा
भूत् । किञ्च स्यात् इह प्रतिषेधः स्यात् । अर्द्धद्वौणिकमर्द्धकोडविकमिति ।
पूर्वस्तु विधिरर्थमुष्टिना क्रीतः अर्द्धमौष्टिक इत्यादौ चरितार्थः ॥

प्रवाहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ॥

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । प्रवाहयतीति
प्रवाहणः । शुभादिः । ग्यन्ताद्वहेर्नन्दादेर्ल्युः । णेर्विभाषेति णत्वम् ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥

ठान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा । प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमिता वृद्धिर्ठाश्रयेण
विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूवारम्भः ॥

नजः शुचीश्चरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणा-

नाम् । ७ । ३ । ३० ॥

नजः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा जिदादौ । अशुचेरागतमशुचो भवं वा अशौचम् । आशौचम् ।

बहुव्रीहेर्वा भावार्थकोऽण् । अनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । ब्राह्मणादि-
त्वात्तत्पुरुषात्प्यञ् । न नञपूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधस्तु न । तच्च
तत्पुरुषस्यैव पाठसामर्थ्यात् । अक्षैश्चक्षम् । अक्षैश्चक्षम् । पूर्ववदण् ।
भावार्थको युवाद्यण् तु न तच्च क्षैश्चक्षस्यैव पाठेन तदन्तविधेरभावात्
भावार्थकाणन्तेन नञसमासे तु अक्षैश्चक्षमित्येव । एवं कुशलनिपुण-
योरपि युवाद्यणि ब्राह्मणादित्वात्प्यञि च क्षैश्चक्षस्यापि ब्राह्मणादि-
त्वात्प्यञि च बोध्यम् । अक्षैश्चक्षस्तपुरुषो ब्राह्मणादिरिति वृत्त्यादि-
मते । तस्मात्तत्पुरुषाद्ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् वा तदा उदाहरणे यका-
रोऽपि बोध्यः । अकौशलम् । अकौशलम् । अनैपुणम् । अनैपुणम् ।
पूर्ववदण् । एते सर्वे शुच्यादिप्रकृतिकभावार्थकप्रत्ययान्तैरेव नञस-
मासां । वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिरिति मतं वृत्तिपदमञ्जया-
दिविरोधादुपेत्यम् ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥

नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्जि-
दादौ । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्णम् । अयाथा-
पुर्णम् । अयथातथ अयथापुर इति नञसमासौ ब्राह्मणादिषु द्रष्टव्यौ ।
प्रत्ययान्तरन्त्वाभ्यां नैवानभिधानात् । यथातथयथापुरशब्दौ तु
पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावौ । तथा च नपुंसकह्रस्वः कृतः तथाभा-
वमनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते । यद्वस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि
तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते । भाष्ये तु अयथातथाभाव
इति विग्रहदर्शनात्सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते । यथातथेत्ययं विशिष्टो
निपातोऽविपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः । एवं चास्मिन्पक्षद्वये
सूत्रे दीर्घान्तपाठः ॥

हन्तेस्तोऽचिरणलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिणल्वर्जे जिति णिति ।
घातो घातकः । अचिरणलोः किम् । अधानि । जघान ॥

आतो युक् चिराकृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ङिति कृति च
अदायि । दायो दायकः । दरिद्रायकः । चिराकृतोः किम् । ददौ ।
ज्ञा देवतास्य ज्ञः । ङिति किम् । गोदः ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अगमि ।
अदमि । शमो दमः । शमकः । दमकः । उदात्तोपदेशस्येति
किम् । अगामि । यामको रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । सञ्ज्ञापूर्वकत्वा-
दृद्धभावात् । विभ्रम इति त्वपाणिनीयम् । उपदेशग्रहणं
किम् । शमी दमी इत्यत्र यथा स्यात् इह च मा भूत् यामको रामकः ।
मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि । आचामः ।
अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् । अकामि । अवामि । कामः ।
वामः । आमस्तु अमरोगे इति चुरादिरायन्तस्य बोध्यः । तचामि-
त्वात् । चिराकृतोः किम् । शशम ।

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोऽपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अजनि ।
प्रजनः । जनकः । वध हिंसायाम् । हलन्तः । अवधि । वधो
वधकः । चिराकृतोः किम् । जजान ॥

अतिह्रीद्वलीरीकूपीक्ष्माय्यातां

पुङ् शौ । ७ । ३ । ३६ ॥

एषां युक् स्याराणो । अर्पयति । ह्रेपयति । ब्लेपयति ।
रेपयति । यलोपः । क्रोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । दाप-
यति । अदीदपत् ।

शाच्छासाव्हाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ३७ ॥

शौ परे । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्याययति । साययति ।
ह्वाययति । व्याययति । वाययति । पाययति । पातेणौ लुग्वक्तव्यः ।
पुकोऽपवादः । पालयति । धूज्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः । धूनयति । केचित्तु
धूजप्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्भुनातेरेव नुकमाहुः । तन्मते
तदन्यस्य धावयति । अयमाधृषीयः स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च ।
स्वादो ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये ॥

धूनाति चम्पकवनानि धुनात्यशोकं चूतं धुनाति धुवति
स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दन-
मञ्जरीश्च ।

प्रीणयति । धूज्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु प्रीणात्य-
न्यस्याधृषीयस्य प्राययति ॥

वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥

जुक् स्याराणो कम्पेऽर्थः । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वा-
पयति ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहवि-
पातने । ७ । ३ । ३६ ॥

लीयतेर्लातेश्च क्रमानुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे ।
विलीनयति । विलापयति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् ।
ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं
विलापयति विलापयति ॥

भियो हेतुभये पुक् । ७ । ३ । ४० ॥

भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक्
स्यारोणौ हेतुभये । भीषयते । ईकारान्तस्य किम् । मुण्डो भापयते ।
हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं भापयति ॥

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥

णो । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥

शदेणौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतो तु
गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

रुहः पोऽन्यत्तरस्याम् ॥ ७ । ३ । ४३ ॥

णो । रोपयति । रोहयति । अयं योगः शक्यो ऽघ-
क्तुम् । रूप लुप विमोहने इति देवादिकस्य रोपयतीति रुहेश्च
रोहयतीति च विद्वेर्धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थसङ्गतिरिति पदम-
ञ्जयं स्पष्टम् ॥

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यनुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स
आप्सुपः परो न चेत् ॥ सर्विका । कारिका । अतः किम् ।
नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहु-
परिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा
भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥
मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम् । मामिका । नरान्कायतीति नरिका
त्यक्त्यपोश्च । दाक्षिणात्यिका । इहत्तिका ॥

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥

यतदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ।
त्यकनश्च निषेधः । उपत्यका । अधित्यका । पावकादीनां
छन्दस्युपसंख्यानम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । असोमकाः ।
छन्दसि किम् । पाविका । अलोमिका । आशिषि वुनश्च न ॥ * ॥
जीवका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे च न ॥ * ॥ देवदत्तिका देवका ।
क्षिपकादीनां च ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ।
तारका ज्योतिषि । अन्यच तारिका । वर्णका तान्तवे ॥ * ॥ अन्यच
वर्णिका । वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ * ॥ उदीचां तु वर्तिका । अष्टका
पितृदेवत्ये । अष्टिकान्या ॥ सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रि-
काशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षे अकारः । अन्यचेत्वबाधनार्थमकारस्यैव
पक्षे ऽकारः । सूतका सूतिकेत्यादि ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ३ । ७ । ४५ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-

स्यद्वा स्यात् आपि परे । केण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका ।
चटकका । चटकिका । आतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाशिका ।
यकेति । किम् । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययः किम् । शुभयिका । धात्व-
न्तयकोस्तु नित्यम् ॥ * ॥ सुनयिका । सुणकिका ॥

भस्त्रैषाजान्नाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥

स्वेत्यन्तं लुप्रषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् ।
तदन्तविधिनेव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्रायहणमु-
पसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु
सपूर्वयोर्नैत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यासुप इति प्रतिषेधात् ।
अनेषका । परमेषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञो
पसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो
विशेषणं न तु द्वेषयोरसम्भवाद् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् ।
स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री
संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्वत्पुदाहरणम् । एवं चात्मी-
यायां स्विक्का परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका ।
एषका । एषिका । कृतपत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके ।
एतिकाः । अजका । अजिका । जका । जिका । द्वके । द्विके ।
निःस्विका । निःस्विका ॥

अभाषितपुंस्काञ्च । ७ । ३ । ४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गाका ।
गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता
अरवद्वा अरवद्विका । शेषिके कपि तु विकल्प एव ॥

आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४९ ॥

पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्
शुभ्रिका ॥

ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रेवतिकः । रेवत्यादिभ्य-
पृक् ॥

इसुमुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ॥

इम् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् ॥
सार्पिष्कः । तदस्य पण्यमिति ठक् । धानुष्कः । प्रहरणमिति ठक्
नेषादकर्षुकः । शाम्बरजम्बुकः । ओर्देशे ठञ् । केणः । मातृकम् ।
चतष्टुञ् । ओदश्वित्कम् । उदश्वितोऽन्यतरस्यामिति ठक् ।
इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्यहणान्नेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा
चरति ओषिकः ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः ।

चजोः कु घिराण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥

चस्य जस्य च कुत्वं स्यादिति ण्यति च परे ॥ पाकः ।
त्यागः । रागः । वाक्यम् ॥ भोग्यम् ॥

न्यङ्कादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥

कुत्वं स्यात् ॥ न्यङ्कः । नावञ्चैरुः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य
उरित्युः । जश्त्वेन सस्य दः ॥

हो हन्तेर्जिन्नेषु । ७ । ३ । ५४ ॥

जिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं

स्यात् । घातः । घातकः । घन्ति । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्या-
दलोपो न स्थानिवत् ॥

अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ ।
जिघांसति । हन्तेर्यङ्लुकि अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि होहन्ते-
रित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारादयः ।
श्लिषा श्लेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्ष-
ज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति । आङ्पूर्वात् आङो यमहन
इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । इदं चाभ्यासाङ्गनिमित्त
प्रत्ययैक्ये एव । तेन हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषतीत्यादौ न ॥

हेरचडि । ७ । ३ । ५६ ॥

अभ्यासात्परस्य हिनेतेर्हस्य कुत्वं स्यात् तु चडि ।
जिघाय । जिघीषति । जेघायते । अचडि क्रिम् । अजीहयत् ।
एतदेव हि ज्ञापयति चङोऽन्यत्र गन्तेषु कुत्वं भवतीति । तेन
प्रजिघाययिषतीति सिद्धम् ॥

सन्लिटोजः । ७ । ३ । ५७ ॥

जयतेः सन्लिङिनिमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् ।
जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोः क्रिम् । जीयते । यदि च सनि
लिटि च परत इति व्याख्यायेत । तदा यङ्लुगन्तात्सनि कुत्वं
स्यात् ॥

विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिजः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च ॥
चिक्रीषति । चिचीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोः किम् ।
चेचीयते ॥

न क्वादेः । ७ । ३ । ५९ ॥

क्वादेर्धातोश्च जोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु
चजोरिति सूचे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि
प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां मेट्-
त्वात् । युचुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेपि कुत्वं स्यादेव । सूचमते तु
यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥

अजिब्रज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥

न कुत्वम् ॥ समाजः । परिव्राजः । परिव्राज्यम् ॥

भुजन्युब्रौ पाण्युपतापयोः । ७ । ५ । ६१ ॥

एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति
घञ् । न्युब्रत्यस्मिन्निति न्युब्रः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः
किम् । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥

एतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः ।
यज्ञाङ्गे । किम् । प्रयागः । अनुयागः ॥

वञ्जेर्गतौ । ७ । ३ । ६३ ॥

कुत्वं न । वच्यम् । गतौ किम् । वृद्ध्यं काष्ठम् । कुटिली-
कृतमित्यर्थः ॥

ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ॥

उचेर्गुणकृत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलो ।
इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्नोदात्तार्थमिदम् ॥

एय आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

यजयाच रुचप्रवचर्चश्च । ७ । ३ । ६६ ॥

एये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् ।
यन्यविशेषः । ऋच अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाराण्यत् ।
त्यजेश्च ॥ * ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्येति काशिका । तच्च पूजे-
ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । एयत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्या-
नमिति हि भाष्यम् । पूज्यमिति तु चुरादिण्यन्तस्य पूजे रूपम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥

वच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाच्यम् ॥

प्रयोज्यनियो ज्यौ शकार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो भृत्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये । ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यत् ॥

घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥

दधद्रव्णानि दासुषे । सोमे ददद्गन्धर्वाय । पदग्निरग्नये
ददात् । लोपपक्षे आटा सिद्धेति स्पष्टार्थम् ॥

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् । श्यति । छ्यति । स्यति । द्यति ॥

क्तस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

उत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपकृष्यते । अजादौ तडि क्सस्य
लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । अधुत्ताताम् । अधुत्तायाम् । अधुत्ति ।
अचि किम् । अधुत्तत । अधुत्तन्त । भावस्यायां लोपाभावेनादा-
देशो न । तडि किम् । तादत्तानित्यादौ मा भूत् ॥

लुग्वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्सस्य लुग्वा स्यादृन्त्ये तडि । अदुग्ध । अधुत्तत ।
अदुग्धाः । अधुत्तथाः । अधुग्ध्वम् । अधुत्तध्वम् । अदुहृहि ।
अधुत्तावहि । अदिग्ध । अधिन्नत । अलीठ अलिन्नत । अगूठ ।
अधुत्तत । दुहादीनां किम् । गृहू ग्रहणे । अधुत्तत । तडि किम् ।
अधुत्तत् । दन्त्ये किम् । अधुत्तामहि । लुग्ग्रहणं किम् । अदुहृहि
अन्त्यस्य लोपो मा भूत् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति ।
आम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्लाम्यति । शपीव श्यन्यपि श्विक्क-
म्बित्येव दीर्घं सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । माद्यति । अष्टानां
किम् । अस्यति । श्यनि किम् । शमति ॥

ष्टिवुक्कमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति परे । श्रुतिर्वति । केचिद्विवादावपीमं
पठन्ति । श्रुतिर्वति । श्रुतिवनमिति । तथा च चान्द्रसूत्रम् । श्रुतिसिचो

दीर्घश्चेति । पक्षे पृषोदरादित्वादीर्घः तेन णेनमपि । क्लामति ।
दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आचामति । आङि किम् ।
चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेदीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति । क्रामति ।
उत्क्राम । सङ्क्राम । न लुमतेति निषेधस्त्वित्वा न । लुप्रप्रत्ययनिरूपि-
ताङ्गे द्वेष्ट्यकार्ये एव तत्प्रवृत्तेः । परस्मैपदेषु किम् । आक्रमते
सूर्यः ॥

इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥

एषां छः स्याच्छिति परे । इच्छति । गच्छति । यच्छति ।
इषेरुदितो ग्रहणमुदितस्तौदादिकस्यैव ग्रहणार्थम् । तेनेह न ।
इष्यति । इष्णाति । इषाण । हलः श्नः शानञ्भौ ॥

पात्राध्मास्थान्नादाण्दृश्यतिसर्तिशदसदां

पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्क्षधौशी-

यसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

शित्तीति कर्मधारयः । पादीनां पिबादयः स्युरित्सञ्जकश-
कारादौ प्रत्यये परे ॥ पिबति । अदन्त आद्युदात्तोऽयं निपात्यते ।
तेन लघूपधगुणो न । आद्युदात्तत्वं च सिध्यति । जिघ्रति ।
धमति । तिष्ठति । मनति । प्रणियच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
धावति । शीघ्रगतावेवेममिच्छन्ति । अन्यत्र । सरति । शीयते ।
सीदति । इत्सञ्जकशकारादावित्युक्तेर्नेह । पपे । बहुव्रीहौ तु स्यादेव

दोषः । अत एवार्तिसत्यौजौहोत्यादिकयोर्नेह ग्रहणम् । शपः
श्लुनापहारात् । चानशः सम्भवेपि शकारादित्वाभावात् ॥

ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७९ ॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जानाति । जायते ॥

प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते । पूज् पवने इत्यतः
प्रभृति प्री गतौ वृत्त इति यावत् । वृत्करणं ल्यादयो वृता इत्य-
र्थकम् । प्वादयोपीत्येके । पुनाति । लुनाति । लुनीते । स्तृणाति
स्तृणीते इत्यादि । व्री वरणे भी भये । भरणे इत्येके । क्षीप्
हिंसायाम् । एषां चयाणां ह्रस्वः । केचिन्मते तु जानातीत्यच दीर्घ-
निर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः ॥

मीनातेनिर्गमे । ७ । ३ । ८१ ॥

शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि ॥ लोके प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥

मिदेरिको गुणः स्यादित्सञ्ज्ञकशकारादौ । मेद्यति । मेद्यतः ।
मेद्यन्ति । एष आदिशित्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे ॥

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥

कसस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य
गुणः स्यात् । अजुहवुः । अबिभयुः । अबिभरुः । अजागरुः ।
अजादौ किम् । जागृयुः । चिनुयुः । शृणुयुः । केचित्तु नाप्राप्तसार्व-
धातुकाश्रयडित्वप्रयुक्तनिषेधस्यैवापवादोऽयं गुणः । न तु प्राप्ताप्राप्त-
यासुडाश्रयडित्वप्रयुक्तनिषेधस्येत्याहुः ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । भवति । भवि-
ष्यति । अनयोः किम् । अग्निकाम्यति ॥

जाग्रोऽविचिराणल्ङित्सु । ७ । ३ । ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिराणल्ङिद्भ्योन्यस्मिन्वृद्धिर्विषये प्रति-
षेधविषये च ॥ जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरं
जागरम् । जागरो वर्तते । जागरितः । जागरितवान् । जजागरतुः ।
जागर्यात् । अविचिराणल्ङित्सु किम् । जागृविः । जृशृस्तृजागृभ्यः
क्विन् । अजागारि । जजागार । जागृतः । जागृथः । त्वे रयिं
जागृवांसे अनुगमन् इत्यथ तु असंयोगाल्लिट् किदिति सिद्धे कित्वं
क्रसोः कित्वप्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमित्याहुः ॥ ननु
जागरयतीत्यादौ गुणे कृते उपधावृद्धिः कस्मान्न वृद्धिर्विषये गुणविधान-
सामर्थ्यादिति चेन्न । ह्यन्तेति सूचे जागृग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरजागरी-
दित्यत्रापि हि त्वदुत्तरीत्या वृद्ध्यप्राप्तेः । अत्राहुः वृद्धिर्विषये गुण-
विधानसामर्थ्येनोपधावृद्धेरेवाभावः कल्प्यते न तु वृद्धिमात्रस्य
चिराणल्प्रतिषेधस्य सजातीयापेक्षापकत्वादिति ॥

पूगन्तलघूपधस्य च । ७ । ३ । ७६ ॥

पूगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोः ॥ ह्रेषयति । क्रोषयति । भेदनम् । छेदनम् । कथं भेता
सेत्स्यति । क्रोः कित्करणसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणात् ।
कुण्डिता हुण्डितेत्यादौ तु धातूपदेशवस्थायामेव नुम्प्रवृत्तेर्लघु-

त्वांशे भूतपूर्वगतिस्वीकारेऽपि उपधात्वांशेऽपि भूतपूर्वगतिस्वीकारे
मानाभावाच्च न दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन-
प्रामाण्यात् । तेन भिन्नतीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः ॥

नाभ्यस्तस्याचि पितृ सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपद्यगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनिजम् । वेविजानि ।
अवेविजम् । वेविषाणि । अवेविषम् । वर्वृतीति । अभ्यस्तस्य
किम् । वेदानि । अचि किम् । नेनेक्ति । पितृत्युत्तरार्थम् । सार्व-
धातुके किम् । निनेज । जुह्वानि । अजुह्वम् । योयवीति रोरवी-
त्यादाविगन्तस्य तु भवत्येव गुणः ॥ बहुलं छन्दसीति यक्तव्यम् ॥*॥
यस्त आतिथ्यमानुषक् जुजोषत् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्य-
येन परस्मैपदम् । तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः ।
लेटो ङाटावित्यट् । व्यत्ययेन शपः श्लुर्द्विवचनं गुणः ॥

भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥

भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि गुणो न स्यात् । अभूत् ।
अभूः । सुवे । सुवावहै । तिङि किम् । भवति । सार्वधातुके
किम् । व्यतिभविषीष्ट । सविषीष्ट । सोषीष्ट । भूसुवोरिति गुणनिषेधो
बोभवीति बोभोति सोषवीति सोषोतीत्यादौ यङ्लुकि भाषायां न ।
बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुगभाषायामपि
सिद्धः । न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति
वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विःप्रयोगो द्विव-
चनं षाष्टमिति सिद्धान्तात् ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ० । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलादौ सार्व-
धातुके नत्वभ्यस्तस्य । योति । यौषि । यौमि । नौति । नौति ।
स्यौति । स्यौति । उतः किम् । एति । लुकि किम् । सुनोति ।
हलि किम् । यवानि । पिति किम् । युतः । इह उतो वृद्धिर्न ।
युयात् । भाष्ये पिच्च डिन्न डिच्च पिन्नेति व्याख्यानात् । विशेषविहि-
तेन डित्वेन पित्वस्य बाधात् । नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्नेह ।
योयोति । योयवीति ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा । ० । ३ । ९० ॥

वृद्धिर्वा स्यादुलादौ पिति सार्वधातुके ॥ ऊर्णोति । ऊर्णोति ।
नेह । ऊर्णवानि । ऊर्णुतः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयात् ॥

गुणोऽपृक्ते । ० । ३ । ९१ ॥

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धि-
पथादः । और्णोत् । और्णीः । हलीति वर्तमानेपि यदपृक्तग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्ये भवत्येषा परिभाषा यस्मिन्विधिस्त-
दावलग्रहणे इतीति वृत्तिः ॥

तृणह इम् । ० । ३ । ९२ ॥

तृहः श्मि कृते इमागमः स्यादुलादौ पिति ॥ तृणेडि ।
तृणेचि । तृणेहि । अतृणेट् । नेह तृणहानि । तृणठः । येन नाप्रा-
प्तिन्यायेनेम् श्मो बाधको मा भूदिति सश्मको निर्देशः ॥

ब्रुव ईट् । ० । ३ । ९३ ॥

ब्रूवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् ॥ ब्रवीति । ब्रवीषि ।
ब्रवीमि । नेह ब्रवाणि । ब्रूतः । ब्रूतात् । सार्वधातुकस्येत्येष ।
उच्चात् । आत्येत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तायं क्लीति यत्त्वविधानाच्च
भवति ॥

यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड् वा स्यात् ॥
बोभवीति । बोभोति । नेह । बोभवानि । बोभूतः । बोभूयात् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । ७ । ३ । ९५ ॥

अभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईट् वा स्यात् ॥
नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । तु
इति सौचो धातुः गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति
स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । रवीति । रौति ।
रुवीतः । रुतः । स्तवीति । स्तौति । स्तुवीते । स्तुते । अधिगे
शमोऽध्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति । शम्यमोर्बहुलं छन्दसीति
विकरणस्य लुक् । शमेरन्तर्भावितण्यर्थात्प्राप्ते लोट् । व्यत्ययेनात्म-
नेपदम् । आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसीति
पठन्ति ॥ हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शम्यति ।
सार्वधातुके किम् । आशिषि रुयात् । विध्यादैः तु रुयात् । रुवी-
यात् ॥

अस्तिसिचो ऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ ॥

सिच अस् चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ सिच्छञ्चस्य सौचं भव्यम् ।

अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौचो लुक् । विद्य-
मानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् ॥ अकार्षीत् ।
अकार्षीः । अलावीत् । अलावीः । आसीत् । आसीः । इह त्वीरान ।
अभूत् । सिचो लुप्रत्वात् । अस्तेश्च भूभावेनापहारात् । तयोश्च
विद्यमानत्वेन विशेषणात् । हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्ते किम् ।
ऐधिष्ठ ॥

बहुलं छन्दसि । ० । ३ । ९० ॥

सर्वमा इदम् ॥

रुदश्च पञ्चम्यः । ० । ३ । ९८ ॥

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

अङ् गाग्यगालवयोः । ० । ३ । ९९ ॥

अरोदीत् । अरोदत् । अस्वपीत् ॥ अस्वपत् । अस्वपीः ।
अस्वपः । अश्वसीत् । अश्वसः । प्राणीत् । प्राणः । अजवीत् ।
अजवत् । अजवीः । अजवः । अयमन्तस्यादिरित्युज्वलदत्तो
बभ्राम । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वादिह यासुट् ।
रुद्यात् । पञ्चम्यः किम् । अजागर्भवान् । गणनिर्दिष्टत्वान्नेह ।
असास्वप् । यङोवेतीटि तु असास्वपीदिति भवति ॥

अदः सर्वेषाम् । ० । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वेषां मतेन ॥

आदत् । आदः । अपृक्तस्य किम् । अति ।

अतो दीर्घा यजि । ० । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद्यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि ।
भवावः । भवामः । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । अतः
किम् । चिनुवः । चिनुमः । यजि किम् । पचतः । सार्वधातुके
किम् । अङ्गना । केशवः । अत आदिति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ
एव यथा स्यात् । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्रुतो मा भूत् ।
अपात्तीरोदनं देवदत्त ननु पचामि भोः । केचिदेष तिङीत्यनु-
वर्तयन्ति ॥

सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥

यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।
अतः किम् । अग्निभ्याम् । यजि किम् । वृक्षस्य ।

बहुवचने भल्येत् । ० । ३ । १०३ ॥

फलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रामेषु । रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामाभ्याम् । रामः । रामस्य ।
फलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् ।

ओसि च । ७ । ३ । १३४ ॥

ओसि च परेऽतोऽङ्गस्येकारः स्यात् । रामयोः ॥ २ ॥

आङि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥

आङिति टा संज्ञा प्राचाम् । आङि ओसि च परे आव-
न्तस्याङ्गस्येकारः स्यात् ॥ रमया । बहुराजया । कारीषगन्ध्याया ।
रमयोः । बहुराजयोः । कारीषगन्धयोः ।

संबुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।

आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । एङ् इस्वादिति संबुद्धिलोपः
हे रमे । हे बहुराजे । हे कारीषगम्ये ।

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ।

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ । हे अम्ब
हे अक्क । हे अल्ल । हे कुमारि । हे गौरि । हे शार्ङ्गरवि । हे
बहुश्रेयसि । हे ब्रह्मबन्धु । हे अतिचमु । असंयुक्ता ये डलकास्त
द्वतां न ह्रस्वः । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ मातुर्मा-
तच् पुचार्थमर्हते ॥ * ॥ मातृशब्दस्य मातजादेशो वक्तव्यः । ये
मातृशब्दः पुचार्थं पुचमभिधातुमुपादीयते । बहुव्रीहौ च घर्तिपदै-
रन्यपदार्थोऽभिधीयते इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेशः । गार्गी
माता यस्येति गार्गीमातृकः । तस्य संबोधनं हे गार्गीमात
नघृतश्चेति कप् येन नाप्राप्त इति न्यायेन मातजा बाध्यते ।
चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । यः पुचः श्लाघ्यगुणत्वात्कुलसंभूतया
मात्रा व्यपदेशमर्हति तत्र मातजादेशो नान्यत्र हे गार्गीमा-
तृक । अत्र स्वरूपकथनमात्रे तात्पर्यम् । पुचार्थमर्हते इत्यत्र
मापेक्षत्वेऽप्यत एव निपातनात्समासः ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । हे अग्ने । हे त्रायो । हे कुमारि ।
हे ब्रह्मबन्धु इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुणः । अन्य-
थाम्बार्थानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोगुण इत्येव सिद्धेः ।

जसि च । ७ । ३ । १०९ ।

ह्रस्वस्य गुणः स्याज्जसि परे । अग्नयः । वायवः ॥ जसा-
दिषु छन्दसि वा घचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ * ॥ अधा शत-
क्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथां गवे । पशवे ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।
मातरि । भ्रातरि । कर्तरि । नरि । गमलि । शकलि । मातरौ ।
पितरौ भ्रातरौ । कर्तारौ । नरौ । गमलौ । शकलौ ॥

घेङिति । ७ । ३ । १११ ।

घिषञ्चकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । अग्नये । वायवे ।
अग्नेः । वायोः । घेः किम् । सव्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् ।
सुपि किम् । षट्ठी । कुरुतः ।

आण् नद्याः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । कुमार्यै । ब्रह्मबन्ध्वे ।
कुमार्याः । ब्रह्मबन्ध्वाः । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । कुमा-
र्याम् । ब्रह्मबन्ध्वाम् ॥

याडापः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । रमायै । बहु-
राजायै । कारीषगन्ध्यायै । रमायाः । बहुराजायाः । कारीषगन्ध्यायाः ।
रमायाम् । बहुराजायाम् । कारीषगन्ध्यायाम् । अतिखट्वायेत्यच
यथा न याट् भवति तथा जराया इति सूचेऽवोचाम ।

सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ।

आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य डितः स्याडागमः स्यादापश्च
ह्रस्वः । याटोऽपवादः सर्वस्यै । यस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । यस्याः ।
कस्याः । सर्वस्याम् । यस्याम् । कस्याम् । आपः किम् । भवत्ये ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ० । ३ । ११५ ।

आभ्यां परस्य डितः स्याड् वापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं
शक्यम् । तीयस्य डित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्ये । द्वितीयाये ।
द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । एवं
तृतीयस्ये तृतीयाये ।

डेरान्नदास्त्रीभ्यः । ० । ३ । ११६ ।

नद्यन्तादाबन्तास्त्रीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । बहुश्रेयस्याम् ।
वध्वाम् । खट्वायाम् । नियाम् । उज्याम् । यामण्याम् ।

इदुद्गाम् । ० । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्गं परस्य डेराम् स्यात् । मत्स्याम् ।
धेन्याम् ।

औत् । ० । ३ । ११८ ।

इदुद्ग्यामुतरस्य डेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिदुतरार्थे ।
सख्यौ । पत्यौ ।

अञ्च घेः । ० । ३ । ११९ ।

इदुद्भ्यामुतरस्य डेरौत्स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । अम्नो ।
वायो । मतो । धेनौ ।

आङ्गो नाऽस्त्रियाम् । ० । ३ । १२० ।

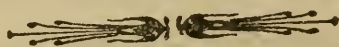

घेः परस्याडो ना स्यादस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना ।
अस्त्रियां किम् । मत्या । पुंसीति तु नेक्तम् । अमुना कुलेने-
त्यसिद्ध्यापत्तेरिति दिक् ।

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरू-
पापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां
पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

सप्तमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

गौ चङ्पुपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ।

चङ्परे गौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् । अचीकरत् ।
अजीहरत् । अलीलवत् । बहिरङ्गेऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव ।
ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् मा भवानटिटत् । गौ
किम् । अलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गावपि वृद्ध्यावौ बाधित्वा
ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वेन पुको बाध एव स्यात् ।
अपीपचदित्यादौ तु नैव ह्रस्वः स्यात् । चङि किम् । कारयति ।
उपधायाः किम् । अचकाङ्क्षत् । इह तु वादितवन्तं प्रयोजितवानवी-
षदद्वीणां परिवादकेनेति गयन्ताणिच पूर्वविप्रतिषेधादपवाद-
त्वाद्वा वृद्धि बाधित्वा गौ णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादग्लोपित्वा-
द्वा ह्रस्वो न प्राप्नोति । गयकृत्तिनिर्देशाद्भवति ।

नागलोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥

णावग्लोपिनः शास्तेर्ऋदिताञ्चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्-
परे गौ ॥ मालामाख्यदममालत् । राजानमतिक्रान्तवानत्यर-
राजत् । लोमान्यनुमृष्टवानन्वलुलोमत् । स्वामिनमाख्यदसस्वामत् ।
गोमिनमाख्यदजुगोमत् । अशशासत् । बाधृ अवबाधत् ।
टुयाचृ अययाचत् । ठैकृ अडुठैकत् । लोकृ अलुलोकत् ।
अणू मा भवानेणिणत् । गोरग्लोपेपि सम्बन्धस्त्वगितामपि
सिद्धये । अचीकमत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्य-

तरस्याम् । ७ । ४ । २ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परि गौ । अबिभ्रजत् । अब-
भ्राजत् । अबीभ्रत् । अबभासत् । अबीभषत् । अबभाषत् । अदीदि-
पत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् । अजिजीवत् । अमीमिलत् । अमि-
मीलत् । अपीपिडत् । अपिपीडत् । भ्राजभासेर्ऋदित्करणमणिनी-
यमिति वृत्तिः ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ ० ॥ एयन्ताः कण-
णभणमणलुपहेठाः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । ह्रायिवाणिलोठिलो-
चयश्चत्वारोऽधिकान्यासे । वाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश ।
अचीकणत् । अचकाणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥

पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्-
परि गौ ॥ अपीप्यत् ॥

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेशः स्यात् चङ्परि गौ ॥ अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ॥

उपधाया इत्वं वा स्याच्चङ्परि गौ ॥ अजिघ्रित् । अजि-
घ्रत् ॥

उर्ऋत् । ७ । ४ । ७ ॥

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋद्वा स्याच्चङ्परि गौ ॥ इररा-
मपवादः । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्तत् ।
अभीमृजत् । अममाजत् । तपरत्वं दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव

यथा स्यात् । अचीकृतदिति । न चायं भाष्यमानः तपरत्वाभावे
स्वादेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते कृते तु तपरत्वे
भाव्यमानतापीत्यन्यत् ॥

नित्यं कृन्दसि । ७ । ४ । ८ ॥

कृन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋणस्य ऋन्नित्यम् ।
अत्रोवृधत् ॥

दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥

दिग्वादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते इति वृत्तिः । दिग्ये ।
दिग्वाते । दिग्यरे । दयतेरिति देङ् रक्षणे इत्यस्य ग्रहणं न तु
दय दानगतिरक्षणाहिंसादानेष्वित्यस्य । तस्य हि लिट्याम् विहितः ।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं
परत्वाणाल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जङ्गार । जङ्ग-
रतुः । जङ्गहः । ऋतः किम् । चिन्नियतुः । संयोगादेः किम् ।
चक्रतुः । लिटि किम् । स्मृतः । स्मृतवान् । सञ्चस्करतुरित्यर्थापि
यथा गुणस्तथा सुट्कात्पूर्वः अङ्भ्यासव्यवायेपीत्यर्थावाचाम् ॥

ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकृच्छेर्द्धातोर्द्धताञ्च गुणः स्याल्लिटि ॥ आनर्द्धतुः ।
णलि प्राग्धदुपधाया वृद्धिः । आर । आरतुः । आहः । चकार ।
चकारतुः । जगार । जगरतुः ।

शृदप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥

एषां ह्रस्वो वा स्याल्लिङि । कित्येवैतस्य फलम् । शश्रतुः ।
शशरतुः । दद्रतुः । ददरतुः । पप्रतुः । पपरतुः । ह्रस्ववचनमि-
त्वनिवृत्यर्थम् । शशृवान् । दद्रृवान् । पपृवान् इति क्वसौ अव-
णार्थं च । गुणे एव विकल्पिते तु क्वसोः कित्वस्य प्रतिषेधविषयस्यापि
गुणस्य प्रतिषेधार्थत्वस्योक्तत्वेन गुणे निषिद्धेऽपि दीर्घस्यैव अवणं
प्रसज्येतेति दिक् ॥

केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । क्षका । कुमारिका । किशोरिका ।
अणः किम् । गोका । नौका ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ॥

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् ॥ बहुकुमारीकः । बहुवधूकः ।
बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरित्यपि ह्रस्वः कपि न भवति । अकृते
एव समासे समासार्थालौकिकप्रक्रियावाक्ये एव कपः प्रवृत्त्या समा-
सान्ता इति शास्त्रबलात् कबन्तस्यैव च समासत्वेन कपः प्राग्वर्ति
भागस्योपसर्जनस्वीप्रत्ययांतसमासरूपप्रतिपदिकत्वाभावात् । अने-
नैव तु न तस्यापि निषेधोऽनन्तरत्वात् । अन्यथा प्रियं ग्रामणि
कुलमस्य प्रियग्रामणिक इत्यत्र ह्रस्वो नपुंसके इत्यस्यापि निषे-
धापत्तेः ॥

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ॥

कपि आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालकः । बहुमा-
लाकः ॥

ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ३ । १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेस्त्वं गुणः स्यादङि । असरत् । अजरत् ।
जृष । जरा । अदर्शत् ॥

अस्यतेऽयुक् । ७ । ३ । १७ ॥

अङि परे । आस्यत् ।

अवयतेरः । ७ । ३ । १८ ॥

अवयतेरिक्कारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अव्यत् ॥

पतः पुम् । ७ । ३ । १९ ॥

अङि परे । अपप्रत् ॥

वच उम् । ७ । ३ । २० ॥

अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ३ । २१ ॥

क्ङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते । शेरते । सार्वधा-
तुके किम् । शिश्ये ॥

अयङ् यि क्ङिति । ७ । ३ । २२ ॥

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शय्यते । शाश-
य्यते । प्रशय्य गतः । यीति किम् । शिश्ये । क्ङिति किम् । शेयम् ।

उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ॥

यादौ क्ङिति । समुह्यते । अभ्युह्यते । ब्रह्म समुह्यात् ।
अग्निं समुह्य । इह त्वेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भवति ।
प्रोह्यते । उपोह्यते । इहाप्यण इत्यनुवृत्तेर्न भवति । आ ऊह्यते ।

ओह्यते । समोह्यते । उपसर्गात्किम् । ऊह्यते । ऊहतेः किम् ।
समीह्यते । यीति किम् । समूहितम् । क्ङिति किम् । अभ्यूह्यो-
ऽयमर्थः ॥

एतेलिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यात् यादौ क्ङिति लिङि ।
निरयात् । आशीलिङि अकृत्सार्वेतिदीर्घं कृतेऽनेन ह्रस्वः । उभयत
आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समी-
यादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य इट किट कटीत्यच प्रश्लिष्टस्य ।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ।

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यादादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्व-
धातुकयोः । भृशायते ॥ सुखायते । दुःखायते । कवीयति ।
चीयते । चेवीयते । स्तूयते । तेषूयते । चीयात् । चीयात् ।
स्तूयात् । अकृदिति किम् । चिनुयात् । क्ङितित्येव उरूया
धृष्णयेति वृत्तिः ।

चौ च । ७ । ४ । २६ ।

चौ च परे दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्य-
यस्य दीर्घत्वं नेति केचितन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महावि-
भाषया च्वेरभावे सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेत् ।
अस्तु यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नेत्यद्यते इत्यस्तु ।

रीङ् ऋतः । ७ । ३ । २७ ।

अकृद्यकारेऽसार्वधातुकयकारे च्वौ च परे ऋदन्तस्य रीडादेशः
स्यात् । यस्योति च । पिच्यम् । कर्चीयति । माचीयते । रेक्रीयते । संचे-

स्त्रीयते । माचीकरोति । कृत इति तपरः किम् । चेकीर्यते ।
निजेगिन्यते ।

रिङ् शयग्लिन्तु । ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावसार्वधातुके लिङि च कृतेः रिङादेशः
स्यात् ॥ आद्रियते । आध्रियते । क्रियते । द्वियते । क्रियात् । द्वियात् ।
भ्रियात् । रीङि प्रकृते रिङ्बिधिसामर्थ्याद्रीर्यो न । यादौ किम् ।
भृषीष्ट । असार्वधातुके किम् । बिभृशात् । जागृशात् ॥

गुणोऽर्तिसंयोगादोः । ७ । ४ । २९ ॥

शे इति नानुवर्ततेऽसम्भवात् । अर्तेः संयोगादेर्कदन्तस्य च गुणः स्यात्
यकि यादावसार्वधातुके लिङि च ॥ अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् ।
हूर्यते । हूर्यात् । यादौ किम् । स्पृषीष्ट । असार्वधातुके किम् । इयृशात् ।
संक्रियते । संक्रियादित्यत्र तु यथा न गुणस्तथावाचाम् ॥

यङि च । ७ । ४ । ३० ॥

अर्तेः संयोगादेश्च कृतो गुणः स्याद्यङि । अरार्यते ।
सास्मर्यते । हन्तेर्हिंसायां यङि घ्रीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते ।
हिंसायां किम् । जङ्गुन्यते ॥

ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥

यङ्गीत्येव । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

अस्य चवौ । ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् चवौः कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गी-
स्यात् ॥ अव्ययस्य च्वावीत्यं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ दोषाभूतमहः ।

दिवाभूता रात्रिः । अश्वयीभावस्य त्विष्यते । उपकुम्भीभूतम् । एत-
च्चाश्वयीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अस्येत्स्यात् । पुचीयति । खट्वीयति ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥

अजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति ।

बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥

पुत्रभिन्नस्यावर्णान्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न ॥ मित्रयुः संस्वे-
दयुः । देवान् जिगाति सुम्रयुः । क्यच्छन्दसीत्युः । अपुत्रस्य किम् ।
पुचीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तो
न्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु प्रत्ययाभावाद् दुष्टी-
यति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिषीयति ॥

अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ॥

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो
मघवन् ॥ मा त्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति निषेधो न ईत्व-
मात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीत्येवमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥

देवसुम्रयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥

अनयोः क्यचि आत्स्यात् यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो
यजमानाः । सुम्रायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्र-

परः । किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेषु मन्त्रे यजुर्वेदीयक-
ठशारवास्ये भवति ॥ किञ्च ऋग्वेदेषु भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि
कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाज्जिगान्ति सुन्नयुः । बहू-
चानामप्यस्ति कठशाखा । ततो भवतीदं प्रत्युदाहरणमिति हर-
दत्तः । काठके इति किम् । सुन्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ॥

सपूर्वयानि विदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपर्णम् । दम-
यन्तं पृतन्यूनं ॥

द्युतिस्यतिमास्थामिति किति । ७ । ४ । ४० ॥

एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्वात्रयोरप-
वादः । दितः । संतः । मा माङ् मेङ् मितः । स्थितः । तादौ
किम् । अवदाय । किति किम् । अवदाता ॥

शाङ्कारन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥

शितः । शातः । क्षितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वा-
द्भूते विषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक् संपादितमित्यर्थः ।
संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

जहातेश्च त्वि । ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाडस्तु हात्वा ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥

हित्वा शरीरम् । ह्रीत्वा वा । हात्वेति पाठे घुमास्थैतीत्वं
छान्दसत्वात् ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते ।
गर्भं माता सुधितम् । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥
क्तिन्यपि दृश्यते ॥ * ॥ उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं
दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय ।
आशीर्लिङ् इट् इटोत् । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद्घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दध् स्यातादौ किति । चत्वंम् ।
दतः । दतवान् । दत्तिः । दत्त्वा । दः किम् । धेट् धीतः । घोः किम् ।
दातं बर्हिः । अब्रदातं मुखम् । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विद-
त्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापतिर्द इति षट्पाः सप्रम्य-
र्थत्वेन तान्तदाधातुघटितोत्तरपदे इति हि तस्यार्थ इति वाच्यम् ।
तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो धान्तो वा । न च दान्तत्वे
निष्ठानत्वम् । धान्तत्वे ऋषस्तयोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपात-
परिभाषाविरोधात् ॥

अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अच इत्यावर्तते । अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घो-
रचस्तः स्यातादौ किति ॥ चत्वंम् । प्रतः । अदतः । अचः किम् ।
निर्दत्तम् । उपसर्गात्किम् । दधि दत्तम् ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैव सम्भवाद्भिषेपणं च शब्दा-
द्यथा प्राप्तम् । सूतमिति तु न प्राप्नोति । गतिश्चेत्यत्र भाष्ये
सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधादित्याहुः । द्यतेरित्वादत्र इत्येतद्
वति विप्रतिषेधेन । अवत्तं प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये परे ॥ अद्भिः । अद्भ्यः ।
भि किम् । अप्सु ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः ।
शरद्भिः ॥ स्ववस्स्वतवसोरुपसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवते-
रसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसः तैः । तु इति सौचो धातुः ।
तस्मादसुन् । स्वं तवो येषान्तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भि रजा यथाः
मिश्रुनेसिः । वसेः किञ्चेत्यसि प्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपाद्यां तु
उपः किदित्युक्तम् ॥

सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके ॥ घत्स्यति । वत्स्यति । सः
किम् । वक्ष्यति । सि किम् । वासः । आर्धधातुके किम् । वस्से ।

तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये । परे । कर्तासि ।
कर्तासे । त्वमसि । व्यतिसे ॥

रि च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । कर्तारौ । कर्तारः ॥

ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । कर्ताहे । व्यतिहे । भावयामासे इत्यत्र तु तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासि साहचर्यादस्तेरपि व्यातिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वः । यीत्यच्कार उच्चारणार्थः । एत-
योरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । दीध्यते । वेव्यते ।
आदीध्य । आवेव्य । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते ।
दीधीत । वेवीत । इह तु लोपं बाधित्वा नित्यत्वादेरेत्वम् । दीध्ये ।
वेव्ये । यीवर्णयोः किम् । दीधीते । दीध्याते । दीध्यते । वेवीते ।
वेव्याते । वेव्यते ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥

सीति वर्तते । एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । वक्ष्यमाणे-
नाभ्यासलोपः । डुमिज् मीज् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिने-
तेरपि मीरूपाविशेषात् इस् सः सीति तः । मित्सति । मित्सते ।
मा माने । मित्सति । माङ् मैङोः मित्सते । दादाणोः दित्सति ।
देङ् दित्सते । दाज् दित्सति । दित्सते । धेट् धित्सति धाज् ।
धित्सति । धित्सते । स्कोरिति सलोपः । रिप्सते । शकृ शिञ्चति ।
शक मर्षणे दिवादिः । स्वरितेत् । शिञ्चति । शिञ्चते । पित्सति ।
प्रपित्सते । सनि किम् । दास्यति । सि किम् । पिपतिषति ॥

राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् ।
आरिरात्सति ॥

आप्ञ्जप्यधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । आप्मिच्छति ईप्सति । क्षपिः
पुगन्तो मित्सञ्जः प्रकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे इको भलिति
कित्वान्न गुणः अभ्रूनेति दीर्घः परत्वाणि लोपेन वाध्यते । अनन्त्ये
सावकाशमीत्वं तु पूर्वविप्रतिषेधात् । क्षीप्सति । अर्धितुमिच्छति ।
रपरत्वं चत्वंम् । ईत्सति । सनि किम् । आप्स्यति । सि किम् ।
जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति ॥

दम्भ इञ्च । ७ । ४ । ५६ ॥

दम्भेरच इत्स्यादीञ्च सादौ सनि । हलन्ताच्चेत्यच हल्यग्रहणं
जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वान्न लोपः । धिप्सति ।
धीप्सति । सि किम् । दिदम्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥

सादौ सनि । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव ।
अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥

सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् ।
तथा चैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यम् । आ
अध्यायपरिसमाप्तेः । सनिमीमेत्याद्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽच ग्रहणं विष-
यावधारणार्थम् । अत्रैवाभ्यासलोपो भवति सन्वद्वावात्प्राप्नो न भवति ।

अमीमपत् । अदीदपत् । अजिज्ञपत् । इसादयोऽपि सन्वद्भावेन
तु न भवन्ति । मीमादीनां हि धातूनामच इसादयो विधीयन्ते ।
न च धातुकार्यं प्रति सन्वद्भावोऽस्ति । अभ्यासकार्यविषयत्वात्तस्य
सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते । तदर्थमेव केचिदचग्रहणं वर्ण-
यन्ति । अत्राभ्यासत्वेन यो निर्ज्ञातस्तस्य लोप इत्यर्थसङ्गतेरिति
दिक् ॥

ह्रस्वः ७ । ४ । ५६ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् । चच्छतुः । डुठौके । तुचौके ।
जखतुः । जखुरित्यत्र तु सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः
प्राप्नो न तु भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् आङ्गत्वाद्वि पर्जन्यवल्लक्षण-
प्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः वार्षादाङ्गं बलीय इति न्यायात्
परत्वाच्च ॥

हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । जम्नौ । मम्नौ ।
पपाच । पपाठ । अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशः तेन आट आटतुः
आनञ्च आनञ्चतुरित्यादौ ठकारादिनिवृत्तिः सिध्यति क्वचिदभ्यासे
आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वानादेर्लोपविधानात् ॥

शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो लुप्यन्ते ।
हलादिः शेषस्यापवादः । चुश्च्योत । तस्यौ । पस्यर्द्धे । उचिच्छिपती-
त्यत्र तु उच्छेस्तुक् श्चुत्वम् । पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचन इति चक्ष्वाभ्यां
सहितस्येटो द्वित्वम् । हलादिः शेषः । निमित्तापाये नैमित्तिकापाय

इति त्वनित्यम् । च्छोरिति सतुक्कयहणाज्ज्ञापकात् प्रकृतिप्रत्ययाप-
तिवचनाद्वा ॥

कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । चकार । चखान ।
जगाम । जघास । जुहुवे । जहार । जहौ ॥

न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुव-
त्योस्तु चोक्कूयते । यङ्लुकि चोक्कवीति चोकोति । यङि किम् । चुकुवे ॥

कृषेऽकृन्दसि । ७ । ४ । ६४ ॥

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । कृन्दसि किम् ।
चरीकृष्यते ॥

दाधर्तिदधर्तिदधर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्सं-
सनिष्यदत्करिक्रदद्गरिभृद्विध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः
सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६४ ॥

एते ऽष्टादश निपात्यन्ते । तच्च दाधर्तीति धृडो धारयतेर्वा
श्ले। धृडो यङ्लुकि वा परस्मैपदमभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च
यथायथमप्राप्तं निपात्यते । दधर्तीत्यच्च यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपा-
तनप्राप्तदीर्घाभावः । श्लुपक्षे तु सृगपि । दधर्षीत्यच्च तु यङ्लुक्पक्षे
न किञ्चिन्निपात्यं किंतु श्लाघेव । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः तेन
भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयतेर्लटि हलादिः
शेषापवादो रेफस्य लत्वं इत्याभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्मख-

जकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलति दत्त उत । फणतेरा-
ङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वा-
पनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् धातुस-
कारस्य षत्वम् । न चात्र संपूर्वता तन्त्रम् अन्यत्रापि हि दृश्यते आसनि-
ष्यदितीति वृत्तिः । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावः ।
क्रन्देलुङि द्विवचनं अभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रद-
ज्जनपम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य
जश्त्वाभावः । वियोभरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि
अभ्यासस्य विगागमः धातोर्ऋकारलोपश्च । जसन्तमेतत् । दविध्वते ।
रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणा-
भावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्वीघ्रक्षोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ
अभ्यासस्य रिगागमः षष्ठ्येकवचनान्तमेतदिति वृत्तिः जसन्तमिति
कश्चित् । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमो अभ्यासस्य ।
वरीवृजदिति वृजेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रीक् । मर्मृज्य इति
मृजेर्लिङि णलि अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् ततो मृजेवृद्धिर्न
भवत्यलघूपधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते इति वृत्तिः ।
वृद्ध्यभावोपि छान्दसत्वादिति कश्चित् । गमेराङ्पूर्वस्य लङि श्लौ-
भ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यंती वेदागनीगन्ति कर्णम् ।
इतिशब्द एवंप्रकाराणामन्येषामपि संग्रहार्थः ॥

उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यास ऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । स्परत्वं हलादिः
शेषः । चकार । ववृते । चच्छृदतुः । नर्नर्ति । प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७ । ४ । ६७

अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दियुते । दियुताते ।
दिघेतिषते । दियुतिषते । व्यदियुतदित्यपि वताबुदाहृतम् । सुष्वा-
पयिषति ॥

व्यथे लिटि ७ । ४ । ६८ ॥

व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः ।
यस्य हलादिः शेषेण निवृत्तिः । अत्र यद्वक्तव्यं तल्लित्यभ्यासस्ये-
त्येवोक्तम् । विव्यथे । लिटि किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयुः । किति
किम् । इयाय । इययिथ । इयेथ ॥

अत आदेः । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । एकादेशापवादः । आट ।
आटतुः । आनृधतुः । आदेः किम् । पपाच । लिटीत्येव । अरति ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् ॥ आनर्द ।
आनर्च । नुङ्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हलत्वेन गृह्यते तेन द्विहल्-
त्वादिह नुट् । आनृजे । इह तु द्विहल्हणस्यानेकहलुपलक्षणत्वानुट् ।
आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह-
स्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावादिह न नुट् । आच्छि आयामे ।
आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ ॥

अश्रोतिश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अश्ना-
तेस्तु आश ॥

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतरेभ्यासेकारस्य अः स्याल्लिटि । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूवे । अनुबभूवे । लिटि क्रिम् । बुभूषति । बोभूयते ।

ससूत्रेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते ॥
गृष्टिः ससूत्र स्यविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निज् विज् विष् एषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ ।
नेनेक्ति । वेवेक्ति । वेवेष्टि । श्लौ क्रिम् । निनेज ॥

भृजामित् । ७ । ४ । ७६ ॥

भृज् माङ् आहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात्
श्लौ । विभर्ति । मिमीते । जिहीते । त्रयाणां क्रिम् । जहाति ।
श्लौ क्रिम् । बभार ॥

अर्तिपिपत्यैश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोन्तादेशः स्यात् श्लौ । बहुलं छन्दसी-
त्येव सिद्धे अर्तिपिपत्यैश्चेतीत्वविधानादयं धातुर्भाषायामपि ।
उरदत्वम् । हलादिः शेषः । इत्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्
इयर्ति । पिपर्ति । पिपूतः । पिपूर्यात् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् ।

पिपृतः । पिपृयात् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादे ।
कान्दसत्वं शरणम् । श्लो किम् । आर । पपार ॥

बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि श्लो । पूर्णां विवष्टि
वशेरेतद्रूपम् । सचेः गर्भं माता सिषक्ति । घृ जिघर्म्यग्निं हविषा
घृतेन । हू अयं सुवो अभिजिहर्ति होमान् । न च भवति ददा-
तीत्येवं ब्रूयात् ॥

सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । पिपक्षति । पिपासति ।
चिच्छादयिषति । अधीषिषति । प्रतीषिषति । सनि किम् । पपाच ।
अतः किम् । लुलूषति । तपरकरणं किम् । पापच्यतेः सन् ।
पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदवयवस्य अभ्यासोवर्णस्य इत्वं स्यात्प-
वर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । पिपविषते । पिपावयिषति ।
विभावयिषति । मिमावयिषति । यियविषति । यियावयिषति ।
रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । जु गतौ सौचो
धातुः । जुचङ्गम्येत्यत्र निर्दिष्टः । अयमेव वर्गप्रत्याहारजकारयहो
लिङ्गं यौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेतीत्युक्तम् । ओः किम् । पापचि-
षते । पुयण्जीति किम् । नुनावयिषति । तुतावयिषति । चुत्तावयि-
षति । पुस्फारयिषति । ऊर्णुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां

वा । ७ । ४ । ८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यादवर्णपरे धात्वक्षरे परे ।
सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति इत्यादि । अपरे इत्येव । सुस्रूषति ।
शुस्रूषते ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । चेचीयते । लोलू-
यते । चेच्छिद्यते । जोहवीति । चोक्रुशीति । चेच्छिदीति ॥

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । पापच्यते ।
पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अकितः किम् । यंयम्यते ।
यंयमीति । बहुव्रीहिश्चायम् । न विद्यते कियस्मिन्नित्यर्थः । तेन
हाकोपि हाङ्वत् जाहेतीति दीर्घः सिद्धः । अनन्तरस्येति न्यायेन
प्रतिपदोक्तपरिभाषया चाभ्यासनिमित्तकित एव ग्रहणमिति चाच्छा-
यत इत्यादौ न दोषः । नन्वजन्ताभ्यासस्य दीर्घ इत्यर्थे नुगुणादौ
कृतेऽजन्तत्वाभावानीकि विशेषाभावादिकि रीतिवधानेनैव सिद्धे-
रिविधिसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धेः किमकित इत्यनेनेति चेन्न ।
अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयज्ञापनार्थत्वात् । तेन क्यतेः
सनि द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वानुकि विच्छासतीत्यादावभ्यासह्रस्वेत्वसिद्धिः ।
न चैवमप्यपवादत्वानीगादिभिर्दार्ढ्यबाधे व्यर्थमेव तदिति वाच्यम् ।
अभ्यासविकारे बाधका न बाधन्ते इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । तेषां
सति सम्भवे युगपदेव प्रवृत्तिः । यौगपद्यासम्भवे क्रमेणैव तत्रान्यत्र

बाधकप्रवृत्त्युतरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः । प्रकृते तु तस्मिन्कृतेपि प्राप्ति-
योग्यं बाध्यं भवत्येव । यच्च तु बाधकप्रवृत्त्युतरं बाध्यस्य प्रवृत्त्य-
योग्यता तच्च पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिरनन्तरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति ।
अत एव मीमांसतेऽचीकरदित्यादावित्वे कृते दीर्घ इति दिक् ॥

नीग्वञ्जुसंमुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेन
दीर्घः । वनीवच्यते । वनीवञ्जीति । सनीसस्यते सनीसंसीतीत्यादि ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८४ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्
यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवद्वाच्यः । वा
पदान्तस्येति यथा स्यात् । यय्यँम्यते । यंयम्यते । यय्यँमीति । यंय-
मीति । तन्तन्यते । तन्तनीति । जङ्गम्यते । जंगमीति । रंरम्यते ।
रंरमीति । अतः किम् । तेतिम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि
न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्य किम् । पापच्यते
इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् । तदन्तविधिना सिद्धेः । तत्क्रियते
अन्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः स यथा स्यादिति एवं चानुनासिका-
न्तस्येति पृथक्यदे अनुनासिकेति लुप्रपृणीकम् ॥ एवं च पदान्तव-
द्वाच्य इति सिद्धमिति पदमज्जयां स्पष्टम् ॥

जपजभदहदशभञ्जुपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जंजप्यते
इत्यादि । दंशिरयं लुप्रनकारो निर्दिष्टः तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो

भवति । दंदश्यते दंदशीतीति वृत्तिः । पश गतौ सौचः दन्त्या-
न्तोऽयमिति स्पग बाधनस्पर्शनयोरिति धातौ माधवः ॥

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥

चरफलोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्लुकोः ॥

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात् उत्स्यात् यङ्लुकोः । हलि चेति
दीर्घः । चंचूर्यते । चञ्चूर्यते । चञ्चुरीति । पंफुन्यते । पम्फुल्यते
पंफ्फूलीति । परस्य किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अतः किम् । अलो-
न्यस्य मा भूत् । उदिति तपरत्वान्न गुणः हलि चेति दीर्घस्तु
स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चंचूर्ति ॥

ति च । ७ । ४ । ८९ ॥

चरफलोरत् उत्स्यातादौ प्रत्यये । चूर्तिः । फुल्लः । फुल्लवान्
प्रफुल्लः । प्रफुल्लतिः ॥

रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्याभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्लुकोः । वरी-
वृत्यते । वरीवृतीति । वृभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । नरीनृ-
तीति । गृह् गृह्ये । जरीगृह्यते । जरीगृहीति । गृगृहातेस्तु
यङ्लुकि नैवं किन्तु जाग्रहीति जाग्रहि यद्यपि तसादौ डिन्नि-
मित्तं संप्रसारणं तथापि तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्च रीगा-
दयः । जागृठः । जागृहति जरीगृहीति जरीगृह्यते । उभयच
लत्वम् । खलीकृष्यते । खलीकृषीति । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥

वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते । बरीभृज्यते । एतेषां यङ्लुकि वरीवृ-
श्चीतीत्यादिरूपाणि न भवन्ति किंतु वात्रश्चीति । वात्रष्टि । पाप्र-
च्छीति । पाप्रष्टि । बाभ्रज्जीति । बाभ्रष्टि । तसादावपि डिन्निमित्तं ग्रहि-
ज्येति संप्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात् । तेन वात्रष्टः पाप्रष्टः
बाभ्रष्टः । वात्रश्चमः । च्छोः शूडि ति शः पाप्रश्मः बाभ्रज्ज्मः इत्या-
दीनि ऋत्वतो यङ्लुक्यपि । रीक् तु तृक्षमृक्षादीनामुदाहृतव्यः ।
तरीतृक्ष्यते । तरीतृक्षीति । मरीमृक्ष्यते । मरीमृक्षीतोत्यादि ।

रुशिकौ च लुकि । ७ । ४ । ९१ ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्याभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः
स्युर्गङ्लुकि ॥ ववृतीति । वरिवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरी-
वर्ति । अववृतीत् ३ । अववर्त् ३ । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे अवर्वाः ।
गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अववर्त्तात् ३ । जर्गृहीति ३ । जर्गर्टि ३ । जर्गृटः ३ ।
जर्गृहति ३ । अजर्गर्ट ३ । जर्गृधीति ३ । जर्गर्दु ३ । जर्गृदुः । जर्ग-
धति । जर्गृधीपि । जर्घर्त्सि । अजर्गृधीत् ३ । ईडभावे हल्ङ्या-
दिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचत्वे । अजर्घत् । अजर्गृहाम् ।
सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गधीत् ३ । अजर्गर्धिष्टाम् ।
मर्मृज्यत मर्मृज्यमानासः इत्युपसंख्यानम् ॥

ऋतश्च । ७ । ४ । ९२ ॥

ऋदन्तस्याङ्गस्याभ्यासस्यापि तथा । चर्करीति ३ ।
चर्कीति ३ । चर्कराञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत् । अचर्कः ।
आशिपि रिङ् । चर्कियात् । अचर्करीत् । अर्नयेङ्लुकि द्वित्वेऽभ्या-
सम्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिः शेषः । रुक् । रिगीकोस्तु । अभ्यास-

स्यासवर्ण इतीयङ् । अरति । अरियति । अररीति । अरियरीति ।
 अर्चतः । अरियृतः । मि अत् यण् । रूको रोरि लोपः । न च तस्मिन्क-
 र्तव्ये यणः स्थानिवत्वम् । पूर्ववासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरि-
 यति । अरराञ्चकार । अरियराञ्चकार । अररिता । अरियरिता ।
 अररिष्यति । अरियरिष्यति । अररीतु । अरियरीतु । अर्चतात् ।
 अरियृतात् । आररीत् । आरियरीत् । आर्चताम् । आरियृताम् ।
 आररुः । आरियरुः । आरः । आरियरः । आररीः । आरियरीः । अर्च-
 यात् । अरियृयात् । आशीर्लिङि शितपा निर्देशाद् गुणो ऽतीति गुणो न-
 रिङ् रलोपः दीर्घः । आरियात् । अरियियात् । आररीत् । आरिया-
 रीत् । आररिष्यत् । आरियरिष्यत् । ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । कृ
 विक्षेपे । चाकरीति । तातरीति । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः ।
 तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अताती-
 ताम् । अतातरुः । अतातारीत् अतातारिष्मामित्यादि ॥

सन्वल्लघुनि चङ् परेऽनग्लोपे । ७ । ४ ६३ ॥

चङ् परेइ ति बहुव्रीहिः ॥ स चाङ्गस्येति चप दद्वयमप्यावर्तते ।
 अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ् परं णिरिति यावत् । तत्परं यल्लघु तत्परो
 योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाङ्ग-
 स्येति नावर्तते । चङ् परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्त-
 स्येत्यादि प्रावत् । पदमञ्जर्यां तु चङ् परे इत्यप्यनावर्त्यैव न विद्यते
 ऽग्लोपो यस्मिन् परतस्तादृशे चङ् परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्ये-
 त्यादि व्याख्यातम् । सन्धत इत्याद्युक्तं चङ् परेऽपि तथा भवति ।
 अचीकरत् । अपीपचत् । अचीकमत । अपीपवत् । अब्भभवत् ।

मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजी-
जवत् । असिस्रवत् । असुस्रवत् इत्यादि । पुयराज्यपरे इत्येव ।
नेह । अतूतवत् । और्णूनघत् । अपुस्फुरत् । लघुनि किम् । अत-
तक्षत् । अररक्षत् । राजयते अरराजत् । ऋदित्वाङ्गोपधाह्रस्वः ।
जागरयतेः अजजागरत् । लुङि चङि जाशोत्रीति गुणः । सर्वत्रैव
लघोरानन्तर्यमभ्यासे नास्तीति येन नाव्यवधानं तेनैव व्यवहितेऽपी-
त्येकेन वर्णेन व्यवधाने वचनप्रामाण्याद्विवृत्यं न पुनरनेकवर्ण-
संघातेन कथमचिक्षणदिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति संयो-
गव्यवहितानामित्वमिति यदयं तद्वाधनाथं स्मरत्यादीनामत्वं विद-
धाति । चङ्परि किम् । अहं पपच । परगृहणं किम् । चङ्येष
केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनग्लोपे किम् अचकथत् । दृषद-
माष्यत् अददृषत् ।

दीर्घा लघोः । ७ । ४ । ६४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकरत् ।
अचूचुरत् । लघोः किम् । अबिभ्रजत् । अवीवददचूचुरदित्यादौ
ण्यन्ताणिचि तु पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णो
णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादग्लोपित्वाद्वा सन्वद्भावो दीर्घत्वञ्च न
प्राप्नोति ण्याकृतिनिर्देशादुच्यते । ननु चङ्परि णो यदङ्गं तस्य
योऽभ्यासे लघुपरस्तस्येत्यर्थे औन्दिददाटिटदित्यादौ दीर्घा-
पतिः । चङ्परि णो यदङ्गमौन्दिद् आटिट् इति तदीयोऽभ्यासे
हि चङमादाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा लघुपर इति
चेन्न चङ्णिभिन्नस्यैव लघोरग्रहणात् । अयमेव भाष्यप्रयोगश्चात्र
प्रमाणमिति दिक् ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यच्च द्विरुच्यते ।

तच्चैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः ॥ १ ॥

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्पादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चितस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥ २ ॥

घस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

णोर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अत्स्मृदृढत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् । ७ । ४ । ९४ ॥

एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परं णौ । इत्वाप-
वादः । अस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र न दीर्घः ।

अतत्वरत् । अपप्रथत् । अममदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् ।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ९६ ॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परं णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् ।
अचचेष्टत् । अचिवेष्टत् ।

ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत् स्याच्चङ्परं णौ चादत् । अजीगणत् । अजगणत् ।

इत्योरम्मट्टेन श्रीधोडमट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथमट्टविश्व-

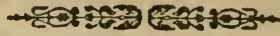
रूपापरनामधेयेन विरचितायां श्रीव्यकरणदीपिकासमा-

ख्यायां पाणिनिसूचवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥

एतच्च पदस्येत्यतः प्रागधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति नित्यवी-
प्स्योरिति नित्येयं वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य सर्वस्य द्वे भवतः
पञ्चति २ । ग्रामो २ रमणीयः । इदं तु स्थाने द्विर्वचनमत एव पौनः
पुनिक इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वाजिदिसिद्धिः । द्विः
प्रयोगत्वे तु समासग्रहणतनियमेनाप्रातिपदिकत्वान्न स्यात् । न
चैवमग्रेऽग्रे इत्यादाववयवे पदकार्षेसिद्धिर्न स्यात् द्वे इति द्विवचनेः
नावान्तरपदत्वस्यापि स्वीकारात् स्थानिवत्त्वकृतपदत्वस्य समुदा-
येपि सत्त्वादाप् पचसि २ देवदत्तेत्यादावेकान्तरतासिद्धिरिति दिक् ।
पूर्ववासिद्धीयमद्विर्वचने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्रोघा द्रोघा-
द्रोढा द्रोढा । ढत्वयत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव द्वित्वं प्राप्नोति पश्चा-
त्तद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्तन्मा भूदिति वचनमिदम् ॥

तस्य परसाम्प्रैडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपसाम्प्रैडितसंज्ञं स्यात् । चोर चोर घातयिष्यामि
त्वाम् । आस्रैडितप्रदेशा आस्रैडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च । ८ । १ । ३ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे ॥

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

पदस्येति वक्ष्यमाणमिहापकृष्यते । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां
च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञक-
कृदन्तेषु च । पचति पचति । भुत्क्वा भुत्क्वा । वीप्सायाम् । वृत्तं वृत्तं
सिञ्चति देवदत्तः । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । पदस्येति किम् । नित्य-
तायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य मा भूत् । सर्वस्येति किम् ।
स्वादिष्विति पदसंज्ञामादाय वृत्ताभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य मा
भूदित्याहुः । प्रपचति प्रपचतीत्यादौ तु द्वित्वसिद्धये सगतिकस्येति
वक्तव्यम् । सगतिकस्य द्वित्वे ऐक्यपदं नास्त्येव स्थानिनः पदत्वा
भावेनादेशेऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहा-
यावशिष्टस्य समुदायेस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन्सत्यपि न क्षतिरि-
त्याहुः । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्र-
कर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति इह त्वाद्यन्तरमाद्यन्तरमान-
येति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परैर्वर्जने । ८ । १ । ७ ॥

परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । परैर्वर्जने
वा वचनम् । परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । समासे तु समासेनैव वर्जन-
स्योक्तत्वान्नैव भवति । परि चिगतं वृष्टो देवः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्र प्रायमग्निः । सं समिद्युवसे ।
उपोप मे परामृश । किन्नोदुदु हर्षसे । पादपूरणे किम् । प्र देवं
देव्याधिया । भाषायामनर्थकस्य प्रयोगाभावाच्छन्दस्येवेदम् ।

उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपदेशे इत्यर्थः । अध्यधि
 सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् ।
 लोकस्याधस्तात्समीपदेशे इत्यर्थः । सामीप्ये किम् । उपरि चन्द्रमाः ।
 कथं तर्हि उपरि शिरसो घटं धारयतीति अचाहुः । औतराधर्यमाच-
 मिह विवक्षितं न तु सामीप्यमतो वस्तुतस्तत्सत्त्वेऽपि न द्वित्वम् ।
 विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अचोपज्ञोपक्रमं तदाद्या-
 चिख्यासायामिति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक इति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सन
 भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतो
 देव देव वन्द्योसि । कोपे । दुर्विनीत । दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि ।
 कुत्सने धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर चोर घात-
 यिष्यामि त्वाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकम् । द्विरुक्त एकशब्द
 बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमन्तरम् । इह
 द्वयोरपि सुपो लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदा-
 यात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः न
 बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्वहुव्रीहियहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् तेनातिदि-
 ष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्या-
 ख्यातमेव तत् सूत्रमतेपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न
 बहुव्रीहावित्तीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥

आबाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहा-
त्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्वावात्सुब्लुक् । गतगता । इह
पुंस्वद्वावः । नन्वेवं न न करोति सु सु जागर्तोत्यत्र न लोपो नञ
इति नलोपो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं च स्यादिति चेन्मैवम्
उभयत्रापि वनं समासे इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्यपकर्षाभ्यां मुख्य-
समासस्यैव ग्रहणादित्याहुः । एवं धूर्धूः पथि पंथा इत्यादौ समा-
सान्तोपि समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने
समासांता इति पुनः समासग्रहणात्समासाधिकारविहितसमासस्यैव
ग्रहणान्नेति बोध्यम् ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लो-
पपुंस्वद्वावान्तोदात्तत्वानि । अधिकारेणैव सिद्धे उत्तरेष्विति स्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् ।
कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् तेन पूर्वभागस्य पुंस्वद्वावः समास-
स्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति
यावत् । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते इति वामनः ।
अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादौ अगुणवचने गुणवचनेपि भेदरू-
पेयं सावकाशे जातीयर् गुणवचनेषुसादृश्ये परेण द्वित्वेन बाध्यतेति
भावः । जयादित्यस्तु जातीयविधौ विशेष एव प्रकारशब्दार्थ इत्याह
गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्रशुक्र

रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । ननु प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वाद् गुणवच-
नग्रहणानर्थक्यम् । तत्सामर्थ्यान्मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वम् ।
नत्वन्येषामित्याकरः । तेन सिंहे माणवक इत्यादौ न द्वित्वम् ।
नव नवं प्रीतिरहे करोतीत्यत्र तु वीप्सायां द्वित्वम् । अनेन तु
द्वित्वे सुबलुक् स्यात् । यथा नवनवा वनवायुभिराददे इति पुंवद्भावः ।
कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः । इव शब्देन सादृ-
श्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् । भीतेभ्यो भीत इति कथं
चिद्वाख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । यत आधिक्ये द्वे
इति वर्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तम् ।
तदतिरभसोक्तिमात्रम् । तादशवचनानुपलम्भात् । कथं खिन्नः
खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः
स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूतः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु
च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्या । अथ कथं मन्दं मन्दं नुदति
पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदूतः । मन्दमन्दमुदितः
प्रययौ खमितिबल्लुक् प्राप्तेः वीप्सार्थस्य चासम्भवादिति चेत्सत्यम् ।
एकं मन्दपदमतिशयलक्षकं कमलानि कमलानीतिवत् । आनुपूर्व्ये
द्वे वाच्ये ॥ * ॥ एकस्यैवमेव मूलमितरेषां तूपरि संनिवेशापेक्षो
गौणो मूलव्यपदेशः । न चैकरूपं भागानां स्थौल्यम् । किन्तु यथामू-
लमुपचीयते स्थौल्यम् । एकजातीयानां पदार्थानामेकरूपगुणान्वय-
श्च वीप्सेति वाप्साभावादारम्भः । मूले मूले स्थूलः ॥ मूले मूले
पथि विटपिनामित्यादौ तु वीप्सायामेव द्वित्वम् ॥ स्वार्थेऽवधार्यमा-
णेनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्पापणादिह
भषद्भ्यां मापं मापं देहि । स्वार्थे एतद्विर्वचनं न तु वीप्सा-

याम् । अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः । अच हि द्वावेष माषौ
 दीयेते । न तु सर्वे कार्षापणसम्बन्धिना माषाः । वीप्सायां च
 ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ सन्निहितस्यार्थस्य न कस्यचिद्वर्जन-
 मस्ति । इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साभावादारम्भः । न चात्रैकशेष-
 प्रसक्तिः । भिन्नार्थत्वात् । तथाहि । इह । भवद्भ्यां माषौ देही-
 त्युक्ते एकैकं देहीत्यर्थौ न गम्यते । किन्तु प्रत्येकं माषद्वयं देहीति
 माषं माषं देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः । अवधार्यमाणे किम् ।
 अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि माषौ माषांश्च देहि ।
 अच यथेष्टदाने तात्पर्यादवधारणाभावः । अनेकस्मिन्किम् । अस्मा-
 त्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । माषमेव देहीत्यत्र तात्पर्याद-
 वावधारणमस्ति । आदरेण भयेन च प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो
 न्यायसिद्धः । यावद्भिः शब्दैः संबोध्योर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्त-
 व्यत्वात् ॥ सर्पः २ ॥ बुध्यस्व २ । सर्पः ४ । बुध्यस्व ३ । क्रियास-
 मभिहारे च लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयो-
 रिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनः पुन्येपि लोटा सह समु-
 च्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्ता
 व्यम् ॥ * ॥ भुत्त्का भुत्त्का व्रजति । भोजं भोजं व्रजति ।
 नित्यवीप्सयोरिति क्रियासमभिहारे इति वा सिद्धमत्र द्वित्वमित्या-
 हुः ॥ डाचि बहुलं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटाकरोति
 पटपटायते । डाचीति विषयसम्प्रतीयम् । तेनानुत्पन्ने एव डाच्यकृत-
 टिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विवचनम् । ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् ।
 ततष्टिलोपः । ततो नित्यमाग्नेडिते डाचीति तकारपकारयोः पररूपं
 पकारः । यदि तु डाञ्चिधावनेकाच्च इत्येव सूच्यते । तदा डाचीति

परसप्रम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् ॥ बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणाद-
न्यस्य डाचि न द्वित्वम् ॥ द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति ।
शंबाकरोति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पूर्वं पूर्वं पुष्प्यति । प्रथमं प्रथमं पच्यते । भिन्नार्थत्वात्
द्विर्वचनेनातिशायिको न बाध्यते इत्याहुः । तथाहि । पूर्वतरं
भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षो भोजनस्य पूर्वत्वाति-
शयोऽथ भोक्तृन्तरसाध्यभोजनापेक्ष इति सन्देहः । पूर्वं पूर्वं
भुङ्क्ते इत्यस्मात् भोक्तृभ्य अन्येभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते इत्यर्थः प्रतीयते ।
एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्युक्ते किमात्मनिष्ठकिसलयिताद्यपेक्षः पुष्पित-
त्वस्य पूर्वत्वातिशयोऽथान्यनिष्ठपुष्पितत्वापेक्ष इति सन्देहः । पूर्वं
पूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात् पुष्पितृभ्य अन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीत्यर्थः
प्रतीयते । अत एवाद्यादिविवक्षायामिति केचित्पठन्ति । आदेरादि-
विवक्षायामित्यर्थः । यत्त्विदं वचनं नावश्यकम् । एकस्य पूर्वशब्द-
स्यातिशयलक्षणायाप्युपपत्तेरिति तन्न । लक्षणाया सिद्धवचनप्रत्याख्या-
नस्यायुक्तत्वात् । डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे
भवत इति वक्तव्यम् ॥ स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दः निगद्यतेऽसौ
निगदः । नौगदेत्यप् । स्त्रिया निगदः स चासौ भावः भूतिः
ऋद्धिः सम्पत् । आढ्यतेति । एवं च स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेये भावे
वर्तमानयोर्डतरडतमान्तयोर्द्वे भवतः । आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन
गुणेन सम्प्रधारणायां निरूपणायां विषये इत्यर्थः । उभाविमावा-
ढ्या । कतरा कतरानयोराढ्यता । सर्वे इमे आढ्याः । कतमा कतमा
एषामाढ्यता । उभाविमावाढ्यावित्युक्ते ऽनेकप्रकाराढ्यत्वसम्भवात्प्र-
तिपत्ता किं कृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहानः पृच्छति । कतरा कत-

रेति स्वायै चैतद्विर्वचनम् । उत्तरदत्तमाभ्यां स्त्रीनिगदभावाच्चा-
न्यथापि दृश्यते इति वृत्तिः । उभाविमावाढ्यौ कीदृश्यनयो-
राढ्यता । उभाविमावाढ्यौ । कतरः कतरोनयोर्विभवः ॥ कर्मव्य-
तिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् ॥ * ॥ बहुलयहणा-
दन्यपरयोर्न समासवत् इतरशब्दस्य तु नित्यम् ॥ असमासवद्भावे
पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं विप्रा नमन्ति ।
अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्त-
मित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माधः । एवं परस्परम् ।
अथ कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः । इतरेतरं इतरेतरेणेत्यादि ॥
स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराभ्मावो वा वाच्यः ॥ * ॥ अन्यो-
न्याम् । अन्योन्यम् । इतरेतरामितरेतर वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले
वा भोजयतः । अथ केचित् । आमादेशो द्वितीयात् एव भाष्यादे-
तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूप-
मित्याहुः । अन्येतूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेश-
माहुः ॥

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्विरहः स्वमौः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वये टाप् प्राप्ः न च
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् ।
न च द्विर्वचनमेष वृत्तिः । यां यां प्रियां प्रैक्षत सासेत्यादावतिप्रस-
ङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाहुतरादिभ्य इत्यट् प्राप्ः ।
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योन्याश्रयः । परस्परातिसादृ-

श्यम् । अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सेलुंक् च प्राप्नोति । सर्वं बाहुल्यकवलेन
समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रियामिति सूत्रे अन्यो-
न्यसंश्रयत्वेतदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन । सुखेन वा ।
द्विर्वचने कर्मधारयबद्धावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि
वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्रे किम् । प्रियः शूषः ।
सुखो रथः ।

यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा । यच्चा-
त्मीयं तद्यथास्वं तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते ।
यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ज्ञातेत्यस्य
तृन्नन्तत्वात् षष्ठी न । तृचि तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव ॥

**द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो-
गाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ॥**

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्ज्ञातरपदस्य नपुं-
सकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् ।
इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा
स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशुवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ते माता
पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्र-
मणंपृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः ।

द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणशसुदेवौ अभिव्यक्तौ ।
साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापीष्यते । द्वन्द्वं युद्धान्यवर्तन्त ।

पदस्य । ८ । १ । १६ ॥

पदात् । ८ । १ । १७ ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥

इत्यधिकृत्य ।

आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९ ॥

पदात्परस्यापादादिस्थस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ।
प्रागुक्तस्य पाष्ठस्यामन्त्रिताद्युदात्तस्यापवादोऽयमाष्टमिक आमन्त्रित-
निघातः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् ।
शुतुद्रि स्तोमम् ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययो-

र्वान्नावौ । ८ । १ । २० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा-
न्नावौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥

बहुवचनस्य वस्त्रसौ । ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्त्रसौ स्तः ।
वान्नावोरपवादः ॥

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थीकवचनान्तयोस्तौ मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्ताते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

मुखं वां नौ ददात्स्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥

सोऽव्याहो नः शिवं वो नौ दद्यात्सेव्योऽच वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु ।
अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदावतु ।
स्यग्रहणाच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति ।
इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वक्तव्याः । वाक्यलक्षणञ्चैकतिङ्वाक्यमिति समर्थसूत्रे उक्तव्यम् । तेनेह
न । वयं दण्डोहरानेन । ओदनं पव तव भविष्यति । इह तु
स्यादेव । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ।
एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । अनन्वादेशे तु
नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । धाता तव भक्तोऽस्तीति वा ।
तस्मै ते नम इत्येव ॥

न चवाहाहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु ।
कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः ।
परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

पश्यार्थज्ञानालोचने । ८ । १ । २५ ॥

अवाक्ष्यज्ञानार्थार्थातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा
त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं
ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा
स्युः । भक्तस्त्वमप्यहम् । तेन हरिस्त्वां चायते स माम् ।
त्वा मेति वा ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोचम् ।
गोचं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । पचति
पचति गोचम् । अनेकार्थत्वात्करोत्यर्थे पचिः । विवाहादौ गोचं
पुनः पुनः सुखाकरोतीत्यर्थः । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्या-
यनादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तथाहि योग-
विभागः कार्यः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति । गोत्रादीनीति
वर्तते । परिभाषेयम् । यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणि
तान्येषां शास्त्रे गोत्रादीनीत्यर्थः । यच्च गोत्रादिपदघटितवा-
क्येन कस्यचित्कुत्सा बोध्यते । क्रियागतमाभीक्ष्ण्यं वातानीति
यावत् । तेनान्यत्रापि चर्चादिवेत्यादौ गोत्रादिग्रहणे
कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । तिङः किम् । कुत्सितं गोचम् ।
गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोचं
समेत्य कूपम् । गोचं समेत्य कूपं खनतीत्यर्थः ॥

तिङ्कुत्तिङः । ८ । १ । २८ ॥

अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते ॥ अग्निमीडे ॥ तिङ्
किम् । नीलमुत्पलम् । अतिङः किम् । पचति भवति । पाक-
कर्तृकम् भवनमर्थः । अयमभिप्रायः । आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् ।

आख्यातमित्येकत्वं चाविवक्षितम् । अर्थैक्यादेकं वाक्यमित्यर्थे
इति धातृककारस्तु एकतिङ्वाक्यमिति मन्यते ॥

न लुट् । ८ । २६ ॥

लुङन्तं न निहन्यते । श्वः कर्ता ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्

। ८ । १ । ३० ॥

एतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यदादयो निपातत्वादा-
द्युदात्ताः । सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य तु न ग्रहणम् ॥ यच्चयदोः पृथक्
ग्रहणात् ॥ यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदि चेच्चणः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥

कच्चित्प्रश्ने निषेधे च प्रशंसायां कुवित् स्मृतः ॥

नेन्निषेधे । यच्चेत्याधारे । यदये स्यामहं त्वम् । युवा यदी
कृथः । हन्त करोति । कुविदङ्ग आसन् । नेदेवमायुनजन्नच देवाः ॥
युनजन्निति लेटि रूपम् । स चेद्भुङ्क्ते । चणिति चेदर्थे णित् ।
समुच्चयादौ त्वणित् । इन्द्रश्च मूलयाति नः । इन्द्रश्चेदस्मान्सुखये-
दित्यर्थः । अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् । यद्यप्यचैतैरेव परभूतैर्योगे
निषेधो नान्यैरित्यर्थक्यद्वितुपरमिति वक्ष्यमाणनियमान्निषेधो न
प्राप्नोति तथापि छान्दसत्येनाच नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः । पुत्रासो-
यच पितरो भवन्ति । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । इणः
शतरि रूपम् । ननु प्रतिपदोक्तत्वादयद्यादिभिर्निपातैः साहचर्याच्च
निपात एव ग्रहीष्यते । सत्यम् । अत्र प्रकरणे क्वचिन्त्यायाप्रवृत्तिज्ञा-
पनार्थत्वात् तेन यावद्यथाभ्यामिति सूत्रे वत्वन्तस्याव्ययस्य च

यावच्छब्दस्य ग्रहणमिति स्पष्टमाकरे ॥ युक्तग्रहणं किम् । अन्यच्च साक्षादन्वितैरेतैः परंपरासंबद्धे मा भूत् । यच्च क्व च ते मानो दत्तं दधस उत्तरम् । यचेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे अनुदातेत् ॥

नह प्रत्यारम्भे । ८ । १ । ३१ ॥

नहेति निपातसमुदायो निषेधे वर्तते । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवज्ञानेऽवज्ञातुरुपालिप्सया पुनः क्रोधेनोपहासेन वा यच्च प्रतिषेधयुक्तं पृच्छते स प्रत्यारम्भः । प्रतिषेधयुक्त आरम्भ इत्यर्थः । नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदातम् । न ह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छति ।

सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ॥

सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदातं प्रश्ने ॥ सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिदं उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

अङ्गाऽप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदातम् ॥ अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजति वृषलः । अर्नाभिप्रेतमसौ कुर्वन् प्रति-लोमो भवति ॥

हि च । ८ । १ । ३४ ॥

हियुक्तं तिङन्तं नानुदातम् । आहि ष्मा याति आ हि रहतम् । अवधारणे हि शब्दः ॥ स्मशब्दे निपातत्वादाद्युदातः ।

छान्दसे दीर्घत्वपत्वे । अप्रातिलोम्ये इत्येव । नेह । हि कूज
वृषल । अत्रामर्षे हि शब्दः ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्गम् । ८ । १ । ३५ ॥

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्गमनेकमपि नानुदातम् । अपिना एक-
मपि । अनृतं हि मतो वदति पाप्मा नचैनं युनाति । हिर्यत
इत्यर्थे । यतोऽयं मतोऽनृतं वदति अतः पाप्मा पापं न युनाति
न व्याप्नोति । अनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थः । युज् वन्धने
इत्यस्य रूपं युनातीत्याहुः तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते । अग्नि-
हिं पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रो नूदजयत् । अत्राद्यमजयदित्यट्स्वरेणाद्यु-
दातम् । अपरं निहतमेव । अत्र हेतुहेतुमद्भावद्योतको हिरित्यनेक-
मपि तिङन्तं हियुक्तम् । तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचि-
देकस्य क्वचिदनेकस्येत्येतदर्थमिदम् । छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथा-
प्रयोगं व्यवस्था ॥

यावदथाभ्याम् । १८ । १ । ३६ ॥

आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदातम् । यावदुक्ते । सकलं मुक्ते
इत्यर्थः । यथाचित्कणवभावतम् । वतुवंतस्यापि यावच्छब्दस्य
ग्रहणात् यावदस्य नैषःसरोजनेभ्यः कृणवत् इत्यत्र कृणवदित्यस्य
लेङन्तस्य निघातप्रतिषेधः सिद्धः । परेणापि योगे भवति ।
देवदतः पचति यावत् देवदतः पचति यथेतिवृत्तिः ।

पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥

यावदथाभ्यां युक्तं तिङन्तं पूजायां न नानुदातम् । प्रतिषेध-
प्रतिषेधोऽयम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां

किम् । यावदुक्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्वेवदतः
पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।

उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥

पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति
शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदतः
प्रपचति शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥

एभिर्गुणैः तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । माणवक्रस्तु भुङ्क्ते शोभनम् ।
पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् ।
आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । पूजायां किम् । पश्य सृगो
धावति । तत्त्वकथनमेतत् । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजाग्रह-
णमनन्तरग्रहणस्यानिघातनिषेधस्य चानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । निषेधानुवृत्तौ
तु निपातैर्यद्यदीत्यस्य प्रतिषेधः संभाव्येत ॥

अहो च । ८ । १ । ४० ॥

एतद्योगे तिङन्तं नानुदत्तं पूजायाम् । अहो देवदतः पचति
शोभनम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदातमपूजायाम् । अहो कटं
करिष्यति । असूयावचनमेतत् । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । पूर्वच चानु-
कृष्टत्वादेव पूजायामित्यस्य निवृत्तैर्यौगविभागसामर्थ्याच्च । पूजायां
नित्यं तदभावे विकल्प इति व्यवस्थोपपत्तेः ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥

पुरेत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदातं त्वरायाम् । अधीष्व मा-
णवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यच पुराशब्दः विद्योत-
नादावध्ययनं प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते ।
परीप्सायां किम् । न तेनस्म पुराधीयते । चिरातीतेऽच पुरा ।

नन्वित्यनुज्ञेयणायाम् । ८ । १ । ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदातमनुप्रार्थनायाम् । ननु
गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् ।
अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् । नन्वित्य-
स्यैकनिपातत्वं स्नापयितुमिति शब्दः ।

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदातम् ।
किं द्विजः पठत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा
भूत् । किं भक्तं पचत्यूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् ।
अनुपसर्गे किम् । किं प्रपचति । उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् ।
किं द्विजे न पचति ।

लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥

किमोऽप्रयोगे पूर्वाविषये उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वि-
त्यठति ।

एहि मन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥

एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृङन्तं नानुदातं क्रीडायाम् ।
गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि मन्ये युक्ते

प्रहासे एव नान्यवेति । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे
भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे ।
अप्रहासेपि वेयधिकरण्यादुत्तमप्रयोगः । एहि त्वमोदनं भोक्ष्यसे इत्यहं
मन्ये इत्यर्थः । भोक्ष्यसे इत्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्यातंष-
त्वादेहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे इत्यत्रापि नियमादनि-
घाताभाष इति केचिदाहुः ।

जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ।
जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यति ।

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानु-
दात्तम् । विभक्त्यंतं डतरडतमातं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्
भुङ्क्ते । कतरश्चित् कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपू-
र्वमित्येव । रामः किंचित्पठति ।

आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४९ ॥

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदा-
त्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति ।
अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥

आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः
पठति । अपूर्वाभ्यामित्येव । तेनायमाहो देवो वर्षतीत्यत्र
निहतमेव ।

गत्यर्थलोटा लुग्न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥

गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् यथेव कारकै
लोट् तथैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां
दत्तेन शालयः रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थेति किम् । पच देव ओदनं
भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेद्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट्
किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ
देव ग्रामं पिबा ते ओदनो भोक्ष्यते । सर्वेति किम् । आगच्छ देव ग्रामं
त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् ।
यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ।

लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं
पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवोदनं भुङ्क्ष्वेनम् । लोट् किम् । आगच्छ
देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव
ग्रामं पश्यत्येनं रामः । सर्वग्रहणात्विह स्यादेव ग्रामं त्वं चाहं च
पश्याव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं वानुदात्तं न चेत्कारकं सर्वान्यत् ।
प्राप्रविभाषेयम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ
देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ।

हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश ।

सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यदिति निघातप्रतिषेधः ।
अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभु भजावहे ।

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ।

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदातमनन्तिके यन्न
सन्निहितं नापि दूरं तच्चेत्यर्थः । अत एवोदाहरणे पुतेकश्रुती
न । आम् पचसि देवदत्त । आमन्त्रितत्वादाद्युदातत्वम् । आम्
भो देवदत्तेत्यत्र नामन्त्रित इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वम् ।
आमः किम् । शक्रं पचसि देवदत्त । एकान्तरं किम् । आम्पचसि
देवदत्त । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके
किम् । आम् पचसि देवदत्त । अचान्तिकत्वाच्चैकश्रुतिः । किन्तु
निघात एव । भाष्येऽनन्तिकं दूरमिति पक्षांतरमप्युक्तम् तत्र सामर्थ्या-
देकश्रुतेर्निषेधः । अन्यथा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं व्यर्थ-
मेव स्यात् । अत एव तस्यादित उदातमर्द्धह्रस्वमित्यारभ्य नव-
सूच्याः स्वस्थानादुत्कर्षेण अ अ इत्यतः प्राक् स्थापनेनैकश्रुतेरसिद्ध-
त्वेऽपि तदभावोऽपि बोध्यः । प्रकरणाच्च निघातस्यापि निषेधः ।
अन्यथैकश्रुतिप्रकरणे एव नाम एकान्तरमिति वदेत् तेनैकश्रुतौ निषि-
द्धायां निघातोऽपि न भवति । पुतोदातत्वस्य तु नायं प्रतिषेधः ।
अस्मिन्पक्षे आम एकान्तरे ऐकश्रुत्यप्रतिषेध इति वार्तिकादिति दिक् ।

यद्वितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥

तिङन्तं नानुदातम् । उदसृजो यदङ्गिरः । इन्द्रवो वामुश-
न्तिहि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च
सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतेरेव परभूतेर्षांगे नान्यैरिति । जाये

स्वारोहावेहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य
निघातो भवति ।

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः । ८।१।५७॥

एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदातम् । देवः पचति च न ।
देवः पचति वित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोचम् । देवः
पचतिकल्पम् । देवः पचति पचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति
चन । अनेन गतिशब्देनोपसर्गस्यैव ग्रहणमिष्यते । नेह । शुक्लीक-
रोति चन । अथ निघातः प्रतिषिध्यत एव । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव
गोत्रादीनीत्युक्तम् । नेह । सुखिकरोति गोचम् । अथ निघात एव ।

चादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥

न च घाहेति सूचनिर्दिष्टाश्चादय इह गृह्यन्ते । संनिकृष्टत्वात् ।
चवाहाहेवेषु परेषु तिङन्तं नानुदातम् । देवः पचति च रवादति
च । खादतीत्यस्य न निघातप्रसंगः । नानावाक्यत्वात् । समुच्चय-
विकल्पयोरनेकधर्मत्वात्परन्तदुक्तिः । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति
च प्रखादति च । प्रथमस्य च घा योगे इति निघातः
प्रतिषिध्यते । तत्रागतेरित्यस्य पूर्वसूचे चानुकृष्टत्वान्निवृत्तेः ।
द्वितीयं तु निहन्यत एव ।

चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिक्तिर्नानुदाता ॥ गाश्च चार-
यति घीणां च वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनु-
पञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रथमाग्रहणं तु द्वितीयादेस्तिङन्तस्य

निषेधाभावार्यम् तत्रापि योगोऽस्त्येव । चवायोगो हि समुच्चये
विकल्पे वा सति भवति सद्यनेकस्य धर्मः ।

हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥

ह्युक्ता प्रथमा तिङन्तविभक्तिर्नानुदात्ता धर्मश्चतिक्रमे ।
स्वयं ह रथेन याती ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । क्षियाशी-
रिति पुनः ।

अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥

अह्युक्ता प्रथमा तिङन्तविभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजनके
नियोगे क्षियायां च ॥ त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ
क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याती ३ उपाध्यायं पदार्तिं नयति ।

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्तेवेत्येतच्चे-
दवधारणार्थं प्रयुज्यते । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु ।
ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवा-
रण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलं अरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाह
लोपः स च केवलार्थः । समानकर्तृके चशब्दस्य लोपः । नानाकर्तृके
त्वहशब्दस्य । अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्यसे । देव केव
अध्येष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवकूप्रावेवः ।

चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥

चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे
शुक्ला व्रीहयो सवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । समानकर्तृके
चलोप इति नियमो ऽवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे एव । न तु सर्वचेत्य-

स्थश्च चलोप इति पात्तिको निघाताभावोऽपि भवति । इन्द्र वाजेषु
नोवेत्यपि तु चलोपेपि अवेत्यस्य निघात एव । अस्य निषेधस्य
वैकल्पिकत्वात् । अतस्तन्निघाताभावस्य नोदाहरणम् । वालोपे
ब्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥

वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥

वै वाव इत्याभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदाता ॥ अहर्वै
देवानामासीत् । रात्रिर्वा असुराणामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ।
नेतर आसीत् । वै स्फुटार्यं अक्षमायां च वावेति प्रसिद्धौ स्फुटार्ये च ।

एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्याम् । ८ । १ । ६५ ॥

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदाता छन्दसि ।
अजामेकां जिन्वति । प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्य-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । समर्थ्याभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् ।
एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ।

यद्वृत्तान्नित्यम् । ८ । १ । ६६ ॥

इह यच्च पदे यच्छब्दस्तत्सर्वं यद्वृत्तम् न तु विभक्त्यन्तं
उत्तरउत्तमन्तं च यदो रूपं तदेव ततः परं तिङन्तं नानुदातम् ।
यो भुङ्क्ते । यदद्भ्यश्च वायुर्वाति । अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते ॥
वा याथाकाम्ये इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्ति-
देशकालायनपेक्ष्य तच्च गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः । यच्च क्वचन
यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदातम् । ८ । १ । ६७ ॥

काष्ठादिभ्यः इति वक्तव्यम् काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः पूजन-
वचना भवन्ति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयम् । पूजनव-
चनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ मलो-
पश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अज्ञाता-
ध्यापकः । अध्यापनमाभिरूप्यं च दारुणादिशब्देन विशेष्यते इति
दारुणादिशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकत्वं कर्मत्वं च यथा ग्रामं
गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगस्तथाच विशे-
षणेनापीति । दारुणं यदध्यापनं तत्कर्तृति बोधे वैयधिकारण्यत्स-
मासाभावान्मलोपो विधीयते । एवं च दारुणमध्यापक इति प्रयोगो
नैव भवति । वृत्तिकारास्तु असमासे नैव मलोप इष्यते । केन तर्हि
समासो भवति । मयूरव्यंसकादित्वात् । कस्मादिह न भवति । दारु-
णमध्यापक इति समासान्तोदात्तत्वापवाद एतत्समासे इष्यते । मलोप
श्चेत्यनेनापि अयमेव विषय आख्यायते । यच्च विभक्तेरभावान्मका-
रो न श्रूयते तच्चानुदात्तत्वमितीत्याहुः ॥ पूजनादित्येव संबन्धि-
शब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् ।
एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति
तेन पूर्वसूत्रे व्यवहितेऽपि कार्यसिद्धिः । पूजनात्किम् । दारुणाध्यापकः ।
दारुणसंज्ञक इत्यर्थः । काष्ठादिभ्यः किम् । शोभनाध्यापकः ।

सगतिरपि तिङ् । ८ । १ । ६८॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं सगतिकमपि नाऽगतिकं च तिङ-
न्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । यत्काष्ठं पचति । यद्दारुणं
पचति । इह मलोपो न । पूर्वसूत्रसन्नियोगशिष्टत्वात्तस्य च सुबन्त-

विषयत्वस्योक्तत्वात् । एतदर्थमेवागतिकस्य निघातार्थमपिग्रहणम् ।
तेनेवागतिकस्य निघाते इष्यमाणे तु मलोपः स्यात् । तिङ्ङतिङ्ङ इति
निघातस्य निघातेर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिरिति सह
शब्दस्तुल्ययोगे । तेन गतिरपि निघन्यते । अत्रापि गतिग्रहणेनो-
सर्गग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोतीति । चनचिदि
वेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६९ ॥

इतः प्रभृति पदादित्यधिकारो निवृत्तः । कुत्सने च सुबन्ते
परे सगतिरगतिरपि तिङ्ङनुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति
पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । पूतिशब्दः कुत्सित-
घात्री क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभ-
नम् । सुपि किम् । पचति क्षिप्ति । पाकक्रियाकर्तृकः क्लेश इत्यर्थः ।
अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सने इति वाच्यम् ॥ * ॥
कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्दत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध
इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । अयं
भावः । पूतिरयमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्पूतिशब्दो न क्तिन्न-
न्तो नापि क्तिन्नन्तोऽसंज्ञात्वात्तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्यैव तस्यान्तो-
दात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वादुदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः ।
नन्वादुदात्तत्वं लक्षणाभावात्कथं स्यात् । एवं तर्हि षसेऽस्तबिति
तिबन्तो बाहुलकादुत्पाद्यः । तत एव गुणाभावोपि बोध्य इती-
त्याहुः ॥ वा बहुर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति ।

यदि त्वच पदादित्यनुवर्तते । देवदत्तो यत्पचति पूतीत्यथैव तिङ-
न्तस्य निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यथ । इदानीं तु यत्पचति-
पूतीत्याशेषपीदं परत्वात्प्रतिषेधान्बाधते ॥

गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ॥

अनुदातः । अभ्युद्धरति । अभिसंहरति । गतिः किम् ।
दत्तः प्रपचति । गतौ किम् । आमन्त्रेरिन्द्र हरिभिर्ग्राहि मयूररोमभिः ।

तिङ्गि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ॥

गतिरनुदातः । यत्प्रपचति । यच्छुक्लीकरोति । अथ चेश्वि-
त्वेपि चित्स्वरो येन नाप्राप्तिन्यायेन निपाताद्युदात्तत्वमेव बाधते
न त्वेतम् । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति
गतिस्तच्च धात्वावेवोदात्तवति स्यात् । इह तु प्रत्यये उदात्तवति
न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । उदात्तवति किम् । प्रपचति ।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥

स्पष्टम् । अग्ने तव देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र
वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च
न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यथ तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेपि
ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवमिमन्मे गङ्गे यमुने
सरस्वतीति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमान-
वद्भावेपि मेशब्दमेषाश्रित्य सर्वेषां निघातः ।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८ । १ । ७३ ॥

विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणम् आमन्त्रिते परे नाविद्यमा-
नवत्स्यात् ॥ हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने

चातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अद्यन्ते देवि सर-
स्वति सामान्यवचनम् ।

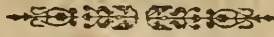
विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ॥

अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति
च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्त-
मविद्यमानवद्वा । देवीः षडुत्तरस् नः कृणोत । अत्र देवीनां
विशेषणं षडिति । तस्मिन्परे देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् ।
तेन षडित्यस्य निघातो वैकल्पिकः । देवाः शरण्याः । इह द्विती-
यस्य निघातो वैकल्पिकः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैद्यनाथभट्टविश्वरू-
पापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्ययां
पाणिनिसूचवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥

अष्टमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

आ आध्यायपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । तेन सपादसंपाध्यायो
प्रति विपाद्यसिद्धा विपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर
इहि । विष्ण इह । श्रिया उद्यतः । गुरा उत्कः । इह लोपः शक-
त्यस्येति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न सरसन्धिः । अमुष्मे । अमुष्मात् ।
इह मुत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति । मनोरथः । मनस्
रथ इत्यत्र सत्वे कृते हशिद्वेत्युत्वं बाधित्वा परत्वाद्गोरीति लोपे
प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव ॥ गुडलिङ्गमान् ।
गुडलिङ्गोऽस्य सन्तीति मतुप् । अत्र ढत्वस्यासिद्धत्वाऽभ्यय इति षत्वं
न भवतीति दिक् ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽ
सिद्धो नान्यत्र । राजाश्च इत्यादौ । सुब्विधिशब्देन सुप्त्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेरेव ग्रहणम् । अन्यथा दण्डिष्वित्यादौ पत्व-
रूपसुब्विधावप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थत्वापत्त्या वैरूप्यापत्तेः । सुब्वि-
धौ । राजभ्याम् । राजभ्यः । राजभिः । अत्र नलोपस्य नलोपः
सुब्वित्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न भवति । स्वरविधौ ।
पञ्चार्मम् । अत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं
पूर्वपदं जातमित्यर्मे चावर्णं ह्युच् च्यजिति पूर्वपदाद्युदान्तत्वं प्राप्तं

नलोपस्यासिद्धत्वाच्च भवति । संज्ञाविधौ पञ्च सप्त ब्राह्मण्यः ।
अत्र नलोपे कृतेऽपि प्लान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति
नलोपस्यासिद्धत्वाच्च षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप् न भवति । कृति
किम् । वृचहच्छ्वम् । छे चेति तुक् स्यादेव ।

न मुने । ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् ॥ अमु-
ना । कृतेऽपि नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वनिषेधात्सुपिचेति दीर्घो न
भवति ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितः स्यात् ॥ अभ्यभि हि । अभिरुपसर्गाश्चाभिर्जेमित्युक्तेः
फिष इत्यन्तोदात्तः । नित्यग्रीष्मयोरिति द्वित्वम् । अनुदात्तं चेति
परोऽनुदात्तः । पूर्वस्य यणि उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः । स्वरित-
यणः । खलप्श्चाशा खलं पुनातीति क्लिप् । उपपदसमासः । कृदु-
त्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् औ परतः । ओः सुपीति यणादेशः ।
तस्मात्परस्य डेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे
प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषिद्धेऽनेन स्वरितस्तस्य यणि ततः परा-
शाशब्दाद्याकारस्थानेन स्वरितः । आशाशब्दः आशाया अदिगा-
ख्या चेदिति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तः । आशाशब्दप्रथमाकारे जातस्यास्य
स्वरितस्य चेपादिकत्वेनासिद्धत्वात् । शाशब्दाकारस्य शेषनिघातो
न । नन्विकारस्थानिकयणं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव
यण् प्रवृत्त इति नास्य स्वरितयणः परत्वम् । न चैजढदित्यादौ

अन्तरङ्गत्वात् ठत्वादिषु कृतेषु हतशब्दबुद्ध्या ठशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते
यथा तथाच स्वरितबुद्ध्यभावेऽपि । वस्तुतः स्वरितस्यानिक्रयण
सत्त्वाददोष इति वाच्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्ति-
कत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न च स्वरितयण इत्याश्रयात्सि-
द्धत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । उदात्तादनुदात्तस्येति विहितस्यापि सिद्धत्वा-
पत्तेः । तथा च प्रत्यग्निरित्यादावपि एतत्प्रवृत्त्यापत्तिः । न च
नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायेनोदात्तादनु-
दात्तस्येति स्वरितस्यैव तेन निषेधात् । अन्यथा खलप्व्याशान्य-
ग्निमित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः । अत एव तित्स्वरितं स्वरितो
षानुदात्ते इत्यादीनां न निषेध इति चेन्न । योगविभागेन भाष्ये
एव समाधानात् । उदात्तयणः । उक्तोर्थः । ततः स्वरितयणः । इह
पूर्वसूचमनुवर्तते । उदात्तयण इत्येवं निर्धृतस्वरितस्यानिक्रयणः
परस्येत्यर्थः । एवं चास्येषाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्येति न दोषः ।
यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते । खलप्व्याशा इत्यादावप्युदात्त-
यण परत्वादेव सिद्धम् । न च स्वरितयणा व्यवधानं स्वरविधौ
व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वात् । न चैवं सत्यग्ने इत्यादौ वेदेत्यकार-
कारे पठ्यमानस्वरितासंगतिः । तच्च हि सन्तीतीकारस्योदात्तादनुदात्त-
स्येति स्वरितत्वम् । तच्च सन्तीति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं तेन शेषनि-
घातः । अग्ने इत्यामन्त्रितानुदात्तमिति वाच्यम् । सशब्दाकार-
माश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्येषाग्निशब्दाकारस्य स्वरितसिद्धेः । न
च स्थानिवद्भाषादत्र व्यवधानम् । पूर्वचासिद्धीये तन्निषेधात् ।
एतेन द्वितीयपक्षोऽयुक्तः । स्थानिवद्भावेनात्र व्यवधानात् । व्यञ्ज-
नस्य ह्यविद्यमानवत्त्वं नत्वच इति वृत्त्युक्तमपास्तम् । स्वरे कर्तव्ये

लोपाज्जादेश एव न स्यान्निरादिति नियमस्तु स्वरविधौ नेति प्रति-
पदोक्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वचासिद्धीयत्वप्रयुक्तस्येत्याहुः । केचित्तु
एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितपदद्वयाश्रयस्तु यण् बहिरङ्गः ।
ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गेइति यणोऽसिद्धत्वात्पूर्वचेति निर्दिष्टवि-
षयाभावाद्यण्यसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीत्याहुः ॥ उदात्तस्व-
रितयोरिति किम् । वैदी आशा वैद्याशा । शार्ङ्गरव्याशा । अनुदा-
त्तस्येति किम् । कुमार्यच । अचेत्ययमाद्युदात्ते । लिट्स्वरेण ।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ ५ ॥

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोश्वाः क्वावर
मरुतः । अवरशब्दः स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । उदात्तयोरेव
स्थानित्वे आन्तरत स्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरि-
तत्वे वा सिद्धं तूभयान्तर्यादिति न्यायेनान्तरतम्यात्स्वरिते प्राप्ते
विधिरयम् । यदि तु तस्यादित इति सूत्रभाष्ये सुब्रह्मण्याशब्देन
स्वरितान्तेनेमित्युदात्तस्यैकादेशः स्वरितस्तस्य न सुब्रह्मण्यामित्य-
नेनोदात्त इत्युक्तेरच सूत्रे ऽनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते इत्युच्यते ।
तदा क्वावरमिति बह्वृचानामुदात्तपाठश्चान्दसत्वाद्बोध्य इत्याहुः
उदात्तेनेति किम् । पचन्ति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोर-
नुदात्तयोरयमेकादेशः ॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा
स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । षीश्दं ज्योतिर्हृदये । विनिपात-
त्वादाद्युदात्तः । इदमशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । अस्य श्लोको

दिवीयते । दिवीति विभक्तिरूडिदं पदादीत्युदात्ता । ईडो दिवा-
देरीयत इति तिङ इति निहतम् । व्यवस्थितविभाषात्वाद्ध्रस्वे-
कारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किञ्च यद्यपि गाङ्गेऽनूपे
इत्यत्रायमेकादेशः स्वरितो वेति भाष्ये उक्तम् । गङ्गाया इदमिति
तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ततो ङिः सुप्त्वादनु-
दात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः । अपोऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अनोरप्रधानकनीयसी
इत्युत्तरपदमन्तोदात्तं शेषनिघातस्तथापि वेदे एङः पदान्तादिति
पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सोऽयमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये
इकारयोश्च प्रश्लेषे चैप्राभिनिहितेषु च ।

उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेदिति ॥

ह्रस्वेकारयोः प्रश्लेषे चैप्रसन्धिषु चाभिनिहितसन्धिषु च अविशेषेण
उदात्तपूर्वरूपेषु अनुदात्तोत्तररूपेषु शाकल्यस्य मते स्वरितः कार्य इति
तदर्थः । एवमिति स्वरितनिर्देशः । सुचीव घृतं यो चान्विन्दते हरी ते
वर्धन्तस्वत वस इति क्रमेणोदाहरणानीति तद्भाष्यकृतः । सन्धि-
विशेषस्य चैप्रेते संज्ञा तद्विशेषस्याभिनिहितेति प्रातिशाख्ये । द्विती-
यपटले स्थितं हि एङः पदान्तादित्यादिरभिनिहितसन्धिः । ह्रस्वद्व-
यस्थानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्धादिः प्रश्लिष्टसन्धिः । दीर्घद्वयस्थानिक-
सवर्णदीर्घयादिः चैप्रसन्धिरित्युक्तम् । स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।
वानुदात्ते पदादावित्येवोदात्ते विकल्पिते आन्तर्यतः पक्षे स्वरित-
सिद्धेः । न चानेन स्वरितेन वर्ज्यमानता मा भूदित्यर्थे स्वरितविधा-
नमिति वाच्यम् । पदद्वयाग्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेनान्त-
र्यत आगतस्य तदाश्रितस्य स्वरितस्यापि बहिरङ्गासिद्धत्वेन

तेन सहेकपदविषयस्वरे चरितार्थस्यानुदात्तम्यदमित्यस्यैकषाक्यताया
अभावेनैव वर्ज्यमानताया अभावसिद्धेः अतएव क्रियमाणेपि स्वरित-
ग्रहणे कन्यानूपे इत्यत्र वर्ज्यमानता न । कन्याशब्दः कन्याराजन्य-
मनुष्याणामन्तइत्यन्तस्वरितः । ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आंत-
र्यतः स्वरित इति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । अनुदात्ते किम् । देवदत्तोऽत्र ।
पदादौ किम् । वृद्धौ ॥ एकादेशस्वरोवांतरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । वृद्ध-
यिदम् । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वादान्तर्यत उदात्त अयादेशो भवति ।
गाङ्गेऽनूपे गाङ्गे । इत्येकादेशस्वरस्य सिद्धत्वादेडः पदान्तादित्येका-
देशः स्वरितो वेति पक्षे स्वरितः । अन्यथैकादेशं प्रत्युदात्तत्वासिद्धत्वे
आन्तर्यकृतस्वरितबुद्धिसत्त्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरित एव
स्यात् । न तु कदाचिदुदात्तः । तुदती । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात्
शतुरनुमो नघजादीत्यन्तोदात्तादित्येष स्वरो भवति । तुदन्ति ।
एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाच्छेषनिघातो भवति । ब्राह्मणास्तुदन्ति ।
एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात्तिङुतिङ इति निघातः सिध्यति अन्यथा
तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं निघाते पश्चादेकादेशस्योदात्तत्वं जायमानं
प्रयोगे श्रूयते । अन्तरङ्ग इत्युक्तेः । प्रपचतोतीत्यादाबेका-
देशस्य पूर्वान्तघत्वात्तिङि चेद्दात्तवतीति न । सोमसुत्यचतीतीत्या
टावीकारस्य तिङितिङ इति निघातश्च न । एतच्च वचनं शतुरनुम
इत्यनुम् प्रतिषेधाञ्ज्ञापकात्सिद्धम् । अनुम्प्रतिषेधो हि तुदन्ती
इत्यादावुदात्ताभावार्थः । यद्येकादेशस्वरोऽसिद्धः स्यात्तदा तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव ॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ हरिवो मेदिनं
त्वा ॥ हरिशब्दान्मतुपि छन्दसीर इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपो
मतुषेरेरिति रुत्वे उत्वे गुणः ॥ सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥

अलाघीत् । इट ईटीति सिञ्जलोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घो भवति ।
 एकादेशे क्रिम् । अलविध्वम् । इटि कर्तव्ये धिचेति सलोपोऽसिद्ध
 एव । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः * ॥
 वृक्कणः । वृक्कणवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाऽभक्त्यपरत्वाभावाद्भवति
 षत्वं न भवति संयोगादिलोपकृत्वे तु भवत एव । स्वरप्रत्यययो-
 रुदाहरणम् । क्षीबः । क्षीबिकः । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबिति निपा-
 तितः क्षीबशब्दः । अत्र निष्ठाच ह्यजनादिति निष्ठान्तस्य ह्यचोवि-
 धीयमानमाद्युदात्तत्वं नैवाह्यचष्टुन् च न प्राप्नोति । निष्ठादेशस्य सिद्ध-
 त्वाद्वधति । इदं चेदसिद्धितस्य निष्ठातकारस्य लोपो निपात्यतेइति
 पक्षे यदा तु तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते तदा नेदं प्रयोजन-
 मिति व्यर्थं तयोर्ग्रहणम् । तदेव चेड्विधिग्रहणं क्षीबे कृशे उल्लाघे
 चेड्व्यावृत्त्यर्थम् ॥ मृतविकारस्तुम्बधौ सिद्धो वक्तव्यः * * ॥
 अग्नारे इ च्छम् । पटारे उ च्छम् । मृतविकारस्य सिद्धत्वाच्चे-
 वेति तुम्भवति । मृतविकारस्य सिद्धत्वेऽपि मृतस्य सिद्धत्वाभावाद-
 ग्निची इत् सोम सूरेत् इत्यत्र ह्रस्वस्य पितीति तुम्भवत्येव ॥
 श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम् * ॥ अटतीत्यट् श्चोतति इह धुट्
 न । श्चोततिरूपदेशे सादिः । अत एव श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि
 तुक्शसिद्धत्वात्सन् श्चोततीत्यत्र शितुग्न भवति ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

पदस्येति वर्तते । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्रणष्टीके पदे ।
 प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ राजा ।
 राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः ।

प्रातिपदिकग्रहणं किम् । अहन् । पदस्य किम् । राजानौ ।
राजानः ॥

न ङिसंबुद्धौः । ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न स्यान्ङौ संबुद्धौ च । ङौ तु छन्दस्युदाह-
रणम् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् ।
परमे व्योमन् । संबुद्धौ । हे राजन् ॥ डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । संबुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः ॥ हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥

मवर्णोवर्णान्तान्मवर्णोवर्णोपधाञ्च यवादिवर्जात्परस्य पदाव-
यवस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ किम्यान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् ।
लक्ष्मीवान् । लक्ष्मोवन्तौ । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यव-
मान् । भूमिमान् । मादुपधायाः किम् । अग्निमान् । नृमतोऽपत्य
नार्मत इत्यत्र त्ववर्णोपधत्वेपि ष्टुर्बहिरङ्गासिद्धत्वान्न भवति ॥

भयः । ८ । २ । १० ॥

भयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् ।
विद्युत्वान् । उदश्वित्वान् । मरुत्वान् । दृषट्वान् ॥

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥

मतोर्मस्य वः । अहीवती । मुनीवती ।

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कलीवद्रुम-

एवच्चर्बएवती । ८ । २ । १२ ॥

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः ।

आसन्दीयान्ग्रामः । अन्यवासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याग्नीभावः ।
अग्नीवान् शरीरैकदेशः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ।
चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम् । कक्षी-
वान्नाम ऋषिः कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमणभावः । रुम-
णवान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो गतत्वं च ।
चर्मणवती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ।

उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ॥

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ च संज्ञायां च । उद-
न्वान्समुद्रः ऋषिश्च ।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ हरिवते
हर्यश्वाय गोर्वान् ॥ बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह सपरिमन्तम् ।
पृथीवीमन्तम् ।

अनो नुट् । ८ । २ । १६ ॥

अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् छन्दसि । अक्षण्वन्तः । अस्थ-
न्वन्तं यदनस्या । अस्थिदधीत्यत्र छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् ।
वत्वदृष्ट्या नुटोऽसिद्धत्वान्मतोर्वत्वम् । नुटस्तु निर्दिश्यमानत्वाभा-
वादपि न ।

नाद् घस्य । ८ । २ । १७ ॥

नान्तात्परस्य घस्य नुट् छन्दसि । सुपथिन्तरः । दस्युह-

न्तमः ॥ भूरिदात्रस्तुङ् वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावन्त राजनः । ईद-
थिनः । रथीतरः । रथीतमः । रथीनां नुडपवाद ईकारो विधीयते
स च नलोपे कृते इकारस्य विधेयः यदि तु नलोपापवादो नका-
रस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥

कृपो रो लः । ८ । २ । १८ ॥

कृष उ इति छेदः । कृपेति लुप्रपृष्ठीकम् । तच्चावर्तते ।
कृपेयो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्क्कीरस्यावयवो यो रः रेफसदृश-
स्तस्य च लकारसदृशः स्यात् ॥ कल्पते । चकृपे । अचीकृपत् ।
चलीकृप्यते ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृपणः ।
कृपाणः । कृपा । कृपीटम् ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमाप-
द्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घालः । धारः । मूलम् । मूरम् ।
लघुः । रघुः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः । सञ्चाकृन्द-
सोर्वा कपिलकादीनां रस्य लो वक्तव्यः ॥ * ॥ कपिलकाः । कपि-
रकाः । तिल्पिलिकम् । तिर्पेरिकम् । कल्मषम् । कर्मषम् । लोमा-
नि । रोमाणि । पांसुलम् । पांसुरम् । कल्म । कर्म । शुक्रः । शुक्रः ।

उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् ॥ प्रायते ।
पलायते । पल्ययते । निस्दुसोस्त्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते
दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् ।

ग्रो यङि । ८ । २ । २० ॥

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिरति जेगित्यते ।
यङि क्रिम् । गीर्यते ।

अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिरतेरेफस्य लत्वं वा स्यादजादैः । गिरति । गिलति ।
निगाल्यते । निगार्यते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन प्राण्यङ्गे गल
इति नित्यं गर इति विषे नैव ।

परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ॥

परे रेफस्य लो वा स्याद्वशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः ।
परिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः । इह तरप्रमपौ घ इति कृत्रिमस्य न
ग्रहणम् । व्याख्यानात् ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः ।
पलियोगः ॥ सङीति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीघत्वानि
वक्तव्यानि ॥ * ॥ सङिति सनः सकारमारभ्य आ महिङो डकारेण
प्रत्याहारः । गिरौ । गिरः इत्यच्चाचि विभाषेति लत्वं न पयो धाव-
तीत्यच् धिचेति सलोपो न । द्विष्टरां द्वौ वादैः द्विः सुच्प्रत्ययः ।
परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः । तदन्तात्किमेतिडव्ययेत्याम्
प्रत्ययः । अच् ह्रस्वादङ्गादिति सुचेः लोपो न । दृष्टस्यानमित्यच्
भलोभलीति सलोपो न । काष्ठशक्स्यातेत्यच् स्कोरिति कलोपो न ।
कुञ्चेत्यच् चोः कुः भलीति जकारस्य कुत्वं न । धुर्य इत्यच् हलि
चेति दीर्घो न । एतत्प्रयोजनानामन्यथासिद्धिस्तु भाष्यकैषटयोः
स्पष्टा ॥

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ गोमान् । यव-
मान् । श्रेयान् । भूयानित्यच् तु रुत्वं परमप्यसिद्धत्वात्संयोगान्त-
लोपं न बाधते । जश्त्वे हि नाप्राप्ते तदारभ्यते इति तस्य बाधनं

भवति । संयोगान्तस्य किम् । यशः । पयः ॥ संयोगान्तलोपे संयो-
गादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ दध्यच्च । मध्यच्च ।
वाक्यर्थम् । वास्यर्थम् । न वा भलो लोपात् भलोभलीत्यतो भल-
ग्रहणस्येहापकर्षेण षष्ठ्या विपरिणामेन च यणो लोपाभावः । स्कोरि-
त्यत्रापि पञ्चम्यन्तानुवृत्त्या भलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्यणपूर्व-
योर्लोपाभावः । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्धा एकपदाश्रयेन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये
पदद्वयाश्रयस्य बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वाल्लोपाभावः ।

रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ॥ रेफस्य विसर्गः ।
मातुः । पितुः । नेह । ऊर्जैः क्विप् । ऊर्क् । मृजेर्लेडि । न्यमार्ट् ।

धि च । ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये सलोपः स्यात् ॥ एधिताध्वे । आशाध्वम् ।
अलविध्वम् । अलविद्वम् । धिचेति सलोपः सिच एवेत्येके ।
चकाद्धि । चकाधीत्येवेति तु भाष्यम् ।

भलो भलि । ८ । २ । २६ ॥

भलः परस्य सस्य लोपः स्याद्भलि ॥ असेद्धाम् । अवा-
ताम् । वसेः सिचः सलोपस्यासिद्धत्वात्सः स्याद्धृधातुके इति सस्य
तकारः । अभित । अच्छित । भलः किम् । अमंस्त । भलि
किम् । अभित्साताम् ।

ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपः स्याद्भलि ॥ अभृत । अकृत । अकृथाः । ह्रस्वात्किम् ।
अच्योष्ट । अङ्गात्किम् । अलाविष्टाम् । भलि किम् । अकृपाताम् ।

इट ईटि । ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । अलावीत् । अपावीत् । अदेवीत् । अमोषीत् । आतीत् । इटः किम् । अका-
षीत् । ईटि किम् । अलाविष्टाम् ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते भलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयो-
लोपः स्यात् । भस्जेः । भृट् । भृङ् । भृष्टः । भृष्टवान् । मस्जेः ।
मग्नः । मग्नवान् । तट् । तङ् । गोरट् । गोरङ् । तष्टः । तष्ट-
वान् । तन्निरन्निभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते ।
णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पूर्वचासिद्धीये न स्थानिवदिति तु न ।
तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्संयोगान्तलोप
एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कोरिति कलोपं प्राप्ते कुत्व-
स्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । विवग् ।
दिधक् । दिधग् । स्कोः किम् । नर्नर्ति । संयोगाद्योः किम् ।
पयः । शक् । अन्ते किम् । तन्निता ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्भलि पदान्ते च ॥ पक्ता । पक्तुम् ।
त्यक्ता । त्यक्तुम् । वाक् । ऊर्क् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ
दीप्राविति फणादिरेव गृह्यते । न तु एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्राविति ।
तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥

हो ढः । ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः स्याद्भलि पदान्ते च । सोढा । सोढव्यम् । वोढा ।

वोढव्यम् । जश्त्वचत्वेम् । लिट् । लिङ् । विश्ववाट् । तुरापाट् ।
 तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति शिवः । लोके तु साहयतेः
 क्तिप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सहेः साङः स इति पत्वम् ।

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥

धातोरित्यावर्तते । तच्चैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्ष-
 यति । उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । दग्धा ।
 दग्धुम् । काष्ठधक् । उपदेशे किम् । अधोगित्यच यथा स्यात् ।
 दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्तिप् । दामलिट् ।
 अच मा भूत् ।

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । द्रोग्धा । द्रोढा ।
 ध्रुक् । ध्रुट् । मोग्धा । मोढा । मुक् । मुट् । स्नेग्धा । स्नेढा ।
 स्नुक् । स्नुट् । स्नेग्धा । स्नेढा । स्निक् । स्निट् ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । नद्दा । नद्दुम् ।
 उपात्रत् । उपानट् ।

आहस्यः । ८ । २ । ३५ ॥

झलि परे । चत्वंम् । आत्य । आदेशान्तरकरणं भवस्तयो
 र्घोऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । झलि किम् । आहयुः । आह । आहतुः ॥
 आहुः ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गृभाय जिह्वया
 मधु । छन्दसि शायजपीति शायच् । गृभ्णामि ते मध्वा जभार ।

ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां

षः । ८ । २ । ३६ ॥

ब्रश्चादीनां सप्रानां कृशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्भलि
पदान्ते च । ब्रष्टा । ब्रष्टुम् । मूलवृट् । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । धानाभृट् ।
स्रष्टा । स्रष्टुम् । रज्जुसृट् । मार्षा । मार्षुम् । कांस्यपरिमृट् । यष्टा ।
यष्टुम् । देवेट् । राट् । विभ्राट् । राजभ्राजोः पदान्तार्थे ग्रहणं
भलादिराभ्यामिटा व्यवधीयते । केचित्तु राष्ट्रि भ्राष्टिरिति क्तिन्नन्त-
मिच्छन्तीति वृत्तिः । प्रष्टा । प्रष्टुम् । शब्दप्राट् । लिप् । लेष्टा । लेष्टुम् ।
विष् । वेष्टा । वेष्टुम् । सन्नन्ताक्लिप् । षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तस्य
लोपः । ब्रश्चेतिषः । जश्त्वचत्वे । विविड् । विविट् ॥

एकाचो बशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । ८ । २ । ३७ ॥

धातोर्बयवो य एकाच् भषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने
भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे परे पदान्ते च ॥ एकाचो धातेरिति
सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् ॥ गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ।
ततः क्लिप् णिलोपः । गर्धष् । भलीति निवृत्तम् । सध्वोर्यहणसाम-
र्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्वव-
यवत्वाद्गुणभावः । जश्त्वचत्वे । बुध् । भोत्स्यते । अभुत्ध्वम् ।
भुत् । भुद् । भुद्भ्याम् । भुत्सु । गुहू । घोक्ष्यते । अघूढवम् ।
घुट् । दुहू । धुन्ने । धुग्ध्वे । धुत्त्व । धुग्ध्वम् । अधोक् । अधु-
ग्ध्वम् । धुक् । धुग् । धुग्भ्याम् । धुत्तु । अजर्घाः । बन्ध । अभां-
त्सीत् । अत्रांद्भामित्यत्र तु पूर्वचासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं भलि
सिजलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न । प्रत्य-

यलक्षणं प्रति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वात् । एकाचः किम् । दामलिट् ।
वशः किम् । क्रोत्स्यति । भषः किम् । दास्यति । वकारविशिष्ट-
कारग्रहणं किम् । दादद्दि । दध धारणे । यङ्लुकि लोटि हुक्-
लभ्यो हेर्धिः ।

दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य भषन्तस्य धाजो वशो भष् स्यान्तथयोः स्थ्वोश्च
परतः ॥ वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ ।
वस्तुनस्तु पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत् । धतः । धत्थः । धत्से ।
धत्ध्वे । धत्स्व । धदध्वम् । भषन्तस्य किम् । दधाति ।

भलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते भलां जशः स्युः । वागव । लिङव । अग्निचिदव ।
त्रिष्टुबव ।

भषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

भषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । लब्धा । अलब्धाः ।
दोग्धा । अदुग्धाः । लेढा । अलीढाः । बोद्धा । अबुद्धाः । धत्वे
कृते । भलां जश् भशीति जश्त्वम् । अधः किम् । धतः । धत्थः ।

षढोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । यक्ष्यति । अयक्ष्यत् ।
पियक्षति । लिह । लेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । लिलिक्षति । सि किम् ।
पिनष्टि । लेढि ।

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यान्निष्ठापेक्षया पूर्वस्य
धातोर्दकारस्य च ॥ शृ हिंसायाम् । ऋत इत् । रपरः । णत्वम् ।
शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वाच्चेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः ।
भिन्नः । छिन्नः । रदाभ्यां क्रिम् । कृतम् । तः क्रिम् । चरितम् ।
मुदितम् । पूर्वस्य क्रिम् । निष्ठाया एव दकारस्य मा भूत् । भिन्न-
वद्भ्याम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यणवतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः । संयोगादेः क्रिम् ।
यातः । आतः क्रिम् । च्युतः । सुतः । धातोः क्रिम् । निर्यातः ।
यणवतः क्रिम् । स्नातः ॥

ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लृजादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या ग्राह जीनः ॥
ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ * ॥ तेन नत्वम् । कीर्णः ।
गीर्णः । लूनिः । धूनिः । पूनिः ॥ दुग्बोर्दार्घ्यश्च ॥ * ॥ दुगतौ ।
दूनः । टु दु उपतापे इत्यग्रं तु न गृह्यते । सानुबन्धकत्वात् ।
मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः । पूजो विनाशे । पूना यवाः
विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनो
ग्रासः । ग्रासेति क्रिम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति क्रिम् ।
सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

भुजे भुग्नः । टुओश्चि गतिवृद्धोः । यजादित्वात्सम्प्रसा-
रणम् । तस्य हल इति दीर्घः । उच्छूनः । ओहाक् प्रहीणः ॥

दिशान्तर्गणाः स्वादय ओदितः ॥ * ॥ सूनः । दूनः । ओदिन्मध्ये
डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उडुनः ॥

क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ॥

दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । प्रक्षीणः सः । क्षीणवा-
न् । निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः । दीर्घात्किम् । अक्षितमसि मा
मे क्षेष्टाः । क्षितमिति भावे क्तः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वाच्चेह ।
क्षितस्यापत्यं क्षैतिः ॥

श्योऽस्पर्श । ८ । २ । ४७ ॥

श्येडो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शे ! द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति
सम्प्रसारणे हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं
जलम् ॥

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने । समक्रः । अनपा-
दाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमिति त्वञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूनः । क्षीण
इत्यर्थः । विजिगीषादौ तु द्यूतम् । विजिगीषया हि तत्राक्षाः
पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा ॥

निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वात-
श्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्येत्येव । शुष्कः ॥

प्रची वः । ८ । २ । ५२ ॥

पक्वः ।

क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ।

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ॥

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रेति
किम् । स्त्यानः ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥

जिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्वत्वेकदेश-
स्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्यय-
स्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्त्येष्टोऽभावश्च निपात्यते ।
क्षीबो मतः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ।
प्रफुल्लतः । तिचेत्युत्वम् । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ।
कथं तर्हि लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति फुल्ल विक्रमने पचाद्यच् ।
कथं परिकृश इति । परिशब्दोऽयं क्रियान्तरयोगात्कृशिमप्रत्यनुपसर्ग-
एव । परिगतः कृशः परिकृश इति । यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचि
इगुपधलक्षणे च के सिध्यन्ति । तथापि सूचं तु फुल्लादिनिवृत्त्य-
र्थम् । फुल्लवानिति रूपस्य निष्ठा च ह्यजनादिकार्यस्य च सिध्य-
र्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्नीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा ॥ नुन्नः । नुतः । विद विचारणे
 रोधादिक एष गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वितः ।
 वेतेस्तु विदितः । विद्यतेर्वेन्नः । उन्दी उन्नः । उतः । चाणः ।
 चातः । घाणः । घातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ।
 मुर्छा । राल्लोपः । मूर्तः । मदी । मतः ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥

विन्दतेर्निष्ठातस्य निपत्तियं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् ।
 वितः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषागमहनेति कृषौ
 वेट्कत्वादिह नेट् ॥

भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥

भिन्नमन्यत् ।

ऋणमाधमण्ये । ८ । २ । ६० ॥

ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमण्ये व्यव-
 हारे ॥ ऋतमन्यत् ।

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि

छन्दसि । ८ । २ । ६१ ॥

सदेर्नञ्पूर्वोन्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । न
 सतमञ्जसा । निषतमस्य चरतः । असन्नं निषणमिति प्राप्ते । उन्दे-
 र्नञ्पूर्वस्यानुत्तं । एतन्निपातनसामर्थ्याद्वाषायां नञ्पूर्वे नुद्विदोन्द-

वेति विकल्पो नेत्याहुः । प्रतूर्नेमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा ।
सूर्तेमिति सृ इत्यस्य । उत्वं च । गूर्तेमिति गुरी इत्यस्य ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ॥

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते ॥ प्राङ् ।
प्रत्यङ् । युङ् । कुङ् । तादृक् । तादृग् । घृतसृक् । घृतसृग् ।
कुत्वस्यासिद्धत्वाद् ब्रश्चेति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन
गः । तस्य चत्वेन पच्चे कः । प्रत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति
कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपच्चे ख एव श्रूयते । न तु गः ।
जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि कुत्वं जश्त्वस्याप्यपवा-
दस्तथापि शस्यानिकजश्त्वस्यैव न तु खस्यानिकस्यापि । दिगादिभ्यो
यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । कुः क्विन्यत इति
न्यासेन दृष्ट इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्ययग्रहणेना-
न्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिणा लब्धं तादृशादिक्विन्नन्तविषयं लक्ष-
णमचरितार्थमिति तयोर्भाव इत्याहुः ॥ क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति
बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । सृक् । सृग् । षडङ्काः प्राग्भत् ।
विश्वसृङ् । देवेङ् इत्यादौ तु यथा कुत्वं न भवति तथा पदा-
दिसूत्रे प्रपञ्चितम् ।

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते ॥ नङ् । नग् । नट् ।
नड् । नभ्यां नड्भ्यामित्यादि ।

मे नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो नः ।

प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । प्रशान्भ्यामित्यादि । अनु-
नासिकस्य क्रीति दीर्घः । मः किम् । भिद् । छिद् । धातोः
किम् । इदम् । किम् । पदस्य किम् । प्रशामौ । प्रशामः ॥

स्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे ।
णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षण्वहे । दिवादेः परस्मैपदिनः । चक्षण्व ।
चक्षण्व । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । जङ्गन्मः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्द च रुः स्यात् । जश्न्वापवादः ।
यशः । पयः । अग्निः । वायुः । सह जुषते इति सजूः । परम-
सजूः । सजूर्भ्याम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरिति
रुत्वम् । पिपठीः । चिकीः ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ॥

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

अहन् । ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः ।

रोऽसुपि । ८ । २ । ६९ ॥

अन्हो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः ।
अहर्गणः । अहर्भाति । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अचाहन्निति
रुत्वम् ॥ रूपराचिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अहोरूपम् । गत-
महो राचिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोराचः । अहो रथ-

न्तरम् ॥ अहारादीनां पत्यादिषु वा रेफो विसर्गापवादः ॥ * ॥ अह-
र्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पत्ने विसर्गोपध्मानीयौ । इह अहः
अहोभ्यामित्यादौ । रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्य
नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुचिधेयः । तदन्तस्यापि स्त्वरत्वे ।
दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निदाघे स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्या-
दिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधाद्रत्वाभावे रुः । तस्यासि-
द्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः ।

अस्मरुधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥

रुर्वा रेफो वा । अस्म एव । अस्मरेव । अस्मस्यशब्द ईषदर्थे ।
जधएव । जधरेव । अव एव । अवररेव । अवो रक्षणं छन्दसि भाषायां
च ॥ प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ॥

रुर्वा रेफो वा छन्दसि । भुव इति । भुवरिति । महाव्या-
हृतेः किम् । भुवो विश्वेषु सवनेषु । भवतेश्छन्दसि । लुङ् लङ्
लिट् इति वर्तमाने लङ् सिप् शप् अगुणश्छान्दसः । तत एवाड-
भावः । भुवस् इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ।

वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः । ८ । २ । ७२ ॥

वसुः प्रत्ययः । तेन तदन्तं ग्राह्यम् । ससजुषोरिति सूचा-
त्सेत्यनुवर्तते । तच्च वसोरेव विशेषणम् । न तु संसुध्वंसोरव्यभि-
चारात् । नाप्यनडुहः । असम्भवात् । सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च
दः स्यात्पदान्ते । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपि-
वद्भिः । सान्तेति किम् । विद्वान् । पपिवान् । नाप्राप्तस्य स्त्वस्या-

यमपवादो न तु प्राप्ताप्राप्तस्य संयोगान्तलोपस्य । उखास्रत् । पर्ण-
ध्वत् । उखास्रद्भ्याम् । पर्णध्वद्भ्याम् । अनडुद्भ्याम् । अन-
डुत्सु । स्वनडुत् । होठ इति ठत्वस्यापवादः । इह तु नुम्बिधि-
सामर्थ्यादृत्वं न । अनडुगन् । हे अनडुवन् । पदान्ते किम् ।
स्रस्तम् । ध्वस्तम् ।

तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यातिपि नत्वस्तेः । अचकात् ।
अचकाद् । अशात् । तिपि किम् । चकासेः क्विपि चकाः ।
अनस्तेः किम् । सलिलं सर्वमा इदम् । आ इति लङि
तिप्यस्तेरूपम् । बहुलं छन्दसीति ईगण ।

सिपि धातोर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य सस्य रुः स्याद्वा । जश्वेन पक्षे दः । अचकाः ।
अचकात् । अशाः । अशात् । धातुग्रहणं रुग्रहणं चोत्तरार्थम् ।

दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । विद् । अवेः ।
अवेत् । अभिनः । अभिनत् । जश्वस्यासिद्धत्वाभावादिहापि ।
अरुणः । अरुणत् ।

वैरूपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तस्य धातोरूपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । गीः ।
धूः । पूः । आशीः । वग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधायाः किम् । अवि-
भर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इकः किम् । तत्रैव भकारा-

कारस्य मा भूत् । धातेः किम् । अग्नः । वायुः । पदस्य किम् ।
गिरो गिरः

हलि च । ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोर्नुपधाया इको दीर्घः स्यादुलि ।
आस्तीर्णम् । दीव्यति । सीव्यति । गिरमिच्छति गीर्यति । धातेरि-
त्येव । नेह । चतुर इच्छति चतुर्यति । दिवमिच्छति दिव्यति । इह
पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं तच्चिन्त्यम् । पुर्गिरोः
साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । इकः
किम् । स्मर्यते भव्यम् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ।

उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥

धातोर्नुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हत्परयोः परत इको दीर्घः
स्यात् ॥ ऊर्दते । कूर्दते । हूर्छति । मूर्छिता । तूर्विता । हलि
किम् । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्मान्न भवति । रीरिर्यतुः ।
रिर्युः । वीगत्यादिषु विव्यतुः । विव्युः । यणादेशस्य स्यानिवद्वा-
वादसिद्धत्वाद्वा बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः ।
चतुर्यिता दिव्यितेत्यत्र तु असुपीत्यनुवर्त्य सुपः परो यो हल्
तत्परयोः वौदीर्घौ न भवतीत्यर्थान्न दीर्घः । बहिरङ्गलक्षणत्वादतो
लोपस्य धातोर्नुपधाभूतौ रेफवकारौ न भवत इति वा । उणादयो-
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति क्रियेर्गिर्घोरित्यादिषु हलि चेति न
दीर्घः ॥

न भकुर्कुराम् । ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्कुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् ॥ धुरं वहति

धुर्यः । कुर्वन्ति । कुर्यात् । कुर्यात् । कुर शब्दे । कूर्यात् । अत्र तु नभकुर्कुरामिति निषेधो न करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ।

अदसोऽसेदार्दुं दो मः । ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्घ्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः ॥

एत ईद्वहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्येत ईत्स्यादस्य च मो बहूर्यौक्तौ । पूर्वचासदुमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चान्मुत्वमीत्वे । अमू । अमी । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अभीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु । स्त्रियां तु त्यदाद्यत्वं टाप् । अमूम् । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमुष्याः । अमुयोः । अभीषाम् । अमुष्याम् । अमुयोः । अमूषु । क्लीबे तु अमू । अमूनि । शेषं पुंनत् । असेः किम् । अदः इच्छति अदस्यति । अदोऽच । अदः । दात्किम् । अमुया । अमुयोः । अलान्त्यस्य मा भूत् । बहूर्यौक्ताविति किम् । अमी इत्येषापि यथा स्यात् । णरिभाषिकबहुवचनग्रहणे तु अमीभ्य इत्यादावेव स्यात् । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्च इति स्थिते विष्वादेवयोरित्यद्व्यादेशे अदद्रि अञ्च इति स्थिते यणि मुत्वम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमु-

मुह्येचा । अमुमुप्रभ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् यण् । अन्त्य-
बाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते
अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य स आसिरिति व्याख्या-
नात् त्यदाद्यत्वविषये एवं मुत्वं नान्यचेति पक्षे अदघङ् । अद-
घञौ । उक्तं च ॥

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ इति ।

वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः । ८ । २ । ८२ ॥

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः पुनः स्यात् ।
अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ । स्त्रियां
न । अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोचं
वा यच्च प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव पुन उदात्त इष्यते । नेह
आयुष्मानेधि ॥ भोराजन्यविशं वेति वाच्यम् ॥ * ॥ आयुष्मानेधि
भोः ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मश्न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ ।

दूराद्भूते च । ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः पुनः स्यात् । सक्तून् पिब
देवदत्ता ३ ।

हैह्येप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥

एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यच्च तच्च हैहयोरेव पुनः स्यात् ।
हे ३ राम । राम है ३ ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ॥

दूरादुते यद्वाक्यं तस्य ऋद्विन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा भूतः स्यात् । देशवदन्त । देवदाशन्त । देवदन्त । गुरोः किम् । वकारादकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्णाश्च । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः भूतो विकल्पते ।

आमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥

बौमशब्दस्य भूतः स्यादारम्भे । उँश्चम् । अग्निमीले पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । आमित्येकाक्षरम् ।

ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥

येश्च यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् । ये यजामहे इत्यत्रैवायं भूत इष्यते । नेह ये देवासे दिव्येका दशस्येति ।

प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥

चिमात्र ओकार ओङ्कारो वा प्रणव इति भाष्यादौ स्पष्टम् । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतोश्च । देवान् जिगाति सुम्नयोश्च । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् । अन्यथा वाक्यस्य टेरिति टिग्रहणानुवृत्तावपि अलान्त्यस्येति वचनाट्टेयान्त्यो हल् तस्यौकारः स्यात् । भूतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराभावादविशेषणात्सञ्ज्ञया च विधानेऽच्परिभाषोपस्थानात् । अथाप्युपरञ्जकतया भूतेन विशेषणसम्भवादच्परिभाषोपस्थित्या टिनाज्जि-
शेष्यते तथापि टेयौच् तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः । ओङ्कारस्त्वङ्ग-
त्समुदायत्वात् भूतो न भवतीति सर्वस्य टेर्वाक्यस्य टेरित्यधिकारा-

त्सिध्यति । केचित्तु टिस्थानिकस्यैवैकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाद्विप्र-
हणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः ॥

याज्यान्तः । ८ । २ । ६० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रातेषामन्त्यस्य
टेः पुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने च कृषे हव्यवाहा३ । अन्तः
किम् । याज्यानां ऋचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् ।
सर्वान्तस्य चेप्यते ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वाषडावहानामादेः । ८ । २ । ६१ ॥

एषामादेः पुतो यज्ञकर्मणि । अग्नये अनुब्रूह । अग्नये
गोमयानि प्रेष्य । अस्तु श्रौषट् । सोमस्याग्ने वीही वैश्वट् ।
अग्निमाश्वह । आश्वह देवान् यजमानेत्यादौ तु न पुतः ।
छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य । ८ । २ । ६२ ॥

अग्नीथः प्रेषणे आदेः पुतः स्यात् तस्मात्परस्य च । ओ३
आ३ वय । आ३ आ३ वय । अत्रैवायं पुत इष्यते । वेह । अग्नी-
दग्नीन्विहर इह तु उद्गुरा३ उद्गुर । अभिहरा३ अभिहरेति छान्दसः
पुतव्यत्ययः । चापले द्विवचनम् । यज्ञकर्मणात्येव । ओआवय ।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ६३ ॥

पुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षे हो३ । अकार्षे हि । पृष्टेति
किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ६४ ॥

अथ यद्वाक्यं तस्य टेः प्रुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थाः ।
अद्यामावास्येत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ।

आम्नेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ६५ ॥

दस्यो दस्योऽ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्नेडितग्रहणं
द्विरुक्तोपलक्षणम् । तच्चैकस्येत्यनुवृत्त्या पर्यायलाभः । चौराः
चौर । चौर चौराः । वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं वाक्यस्य टे-
त्यधिकारेष्वचानन्त्यस्य भवति । वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्वित्व-
विधानात् ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ६६ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्रवर्ते । अङ्ग कूजाः इदानीं
ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि ।
आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतत्परमाकाङ्क्षति । भर्त्सने इत्येव ।
अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥

विचार्यमाणानां । ८ । २ । ६७ ॥

वाक्यानां टेः प्रुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहाऽह । न
होतव्याः मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तु
तत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥

पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ६८ ॥

विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्रवर्ते । अहिर्नृः रज्जुर्मुं । प्रयोगा-
पेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगः छन्दसीति ज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ६९ ॥

वाक्यस्य टेः पुनोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च ।
गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामी३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्ह-
ती३ । दत्त किमात्था३ ।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०७ ॥

अनुदात्तः पुनः स्यात् ॥ दूरादुदादिषु सिद्धस्य पुनस्यानु-
दात्तमाचमनेन विधीयते । अग्निभूता३इ । पटा३ उ । अग्निभूते
पटे । एतयोः प्रश्नान्ते टेः अनुदात्तः पुनः । शोभनः खल्वसि माण-
वका३ ।

चिदिति चापमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०९ ॥

वाक्यस्य टेः अनुदात्तः पुनः । अग्निचिद्भाया३ त् । अग्नि-
रिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् ।
अग्निर्माणवको भायात् ।

उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ॥

टेः पुनोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी३ त् । अथः
स्विदासी३दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः पुनः ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोप-

कुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥

स्वरितः पुनः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूया ।
अभिरूपका३ अभिरूपक रिक्तं ते अभिरूप्यम् । संमतौ अभिरूपका३
अभिरूपक शोभनोति । कोपे । अविनीतका३ अविनीतक इदानीं
ज्ञास्यसि जालम् । कुत्सने । शाक्तीका३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ।
अयमपि पुनो विकल्पेनेष्यते ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङ्काङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचार-
भेदे । स्वयं ह रथेन यात्री उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थना-
याम् । पुत्रांश्च लप्स्योग्राः धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु
यामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरस्तु । अग्नीदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुतः एतयोः ।
अगमाः पूर्वाः यामाः । अग्निभूताः । सर्वपदानामयम् ।
तचान्त्यस्य तु अनुदातं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति अनुदानोपि
पक्षे भवतीति वृत्तिः । यद्यपि तच्च विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यपिशब्दे-
नान्त्यस्यापि अनेन स्वरितप्लुतविधानात्प्राप्तिकत्वं फलति । द्वन्द्वेन
सह निर्देशादपिशब्दस्य प्रश्नेपि तात्पर्यम् । आख्याने । अगमाः
पूर्वाः यामाः भेदाः ।

प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥

दूरादूतादिषु प्लुता विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवय-
वाविदुतौ प्लवेते ॥ ऐचः तिकायन । औचः पगव । चतुर्मात्रावच ऐचौ
सम्पद्येते ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पूर्वस्यार्दुस्यादुत्तर-
स्येदुतौ । ८ । २ । १०७ ॥

अप्रगृह्यस्य एचो अदूरादुते प्लुतविषये पूर्वस्यार्दुस्याकारः
प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्दुस्य इकारोकारौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजित
विचार्यमाणप्रत्यभिवादप्राज्यान्तेष्वेव ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अगमाः

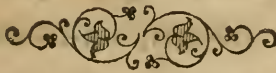
पूर्वाङ्ग् यामाङ्ग् । अग्निभूताङ्ग् इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि
पटाङ्ग् उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहाङ्ग् । प्रत्यभिवादे ।
आयुष्मानेधि अग्निभूताङ्ग् इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नयाङ्ग् इ ।
परिगणनं किम् । विष्णुभूतेङ्ग् विष्णुभूते घातविष्णामि त्वाम् ।
परिगणने सत्यदूराद्भूते इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त-
व्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौश्रिति । अग्रगृह्यस्य किम् ।
शोभने मालेङ्ग् ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्रुतविकारोयं वक्तव्यः ॥ * ॥
अग्नाङ्ग् पत्नी वः ।

तयोर्वावचि संहितायाम् । ८ । ९ । १०८ ॥

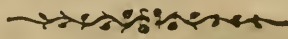
इदुतौर्धकारवकारौ स्तः अचि संहितायाम् । अग्नाङ्ग् याशा
पटाङ्ग्वाशा । अग्नाङ्गिन्द्रम् । पटाङ्गबुदकम् । अचि किम् । अग्ना
ङ्ग् इ । संहितायां किम् । अग्नाङ्ग् इन्द्रम् । संहितायामित्यध्याय
परिसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः । सवर्णदीर्घत्वस्य
शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम् । यवयोरपवादत्वात् यवयोरसिद्धत्वादु-
दात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थं वा ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । पदस्येति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुः स्यात् । अलोन्त्यपरिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरि वो मेदिनं त्वा । मीढ्वस्तोकाय तनयाय । मतुवसोः किम् । ब्रह्मन् स्तोष्यामि । संबुद्धौ किम् । य एवं विद्वान्सोग्निमाधते । छन्दसि किम् । हे गोमन् । हे पपिवन् ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृनिव्यनिपोः सामान्येन ग्रहणम् । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्त इति इणः कृनिप् । विभाषा भवद्गगत्रदघवतामेच्चावस्य । एषामन्त्यस्य रुः स्यादवस्य चोकारः छन्दसि भाषायां च । हे भोः । हे भवन् । हे भगोः । हे भगवन् । हे अधोः । हे अधवन् । कथं भो ब्राह्मणाः । भो ब्राह्मणि । अव्ययमेष भोः शब्दः ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । सँस्कर्ता ।

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ॥

अटिपरतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महा इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधायते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूचस्य फले चिन्त्यम् ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् ।
संस्कृता । संस्कृता ।

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥

समो रुः स्यात्सुटि । अलान्त्यस्य । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।
विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादेन वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ।
संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ * ॥ संस्कृता । संस्कृता । समो वा लोप-
मेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादननुस्वारानुनासि-
काभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तच्चानचिचेति
सकारद्वित्वपक्षे विसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामू-
लीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यानानुस्वा-
रस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां चयाणां शरः खय इति कद्वित्वे
षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां
तकारद्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतु-
ष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥

पुमः खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुमशब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्यय-
स्येति षत्वर्ण्युदासादङ्कङ्पयोः प्राप्नौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्नौ ।
संपुंकानामिति सः । पुं स्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुं स्पुचः । पुंस्पुचः ।
अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ॥ ख्याजादेशे न ॥ * ॥
पुंख्यानम् ।

नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वश्चुत्वे । शार्ङिँश्छिन्धि । शार्ङिँश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिँस्त्रायस्व । पदस्येति किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः । खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान् तनेति ।

उभययन्तु । ८ । ३ । ८ ॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुर्वा ऋग्विषये । पशून्तौश्चक्रे ।

दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥

दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नकाराटौ एकपादस्यौ स्याताम् । देवाँ अच्चासुमनां । महँ इन्द्रे यमोजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नह । आदित्यान्याचिषामहे ।

नृन्पे । ८ । ३ । १७ ॥

नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । रुत्वपक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । नृँ४पाहि । नृँःपाहि । नृँ०पाहि । नृँःपाहि । नृन्पाहि ।

स्वतवान्पायौ । ८ । ३ । १९ ॥

रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतर्वाः पायुरग्ने ।

कानाम्नेडिते । ८ । ३ । १२ ॥

कान्नकारस्य रुः स्यादाम्नेडिते परे । संपुङ्कानामिति सः । यद्वा कस्कादित्वात्सः । काँस्कान् । काँस्कान् ॥

ढे ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । लीढम् । गूढम् । यद्यपि पदाधिकारस्तथापि तस्यासम्भवादपदान्तस्य ढस्य लोपः । णृत्वस्याश्र-

यात्सिद्धत्वम् । श्वलिङ् ठौकते इत्यच जश्त्वे कृते कार्यो नास्तीति
लोपाभावः । न च लोपो जश्त्वापवादः । लीळादेर्विषयस्य सत्त्वात् ।
साक्षाज्जश्त्वरूपविधिशस्त्रबाधापेक्षया असिद्धत्वमात्रबाधस्य न्या-
य्यत्वात् ।

रो रि । ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः ।
शम्भू राजते । पदस्येति विशेषणषष्ठी । न तु स्थानषष्ठी । तेनेहापि
भवति । जर्गृधेर्लेङ् । अजर्घाः । पास्पर्थैरपास्याः ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते ।
रामश्रीकृते । वृक्षः । खरवसानयोः किम् । अग्निर्नयति । नार्कुटादौ
वृद्धेर्बहिरङ्गासिद्धत्वान्न विसर्गः । उपाकृति । प्राकृतीत्यादावुपस-
र्गाटृतिधाताविति वृद्धिरूपैकादेशस्यान्तवद्भावेन पदान्तस्य तु न
विसर्गः । उभयथर्तु कर्तरिचर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् ॥

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥

सप्रमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यस्य रेफस्य ।
पयःसु । सुपीःषु । पिपठीःषु । नेह । चतुर्षु । गीर्षु । पुर्षु ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥

एतत्पूर्वस्य रोर्थादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौचः ।
भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां ह्रत्वे यत्वे
च कृते व्योर्लघ्विति लघुप्रयत्नाभावपक्षे आतोऽगार्ग्यस्येति यलोपः ।

भो अच्युत । भगो अच । अघो अच । हलि तु हलिसर्वषामिति लघुप्रयत्नस्यापि लोपो वक्ष्यते । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । कयास्ते । देवा इह । देवायिह । लघुप्रयत्नाभावपक्षे लोपः शाकल्यस्येति विकल्पेन लोपः । हलि तु हलिसर्वषामित्यनेन सर्वदा । भोभगो अघोअपूर्वस्य किम् । अग्निरच । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते । तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन हत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । रोः किम् । प्रातरच ।

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ॥

पदान्त्योर्ग्यकारवकारयोर्लघूच्चारणो वयो वाऽस्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपायमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः । भोयच । भो अच । कयास्ते । क आस्ते । सतस्मायाचष्टे । सतस्मा आचष्टे । द्वावच । द्वा अच । असावादित्यः । असाआदित्यः । यकारसाहचर्याद्वकारो धात्वन्वयव एव गृह्यते । तेनेह न । स्मृतोऽच्युत ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥

ओकारान्तेष्वोतो गार्ग्यस्येति अस्य बाधकम् । अवर्णपूर्वयोः पदान्त्योर्ग्यवयोर्वा लोपोऽशि परे ॥ क आस्ते । कयास्ते । द्वा अच । द्वावच । अवर्णेति किम् । गार्ग्यच । पदान्तयोः किम् । हरये । अशि किम् । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः । क्विप् । तमाचष्टे इति ग्यन्ताद्विच् । वृक्ष् करोति ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥

ओकारान्तरस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः

स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोय-
च्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । वकारस्तु धात्वनवयवो न
सम्भवति ॥

उजि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥

भो इत्यादि पूर्वस्य पूर्वण सिद्धम् । अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्या
अलघुप्रयत्नस्यैव लोपः । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपः स्यात्पदे
उजि । स उ एकाग्निः । असा उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्ते
उतं तन्त्रयुतम् । वेजः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो
निपात उजिति ग्रहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थे पदग्रहणम् ।

हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः
स्यादुलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मीः । भो विद्वद्वृन्द ।
भगो नमस्त । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि
किम् । देवायिह । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोपूर्वस्यासम्भ-
वात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्ष्व करोतीति । तथापि तच्च
लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । वृक्ष्व हस-
तीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदा-
न्तत्वं नास्ति । गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् ।

भोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

मन्तस्य पदस्यानुस्वारः स्यादुलि । अलोलान्त्यस्य । हारं
वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भलि । ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य भल्यनुस्वारः स्यात् । यर्शासि ।
आक्रंस्यते । भलि किम् । मन्यते ।

मो राजि समः क्वौ । ८ । ३ । २५ ॥

क्विबन्ते राजितौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ सम्राट् ॥

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्यल ह्यल सञ्चल-
ने । किम्हलयति । किंहलयति । मोनोधातोरिति नत्वमपि
बाध्यते । प्रशाम् हलयति । प्रशान् हलयति ॥ यधलपरे यधला
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कियेह्यः । किंह्यः । किव् हलयति । किंह्य-
लयति । किल् ल्हादयति । किंल्हादयति ।

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा ॥ किन्नुते । किंनुते ॥

ङ्णोः कुक् टुक् शरि । ८ । ३ । २८ ॥

ङकारणकारयोः कुक् टुक्वागमो वा स्तः शरि । कुक् टुको-
रसिदुत्वाज्जशत्वं न । चयो द्वितीया इति पक्षे द्वितीयः । प्राङ्-
क्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ।
सुगण्षष्ठः ॥

ङः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुङ् वा स्यात् । षट्सन्तः । षट्सन्तः ।

नश्च । ८ । ३ । ३० ॥

नकारान्तात्परस्य सस्य धुङ् वा स्यात् । सन्त्सः । सन्सः ।

शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

शीति सप्रमी पूर्वच कृतार्थाया न इति पञ्चम्याः षष्ठो प्रक-
ल्पयति । नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छौटीति
छत्वधिकल्पः । पक्षे भरोभरीति चलोपः । सञ्छम्मुः । सञ्छम्मुः
सञ्चशम्मुः । शञ्शम्मुः ॥

जछौ जचछा जचशा जशधिति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

ननु प्रकृतो धुङ्वास्तु । किन्तुका । मैवं शश्छौटीत्यस्य हि
पदान्ताङ्गयः परस्य शस्य छ इत्यर्थे आकरे स्थितः । एवं च धुटः
परादित्वात्सञ्छम्मु रित्यत्र छो न स्यात् । विपूर्वाद्रपेराणादिके
शप्रत्यये मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शमित्यादौ यथा । अतः पूर्वा-
न्तस्तुक् कृतः । नन्वेवं कुर्वञ्चशेते इत्यत्र पदान्तस्येति णत्वनि-
षेधो न स्यादिति चेन्न कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् ।
यथोद्देशपक्षे तु स्तोःश्चुनेति योगो विभज्यते । नेत्यनुवर्तते ण इति
च । स्तोःश्चुना योगे णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदं सकारग्रहणं
वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । ततश्चुरिति पूर्वमनुवर्तते । णत्वप्रतिषेधे
श्चुत्वमाश्रयात्सिद्धम् ॥

डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो डम् तदनं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं
डमुडागमः स्यात् ॥ प्रत्यङ्गुत्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । डमः

किम् । किमास्ते । ह्रस्वात्किम् । प्राडास्ते । डमन्तं यत्पदमिति
 किम् । अनिति । अचि किम् । पचन् करोति । परमदण्डिनेत्यच तु
 उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरस्य पद-
 त्वाभावादुजि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति
 व्याख्यानाद्वा न डमुट् ॥

मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किम्बुक्तम् । वस्यासि-
 द्रुत्वान्नानुस्वारः । किमु उक्तम् ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

स्वरवसानयोरित्यतो मण्डुकल्पुत्या खरीत्यनुवर्तते । खरि
 विसर्जनीयस्य सः स्यात् । विष्णुस्त्राता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ३ । २५ ॥

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो नन्वन्यत् । कः
 त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूली-
 यश्च न ॥

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
 गेते । हरिश्शेते ॥ शर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥
 रामस्याता । रामःस्याता । रामस्याता । हरिस्फुरति । पक्षे
 विसर्गे सत्वे च वैदृष्यम् ।

कुप्त्वो ःकःपौ च । ८ । ३ । ३७ ॥

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मा-
नीयो स्तश्चाद्विसर्गः । कः करोति । कः खनति । कः
खनति । कः पठति । कः फलति । कः फलति । येन
नाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयं न तु शर्परे
विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासः क्षौमं अद्भिः प्यातमित्यादौ
विसर्ग एव ।

सोपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुष्वोः परयोः ॥ पाशक-
ल्पककाम्येषु ॥ * ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यश-
स्काम्यति ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ प्रातः कल्पम् । काम्ये
ररेवेति वाच्यम् । नेह । वाः काम्यति ।

इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥

इणः परस्य विसर्जनीयस्य षः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पा-
शम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । नेह । उच्चैः कल्पम् ।
दोः पश्य । गीः काम्यति ।

नमस्पुरसोर्गत्याः । ८ । ३ । ४० ॥

गतिसञ्ज्ञयोरनयोर्विसर्जनीयस्य सः स्यात्कुष्वोः परयोः ।
नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृजो योगे विभाषा गतिसञ्ज्ञा ।
तदभावे नमः करोति । पुरोव्ययमिति नित्यं गतिसञ्ज्ञा । पुरस्क-
रोति । अगतित्वान्नेह । पुः । पुरौ । पुरः प्रवृत्त्याः ।

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुष्णोः परयोः ।
 निष्प्रत्यूहम् । आशिष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः
 करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य विसर्गस्य न
 पत्वम् । कस्कादिषु भ्रातृषुचशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः
 कृपा । मुहुषः प्रतिषेधः ॥ * ॥ मुहुः कामः ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥

तिरसः से वा स्यात्कुष्णोः परयोः । तिरस्कृता । तिरः कृता ।

द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वोर्ये । ८ । ३ । ४३ ॥

कृत्वोर्ये वर्तमानानामेशो विसर्गस्य से वा स्यात्कुष्णोः ।
 द्विष्करोति द्विः करोति इत्यादि । कृत्वोर्ये किम् । चतुष्कपालः ।

इसुसोः सामर्थ्यं । ८ । ३ । ४४ ॥

एतयोर्विसर्जनीयस्य षः स्याद्वा कुष्णोः । सर्पिष्करोति ।
 सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा ।
 सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ॥

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुष्णोः ।
 सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्यस्य किम् । परमसर्पिः
 कुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि
 पत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीध्वन-

व्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः
स्यात्करोत्यादिषु परेषु नतूत्तरपदस्यस्य । अयस्कारः । अयस्कामः ।
अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा ।
अयस्कृशा । अयस्कूर्णा । अतः किम् । गीःकारः । तपरकरणं
किम् । भाःकरणम् । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे
किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्यस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् ।
शिरस्पदम् । समासे इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनु-
त्तरपदस्येत्येव । परमशिरः पदम् ।

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः । ऋक्प-
योरपवादः । कस्कः । कौतस्कृतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपा-
लम् । आकृतिगणोऽयम् । भास्करः ।

छन्दसि वाप्रामेडितयोः । ८ । ३ । ५९ ॥

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुण्डोः प्रशब्दप्रामेडितं च वर्ज-
यित्वा । अग्ने चातर्कृतस्क्रविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह
वसुनः पूर्यः पतिः । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः प्रविद्वान् । परुषः
परुषः ।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अयस्कः । यथानो वस्यस-

स्करत् । सुपेशस्करति । इरुहसृधि । सोमं न चारुं मघवत्सुन-
स्कृतम् । अनिदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ।

पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ॥

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थं परिशब्दे परतः । दिव-
स्परि प्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृष्टिव्याः पर्याजः ।

पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ॥

पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ।

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिव-
स्पृष्टं मन्दमानः । तमसस्सारमस्य । परिवीत इडस्पदे । दिवस्पयो
दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ।

इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥

पतिपुत्रादिषु परेषु । इडायास्पुत्रः । इडायाः पदे ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥

आपादसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

साङ्ग्रहस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । तुराणाङ् ।
तुराणाङ्भ्याम् ।

इराकोरित्यधिकृत्य । ८ । ३ । ५७ ॥

नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवायेपि । ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपीण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः
स्यात् । सपीणि । धनूणि । वा शरीति पक्षे विभर्जनीयः । पिपठीः पु
तदभावे घृत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्णु । प्रत्येकमिति व्याख्या-
नादनेकव्यवधाने षत्वं न । निस्स्व । निस्से । नुमग्रहणं नुमस्या-
निकानुस्वारोपलक्षणार्थम् । व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु ।
पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५६ ॥

एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते । इण्कुवर्गाभ्यां परस्यापदान्त-
स्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् ।
सिषेच । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । रामेषु । शक्षति ।
वक्षति । इन्द्रो मावक्षत् । स देवान् यक्षत् । वचिषजिभ्यां लेट् ।
भक्षति । ऊर्त्तु इत्यादौ चत्वंस्यासिद्धत्वेपि कुत्वलब्धगकारात्पर-
त्वेन षत्वम् । इराकोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम्
सुपीः । सुपिसौ । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तच ।

शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥

इराकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । शिष्टृः । शिष्यात् ।
अशिषत् । ऊषतुः । ऊषुः । उषितः । जक्षतुः । जक्षुः । इराकोः
किम् । शास्ति । वसति । जघास ।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते
सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । दुतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति ।
सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिञ्चति । उपसर्गात् स्यादि-

ष्वभ्यासेनेति षत्वम् । परिषिषिचति । परि किम् । तिष्ठासति । सुषु-
प्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नह निषेधः । इण् प्रतीषिषति । इक्
अधीषिषति ।

सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः परि
परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति ।

प्राक् सितादङ्गव्यवायेपि । ८ । ३ । ६३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्गव्यवा-
येपि षत्वं स्यात् । अभ्यषुणोत् । अभ्यषेणयत् । न्यषेयत् ।

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥

प्राक् सितात्स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि षत्वं स्यात् एषामेष
चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । अभ्यासेन व्यवाये अपोपदेशार्थं
वचनम् । अभिषिषेणयिषति । अदन्ताभ्यासार्थं च ॥ अधिकृतौ ।
परि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषिचति । स्यादिष्वेवाभ्यासस्येति निय-
माच्चेह । अभिसुषाव । अभिसुसूषति ।

उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्यासेन-
यसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्यान्निमितात्परस्य एषां सस्य षः स्यात् । अभिषु-
णोति । अभिषुषतीत्यादि । उपसर्गात्किम् । दधि सिञ्चति ॥

सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । निषीदति ।
न्यषीदत् ।

स्तम्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्तम्भेः सौचस्य सस्य षः स्यात् । विष्टम्भोति । विष्टम्भाति ।
व्यष्टम्भत् । सौचस्य किम् । विस्तम्भते । तद्वीजं तु स्तम्भेरिति
तवर्गोऽप्यधपाठ इति माधवः । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च अप्र-
तेरेति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्ठम्भविष्टदुमन्युः ।

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ॥

अवात् स्तम्भेरेतयोरर्थयोः षः स्यात् । अष्टम्भोति । अवष्ट-
म्भाति । अवतष्टम्भ । आलम्बनाविदूर्ययोः किम् । अवस्तश्चो
वृषलः शीतेन ।

वेषच स्वने भोजने । ८ । ३ । ६९ ॥

व्यवाभ्यां स्वनतेः षः स्याद्भोजने । विष्वणति मांसम् । सशब्द
भुङ्क्ते इत्यर्थः । व्यष्वणत् । विषष्वण । अषष्वणति । भोजने किम् ।
विष्वनति मृदङ्गः ।

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्सु-
स्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । परिषेवते ।
न्यषेवत । त्रिषिषेविषते । प्राक्क्षितादित्यस्य पूर्णोऽवधिः । परि-
षितः । निषितः । विषितः । परिषयः । निषयः । त्रिषयः । सित-
सयौ षिञ्प्रकृतिकौ क्ताजन्तौ । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम् । विस्मिनोति ।
परिषीव्यति । स्यादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमोऽपि प्राक्क्षितादेव । परि-
षिषेव । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । परिषहते । न्यषहत । व्यषहत ।
परिष्करोति । पर्यष्कार्षात् । व्यष्कार्षात् । परिष्ठौति । व्यष्ठौत् ।
न्यस्तौत् । परिष्वजते । न्यष्वजत । व्यष्वजत ।

सिवादीनां वाङ्मव्यवायेपि । ८ । ३ । ७१ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादङ्मव्यवाये ।
तथैवोदाहृतम् । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनातीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्याः
परिनिव्रीत्यञ्च पुनरुपादानम् ।

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् ।
अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्य-
न्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते
इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् ।
विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः ।

परिश्च । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् । योगविभागाद-
निष्ठायामिति न सम्बध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परि-
ष्कणः । परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया
बहिरङ्गतया षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्य-
भ्युपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् ।
पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥

परिस्कन्द इति पूर्वेण प्राप्स्य षत्वस्याभावो निपात्यते
प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । प्राच्यभरतेषु किम् । पूर्वैर्णान्यञ्च विकल्पः ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निःष्फुरति । निःष्फुलति । निःष्फुरति ।
निःस्फुलति । निष्फुरति । निष्फुलति । विस्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥

विष्कभ्नाति । विष्कभ्नाति ।

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धाऽङ्गात् । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् ।
च्योषीद्वम् । प्रोषीद्वम् । अच्योद्वम् । ऐधिवम् । इङ्भिन्न एव
इणिह गृह्यते इति मते तु ऐधिवम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्व-
विकल्पात् षोडश रूपाणि । चकृद्धे । इण्यग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् ।
पक्षीध्वम् । यक्षीध्वम् । षीध्वंलुङ्लिटां किम् । स्तुध्वे । अङ्गात्
किम् । वेविषीध्वम् ।

विभाषेतः । ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा
मूर्द्धन्यः स्यात् । अयिषीद्वम् । अयिषीध्वम् । लविषीद्वम् । लविषी-
ध्वम् । आयिद्वम् । आयिध्वम् । लुलुविद्धे । लुलुविध्वे । इणः
किम् । आसिषीध्वम् । अङ्गादिति नानुवर्तते । तेनेहापि विकल्पः ।
उपदिदीयिद्धे । उपदिदीयिध्वे ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । २ । ८० ॥

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलि-
षङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्यान्म् । ८ । ३ । ८१ ॥

भीरुशब्दात्स्यान्स्य मूर्द्धन्यः समासे । भीरुष्टानम् । अस-
मासे तु भीरोः स्यान्म् ॥

अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्नि-
ष्टोमः । अग्नीषोमो । समासे किम् । अग्नेः स्तोमः ।

ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥

आभ्यां स्तोमस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिः ष्टोमः । आयुः
ष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ।

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षत्वं स्यात्समासे । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा । मातुः
स्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । विभाषा स्वसृपत्योरित्यलुक् ।

अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥

अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्द्धन्यः । अभिनिःष्ठानो षर्णः । शब्द-
संज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यन्परः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च
परे ॥ निष्ठात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । उपसर्गप्रादु-
र्भ्यां किम् । दधि स्यात् । अस्तिग्रहणं किम् । अनुस्तूयते । अथा-
सत्यप्यस्तिग्रहणे सकारं प्रत्येवोपसर्गत्वमाश्रीयते । प्रादुःशब्दस्य तु
कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोग इत्युच्चाप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम् ।

अनु सूते इत्यनुसूः । सत्सूद्विषेति क्तिप् । अनुस्वः अपत्यं आनुसेयः ।
चतुष्पाद्भ्यो ठञ् । ठेलोपोऽकद्वा इत्युकारलोपः । यच्परः किम् ।
अभिस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । सुषुप्रः । पूर्वं धातुरपसर्गेण
युज्यते । किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् ।
पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वे-
ऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः ।
नित्यत्वाच्च ततः सुपि रूपाभावान्न षः । सुसुष्याप । सुतीति स्वरू-
पग्रहणम् । सुषूतिः । सुषमम् ।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः
शास्त्रेषु । नदीष्णः । सुपीति योगविभागात्कः । कौशले किम् ।
नद्यां स्नातः नदीस्नातः ।

सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूचम् । शुद्धमित्यर्थः ।
अन्यच्च प्रतिस्नातम् ।

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥

कपिष्ठलो नाम यस्य कपिष्ठलिः पुषः । गोत्रे किम् । कपीनां
स्थलं कपिस्थलम् ।

प्रष्ठोऽग्रगामिनि । ८ । ३ । ९२ ॥

प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गोः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अयेति
किम् । प्रस्थः ।

वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ९३ ॥

अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं
च । वृक्षेति किम् । वाक्यस्य विस्तरः ।

छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ९४ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घजन्तस्य सस्य पत्वं स्यात् छन्दोनाम्नि ।
विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणां त्यधिकरणे छन्दो नाम्नि
चेति घञ् । ततः कर्मधारयः । छन्दोनाम्नि किम् । पटस्य विस्तरः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्टिरः । अथ गवीति
वचनादेशालुक् । युधिष्टिरः ।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्टलम् । कुष्टलम् ।
शमिष्टलम् । परिष्टलम् ।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकङ्कुमञ्जिपुञ्जि-
परमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ९७ ॥

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तेन भूमि-
स्थितं गोस्थानमित्यादौ न । एभ्यः स्थस्य सस्य पत्वं स्यात् ।
अम्बष्टः । आम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्यष्टः । अपष्टः । द्विष्टः ।
त्रिष्टः । कुष्टः । शेकुष्टः । शंकुष्टः । अङ्कुष्टः । मञ्जिष्टः । पुञ्जिष्टः ।

परमेष्ठुः । बहिष्ठुः । दिविष्ठुः । अग्निष्ठुः ॥ स्थस्यास्थिन्स्थूणामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्याशब्दः क्तिबन्तः । ईत्वे वकारप्रतिषेध इति
वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति । स्थिनितीन् प्रत्ययान्तः स्थृशब्द
कप्रत्ययान्तः । सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिरिति ।

सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ९९ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसकृयः ।
संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इगको-
रित्येव । सर्वसेनः ।

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ॥

एतिसंज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीसेनः । रोहिणी-
षेणः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । सर्पिष्टमम् ।
यजुष्टमम् । ह्रस्वात्किम् । गीस्तरा । तादौ किम् । सर्पिःसाद्वति ।
तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
भिन्दुस्तराम् ।

निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यम् । ततोऽन्यस्मिन्विषये ।
निष्टपति । निष्टप्रं रक्षो निष्टप्रा अरातयः । अनासेवने किम् ।
निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ।

युष्मत्तत्तत्तनुःष्वन्तः पादम् । ८ । ३ । १०३ ॥

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु ।
युष्मदादेशः त्वंत्वातेतवाः । बिभिष्टुं देव सवितः । तेभिष्टु ।
अभिष्टे । अप्स्वग्नेस्वधिष्टव । अग्निष्टद्विवम् । द्यावा पृथिवी निष्टतनुः ।
अन्तः पादं किम् । तदग्निस्तदयमा यन्म आत्मनो मिन्ताभू दग्नि-
स्तत्पुनराहाजातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न
तु मध्यः ।

यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥

युष्मत्तत्तत्तनुःपु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा । अर्चिभिष्टुम् ।
अग्निष्टेयम् । अर्चिभिष्टुतनुः । पक्षेऽर्चिभिस्त्वमित्यादि ।

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥

एकेषामिति वर्तते । स्तुतस्तोमशब्दयोः सस्य मूर्द्धन्यः ।
नृभिष्टुतस्य नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादि-
त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति हि सामान्येन
तत्राश्रीयते । न तु समासावयव एव ।

पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥

एकेषां छन्दसीति वर्तते । पूर्वपदस्थान्निमितात्परस्य षो वा ।
यदिन्द्राग्नी दिविष्टुः । युवं हि स्थः स्वर्पती ।

सुजः । ८ । ३ । १०७ ॥

छन्दसीति वर्तते । सुजिति निपातो गृह्यते । पूर्वपदस्था-
न्निमितादुत्तरस्य सुजः सस्य षः । ऊर्ध्वजपुणः । अभीपुणः । इकः
सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति णत्वम् ।

सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥

अनकारान्तसनोतेरिराकुभ्यां परस्य सस्य षष्ठ्यन्दसि ।
गोषा इन्दो नृषा असि । जनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वम् ।
अनः किम् । गोसनिम् । छन्दसि वनसनरक्षिमथामितीग्रत्ययः ।
सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीः ।

सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥

पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न
स्यात् ॥ पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते इति वृत्तिभूयोभिप्राया ।
तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । विस्रब्धं कथयति । उग्रो रश्मिः ।
उग्रा गौः । स्फायितञ्जीत्यादिना वसेरक् । विस्पृपः । विसर्जनम् । दिवि
स्पृशि । निस्पृहः । सवने सवने । सूते सूते ।

सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य षत्वं न स्यात् । अग्निसात् । दधि सिञ्चति ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि ॥ निसेसिच्यते । यङि किम् ।
अभिषिषिचति ।

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । गतौ
किम् । निषेधति । निषिषेध ।

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । ११४ ॥

अत्र पत्वं न स्यात् ।

सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥

सोढूपस्य सहेः सस्य पत्वं न स्यात् ॥ परिषोढा ।

स्तम्भुसिवुसहं चडिः । ८ । ३ । ११६ ॥

उपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपसर्गनिमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चडिः । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत । अभ्यासात्प्राप्तेर्न प्रतिषेधः ।

सुनेतेः स्यसनेः । ८ । ३ । ११७ ॥

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोष्यति । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूः ।

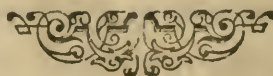
सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ॥

सदेरभ्यासात्परस्य पत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद ॥ स्वज्जे-रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिषस्वजे । परिषस्वज्जे ।

निव्यभिभ्योङ्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११९ ॥

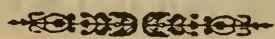
सस्य मूर्द्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यस्तौत् । व्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ।

इति दीपिकायामष्टमस्य तृतीयः शब्दः ।

अथ अष्टमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥

एकपदस्याभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् ॥
आस्तीर्णम् । विशीर्णम् । कुष्णाति । पुष्णाति । यूष्णः । यूष्णा ।
पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भाव इति पक्षे तु अङ्ग्यवाय इत्येवाच
णत्वम् । पूर्ववाविद्ध्ये न स्यानिवदिति त्विह नास्ति । तस्य दोषः
संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽपि निषेधात् । षयहणमुत्तरार्थम् । घृत्वे-
नेव सिद्धेः । समानपदे किम् । अग्निर्नयति रामनाम । ऋवर्णान्नस्य
णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ मातृणाम् । अथवा कुम्भादिषु नृमनतृप्नोति
ग्रहणं ज्ञापयति । ऋवर्णादपि णत्वं भवतीति ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्गं पवर्गं आङ् नुम् एतैर्यस्तैर्यथासम्भवं मिलि-
तैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे ॥ कर-
णम् । हरणम् । किरिणा । गुरुणा । अर्हण । अर्कण । मूर्खेण ।
वर्गेण । अर्धेण । दर्पेण । रेफेण । दर्भेण । रामेण । पर्याण्डम् ।
पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । वृंहणम् । नुम्यहण-
मनुस्वारोपलक्ष्यार्थम् । तृंहणम् । नेह । प्रेन्वनम् । तच्चाकर्तुं
शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । अथेह कस्मान्न
भवति । आदर्शेन । न चाडादिभिरेव व्यवाये इति नियमः । अप्रा-
प्रविधित्वात् । सत्यम् । योगविभागोऽत्र बोध्यः । व्यवायेपीत्येको

योगो विध्यर्थः । अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो
भिषो लुक् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु
गकारव्यवधाने ॥ दुरिव नासिकाऽस्य दुणसः । खरणसः । संज्ञायां
किम् । चर्मनासिकः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अण्ट-
गयनादिभ्य इति निपातनाणत्वाभावमाश्रित्याग इति प्रत्याख्यातं
भाष्ये ।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटरा-
ग्रेभ्यः । ८ । ४ । ४ ॥

वनशब्दस्योत्तरपदस्य ण्य एव णत्वं न त्वन्येभ्यः । इह
कोटरान्तानां पञ्चानां कृतदीर्घाणां निर्देशो नियमार्थः । अग्रेष्वब्दस्य
तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारि-
कावणम् । कोटरावणम् । ण्य एवेति किम् । असिपचवनम् । वन-
स्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्रम्या अलुक् । प्राति-
पदिकार्थमात्रे प्रथमा ।

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षामकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्यो-
ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥

ण्यो वनस्य णत्वं स्यात् । दूर्वावनम् । दूर्वावणम् । शिरी-
षवनम् । शिरीषवणम् । झृच्च्यञ्भ्यामेव । नेह । देवदारुवनम् ॥
हरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ हरिकावनम् । मिरिकावनम् ।
फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥ इति ।

यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदस्तथापीहामेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

अन्होऽदन्तात् । ८ । ४ । ६ ॥

अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्यान्हो नस्य णः स्यात् ॥ सर्वाराहः ।

पूर्वाराहः । अन्होन्ह एतेभ्य इत्यन्हादेशः । टच् समासान्तः । अद-
न्तात्किम् । निरन्हः । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः
परान्हः । दीर्घान्ही प्रावृडित्यच तु क्षुभ्नादित्वाणत्वं न । एवं
चेतदर्थमन्ह इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति
णत्ववारणाय क्षुभ्नादिपाठस्यावश्यकत्वात् ॥

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ७ ॥

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमितात्परस्य वाहननकारस्य

णत्वं स्यात् ॥ इक्षुवाहनम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्र
स्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूचे निपातनात् ॥

पानं देशे । ८ । ४ । ८ ॥

पूर्वपदस्थान्निमितात्परस्य णत्वं स्याद्वेशे गम्ये । क्षीरं पानं

येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति
पानम् । कर्मणि ल्युट् । देशे किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ९ ॥

पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् । गिरिनद्यादीनां

वा ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च । ८ । ४ । १० ॥

पूर्वपदस्यान्निमितात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य यो वा स्यात् ॥
 प्रातिपदिकान्ते माषवाषिणो । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । माष-
 वापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तद-
 न्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणां भगिनी गगंभगिनी । अत एव
 नुम्यहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्वक्ते । हि नुम् । न तूत-
 रपदस्य । किञ्च प्रहिण्वन्नित्यादौ । हिवेनुमे । णत्वार्थमपि नुम्यहणम् ।
 प्रेन्वनमित्यादौ तु चुभ्नादित्वात् । युषादेर्न । रम्ययूना । परिपक्वानि ॥

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । ११ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्यान्निमितात्परस्य
 प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्यस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् ॥ आरम्भ-
 सामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णयहणं स्पष्टार्थम् । वृषहणो । हरिं मान-
 यतीति हरिमाणी । मानयतेः क्विप् समासे ङीप् । नुमि । क्षीरपाणि ।
 विभक्तौ । क्षीरपेण । रम्यविणा ।

कुमति च । ८ । ४ । १२ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्बत् । हरिकामिणो । हरिकामाणि ।
 हरिकामेण ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १३ ॥

उपसर्गस्यान्निमितात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्स-
 मासेऽसमासेपि ॥ प्रणमति । प्रणामकः । उपसर्गात्किम् । प्रगते
 नायकोऽस्माद्वेशः । तत्र नायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधि-
 कारात्समासे एव स्यात् इति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोप-
 देशस्य किम् । प्रनर्दति ।

हिनुमीना । ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्थान्निमितात्परस्यैतयोर्नस्य णः स्यात् ॥ प्रहिणोति ।

प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः ।

आनि लोट् । ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य लोडादेशस्य आनीत्यस्य नस्य

णः स्यात् ॥ प्रभवाणि । लोट् किम् । प्रहिमानि ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदे-

ग्धिषु च । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य नेर्णः स्याद्गदादिषु परेषु ॥ प्रणिग-

दति । अङ्गव्यवायेपि प्रण्यगदत् । आडा च । प्रण्यागदत् इत्यादि ।

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १७ ॥

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातो परे

उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात् ॥ प्रणिभवति । प्रनिभ-

वति । अकखादौ किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखदति । अषान्ते किम् ।

प्रनिपिनष्टि । उपदेशे किम् । इह प्रतिषेधो यथा स्यात् । पुष पुष्टौ ।

दिवादिः । प्रनिपोक्ष्यति । प्रनिचखाद । इह च मा भूत् । विश् ।

प्रणिवेष्टा । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे

वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति ।

अनितेः । ८ । ४ । १८ ॥

उपसर्गस्यान्निमितात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ।

अन्तः । ८ । ४ । १९ ॥

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यात् उपसर्गस्यान्निमितात्पर-
श्चेत् । हे प्राण ।

उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २० ॥

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुते निमित्ते सति ।
प्राणिणत् । प्राणिणिपति ।

हन्तेः । ८ । ४ । २१ ॥

उपसर्गस्यान्निमितात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ।

अतपूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ॥

हन्तेरतूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । वृचघ्नः ।
योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं
बाधित्वा एकाजुत्तरेति णत्वमपि निवर्त्यते । यत्तु वृचघ्न इत्यादौ
वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तम् । तद्वाप्यवार्तिकविरुद्धम् । तपरकरणं
किम् । प्राधानि ।

वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥

उपसर्गस्यान्निमितात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः
परतः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहन्वः । प्रहण्वः ।

अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥

अन्तः शब्दादुन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु

अन्तर्हननो देशः । अत्यूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् ।
अन्तरघानि ।

अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥

अयननस्य णो ऽन्तःशब्दात्परस्य ॥ अन्तरयणम् । अदेशे
इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । २६ ॥

ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ।

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥

छन्दसीति वर्तते । धातुस्थात् । अग्ने रक्षाणः । शिन्नाणो
अस्मिन् उरुणस्कृधि । अभीषुणः । मोषुणः । उपसर्गादनोत्पर इति
सूचं भंत्का भाष्यकार आह ।

उपसर्गाद्वहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्वहुलम् ।
प्रणो नय । प्रणसः । अञ् नासिकायाः । उपसर्गाच्चेत्ययं नसादेशः ॥
न च भवति । प्रनो मुञ्चतम् । प्रनः पूषा । उपसर्गग्रहणं प्राद्युपल-
क्षणम् । इतः प्रभृति छन्दसीति निवृत्तम् ।

कृत्यचः । ८ । ४ । २९ ॥

उपसर्गस्थान्निमितात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्थस्य नस्य णत्वं
स्यात् ॥ प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् ।
परस्य णत्वम् । पूर्वस्य णत्वम् । निर्विण्णः ।

शोर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ग्यन्ताद्विहितो यः कृतत्स्थस्य
नस्य शो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं
किम् । यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य ।

हलप्रचेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥

सर्वस्येजुपधस्य हलन्तत्वादिह हल्प्रहणमादिविशेषणम् ।
हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य शो वा स्यात् ॥ प्रकोपणीयम् ।
प्रकोपनीयम् । कृत्यच इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । हलः किम् ।
प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् । अचः । किम् प्रभुग्नः ।

इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥ ॥

सनुमश्चेद्वति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृतत्स्थस्येव ॥
प्रेङ्गणीयम् । यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमा-
र्थता न लभ्येत णिज्लोपे कृते हलन्तात्परत्येन शोर्विभाषेति विकल्पं
बाधितुं विधेः सम्भवात् ॥ इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्ग-
नीयम् । नुम्प्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्कुप्वाडिति सूचयेवम् ।
तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥

एषां नस्य शो वा स्यात्कृति परे ॥ प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् ।
प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । शोपदेशत्वा-
देषां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ॥

एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानम् । प्रभवन्म् । प्रपवन्म् ।
पूज एवेह ग्रहणमिष्यते । पूडस्तु प्रपवणम् । सोमस्य प्रक्रमनम् ।
प्रगमनम् । प्रप्यायनम् । प्रवेपनम् ॥ ग्यन्तभादीनां चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ प्रभापनम् ॥

षात्पदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ॥

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात्किम् । निर्णयः ।
पदान्तात्किम् । मुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्रमीष-
मासोऽयम् । तेनेह । न । सुसर्पिष्केण ।

नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रनष्टः । षान्तस्य किम् । प्रणश्यति ।
अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् ॥ रामान् ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ॥

पदेन व्यवधाने णत्वं न स्यात् ॥ माषकुम्भवापेन । चतुर-
ङ्गयोगेन ॥ अतद्धिते इति वाच्यम् ॥ * ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगो-
मयेण ।

क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥

एषु णत्वं न स्यात् । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति ।
नरीनृत्यते । क्षुभ्नादिराकृतिगणः ।

स्तोः ष्चुना ष्चुः । ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।
हरिश्येते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ॥

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्ष्टुः । रामष्टीकते । पेषा ।
तट्टीका । चक्रिण्ठोकसे ।

न पदान्ताट्टीरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् ॥ षट्सन्तः ।
षट्ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टम् ॥ अनान्नव-
त्तिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । यरोनुनासिक इति विकल्पं
बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णगर्ग्यः ।

तोः षि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य प्रकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्टुः ॥

शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

यरोऽनुनासिके ऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुना-
सिको वा स्यात् ॥ एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्या-
मन्तरतमे स्पर्श चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।
पदान्तस्य किम् । क्षुभ्नाति ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ * ॥
तन्माचम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदयाः ककुद्गन्त इति ।
यवादिगणे दकारनिपातनात् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ॥

उर्यनुभवः । नह्यस्ति ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि ॥ दध्यच । मध्यच ।

वाक् । वाक् ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ यण इति पञ्चमी मय
इति षष्ठीति पक्षे तवल्कारः ॥

द्वित्वं लस्येव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवल्कारादिषु बुधैर्बौध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे । सुध्युपास्यः ।

तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेक-
यम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् ॥ शरः खयः ॥ * ॥

शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठीति पक्षे स्थाली । स्थाता । खय
इति पञ्चमी शर इति षष्ठीति पक्षे वत्सरः । क्षीरम् । अप्सराः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ॥

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि परे आक्रोशे गम्ये ॥ पुत्रादिनी

त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रा
दिनी सर्पिणी ॥ तत्परे च ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥

वा हतजग्धयोः ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहता । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ।
चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ * ॥ वयसाः । अप्सराः ॥

शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु ।

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ॥

आदिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् ॥ इन्द्रः । इन्द्रः ।
राष्ट्रम् । राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥

द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ॥

द्वित्वं न । दाचम् । पाचम् ॥

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । लब्धा । बोद्धा । भशि किम् । दत्तः । धत्तः ।

अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे भलां चरः स्युर्जशश्च ॥ भशां जशः । खशां तु
चरः । तथापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति
विवेक आन्तरतम्यात् ॥ चखान । डुठैके । चकार । जघान
बभूव । ददौ । बुबुधे ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥

खरि परे भलां चरः स्युः । भेता । योत्स्यते । रिप्सते ।
लिप्सते ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने भलां चरो वा स्युः । वाक् । वाग् । तत् । तद् ।

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि । दधे ।

अणः किम् । कर्तृ । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥

स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । गुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः ।

कुर्वन्तीत्यच णत्व प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ।

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् ॥ त्वङ्क-

रोषि । त्वङ्करोषि । संय्यन्ता । संयन्ता । संब्यत्सरः । संवत्सरः ।

यँल्लोकम् । यँल्लोकम् । अचानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ।

तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् ॥ तल्लयः । विद्वाँ-

ल्लिखति । नकारस्यानुनासिको लकारः ।

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ॥ आदेः परस्य

उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अचाद्योषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव

यकारः । यस्य भरोभरीति पात्रिके लोपः । लोपाभावपक्षे तु यका-

रस्यैव श्रवणम् । न तु खरि चेति चत्वंम् । चत्वं प्रति यकारस्या-

सिद्धत्वात् ॥ उत्पूर्वस्कन्दश्चन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ उत्कन्दः ॥

रोगे च ॥ * ॥ उत्कन्दो रोगः ।

भयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

भयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः । स्यात् ॥ घोषवतो नाद-
वतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः ॥
वाग्धरिः । वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

पदान्ताभ्यः परस्य शस्य छो वा स्यादटि ॥ दस्य चुत्वेन
जकारे कृते खरिचेति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥
छत्वममीति वाच्यम् ॥ * ॥ तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक्श्च्यो-
तति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । आदित्यो देवताऽ-
स्यादित्यं हविः । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह माहात्म्यम् ।

भरो भरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य भरो लोपो वा स्यात्सवर्णे भरि ॥ कृष्णर्द्धिः ।
द्वित्वाभावे लोपे च सति एकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा
द्विधम् । असति लोपे द्वित्वे च सति त्रिधम् । घवनान्तरेण पुन-
र्द्वित्वे चतुर्थम् ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् ॥ अग्निमीळे ।
अस्यासिद्धत्वाच्चेष्टनिघातो न । तमीयानासः ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगा-

लवानाम् । ८ । ४ । ६७ ॥

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् ॥ गार्ग्या-
दिमते तु स्यादेव । प्रयश्चाहः वोश्वाः । क्वाश्भीशवः । उदात्तस्व-
रितपर इत्येव वक्तव्ये उदात्तग्रहणं शास्त्रान्ते मङ्गलार्थम् । अनेके-
षामाचार्याणां सङ्कीर्तनं पूजार्थं भवति ।

अ अ । ८ । ४ । ६८ ॥

अकारो विवृतः संवृतः स्यात् । वृत्तः । प्लवः । इह शास्त्र
कार्यार्थमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भू-
दिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते । दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाका-
रेण ग्रहणं नेष्यते । तेन तयोः संवृतो न भवति । किन्तु ह्रस्वा-
नामेव षण्णां विवृतानां ह्रस्वाः षट् संवृता भवन्तीति सर्ववृत्तसिद्धिः ।

इत्योरम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ
अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्चाष्टमो ग्रन्थ-
श्चायं शास्त्रञ्चेदं शब्दानुशासनं नाम सम्पूर्णम् ॥

शुभम्भवतु ॥

BINL...

MAY 3 1974

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK	Panini
521	Vyakaranadipika
S8	
1916	

